EBÛ MANSÛR el-MÂTÜRÎDÎ

TE'VÎLÂTÜ'L KUR'ÂN

TERCÜMESİ

5

Çeviren
PROF. DR.
BEKİR TOPALOĞLU

Editör
PROF. DR.
YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

ensar

بسم الله الرحمن الرحيم

ensar

Eserin Yayınlanmasına Katkıda Bulunanlar

Ümraniye Belediyesi
Hasan CAN
Belediye Başkanı

Ensar Vakfı
Hüseyin KADER
Genel Müdür

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-605-9223-98-0
TAKIM NUMARASI: 978-605-9991-63-6
Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN TERCÜMESİ
Cilt - 5

Yazarı
Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd
el-Mâtürîdî es-Semerkandî

Çeviren
Prof. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

Redaktör - Editör
Prof. Dr. Yusuf Şevki YAVUZ

Yayın Yönetmeni
Hüseyin KADER

Yayına Hazırlayan
Hüseyin KAHRAMAN

Tashih Kontrol
Kasım KIRBIYIK

Sayfa Düzeni
Coşkun YILDIRIMTÜRK

Kapak
Halil YILMAZ

Baskı-Cilt
Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 20706

1. Basım
2016 / 2.000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Oruçreis Mahallesi Giyimkent 12. Sokak No: 40/42 Esenler/ İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr ensar@ensarnesriyat.com.tr

TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN TERCÜMESİ

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd
el-Mâtürîdî es-Semerkandî
(ö. 333 / 944)

Cilt: 5

Çeviren

Prof. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

Editör

Prof. Dr. Yusuf Şevki YAVUZ

İstanbul 2016

el-Mâtürîdî
Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi / Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944)
(çev. S. Kemal Sandıkçı) .-- İstanbul: Ensar Neşriyat A.Ş., 2016
c. 5; s. 488; 23,5 cm.
ISBN: 978-605-9991-63-6 (Takım)
ISBN: 978-605-9223-98-0
1. İslâm dini_Tefsir; 2. Ayetler ve sureler
297.211 DC20
Bibliyografik niteleme Anglo-American Rules 2 (AACR2)'ye göre yapılmıştır.

İÇİNDEKİLER

EN'ÂM SÛRESİ

A'RÂF SÛRESİ

KISALTMALAR

§	:	Arapça orjinal eser sayfa kesim yeri
a.	:	Yazma yaprağı ön sayfası
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.mlf.	:	Aynı müellif
a.s.	:	Aleyhisselâm
a.y.	:	Aynı yer
b.	:	Yazma yaprağı arka sayfası
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
r.a.	:	Radiyallahu anhu / Rahmetullahi aleyh
s.	:	Sayfa
s.a.	:	Sallallahu aleyhi ve sellem
vb.	:	Ve başka
vr.	:	Varak

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

"Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla"

TAKDİM

Kıymetli Okuyucu,

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa gönderilişinin hemen ardından, İslâm ile şereflenen insanlar, "acaba Rabbimiz indirdiği kelâm ile bizden ne istiyor?" düşüncesiyle yoğun bir zihin faaliyetine girişmiş; bu faaliyetler neticesinde fıkıh, kelâm, tefsir, hadis gibi İslâmî ilimlerde birçok din anlayışı ve bunları temsil eden okulların (mezheplerin) ortaya çıktığına tarih tanık olmuştur. Akaid konularında Ehl-i Sünnet'in iki büyük akımının ilkini teşkil eden Mâtürîdiyye de bu okullardan birisidir.

Öyle insanlar vardır ki öldükten sonra da yaşamaya devam ederler. Bu yaşamak onların düşünüp söyledikleri sözlerle veya ortaya koydukları eserlerle çağlar ötesinde bile sürüp gider. Onlar, uzaydaki parlak yıldızlar gibi ışıyıp dururlar ve yolumuzu aydınlatmaya devam ederler. İnsanlığın ortak kültür mirası, sözünü ettiğimiz bu yıldız şahsiyetlerin, bu bilge insanların tüm nesillere armağanıdır.

Kelâmcıların hocası (İmâmü'l-mütekellimîn) diye bilinen **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** de onlardan birisidir. Bir asra yaklaşan bereketli ömrüyle **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî**, farklı disiplinlerde ortaya koyduğu görüşler ile, asırlar sonrasında bile ufuk çizen, pek çok meseleye ışık tutan bir ilim insanı olarak, İslâm düşünce tarihinde seçkin bir konuma sahiptir.

Kültürel faaliyetlerin, yerel yönetimlerin görev ve hizmet alanları içerisinde önemli bir yer tutması gerektiği bilinciyle çalışmalarını sürdüren Ümraniye Belediyesi, bu doğrultuda birçok kültür hizmetine öncülük etmiştir.

Bu yüzden, kendisi hocaların hocası olarak bilinen ve benim de hocam olan muhterem ilim adamı **Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU**, İmam Mâtürîdî'nin çağlara ışık tutan ***Te'vîlâtü'l-Kur'ân*** adlı eserinin çevirisi konusunda bizden destek ve işbirliği talebinde bulunduğunda, hiç tereddüt etmeden kabul ettim. Zira inanıyorum ki, İslâm'ın eşsiz medeniyet seviyesini yakalamak ve onu bir adım daha ileriye götürmek; kültür mirasımızı tanımak, okumak ve iyi modelleri örnek almakla mümkün olacaktır. Bu yüzden, yerel yönetim olarak bir elimiz kentin kaldırımları üzerinde olduysa, bir elimizle de her zaman ilmin ve kültürün elinden tutmayı şiar edindik.

Bu vesile ile bu muazzam çalışmada, başta muhterem hocam **Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU** olmak üzere emeği geçen editör **Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz** ve mütercim ilim adamlarına, ayrıca bu çalışmada proje ortağımız olan **Ensar Vakfı** yetkililerine teşekkürlerimi sunuyorum. Bu tarihî değere sahip dinî eser üzerindeki çalışmada bize de emek vermeyi nasip eden Allah Teâlâ'ya sonsuz şükürler olsun. Bu çalışmanın daha nice güzel eserlerin yolunu açması temennilerimle...

Hasan CAN

Ümraniye Belediye Başkanı

TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN TERCÜMESİ

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd
el-Mâtürîdî es-Semerkandî
(ö. 333 / 944)

CİLT: V

(En'âm, A'râf 1-99)

Çeviren
Prof. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla.

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ﴿١﴾

1. "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah'a mahsustur. Ama yine de kâfir olanlar (putları) *Rab'lerine eş tutuyorlar."*

[Hamd, Tesbih, Tehlil ve Tekbir]

Hamd (الحمد), yaratıklarına lütfedip ihsan ettiği hayırlardan dolayı Allah'ı övmek demektir. "Zem" (الذّم) kelimesinin dünyada "hamd"in zıddı olarak kullanıldığına bakmaz mısın? İyilik yapmasından dolayı kişi övülür ve iyiliğin zıddını, yani kötülük yapması karşısında yerilir. "Tahmîd" (التحميد), insanlara lütfettiği nimetlerden dolayı "el-hamdü lillah" (الحمد لله) demek Rabb'i övmek ve O'na teşekkür etmek demektir. "Tesbîh" (التسبيح), Rabb'i övmek ve çocuk sahibi olduğu gibi sapıklarca ileri sürülen iddialardan Allah'ı tenzih etmek demektir. "Tehlîl" (التهليل) ise, Rabb'i övmek, O'nun ortakları ve karşıtları bulunduğu iddialarından tenzih etmek, O'nu vahdâniyyetle ve Rab olmakla nitelemektir. "Tekbîr" (التكبير) de, Rabb'i övmek, O'nu büyük ve yüce olmakla niteleyip çürümüş kemiklerden insanı yaratmaktan âciz ve yetersiz olduğu iddialarından uzak tutmaktır.

Gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah... Azîz ve Celîl olan Allah, gökleri ve yeri Cenâb-ı Hakk'ın yarattığını tasdik etmeleri karşısında ve bu ikisini yaratmasında Allah'ın ortakları ve karşıtları bulunduğunu ileri sürenlerin akıllarıyla alay etmiştir. Çünkü onlar, aralarındaki mesafe çok fazla olduğu halde Allah'ın yeryüzündeki menfaatleri gökyüzündeki menfaatlere bağladığını bilmekte, buna rağmen, ibadet yapmak ve Rab olarak kabul etmek konusunda O'na nasıl ortaklar tanırlar?

[Karanlık ve Işık]

Karanlıkları ve ışığı var eden. Hasan-ı Basrî, buradaki karanlıklar ve ışıktan maksadın küfür ve iman olduğunu söyler[1]. O'nun dışındaki diğer tevilciler ise, maksat gece ve gündüzdür, demiştir. Işık (النور) hakikatte gözlerin, yani başta ve kalplerde bulunan gözlerin göremediklerini açığa çıkaran şeydir. Karanlık (الظلمات) ise, gözleri, yani başta bulunan gözlerini ve kalp gözlerini
8 örtüp kapatan şeydir. [§]**Karanlık**, her şeyi kapalı hale getirir; **ışık** ise örtülü olan her şeyi açık hale getirir, alenileştirir. İşte karanlık ve ışığın gerçek tefsiri budur.

Ama yine de kâfir olanlar (putları) Rab'lerine eş tanıyorlar. Şöyle denilmiştir: Cenâb-ı Hak onlara Allah'ın vahdâniyyetine ve Rab oluşuna işaret eden bilgileri açıklamış olmasına rağmen yine de putları Rab'lerine eş tanıyorlar. Yani onlar, Allah'tan başka taptıkları her şeyi Allah'a denk sayıyorlar, onunla yüce Allah'ın dengi olduğunu iddia ediyorlar. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın ne dengi vardır, ne benzeri, ne ortağı, ne çocuğu ve ne de eşi! Yüce Allah, zâlimlerin ileri sürdükleri iddialardan çok, hem de pek çok yücedir. Hasan-ı Basrî, **Rab'lerine eş tanıyorlar** meâlindeki cümleyi yalanlıyorlar diye tefsir etmiştir.

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ
ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ﴿٢﴾

2. *"Sizi* (özel) ***bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz."***

[İnsanın Yaratılış Maddesi]

Sizi (özel) bir çamurdan yaratan Allah'tır. Yani Allah, insan türünün atası Âdem'i çamurdan yaratmıştır. Âdem'in çocuklarını ise özel bir sudan yaratmıştır. Cenâb-ı Hak "Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz"[2] meâlindeki âyette, insanı çamurdan yarattığını haber vermektedir. Hz. Îsâ (s.a.) hariç, Âdem'in çocuklarını ise bir damla sudan (sperm) yaratmıştır. O'nun, hiçbir şey olmadan (lâ min şey) yaratıkları var etmeye de kādir

---

1 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 386.
2 el-Mü'minûn, 23/12.

olduğunu, yaratmak için özel bir şeye ihtiyaç duymadığını bilsinler ve mahlukatı yaratmaya ve öldükten sonra diriltmeye kādir olduğunu inkâr etmesinler diye de Hz. Îsâ'yı (s.a.) çamur ve su kullanmadan yaratmıştır. Bununla birlikte onların toprak veya su olmaları yahut ne ondan ne de bundan olmaları da söz konusudur. İnsanlar, Cenâb-ı Hakk'ın Âdem'i topraktan, diğer canlıları sudan, Hz. Îsâ'yı (s.a.) da bu iki şey olmaksızın yarattığını gördükleri halde ölümlerinden sonra kendilerini diriltmesini nasıl inkâr ederler? Bu şundan dolayıdır: İnsanlar ölünce ya toprağa veya suya dönüşür yahut da ne toprak ne de su olurlar. Bu âyet, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere ve Dehrîler'e karşı, Allah'ın mahlukatı hiçbir şey olmadan da yaratmaya kādir olduğuna delildir. Dehrîler bunu inkâr ediyor ve imkânsız görüyorlar. Bundan dolayı onlar, âlemin kıdemi fikrine sahip olmuşlardır. *Doğru yola ulaştıran Allah'tır.*

Sizi (özel) bir çamurdan yaratan Allah'tır cümlesi ile bütün Âdem oğul-
larının kastedilmiş olması da muhtemeldir. [§]Buna göre Allah her şeyi sudan ٩
yarattığı halde[3] bizim yaratılışımızı çamura nispet etmektedir; çünkü bizi yaratmasında, Âdem'i yaratmış olduğu o çamurdan bir kuvvet ve iz bulunmaktadır, her ne kadar biz o kuvveti ve o izi görmesek de vardır. Bu aynen şuna benzer: İnsan yediğini, içtiğini ve gıda aldığını görmekte; bununla kulağında, gözünde ve bütün organlarında bir kuvvet hasıl olmaktadır, her ne kadar kendisi o kuvveti gözleriyle görmüyorsa da bütün organlarında bir canlanma vücuda gelmektedir. İşte o da aynen bunun gibidir. Başka bir ihtimal de, bir kıssaya dair rivayette de belirtildiği gibi nutfeye o topraktan bir şeyler karışmış olmasıdır. Meleğe, insan öldüğünde defnedileceği yerdeki topraktan bir parça alması emredilmiş olabilir, bu toprak parçası nutfeye karıştırılır ve bu karışım "alaka" (علقة) ve "mudğa" (مضغة) haline gelmiş olabilir; yalnızca bundan dolayı Allah insanları toprağa nispet etmiştir. Diğer bir ihtimal de, insanlar topraktan yaratılmadıkları halde toprağa nispet edilmeleri, kökenleri olan Âdem'in topraktan yaratılmış olmasından dolayıdır.

[Kazâ Kelimesinin Anlamı]

Sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Âyet-i kerîmede geçen "kazâ" (القضاء) kelimesi çeşitli anlamlara gelirse de, neticede hepsi de bir şeyin bitmesi ve tamamlanması anlamına döner. Bu kelime bazan bir fiile başlanması ve gerçekleştirilmesi anlamına ge-

---

[3] Muhtemelen müellif burada şu ilâhî beyana işaret etmektedir: "İnsan neden yaratıldığına bir baksın. O, atılan bir sudan yaratıldı. O su, bel ve göğüs kafesi arasından çıkar" (et-Târık, 86/5-7; ayrıca bk. el-Enbiyâ, 21/30; en-Nûr, 24/45; el-Furkān, 25/54; es-Secde, 32/8.)

lir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sen neye hükmedeceksen et!"[4] Bazen de şöyle denilir: (قَضَيْتُ هذا الثَّوْبَ) "Ben bu elbiseye hükmettim". Bundan da onu yaptım ve sağlam kıldım demek istediği anlaşılır. Kazâ, bazan emir anlamına da gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Rabb'in, sadece kendisine kulluk etmenizi emretti"[5]. Buradaki kazâ kelimesi, emretti anlamına gelir; çünkü o kesin ve nihaî hükümdür. Kazâ, bazan de bildirmek mânasına gelir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Biz kitapta İsrâiloğulları'na şöyle bildirmiştik"[6]. Burada kazâ kelimesi, onlara kesin olarak bildirdik anlamına gelir. Kazâ, bazan de işin bittiği, sona erdiği ve tamamlandığı mânasına gelir. **Sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur** meâlindeki âyette bu anlamda kullanılmıştır. Yani ömrü bitirecek ve sona erdirecek olan O'dur. Bu kelime, burada söylediklerimizden daha farklı mânalarda da kullanılır.

10 [§]Buradaki **ölüm zamanını takdir eden** meâlindeki ifade, bütün bunların emrin dışında bir mânaya gelmesi ihtimalini taşır. (قَضَى أجلا) cümlesi ile ölüm kastedilmiştir, denilmektedir. "Ecelun müsemmen" (أجل مسمى) cümlesi ile ise kıyâmet günü kastedilmektedir. Allah bize o iki ecelden birini göstermiştir, o da ölümdür. Bizler ölümü bizzat görüyor ve müşahede ediyoruz. Ama Allah bize diğer eceli göstermemiştir, o da kıyâmettir. "Kadâ ecelen" (قَضَى أجلا) cümlesinin, yarattığı varlıkların ölene kadar dünyada kalacakları süre anlamına geldiği de söylenmiştir. **O'nun katında bir ecel daha vardır** "Ecelun müsemmen indehu" (أجل مسمى عنده) cümlesi ile kıyâmet murad edilmektedir.

Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz. Bütün bunlardan sonra yine de şüphe ediyor ve yalanlıyorsunuz.

وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الْاَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ ﴿٣﴾

3. "O, göklerde ve yerde tek Allah'tır. Gizlinizi açığınızı bilir, neyi yapıp ettiğinizi de bilir."

---

4 Yüce Allah, sihirbazların Firavun'a söyledikleri sözü naklederken şöyle buyurmaktadır: "Onlar şu cevabı verdiler: Bize gelen bunca apaçık kanıtlara ve bizi yaratana karşı asla seni tercih edemeyiz. Artık sen neye hükmedeceksen et; ama sen ancak bu dünya hayatında hükmünü geçirebilirsin" (Tâhâ, 20/72).

5 el-İsrâ, 17/23.

6 "Biz kitapta İsrâiloğulları'na şöyle bildirmiştik: Yeryüzünde mutlaka iki defa fesat çıkaracak, çok böbürleneceksiniz" (el-İsrâ, 17/4).

O, göklerde ve yerde tek Allah'tır. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu cümle, "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah'a mahsustur"[7] meâlindeki âyetin bağlantısıdır. Burada Allah, gökleri ve yeri kendisinin yarattığını haber vermektedir; onları kendisi yarattığına göre, yaratmakta kimse O'na ortak olmamış demektir, öyleyse gökteki̇lerin ilâhı da, yerdekilerin ilâhı da sadece O'dur, dolayısıyla ilâh ve Rab olma konusunda hiç kimse O'na ortak değildir, demektir. **O, göklerde ve yerde tek Allah'tır** meâlindeki cümle, göklerde olanların da yeryüzünde olanların da idaresi ve korunması Allah'a aittir, anlamına da gelebilir; çünkü O, bütün bunların yegâne yaratıcısıdır, dolayısıyla idaresi ve korunması da O'na aittir.

O sizin gizlinizi ve açığınızı bilir. Bu cümlenin işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Denilmiştir ki: **Sizin gizlinizi bilir** meâlindeki ifadeyle Allah sizin kalplerde gizlediklerinizi bilir, **açığınızı bilir** beyanıyla söylediklerinizi bilir, **neyi yapıp ettiğinizi de bilir** meâlindeki cümlesiyle de organların işlediği fiilleri bilir anlamı kastedilmektedir. Allah, kullarını bunlara göre hesaba çekeceğini ve yaptıklarını tek tek sayacağını insanlar bilsin diye bütün bunları bildiğini onlara haber vermektedir. Buna benzer başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker"[8]. Burada Cenâb-ı Hak, açıkladıkları ve gizledikleri her şeyden insanları hesaba çekeceğini haber vermektedir. Buna göre yukarıdaki âyette Allah, insanlar yapıp ettiklerinden sakınsınlar ve korksunlar diye bütün yaptıklarını tek tek sayacağını ve bunlardan onları hesaba çekeceğini haber vermektedir. Şöyle de denilmiştir: **Sizin gizlinizi bilir,** yani kulak, göz ve diğer
uzuvlarda yaratmış olduğu sırları bilir; [§]zira insanlar bunların mahiyetini ve 11
keyfiyetini tam olarak bilemezler, diğer eşyayı görüp bildikleri gibi bunlardaki sırları bilemezler, bunların hakikatini de bilemezler. Cenâb-ı Hak bütün bunları bildiğini haber vermekte, ama siz bilemezsiniz buyurmaktadır. Âyetteki **açığınızı** beyanı, açıktan yaptığınız şeyleri anlamına gelir. **Neyi yapıp ettiğinizi de bilir** meâlindeki ilâhî kelâm da, fiil ve söz olarak sizden ne sadır olmuşsa bilir demektir.

وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٤﴾

---

7 el-En'âm, 6/1.

8 el-Bakara, 2/284.

4. "Rab'lerinin âyetlerinden onlara bir âyet gelmeye görsün, ondan ille de yüz çevirirler."

Rab'lerinin âyetlerinden onlara bir âyet. Bu beyan, Allah'ın bir olduğuna dair âyet gelince yahut Muhammed sallallahu aleyhi ve sellemin risâletini ve nübüvvetini ispata dair bir mûcize gelince demektir. Allah insanları topraktan yarattığını ve öldükten sonra onların yine toprağa dönüşeceklerini haber verdiğine göre, bu cümlenin öldükten sonra tekrar dirilmeye ve haşre dair âyet geldiğinde anlamına gelmesi de muhtemeldir. İnsanların ilk yaratılışı topraktan olduğuna ve tekrar yine toprağa döneceklerine göre, Allah onları ikinci defa yaratmaya kādirdir; zira ikinci kez yaratmak, ilk defa yaratmaktan daha zor değildir. Buradaki "âyetler" (آيات) lafzı ile Kur'ân âyetlerinin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Kur'ân âyetleri dışında Resûlullah'ın (s.a.) getirmiş olduğu mûcizeler de kastedilmiş olabilir. Sonra Cenâb-ı Hak, insanların inatçılıklarını ve kibirlenmelerini haber vermekte, **Rab'lerinin âyetlerinden onlara bir âyet gelmeye görsün, ondan ille de yüz çevirirler** buyurmaktadır. Bunlardan yüz çevirince de, onlardan yararlanmaları mümkün olmamaktadır; dolayısıyla âyetlerden yararlanmak, onlardan yüz çevirenlerin değil, ancak onları okuyup düşünenler için mümkün olduğu bilinsin diye haber vermektedir.

Sonra En'âm sûresi, müşriklere meydan okumak üzere nâzil olmuştur. Şayet Kur'ân insanlarını benzerini getirmekten aciz oldukları bir kitap olmasaydı bir kitap sayılmasa, sadece En'âm sûresi onları âciz bırakmaya yeterdi. Çünkü bu sûre, tevhit ve ulûhiyyetin sadece Allah'a ait olduğunu beyan edip, öldükten sonra dirilmeyi ispat etmek konusunda müşriklere meydan okumak için gelmiştir. Allah Kur'ân'ı, benzerini meydana getirmekten insanları âciz bırakan mûcize bir kitap kılmışken onun mûcize olmadığı nasıl söylenebilir? O gün Allah'ın birliği ve öldükten sonra dirilme diye bir şey bilinmiyordu, çünkü insanların hepsi kâfirdi ve putlara tapıyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm'in, kendisine
13 Allah tarafından verildiği bilinsin diye Resûlullah'ın (s.a.) [Ş]onu inşa etmiş olması ve kendisi tarafından vücuda getirmiş olması[9] ihtimali ortadan kaldırılmıştır.

Bu sûrenin tevhit konusunda insanlara meydana okumaya ve bu konuda onlarla münazarada bulunmaya işaret ettiği açıktır; zira sûrenin çoğu âyetleri

---

9 Semerkandî'nin ifadesi şöyledir: "Resûlullah'ın (s.a.) onu telif etmiş olması, kendiliğinden vücuda getirmiş olması, ömrünü ilme adamış insanları bile âciz bırakan açıklamaları, tevhide ve öldükten sonra dirilmeye ait delilleri oraya kendisinin koymuş olması ihtimali yoktur" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 242a).

müşriklere meydan okumaktadır. Müşrikler Allah'a ortak koşuyor, öldükten sonra dirilmeyi ve peygamberliği inkâr ediyorlardı, bu bakımdan sûredeki âyetlerin ekserisi tevhit, öldükten sonra dirilme ve peygamberlik konusunda onlara deliller getirmektedir.

Tartışan taraflardan birinin sözlerinin yanlış olduğu anlaşılınca, diğer tarafın sözünün doğru olduğu ortaya çıkar; Hz. İbrâhim (s.a.) "Yıldızı görünce 'Rabb'im budur' dedi. Yıldız batınca da, 'Batanları sevmem' dedi"[10] meâlindeki âyette söylediği bu sözle, kaybolup giden şeylere kulluk yapanların davalarının yanlış olduğunu ispat etmişti.

فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٥﴾

5. "Gerçekten onlar, kendilerine hak geldiğinde onu yalanlamışlardır. Fakat onlara alay ettikleri şeyin haberleri ileride gelecektir!"

Gerçekten onlar, kendilerine hak geldiğinde onu yalanlamışlardır. Buradaki "hak" (الحق) lafzı ile Resûlullah'ın (s.a.) tevhide ve öldükten sonra dirilmeye dair getirmiş olduğu âyetler kastedilmiş olabilir. Kur'ân da kastedilmiş olabilir. Resûlullah (s.a.) bu konuda hiç âyet getirmese dahi doğumundan ölümüne kadar bizzat kendi varlığı büyük bir mûcize idi, çünkü o kendisinden asla hiçbir çirkinlik ve kötülük sadır olmayacak derecede korunmuştu. Bu bile Allah'ın onun zâtını başlı başına bir mûcize ve elçiliğine uygun gördüğünü gösterir. Nitekim Hz. Ebû Bekir (r.a.), kendisini İslâm'a davet ettiğinde zâtı dışında başka büyük mûcizeleri bulunmakla birlikte zâtındaki mûcizevî durumları gördüğü için bu daveti tereddütsüz hemen kabul etmişti.

[§] **Fakat onlara alay ettikleri şeyin haberleri ileride gelecektir!** *En doğ-* 13
rusunu Allah bilir ya, bunun anlamı şudur: Daha önce alay edenlerin başına gelenler, onların da başına gelecektir! Alay edenlerin başına gelen şeylerin haberleri onlara gelmemesi mümkün değildir. Fakat asıl mânası ilk söylediğimiz olmalıdır. Yani alay edenlerin başına gelen felâketler onların da başına gelecektir. Başka bir ihtimal de şudur: **Onlara alay ettikleri şeyin haberleri ileride gelecektir** meâlindeki cümle ile azap kastedilmektedir. Çünkü peygamberler, kendilerini yalanladıkları takdirde insanları başlarına gelecek olan azapla korkutuyorlar, bunun üzerine de insanlar onlarla alay ediyorlardı. Nitekim Cenâb-ı

---

10 el-En'âm, 6/76.

Hak onların şu sözlerini hatırlatmaktadır: "Payımıza düşen azabı hemen şimdi ver"[11]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar"[12]. Bir başka âyette de şöyle söylemektedir: "Hatırla, bir de şöyle diyorlardı: Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!"[13] İşte Cenâb-ı Hak, onlara gönderdiği gibi bunlara da azap göndermeye kādir olduğunu kendilerine haber vermektedir.

اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِى الْاَرْضِ مَا
لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَاَرْسَلْنَا السَّمَٓاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْاَنْهَارَ
تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَنْشَاْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا
اٰخَرِينَ ﴿٦﴾

6. ***"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz onca imkânı kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmur indirip*** (evlerinin) ***altlarından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik. Biz onları günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller meydana getirdik."***

Görmediler mi ki, onlardan önce nice nesilleri helâk ettik. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Buradaki **görmediler mi** anlamındaki ifade, **onlardan önce nice nesilleri helâk ettiğimizden** ibret almadılar mı demektir. Ebû Bekir el-Keysânî de şöyle demiştir: Buradaki **görmediler mi** meâlindeki cümle, **onlardan önce nice nesilleri helâk ettiğimizi** kesin olarak görmüşlerdir, yani bilmektedirler demektir. Bu anlamların ikisi de aynı şeydir. Onlar, insanların peygamberleri yalanlamaları, inat etmeleri ve büyüklenmeleri yüzünden helâk edildiklerinin izlerini mutlaka görmüşlerdir, ama bundan ibret almıyorlar.

Size vermediğimiz onca imkânı onlara verdik. Bu âyet hakkında bazıları şöyle demiştir: Ey Mekke halkı! **Size vermediğimiz** hayırları, genişliği ve varlığı onlara vermiştik, yani onlara verdiğimiz nimetleri size vermedik. Sonra buna rağmen onlar peygamberleri yalanlayınca Cenâb-ı Hak da ken-

---

11 "Hesap gününden önce payımıza düşen azabı hemen şimdi ver!" (Sâd, 38/16).

12 el-Hac, 22/47.

13 el-Enfâl, 8/32.

dilerini helâk etti, çeşitli cezalarla onları cezalandırdı. **Onca imkânı onlara verdik** ilâhî beyanıyla güç ve kuvvet de kastedilmiş olabilir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: [§]"Bizden daha güçlü kim var?"[14] Sonra onlar 14
peygamberleri yalanladıklarında, çok güçlü kuvvetli olmalarına rağmen helâk edildiler. Başka bir ihtimal de şudur: **Onca imkânı onlara verdik,** yani sözlerinin dikkate alınmasını ve halkın kendilerine boyun eğmesini sağlayarak onları insanların kalplerine hakim kıldık; çünkü onlar Nemrut, Firavun ve Âd gibi krallar ve yeryüzünün sultanları idiler. Bu durumda olmalarına rağmen peygamberleri yalanladıklarında helâk ediliverdiler. Siz ise ey insanlar, onların imkânlarına sahip değilsiniz; böyleyken peygamberleri yalanlayacak olursanız helâk edilmeyeceğinizi mi zannediyorsunuz? Onları, peygamberleri yalanlamaya sevk eden şey, *en doğrusunu Allah bilir ya,* ancak bolluğa ve kuvvete sahip olmaları idi, kendilerinden daha düşük konumda olan birine boyun eğmeyi hikmete dayanmayan bir haksızlık olarak gördüklerinden dolayı bolluk ve kuvvet itibariyle kendilerinden daha düşük konumda olana boyun eğmediler. Onlar bu anlayışı ancak, Âdem'e secde etmesi emredildiğinde "Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın"[15] diyen lânetli şeytandan tevarüs etmişlerdi. İşte Mekkeli kâfirler de Hz. Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'e boyun eğmeyi haksızlık saymışlar ve "Bu Kur'ân şu iki şehirden nüfuzlu ve değerli bir kişiye indirilseydi ya!"[16] demişlerdi.

Gökten üzerlerine bol bol yağmur indirdik. İbn Kuteybe şöyle dedi: Âyetteki "midrâren" (مدرارا) kelimesi yağmur demektir, yani bol bol yağmur indirdik, Kelime "derre-yedirrü" (دَرَّ يَدِرُّ) kökünden gelir[17]. Ebû Avsece şöyle demiştir: Gökyüzü onlara yağmur gönderdi, yani ihtiyaç halinde ardarda yağan bol ve sürekli bir yağmur gönderdi. **Altlarından ırmaklar akıttık.** Cenâb-ı Hak onların geniş imkânlara sahip olduklarını ve Mekkeliler'in görmedikleri kadar bol yağmur ve nehirler vererek kendilerine lütfettiği nimetleri haber vermektedir. Fakat bu nimetleri vermesine rağmen peygamberleri yalanladıkları zaman onları helâk etmişti.

---

14 "Anılan Âd kavmi, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve 'Bizden daha güçlü kim var?' dediler. Onları yaratan Allah'ın kendilerinden daha güçlü olduğunu düşünmezler miydi? Onlar, âyetlerimizi de inatla inkâr ediyorlardı" (Fussılet, 41/15).

15 el-A'râf, 7/12.

16 ez-Zuhruf, 43/31.

17 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 150.

Şayet, "Allah onları helâk ettiğini söylemekte ve peygamberleri yalanlayan bu insanları da bununla korkutmaktadır. Halbuki Allah daha önce peygamberleri ve evliyayı da helâk etmişti" diye bir itiraz yapılırsa buna şöyle cevap verilir:

15 [§] Allah'ın onları helâk etmesi, azap ve ceza olarak helâk etmesi anlamındadır. Çünkü onları kökünü kazıyacak ve her yönden kendilerini kuşatacak bir mahiyette, tabiat kanunlarının dışına çıkacak tarzda helâk etmişti. Bundan dolayı belirttiğimiz gibi olmuştu[18].

وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٧﴾

7. "Şayet sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik ve onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı, yine de o inkârcılar, 'Bu apaçık bir büyü, başka bir şey değil' derlerdi."

Şayet sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik ve onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı... Azîz ve Celîl olan Allah burada onların inatçılıklarının şiddetini haber vermektedir, o kadar ki onlara istedikleri mûcizeler verilmiş olsa bile asla iman etmeyeceklerdi; çünkü onlar "Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece senin göğe çıktığına asla inanmayacağız"[19] ve "Kur'ân ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya!"[20] meâlindeki âyetlerde ve diğer âyetlerde ifade buyurulduğu gibi Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellemden kendilerine bizzat görecekleri ve okuyacakları bir kitap indirmesini istemişlerdi. Allah şöyle buyuruyor: **Şayet sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indir-**

---

18 Eğer: "Allah onları helâk ettiğini söylemekte ve peygamberleri yalanlayan bu kâfirleri de bununla korkutmaktadır. Halbuki Allah daha önce peygamberleri ve evliyayı da helâk etmişti. Onların hepsini de Allah helâk ettiğine göre, bu insanları helâk ile korkutmanın ne anlamı vardır?" diye bir soru sorulursa buna şöyle cevap verilir: Helâk, hakikatte yüce Allah'tan gelir, ama bunun kullardan olmasının sebepleri vardır. Allah'tan gelen helâkin iki çeşidi vardır: Biri ceza ve azap olarak helâk etmektir. Bu, insanların kökünü kazıyacak ve ayıplayacak mahiyette tabiat kanunlarının dışına çıkacak ve cehenneme teslim edecek tarzda helâk etmesidir. Diğeri de uygun gördüğü hikmetleri gerçekleştirmek için Allah'ın insanlara ikramda bulunması, kendilerini nimet yurduna hemen ulaştırması ve dünya sıkıntılarından kurtarması anlamında helâk etmesidir. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 242b).

19 el-İsrâ, 17/93.

20 el-Furkān, 25/32.

seydik, yani bir sahife üzerine yazılmış, fakat yeryüzünde yazılmadığını bildikleri bir kitap indirseydik, onu elleriyle tutsalar ve gözleriyle görselerdi bile, asla iman etmezler ve onu tasdik etmezler. **Bu apaçık bir büyü, başka bir şey değildir,** derler. Cenâb-ı Hak, onların iman etmemelerine karşı Resûlullah'a (s.a.) sabrı emretmekte, istedikleri her mûcizeyi getirse dahi aşırı inatçılıklarından dolayı iman etmeyeceklerini kendisine haber vermektedir. [§]Çünkü 14
Resûlullah (s.a.) onlara öyle mûcizeler getirmişti ki, eğer bunlar üzerinde düşünseler ve inatçılıklarını sürdürmeselerdi, kendilerini imâna götürürdü. Ama onlar aşırı inatçılıklarından ve gereksiz büyüklenmelerinden dolayı bunlardan yüz çevirdiler ve hiç düşünmediler.

وَقَالُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌۜ وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْاَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ

8. "Ona bir melek indirilseydi ya! dediler. Eğer biz bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur, artık kendilerine mühlet verilmezdi."

Ona bir melek indirilseydi ya! dediler. Arap müşrikleri peygamberleri ve kitapları tanımıyorlar, dolayısıyla herhangi bir peygambere ve kitaba da iman etmiyorlardı. Bundan dolayı "Bize melekler gönderilmesi veya Rabb'imizi görmemiz gerekmez miydi?"[21] diyorlar, buna benzer taleplerde bulunuyorlar, kendilerine melek gönderilmesini istiyorlardı. Muhtemeldir ki kendilerine melek gönderilmesini istemelerinin sebebi, insandan peygamber gönderildiğini düşünmemiş olmalarıydı, şayet Allah tarafından insanlara bir elçi gönderilecekse bu bir melek olmalıydı. Bundan dolayı "Bize meleklerin gönderilmesi gerekmez miydi?" diyorlardı. Kendilerine melek gönderilmesini istemelerinin diğer bir sebebi de, elçinin gerçekten meleklerden olması gerektiğini düşündüklerinden değil, aşırı inatçılıklarından kaynaklanan bir talep olabilir. Cenâb-ı Hak da eğer onların istekleri üzerine **bir melek indirseydik, kesin olarak iş bitirilmiş olurdu** buyurmaktadır. Yani aşırı inatçı tabiatlarından kaynaklanan talep üzerine melek gelecek olsa, beraberinde azap ve helâk da gelirdi. İşte bu durum, onların isteklerinin, aşırı inatçılıklarının eseri olduğunu göstermektedir.

Kesin olarak iş bitirilmiş olur, artık kendilerine mühlet verilmezdi. Yani onlar Resûlullah'ın doğru söylediğini ispat için melek gönderilmesini istiyorlardı. Cenâb-ı Hak da **eğer bir melek indirseydik, kesin olarak iş bitiril-**

[21] el-Furkān, 25/21.

miş olur, artık kendilerine mühlet verilmezdi, yani helâk edilirlerdi buyuruyor. Çünkü ümmetin talebi üzerine mûcizeler gelir, sonra yine bu mûcizelere muhalefet ederler ve onları yalanlarlarsa, ilâhî azabın ve helâkin gelmesi kaçınılmazdır. Ama mûcizeler ümmetin talebi olmaksızın gelir ve insanlar onu yalanlayacak olurlarsa kendilerine mühlet verilir, yalanlamaları anında hemen azaba uğratılmazlar. *En doğrusunu Allah bilir.*

Eğer bir mülhit bize şöyle bir soru soracak olursa; **ona bir melek indirilseydi ya! Eğer bir melek indirseydik, kesin olarak iş bitirilmiş olurdu,** mealindeki âyete göre onlar meleğin Resûlullah'a (s.a.) indirilmesini istiyorlardı, ama Allah **eğer bir melek indirseydik, kesin olarak iş bitirilmiş olurdu** buyuruyor. Siz de ona melek gönderildi diyorsunuz, Allah ise ona melek indirseydik, kesin olarak işin bitirilmiş olacağını söylüyor, ama iş bitirilmedi. O sizin için bunu kendi kafasından uydurmamış ve bunu ona Allah göndermiş olsaydı işleri nasıl bitirilmezdi?

14 [§]Şöyle cevap verilir: Her ne kadar âyette zikredilmiyorsa da, onlar ancak kendilerine bir melek indirilmesini istemişlerdi. Onların bu istekleri başka bir âyette şöyle ifade edilmektedir: "Bize melekler gönderilmesi veya Rabb'imizi görmemiz gerekmez miydi?"[22] Yahut da onlar kendilerine meleklerin gönderilmesini istemişlerdi, ama melek Hz. Peygamber'e (s.a.) gönderilmişti. Bunun üzerine onlar, o da bizden biri olduğu halde bizden ayrı olarak sadece ona nasıl melek gönderilir, dediler. Bunu Cenâb-ı Hak onların ağzından şöyle dile getirmektedir: "Doğru söyleyenlerden isen bize melekleri getirseydin ya!"[23]. Dolayısıyla âyette böyle bir isteğin belirtilmemiş olması caizdir, daha önce çeşitli yerlerde söylediğimiz gibi, bunun açıklaması verilen cevapta görülmektedir[24].

وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ

9. ***"Şayet peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu*** (yine) ***bir adam suretine sokar, onları yine halen içinde bulundukları kuşkuya düşürürdük."***

---

22 el-Furkān, 25/21.

23 el-Hicr, 15/7.

24 Meselâ bk. el-Mâide, 5/4.

Şayet peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu (yine) bir adam suretine sokardık. Burada onu insan cinsinden bir Âdemoğlu suretine sokardık, denilmek istendiği söylenilmiştir. Ama bunun başka mânalara ihtimali de vardır. [Birincisi] biz peygamberleri melek olarak gönderseydik bile yine de onu beşer suretine sokardık. Çünkü şayet onlar melek suretinde kalsaydılar, insanlar dayanamaz, dehşete düşerlerdi. Zira meleği kendi suretinde görmeye insanın gücü yetmez. Cibrîl aleyhisselâmın bile Resûlullah'a (s.a.) geldiğinde kendi suretinde değil de insan suretinde geldiğini görmez misin?[25] Hatta Hz. Peygamber'e (s.a.) Dihyete'l-Kelbî suretinde geldiği rivayet edilmiştir[26]. Buna rağmen Cibrîl'i her gördüğünde peygamberimiz ürperir, durumu değişirdi; insanlar onu bu halde gördüklerinde bu delirmiş derlerdi[27]. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, **şayet peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu (yine) bir adam suretine sokardık** buyurmaktadır. Burada Resûlullah'ın (s.a.) meleği adamla karşılaştırabileceğine dair bir işaret vardır.

[§]İkincisi, **Şayet peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu** 18
(yine) bir adam suretine sokardık, çünkü insanlar onun doğru söylediğini bilemezlerdi, onun melek olduğunu ve doğru söylediğini gösterecek birtakım delillere ve âyetlere ihtiyaç duyarlardı. Onun insan olduğu anlaşılır, ama kimse onu tanıyamaz, doğru söylediğini de bilemezdi.

Onları yine halen içinde bulundukları kuşkuya düşürürdük. Dediler ki: İstihzâ, hile ve tuzak gibi cezalandırmak anlamında bir kuşku hali müstesna, kuşkunun Cenâb-ı Hakk'a izafesi caiz değildir. Dolayısıyla **onları yine halen içinde bulundukları kuşkuya düşürürdük** meâlindeki âyet, **eğer onu melek**

---

25 Mesrûk'dan şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Âişe'ye (r.a.) sordum: "Yaklaştıkça yaklaştı. Öyle ki, iki yay kadar hatta daha yakın oldu" (en-Necm, 53/8-9) âyetinde kim kastedilmektedir? O Cibrîl idi, kendisine insan suretinde geliyordu; ama bu sefer ona kendi suretinde gelmiş ve ufku kaplamıştı, dedi. (Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 6; Müslim, "Îmân", 290).

26 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 107. Üsâme b. Zeyd'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Cibrîl aleyhisselâm Hz. Peygamber'e (s.a.) geldiğinde, yanında Ummu Seleme (r.a.) de vardı. Konuşmaya başladı, sonra kalktı. Hz. Peygamber (s.a.) Ummu Seleme'ye (r.a.) "Bu kimdi?" diye sordu. Ummu Seleme de o Dihye idi, dedi. Ummu Seleme der ki: Allah'a yemin ederim ki, ben onun kesin olarak Dihye olduğunu zannediyordum, tâ ki Hz. Peygamber'in (s.a.) Cibrîl'in getirdiği haberden bahsettiğini işitinceye kadar. (Buhârî, "Menâkıb", 25; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 100).

27 Hz. Peygamber'in (s.a.) Cibrîl'i görmesi veya vahyi telakki etmesi sırasında durumunun değişmesi sebebiyle kâfirlerin bu delirmiş dediklerine dair bir kayıt bulamadım. Ama vahiy sırasında Hz. Peygamber'in (s.a.) halinin değiştiği rivayet edilmektedir. Cibrîl'i gerçek suretinde gördüğünde de aynı şey olmuştu (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 322; Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 1, "Bed'u'l-halk", 6; Müslim, "Îmân", 252-257).

kılsaydık... zayıflıklarından dolayı **onları yine aynı kuşkuya düşürürdük** anlamındadır, zira onlar; "Bu adam, sadece sizin gibi sıradan bir insandır"[28]. "Siz de ancak bizler gibi insanlarsınız"[29] gibi sözler söylüyorlardı. Lâkin biz bunu kuşku olmaması için yapıyor değiliz, zira insanlar meleğe bakmaya dayanamazlar, şayet onu melek kılsaydık, bu bir kuşku sebebi olurdu.

وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا
كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿١٠﴾

10. "Senden önceki peygamberlerle de alay edilmiş, sonunda onlarla alay edenleri, alaya aldıkları şey (azap) *kuşatıvermişti."*

Cenâb-ı Hak peygamberine, ilk yalanlanan kişinin kendisi olmadığını, daha önceki peygamberlerin de yalanlandığını bildirmekte ve kavminin yalanlamasına karşı ona sabrı telkin etmektedir. Önceki ümmetler peygamberleri yalanladıkları gibi onların da kendisini yalanlayacaklarını haber vermektedir.

Âyet-i kerîmedeki (حاق) kelimesine Ebû Avsece döndü anlamı vermiştir. Kelimenin kökünün "hâke, yehîku, haykan" (حاق، يحيق، حَيْقًا) olduğu ve onlara döndü anlamına geldiği söylenir. Kisâî de, onları kuşattı, onlara geldi anlamını vermiştir.

قُلْ سِيرُوا فِي الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ
الْمُكَذِّبِينَ ﴿١١﴾

19 [§] *11. "De ki: Yeryüzünde dolaşın, sonra* (hakikati) *yalan sayanların sonunun nasıl olduğuna bakın!"*

Bu âyette, gezmek için yeryüzünde dolaşmak değil, peygamberleri yalanlayanların başlarına gelenlerden ibret almak ve düşünmek için dolaşmak emredilmektedir. Zira Cenâb-ı Hak, onlara birçok aklî ve naklî mûcize göstermiş, ama bunların hiçbiri fayda vermemişti, bu yüzden onları yalanlamaktan ve inatçılıktan vazgeçmeleri için kendilerine hissî mûcizeler göstermek istemişti.

---

28 el-Mü'minûn, 23/24.

29 Yâsîn, 36/15.

قُلْ لِمَنْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ اَلَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾

12. "Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. De ki: 'Allah'ındır. O, kendi üzerine rahmeti yazmıştır. Sizi, gerçekleşmesinde asla şüphe olmayan kıyâmet gününde mutlaka toplayacaktır.' Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar."

Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. De ki: Allah'ındır. Bu ilâhî kelâmın iki anlama gelmesi muhtemeldir: Birincisi, sormak Hz. Peygamber'e (s.a.) emir anlamında değil, bu gerçeği insanlara açıklaması anlamındadır; zira şayet emir olsaydı Resûlullah'ın (s.a.) onlara sormasını değil, sorduğunu söylerdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.) onlara sorması ve sonra kendisinin haber vermesi ihtimali yoktur. Onun insanlara bunu sorduğu söylenmediğine, sorması emredildiği halde sormaması yahut sorduğu halde cevap vermedikleri ihtimali de olmadığına göre, âyet-i kerîme emir değil, tevhit gerçeğini açıklamak anlamındadır[30].

İkincisi, daha önceki bir emre dayanmış olması ihtimalidir. Nitekim
Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "De ki: 'Biliyorsanız söyleyin, bu dünya ve
onda bulunanlar kime aittir?' 'Allah'a aittir' diyecekler"[31]. [§]Başka bir âyette de 20
şöyle buyurmaktadır: "Biliyorsanız söyleyin, 'bütünüyle varlığın yönetimi elin-

---

30 "Bunun emir anlamında değil, haber vermek ve bildirmek anlamında olması muhtemeldir. Yani göklerde ve yerde olanların kime ait olduğunu kâfirlere açıklamakta ve bildirmektedir. Çünkü âyet-i kerîmedeki kim anlamına gelen "men" (من) soru edatı, bazan istifham anlamında, bazan haber vermek anlamında, bazan de şart anlamında kullanılır. Dolayısıyla 'De ki: Allah'ındır', meâlindeki âyet, size haber veriyorum ki gökler ve yer Allah'ındır anlamına gelir. Bunun emir ve sormak anlamına değil, bildirmek ve haber vermek anlamına geldiğinin delili de, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde Hz. Peygamber'in (s.a.) kâfirlere; 'göklerde ve yerde olan şeylerin kime ait olduğunu söyleyin' diye soru tarzında bir şey söylediğinin belirtilmemiş olmasıdır. Şayet Cenâb-ı Hak, ona böyle bir şeyi onlara sormasını emretmiş olsaydı, onun sormaması ihtimali yoktur. Onlara sorduğu halde onların haber vermemiş olmaları da muhtemel değildir. Eğer böyle olsaydı, bunlar da bize ulaşırdı. Bütün bunlar, âyet-i kerîmenin emir ve sual anlamına değil, haber vermek anlamına geldiğini gösterir." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 243b).

31 el-Mü'minûn, 23/84-85.

de olan... kimdir?' de. 'Yönetim Allah'ın' diyecekler"[32]. Başka bir âyet de şöyledir: "Göklerin ve yerin Rabb'i kimdir?"[33] Bu tür âyetlere baktığımızda onun geçmiş bir emre dayandığını söyleyebiliriz. Cenâb-ı Hak cevap olarak onları 'Allah' demek zorunda bırakmıştır. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, mutlaka 'Allah' diyeceklerdir"[34]. İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın onları 'Allah' demeye mecbur etmiş olduğunu gösterir. İbn Mesûd (r.a.) ve Ubey b. Kâb'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "De ki: Göklerde ve yerde olanlar kimindir? Onlar 'Allah'ındır' derler". Bu da, yukarıdaki âyetin geçmiş bir emre dayandığını göstermektedir.

Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. De ki: Allah'ındır. Yani onlara bunu sor! Eğer cevap verirlerse, 'Allah'ındır' diyecekler, cevap vermezlerse sen onlara 'Allah'ındır' de! Bazıları âyete, şayet onlar sana **Göklerde ve yerde olanlar kimindir?** diye sorarlarsa, **'Allah'ındır' de!** diye anlam vermişlerdir.

O, kendi üzerine rahmeti yazmıştır. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak, tövbe edenleri cennete sokacağına dair **kendi üzerine rahmeti yazmıştır.** O, hiç kimseyi kendi ameliyle cennete sokmaz, ancak rahmetiyle cennete sokar. Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.) de şöyle söylediği rivayet edilmiştir: "Allah'ın rahmeti olmadan kimse cennete giremez". Kendisine; sen de mi Yâ Resûlullah, diye soruldu, "Ben de! Ancak Allah beni rahmetiyle kuşatmıştır" cevabını verdi[35]. **O, kendi üzerine rahmeti yazmıştır** meâlindeki âyet hakkında şöyle de denilmiştir: Cenâb-ı Hak, düşmana azap, dosta sevap vermek üzere kıyâmet günü insanları rahmetiyle bir araya getirecektir. Yani Yüce Allah'ın, insanları bir araya getirmesi rahmetinin eseridir; düşmana ce-
21 zasını, dosta da sevabını verecektir. [§]Şöyle de denilmiştir: Bütün insanların bir araya toplanması, Allah'ın rahmetinin eseridir; Allah âsileri isyandan vazgeçirmek, itâatkârları da itâate devam etmeye teşvik için âsîleri azapla tehdit etmesi, itâatkâra da sevabı vadetmesi O'nun rahmetinin göstergesidir. Bazıları şöyle demişlerdir: **O, kendi üzerine rahmeti yazmıştır,** yani peygamberleri

[32] "Biliyorsanız söyleyin, bütünüyle varlığın yönetimi elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmaya muhtaç olmayan kimdir? de. 'Yönetim Allah'ın' diyecekler" (el-Mü'minûn, 23/88-89).

[33] er-Ra'd, 13/16.

[34] Lukman, 31/25.

[35] Hadis buna yakın lafızlarla rivayet edilmiştir. Buradakine en yakın olanı "Allah'ın rahmeti olmadan kimse cennete giremez..." diye başlayan rivayettir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 52). Hadis buna yakın başka lafızlarla da rivayet edilmiştir (bk. Buhârî, "Merdâ", 19; Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 71-75).

yalanladıklarında diğer ümmetlerin kökünü kazıdığı gibi, Muhammed (s.a.) ümmetinin yalanlaması halinde onlara hemen azap etmeyeceğine ve köklerini kazımayacağına dair kendi üzerine rahmet olarak yazmıştır. Onların cezasını kıyâmet gününe ertelemesi, Allah'ın kendi üzerine yazmış olduğu rahmetin eseridir.

Sizi, gerçekleşmesinde asla şüphe olmayan kıyâmet gününde mutlaka toplayacaktır. Buradaki "ilâ" (إلى) bağlantı cümlesidir. Yani **kıyâmet günü sizi mutlaka toplayacak**, demektir. Nitekim "geleceğinde asla şüphe olmayan bir günde"[36] meâlindeki âyet de böyledir. Bazıları şöyle demişlerdir: Sizi kabirlerde **kıyâmet gününe kadar mutlaka toplayacak**, sonra kıyâmet günü sizi ve geçmiş nesilleri toplayacaktır.

Asla şüphe olmayan. Yani yaratıkların özellikle ölümden sonra itâat edenlere sevap vermek ve isyan edenleri cezalandırmak üzere diriltmek için değil de yok olmaları için yaratılmalarında bir hikmet bulunmadığını bilenlere göre ölümden sonra insanların diriltileceği ve bir araya toplanacağında şüphe yoktur.

Kendilerini ziyan edenler cümlesini daha önce açıklamıştık.

وَلَهُ مَا سَكَنَ فِى الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣﴾

13. "Gece ve gündüzde barınan her şey O'nundur. O, her şeyi işitmekte, bilmektedir."

En doğrusunu Allah bilir ya, bu âyet bütün yaratıkların, akıp giden gece ile gündüzün hakimiyet ve saltanatı altında bu kanuna boyun eğmiş ve çaresiz kalmış olduklarını haber vermektedir. Zira zâlimlerden ve firavunlardan hiçbiri gece ile gündüzü engellemek ve birini diğerine çevirmek gücüne sahip değildir. Bilâkis gece ile gündüz isteseler de istemeseler de onları evirip çevirmekte ve onlar üzerinde saltanatını sürdürmektedir. Bunu kendi yönetimlerinin de başka birinin elinde olduğunu, gece ile gündüzün yaratıklar üzerindeki güç ve saltanatının, bunların yönetimi ve ilmi kendisinde bulunan Sultan'ın elinde olduğunu insanların bilmeleri için böyle yapmaktadırlar. Sonra gece
ile gündüzün deveranı tek bir kanun ve aynı akış seyrinde sürmesi [§]onları 22
yaratan varlığın tek olduğuna ve onları yönetenin de alîm ve hakîm olduğu-

[36] "Rabb'imiz! Muhakkak sen insanları geleceğinde asla şüphe olmayan bir günde toplayacaksın" (Âl-i İmrân, 3/9).

na işaret eder. Bazı tefsirciler şöyle demişlerdir: **Gece ve gündüzde barınan her şey** ile gece ve gündüzde, karada ve denizde varlığını sürdüren her türlü hayvanı ve her çeşit kuşu kastetmektedir; bu canlıların bazısı gündüzleri yatıp geceleri yayılmakta, bazısı da geceleri yatıp gündüzleri yayılmaktadırlar. **Gece ve gündüzde barınan her şey O'nundur** mealindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mekke kâfirleri Resûlullah'a (s.a.) gelmişler ve şöyle demişlerdi: Ya Muhammed! Seni, insanları davet ettiğin bu işi yapmana sevk eden şeyin sadece maddî ihtiyaç içinde bulunan olduğunu biliyoruz, biz mallarımıza seni ortak edelim ve böylece sen en zenginimiz ol, ama bu iddiadan vazgeç! İşte, **Gece ve gündüzde barınan her şey O'nundur. O, her şeyi işitmekte** -yani onların konuşmalarını işitmekte-, **bilmektedir** -onları nerden rızıklandırdığını bilmektedir- mealindeki âyet bunun üzerine gelmiştir[37]. Ancak az önce belirttiğimiz 'bütün yaratıkların gece ile gündüzün gücü ve saltanatı altındadır' sözünde çeşitli hikmetler vardır. Birincisi, az önce de söylediğimiz gibi gece ile gündüzü yönetenin aynı otorite olduğunun bilinmesidir. Bu, felsefecilerin iddialarını geçersiz hale getirmektedir. Onlar karanlık yoğun ve sık, aydınlık ise ince ve şeffaftır diyorlar. [İkincisi de] Cenâb-ı Hak, gece ile gündüzün faydaları hakkında şöyle buyurmaktadır: "Sizin için geceyi bir örtü, uykuyu dinlenme zamanı kılan, gündüz vaktini ise bir diriliş ortamı yapan O'dur"[38]. Gece ve gündüzün bunun dışında faydaları da vardır.

O, her şeyi işitmektedir. Yani kendisine davet edenleri işitmektedir. **Her şeyi bilmektedir,** yani yaratıkların maslahatlarını ve ihtiyaçlarını bilmektedir.

قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ
وَلَا يُطْعَمُ قُلْ اِنّ۪يٓ اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ
الْمُشْرِك۪ينَ ﴿١٤﴾

14. "De ki: Gökleri ve yeri yoktan var eden, yediren ama yedirilmeye ihtiyacı olmayan Allah'tan başkasını mı dost edineceğim? De ki: Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi ve sakın müşriklerden olma (denildi)."

---

[37] Bunu Kurtubî, âyetin tefsirinin dışında zikretmiştir (bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 396).

[38] el-Furkān, 25/49.

De ki: Allah'tan başkasını mı dost edineceğim? Buradaki "Rabben" (ربا)
kelimesi hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu keli-
me sanki "Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. De ki: Allah'ındır"[39]
meâlindeki âyetin sılası gibidir. Bütün bunların, Allah'a ait olduğunu ikrar et-
tiğiniz halde [§]nasıl olur da Allah'a ortak koşarsınız? Gökleri ve yeri ve onlar- 33
daki her şeyi Allah yarattığı halde O'ndan başkasına nasıl kulluk yaparsınız?

Yediren ama yedirilmeye ihtiyacı olmayan Allah. Tefsirciler şöyle dediler: O herkese rızık veriyor, fakat kendisinin rızka ihtiyacı yoktur. O, dünyada birbirlerinin rızkını sağlayan ve birbirlerinden faydalanan köleler ile efendiler ve efendiler ile köleler gibi bir konumda değildir. Her türlü noksanlıktan münezzeh ve yüce olan Allah yaratıkları kendi menfaati için yaratmadı, çünkü O zâtıyla zengindir, her türlü ihtiyaçtan müstağnidir, yaratıklar ise O'na muhtaçtır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan O'dur"[40].

[Fetret Ehlinin Sorumluluğu]

De ki: Bana müslüman olanların ilki olmam emredildi. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Yani kendi milletinden **müslüman olanların ilki olmam emredildi[41]. Müslüman olanların ilki olmam emredildi** meâlindeki âyetin aslı şudur: İlk olarak benim müslüman olmam ve benim boyun eğmem emredildi, sonra aynı şeyi ben de size emredeceğim. Bazı insanlar bu âyetin zâhirine dayanarak, İslâm mutlaka davet edilmeyi ve emredilmeyi gerektirir demişler, müslüman olması emredilmeden ve İslâm'a davet edilmeden ölen birinin sorumlu olmadığını söylemişlerdir. Buna göre fetret döneminde, peygamberlerin ve vahyin kesildiği dönemlerde ölen insan sorumlu değildir. Çünkü âyet-i kerîmede **bana müslüman olanların ilki olmam emredildi** buyurulmakta, burada Hz. Peygamber (s.a.) müslüman olmakla emredildiğini haber vermektedir; bu durumda şayet ortada bir emir yoksa müslüman olmak da gerekli değildir. Fakat bu âyetin yorumu az önce zikrettiğimiz gibidir, yani ilk olarak benim müslüman olmam ve benim boyun eğmem emredildi, sonra aynı şeyi ben de başkalarına emredeceğim. Yorum böyle olunca, az önceki iddiaları ileri sürenlerin bu âyeti iddialarına delil göstermeleri bâtıl olur.

---

39 el-En'âm, 6/12.
40 Fâtır, 35/15.
41 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 397.

قُلْ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّ۪ي عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ

15. "De ki: Ben Rabb'ime isyan edersem gerçekten büyük günün (âhiret) *azabına uğrayacağımdan korkarım."*

İbn Abbâs (r.a.) bu âyeti şöyle açıklamıştır: Ey Muhammed! Mekke kâfirlerine **De ki: Ben Rabb'ime isyan edersem,** yani başkasına kulluk yaparsam, **büyük günün azabına uğrayacağımdan korkarım,** yani o büyük azaba
24 uğrayacağımı biliyorum. [§]Daha önce söylendiği gibi şayet Mekke kâfirleri, davasından vazgeçmesini ve tekrar dinlerine dönmesini Resûlullah'tan (s.a.) istemişler ve karşılığında da mallarını kendisine teklif etmişlerse, bu teklife karşı onlara bu âyetteki cevabı vermiş olması, doğru bir yorumdur. Bazıları da **Ben Rabb'ime isyan edersem korkarım,** ilâhî kelâmını sadece korkuya hamletmişlerdir.

Fakat bunu söyleyenin şuna cevap vermesi gerekir: Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'in (s.a.) geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlandığını haber verdiği halde[42], yine de **büyük günün azabına uğramaktan** nasıl korkar? Allah kendisini günahtan koruyacağını ve bağışlayacağını haber verdiği halde **Rabb'ime isyan edersem** nasıl der?

Denilmiştir ki: O'nun mağfiret edilmiş olması, korku şartına bağlanmıştır, yani Allah'ın azabından korkacağı bilindiği için mağfiret edilmiştir[43].

---

[42] Müellif burada "Senin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını Allah bağışlamıştır" (el-Feth, 48/2) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

[43] "(Rabb'ime isyan edersem korkarım) meâlindeki âyet, korkuya hamledilmiştir. Burada birinin soracağı; Yüce Allah onu isyandan koruduğu halde büyük günün azabından nasıl korkar? sorusu problem teşkil etmektedir. Buna şöyle cevap verilebilir: O'nun bağışlanması, Cenâb-ı Hak'tan ve azaptan korkma şartına bağlanmıştır. Bunun şarta bağlanması, isyanın varlığı halinde var, yokluğu halinde yok kabul eden Allah hakkında değildir, bilâkis yaptıklarının nasıl bir âkıbetle karşılaşacağını bilmeyen kullar hakkındadır. Cenâb-ı Hak, olmuş ve olacak olan her şeyin âkıbetini bilmektedir. Fakat O, onun bu şarta dayanacağını ve o şarta bağlı olan şeyin bu şekilde vücuda geleceğini de ezelde bilmektedir. O, şayet bu şart olmasaydı, o şarta bağlı olan şeyin de olmayacağını veya onsuz vücuda geleceğini de bilir. Bir rivayette ifade edildiğine göre sadaka ömrü arttırır, bunun mânası şudur: Cenâb-ı Hak, bir şahsın sadaka vereceğini bildiği zaman, bu şarta bağlı olarak onun ömrünü arttırmaya hükmeder, sadaka vermeyeceğini bildiğinde ise ömrü ne kadarsa o kadardır. Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber'i (s.a.) bağışlaması meselesi de böyledir... Allah'ın bildiği bir şey, yine bildiği başka bir şeye üstün gelmektedir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 244a; Medîne nüshası, vr. 272b).

مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ ﴿١٦﴾

16. "O gün kim azaptan kurtarılırsa gerçekten Allah onu esirgemiştir. İşte apaçık kurtuluş budur."

O gün kim azaptan kurtarılırsa gerçekten Allah onu esirgemiştir.
Mûtezile'den bazıları şöyle dediler: Burada "rahmet" (رحمة) kelimesi ile cennet
kastedilmiştir. Zira Cenâb-ı Hak âhirette iki yer yaratmıştır; biri Allah'ın öfkesi
adını verdiği cehennem, diğeri Allah'ın rahmeti adını verdiği cennet. Onları
bu düşünceye, Allah'ı rahmet sıfatıyla ezelde tavsif etmemeleri sevk etmiştir.
Onların iddiasına göre, Resûlullah'ın (s.a.) "Allah beni rahmetiyle kuşatmıştır"
sözü de yanlış ve anlamsız olur. Bu durumda cümlenin, herkes cennete, ancak
kendisini cennete sokan ameli ile girer, diye anlaşılması gerekir. "Allah beni
rahmetiyle kuşatmıştır" sözü de, bana cenneti verir, diye değerlendirilmesi ica-
beder. Ama bize göre, insanlar cennete kendi amelleri sayesinde değil Allah'ın
rahmeti sayesinde girecekleri için, cennete rahmet ismi verilmiştir. [§] Nite- 25
kim Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu bize ulaşmıştır: "Allah'ın rahmeti ol-
madan hiç kimse cennete giremez". Kendisine, sen de mi ey Allah'ın Resûlü?
diye sorduklarında; "evet ben de, ama Allah beni rahmetiyle kuşatmıştır" ceva-
bını vermişti[44]. Mûtezile'nin iddiasına göre Allah, meleklere merhamet etmez,
çünkü onlara cennet ve sevap yoktur. Ama bizim yorumumuza göre, Allah'ın
rahmetiyle girildiği için cennete rahmet adı verilmiştir. Nitekim Allah'ın rah-
metiyle yağdığı için yağmura da rahmet denilmektedir[45]. Dünyada rahmet adı
verilen her şey bu anlamda değerlendirilmelidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

O gün kim kurtarılırsa. Denilmiştir ki: **O gün kim** azaptan **kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir.** Nitekim Hafsa'nın (r.a.) mushafında âyet bu şekilde kaydedilmiştir: "Men yusref anhu'l-azâbu yevmeizin fe-kad rahimehu" (من يصرف عنه العذاب يومئذ فقد رحمه) O gün kim azaptan kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir. İbn Mesûd'un (r.a.) mushafında ise şöyledir: (من يصرف عنه شر ذلك اليوم فقد رحمه) O günün şerrinden kim kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir. **O gün kim azaptan kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir** cümlesinin, "De ki: Ben Rabb'ime isyan edersem gerçekten büyük günün (âhiret) azabına uğrayacağımdan korkarım"[46] meâlindeki âyetin bağlantısı

---

44 Hadisin kaynağına az önce işaret edilmişti.

45 Muhtemelen müellif burada "Allah'ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor!" (er-Rûm, 30/50) meâlindeki âyet-i kerîmeye işaret etmektedir.

46 el-En'âm, 6/15.

olması muhtemeldir. Nitekim "De ki: Ben Rabb'ime isyan etmekten korkarım..." âyeti hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mekke kâfirleri seni kendi dinlerine davet ettiklerinde -nitekim bazı rivayetlerde onların Hz. Peygamber'i kendi dinlerine çağırdıkları belirtilmektedir- onlara de ki: Ben Rabb'ime isyan edersem gerçekten büyük günün (âhiret) azabına uğrayacağımdan korkarım, **O gün kim azaptan kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir**.

İşte apaçık kurtuluş budur. Buradaki "zâlike" (ذلك), yani **bu** anlamına gelen işaret ismi, kurtarılmaya işaret etmektedir, yani kim o azaptan kurtarılırsa, onun için **apaçık kurtuluş işte budur.** *En doğrusunu Allah bilir ya,* burada "el-fevzü'l-mubîn" (الفوز المبين) yani apaçık kurtuluşu, ancak asla sonu gelmeyen sürekli bir kurtuluş olduğu için zikretmiştir, o bu dünyada bir zaman diliminde meydana gelen ve sonra da yok olup giden kurtuluş gibi değildir, âhiretteki kurtuluş böyle olmayıp asla kesintiye uğramaz.

وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَۜ وَاِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٧﴾

17. "Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa onu kendisinden başka giderecek yoktur; ve eğer sana bir hayır verirse bilesin ki O her şeye kādirdir."

Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa onu kendisinden başka giderecek yoktur; ve eğer sana bir hayır verirse...

26 [§]Burada Cenâb-ı Hak, herhangi bir zararın veya hayrın insana ancak kendi izniyle gelebileceğini haber vermektedir. Sonra âyet-i kerîmede zikredilen zarar ile de can sıkıntısı veya maişet darlığı veya şiddet ve zulüm gibi insanlardan gelen zararlar kastedilmektedir. Âyet, bu üç ihtimalin dışında değildir. Durum böyle olunca, bunun Cenâb-ı Hakk'a izafesi, o fiili yaratması anlamındadır, yani insanların bu fiilini O yaratmıştır. **O her şeye kādirdir.** İnsandan o zararı kaldırmaya ve ona hayır vermeye kādir olan O'dur, O'ndan başkasının buna gücü yetmez.

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِه۪ۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿١٨﴾

18. "O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir. O hakîmdir, her şeyden haberdardır."

[Tevhidin Aslı]

Cenâb-ı Hak bu ve bundan önceki âyette tevhidin esasını belirtmiştir; zira O, insanların başına gelen zarar ve şiddeti kendisinden başka kaldıracak kimse olmadığını, Allah'tan başka hiç kimsenin bu zararları onlardan defedemeyeceğini ve insanları bunlardan kurtaramayacağını haber vermektedir. İnsanlar kazandıkları hayırları da ancak Allah'ın lütfu sayesinde elde etmektedirler. Cenâb-ı Hak, her şeyi yapmaya sadece kendisinin kādir olduğunu haber vermektedir. **O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir** meâlindeki âyette de, bütün yaratıklar üzerinde tam bir tasarruf sahibi olduğunu, güçlü ve kādir olduğunu, yaratıkları üzerinde hükümranlık kurduğunu, insanların ise O'nun otoritesi altında hor ve hakir olduklarını haber vermektedir. Âyetteki **kullarının üstünde** anlamındaki ifade de O'nun yüceliğini, azametini ve yaratılmışlara benzemekten münezzeh olduğunu haber vermektedir. **O hakîmdir** yani, her şeyi ait olduğu yere koymaktadır. **Her şeyden haberdardır,** yani insanların gizledikleri ve açıkladıkları her şeyi bilmektedir. Bu cümle, hiçbir şeyin kendisinden gizlenemeyeceğini haber vermektedir, O her şeyi ait olduğu yere koyma gücüne sahiptir. Dolayısıyla insanların karşılaştıkları zarar ve şiddet, ancak Allah'ın takdiri ile gerçekleşir. O'nun takdirini geri çevirmeye kimsenin gücü yetmez. Dünyada birinin başka birine zarar vermesi [S]veya birinin başka bi- 28
rine fayda vermesi, hakikatte ancak Cenâb-ı Hak sayesinde gerçekleşmektedir. İşte bundan dolayı bu âyetler, yukarıda belirttiğimiz gibi bu olayları gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan güç ve kudret, yücelik, azamet ve yaratılmışlara benzemekten münezzeh olmak; bütün fiillerini hikmete uygun olarak yapmak; olmuş ve olacak her şeyi bilmek niteliklerine sahip bulunmanın, tevhidin aslı olduğunu haber vermektedir.

قُلْ اَيُّ شَيْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْن۪ي وَبَيْنَكُمْ وَاُو۫حِيَ
اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ لِاُنْذِرَكُمْ بِه۪ وَمَنْ بَلَغَ اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ
اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰى قُلْ لَٓا اَشْهَدُ قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ وَاِنَّن۪ي بَر۪يٓءٌ
مِمَّا تُشْرِكُونَ

19. "De ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir? De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir. Bu Kur'ân bana, hem sizi hem de ulaştığı herkesi onunla uyarmam için vahyedildi. Yoksa siz Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz? De ki: Ben buna şahitlik etmem. De ki: O, ancak bir tek Allah'tır; ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım."

De ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir? *En doğrusunu Allah bilir ya,* sanki bu âyette gizli bir kelime bulunmaktadır; **De ki** ey Muhammed! **Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** Onlar cevap olarak **Allah'ın** diyecekler, çünkü onlar gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğunu ve O'nun her şeyden yüce olduğunu itiraf ediyorlar, fakat kulluk konusunda başkasını O'na ortak koşuyorlar ve diyorlar ki: "Bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[47]. Yoksa onlar Allah'ın azametini ve yüceliğini ikrar ediyorlar. Binaenaleyh onlara, **hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** diye sorulduğunda, hemen **Allah'ın** derler. Burada şöyle bir ihtimal daha vardır: Cenâb-ı Hak, peygamber sallallahu aleyhi ve selleme; onlar **hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** diye sorduklarında **Allah de!** diye söylemiş olması da muhtemeldir, zira sen onlara bunu söyleyince onlar da aynı şeyi diyeceklerdir.

[**Allah'a Şey Demek Câizdir**]

De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir. Bizimle sizin aranızda tevhit, ölümden sonra dirilmek ve benzeri tartışılan her konuda Allah şahittir. **De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir** meâlindeki âyet, Hz. Peygamber'in insanlara getirmiş olduğu her delil ve kanıt konusunda Allah şahittir anlamına da gelebilir. Âyetteki **hangi şey** ifadesi, Allah için "şey" denilebileceğine işaret etmektedir, çünkü O'na şey demek caiz olmasaydı, âyette Allah'tan istisna edilerek şey kelimesi kullanılmazdı. Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[48]. Binaenaleyh O, şey'dir, çünkü "şey yoktur" ifadesi dünyada ya olumsuz anlamda ya da küçümsemek için kullanılır. Var olmayan bir şey için olumsuz veya küçümseme ifadesini kullanmak caiz değildir. Dolayısıyla buradaki "şey" kelimesi, başka değil sadece ispat anlamında kullanılmıştır. *Hatalardan korunma ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

---

47 ez-Zümer, 39/3.

48 eş-Şûrâ, 42/11.

[§] **De ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** meâlindeki âyet hakkında bazı rivayetlerde şöyle denilmiştir: Mekke'nin ileri gelenleri Resûlullah'a (s.a.) gelip demişler ki: Ya Muhammed! Allah senden başka gönderecek bir elçi bulamadı mı? Senin söylediklerini doğrulayan kimseyi göremiyoruz, seni yahudilere ve hıristiyanlara sorduk, senin hakkında ellerindeki kitaplarda geçen bir bilgi, özellik ve nitelik bulunmadığını söylediler. İddia ettiğin gibi senin Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik edecek biri varsa bize göster. Her türlü noksanlıktan münezzeh ve yüce olan Allah buyurdu ki: Ey Muhammed! Onlara **de ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** Şahitliği en üstün olan kimdir? meâlindeki sözle Hz. Muhammed'in (s.a.) delili ve kanıtını kastediyor. Nitekim her peygamberin delili ve kanıtı vardır[49]. Sana bunun cevabını verirlerse, hiç şüphesiz 'Allah' diyecekler. Cevap vermezlerse onlara de ki: Benim, yaratıklara gönderilen Allah elçisi olduğuma dair en güvenilir şahit Allah'tır. **Benimle sizin aranızda Allah şahittir.** Bizimle sizin aranızda tevhit, peygamberliğin ispatı, ölümden sonra dirilmek ve benzeri tartışılan her konuda Allah şahittir. **De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir** meâlindeki âyet, peygamberin insanlara getirmiş olduğu her delil ve kanıt konusunda Allah şahittir anlamına da gelebilir. Bu rivayette zikredildiğine göre onlar; senin elçi olarak Allah'ın gönderdiğine kim şahitlik eder? diye sormuşlar ve; sana bir melek gönderseydi ya! demişlerdi. Cenâb-ı Hak, peygamberine şöyle buyurmuştur: Onlara **de ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?** Onlar, Allah'ın şahitliği başkalarınınkinden daha güvenilirdir, derler. Cenâb-ı Hak buyurdu ki: Ya Muhammed! Onlara **de ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir** ki, ben Allah'ın elçisiyim. **Bu Kur'ân bana, hem sizi hem de ulaştığı herkesi** -Kur'ân'ın kendilerine ulaştığı cinler ve insanlar için korkutucu olarak- **onunla uyarmam için vahyedildi.** [§] Sonra onlara şöyle buyurdu: **Yoksa siz Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?** Onlar; evet, buna şahitlik ediyoruz dediler. Allah da peygamberine şöyle söyledi: **De ki: Ben buna** -sizin şahitlik ettiklerinize- **şahitlik etmem.** -Ama ben şahitlik ederim ki- **O, ancak bir tek Allah'tır; ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım.**

28

39

---

[49] "(De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir) meâlindeki âyetin, Hz. Peygamber'in (s.a.) onlara getirmiş olduğu her delil ve kanıtla ilgili olması muhtemeldir. Şehîd ve şahit, iddia sahibinin davasını açıklayan kişiye denir. Allah Peygamber'ine (s.a.), insanlara gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden ve onlar için değişken haller yaratan tek Allah olduğuna dair delil getirmesini emretmektedir. Onlara, kendisinin tek olduğuna dair bizzat Allah'ın şahitlik ettiğini ve tek olduğuna dair koyduğu delillerin en güvenilir şahitlik olduğunu, getirmiş olduğu Kur'ân'ın da kendisinin Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ettiğini bildirmesini söylemektedir. Şöyle buyurmaktadır: (De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir), yani bu nesneleri yarattığını kabul ettiğiniz Allah şahittir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 244b).

Bu Kur'ân bana, hem sizi hem de ulaştığı herkesi onunla uyarmam için vahyedildi. *En doğrusunu Allah bilir ya,* sanki Cenâb-ı Hak şöyle söylemektedir: Allah'tan geldiğini bildiğiniz **bu Kur'ân bana vahyedildi.** Zira onlara şöyle seslenmektedir: "Onun benzeri bir sûre de siz getirin!"[50] Ama onlar gibisini meydana getirmekten âciz kaldılar. Onların onun benzerini meydana getirmekten âciz kalmaları, o kitabın Allah'tan geldiğini anladıklarına işaret eder.

Hem sizi hem de ulaştığı herkesi onunla uyarmam için. Aslında Kur'ân ile uyarılmaz, fakat Kur'ân'daki haberlerle uyarılır, çünkü onda peygamberleri yalanlayan toplulukların başına gelenlerin ve peygamberleri yalanlamaları sebebiyle âhirette görecekleri azabın haberleri vardır, yoksa Kur'ân kendisiyle insanların uyarıldığı bir kitap değildir.

Ulaştığı herkes. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle söylemektedir: **Bu Kur'ân bana, hem sizi uyarmam için ve hem de** -Kur'ân'ın kendisine- **ulaştığı herkesi onunla** -uyarmam için- **vahyedildi.** Böyle olunca Resûlullah (s.a.) Kur'ân'ın kendilerine ulaştığı kişiler için uyarıcı olmuş olur. O, Kur'ân'ın ulaştığı her kişi için uyarıcı olunca, dünyanın öte ucunda dahi olsa, en yakın zamanda da, her zaman diliminde de uyarıcı konumundadır. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hakk'ın "Her topluluğun bir kılavuzu vardır"[51] buyurduğu gibi, Resûlullah (s.a.) da kıyâmet gününe kadar kavminin kılavuzudur.

Bu âyet-i kerîme, müjdelemek ve korkutmanın, müjdeleyen veya korkutan başka birini göndermekle de yapılabileceğine işaret etmektedir. Âyet, "kölelerimden biri bana şöyle bir müjde getirirse hürdür" diyen birine, kölesi, Resûlü veya Kitabı müjdelese müjde gerçekleşmiş olur diyen âlimlerimizin de delilidir.

30 [§]**Yoksa siz Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?** Bu cümle görünüşte soru şeklindedir, ama hakikatte cevaptır; **siz Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik ediyorsunuz,** demektir. Allah'ın birliğine ve Rab oluşuna dair mûcizeler ve deliller önünüze konduğu, hem sizleri ve hem de gökleri ve yeri O'nun yarattığını anladığınız, O'nun sayesinde geçiminizi sağladığınız, O'nun sayesinde yaşadığınız ve O'nun emri ile öldüğünüzü bildiğiniz halde yine de Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik ediyorsunuz. Bütün bunlar önünüze konulduğu halde yine de **Allah ile beraber başka tanrıları** ortak koştunuz. Halbuki O'nun ulûhiyyetine ve O'na kulluğa başkasını ortak koşmak size düşmezdi. Ama **ben buna şahitlik**

50 el-Bakara, 2/23.
51 er-Ra'd, 13/7.

etmem. Ben **ancak onun tek bir ilâh olduğuna** şahitlik ederim ve ben, Allah'ın ilâh ve Rab olduğu konusunda **sizin kendisine ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım.**

اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْ اَلَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾

20. "Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Kendilerini ziyan edenlere gelince, işte onlar inanmazlar."

Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. En'âm sûresinin müşriklere delil getirmek için nâzil olduğu, yalnız birkaç âyetinin Ehl-i Kitab'a delil getirmek için geldiği, yukarıdaki âyetin de onlardan biri olduğu söylenmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.) Allah'ın elçisi olduğunu, müşriklerin **kendi çocuklarını tanıdıkları gibi** bilmiş olmaları da mümkündür. O zaman buradaki "el-Kitab" (الكتاب) kelimesi ile Kur'ân-ı Kerîm kastedilmiş olur; zaten bu Kur'ân onların kulaklarını çınlatmış, bir benzerini yazıp getirmekle emrolunmuşlar, ama bunu yapmaktan âciz kalmışlardı. Ayrıca müşrikler Ehl-i Kitab'a gidip Hz. Peygamber'in (s.a.) nitelik ve özelliklerini soruyor, onlar da haber veriyorlardı; dolayısıyla Ehl-i Kitap Hz. Peygamber'in (s.a.) kendi kitaplarında bulunan nitelik ve özelliklerini bildikleri gibi müşrikler de onun Allah'ın elçisi olduğunu biliyorlardı. Rivayet edildiğine göre Ömer b. Hattâb (r.a.) Abdullah b. Selâm'a (r.a.) sormuş: Cenâb-ı Hak Peygamberine (s.a.) **kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar** meâlindeki âyeti Mekke'de indirdi. Ya Abdullah, bunu nasıl biliyordunuz? Abdullah şöyle cevap vermiş: [§]Ya Ömer! Çocuğum diğer çocuklar ara- 31
sında oynarken onu nasıl tanıyorsam, aranızda Peygamber'i (s.a.) gördüğüm anda kendisini tanımıştım, hatta kendi çocuğumu tanımaktan daha kesin bir şekilde Muhammed'i (s.a.) tanımıştım. Ömer; nasıl, diye sorunca da şöyle söylemiş: Kadınların neler yaptıklarını veya neler uydurduklarını bilemem, ama ben onun Allah tarafından gönderilen hak elçi olduğuna şahidim, çünkü Allah onun niteliklerini kitabımızda zikretmişti. Bunun üzerine Ömer, doğru söyledin, isabet ettin, karşılığını verdi[52].

---

[52] Bu rivayeti Sâlebî, Küçük Süddî tarîkıyla Kelbî'den, o da İbn Abbâs'tan tahric etmiştir. Bu zayıf bir isnaddır (bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, I, 357). (Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar) meâlindeki âyet hakkında İbn Cureyc'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Müslüman olan Medîneli kitap ehlinden bazıları şöyle demiş-

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢١﴾

21. "Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya O'nun âyetlerini yalan sayandan daha zâlimi kimdir? Şüphe yok ki zâlimler kurtuluşa eremezler."

Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden daha zâlimi kimdir? Müfessirler şöyle demişlerdir: **Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden daha zâlim** hiç kimse yoktur. Fakat hakikatte bu ifade, soru cümlesidir, sanki zâlimlerden **daha zâlim olanı kimdir?** demektedir. Cevap olarak da **yalan sözlerle Allah'a iftira eden kişidir,** diye buyurmaktadır. Bir iş için, bunu kim yaptı? diye sorulunca, falancı diye cevap verilir. Yahut bunu kim söyledi? denilince, falancı karşılığı verilir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu âyet-i kerîme de böyle bir soru cümlesidir.

Sonra denilmiştir ki: **Yalan sözlerle Allah'a iftira edenler,** "Allah ile beraber başka tanrılar vardır"[53] diyerek Allah'ın ortağı olduğunu söyleyenlerdir.

Veya O'nun âyetlerini yalan sayandan. Buradaki yalan saymak ile Hz. Muhammed'i (s.a.) yalanlamanın kastedildiği söylenmiştir. Kur'ân'ın Allah'tan gelmediğinin kastedildiği de denilmiştir. **Şüphe yok ki zâlimler kurtuluşa eremezler.** Bu cümleyi bazıları, zulümleri sebebiyle **zâlimler kurtuluşa eremezler** diye açıklamışlardır. Ama bize göre doğru olan, zulümde devam etmeleri sebebiyle **zâlimlerin kurtuluşa eremeyecekleridir**. Yahut şöyle de söyleyebiliriz: Kalpleri mühürlenip zulüm ve küfür halinde ölen **zâlimler kurtuluşa eremezler.**

وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ اَشْرَكُوا اَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾

---

tir: Vallahi kendi kitabımızda onun hakkında gördüğümüz sıfatlar ve özellikler sayesinde biz kendisini, çocuklarımızı tanıdığımızdan daha iyi tanımıştık, çocuklarımıza gelince kadınların neler yaptıklarını bilemeyiz (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 165; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, I, 356).

53 el-En'âm, 6/19.

[§]*22. "Unutma o günü ki onları hep birden toplayacağız; sonra da* 33
Allah'a ortak koşanlara 'Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?' diyeceğiz."

Unutma o günü ki onları hep birden toplayacağız. Yani itâatkâr ile âsîyi, kâfir ile mümini birlikte toplayacağız. **Sonra da Allah'a ortak koşanlara 'Nerede boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?' diyeceğiz.** Burada Cenâb-ı Hak **ortaklarınız** diye buyurmakta, ortaklığı şirk koşan insanlara nispet etmektedir. Çünkü bu ortaklar, o insanların kendi cinsinden ve özlerinden idiler. Bunlar fani oldukları gibi onlar da fani idiler. Cenâb-ı Hak başka bir âyet-i kerîmede "Benim ortaklarım olduğunu iddia ettiğiniz tanrılar şimdi nerede?"[54] diye soracaktır.

ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِك۪ينَ ﴿٢٣﴾

23. "Sonra onların mazeretleri 'Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık' demekten başka bir şey olmadı."

Hasan-ı Basrî, bu âyetin münafıklar hakkında geldiğini söyler. Onlar dünyada iken kendi aralarında Allah'ı yalanlıyorlardı, dünyada revaç bulduğu gibi bu yalanın âhirette de revaç bulacağını zannediyorlardı. Cenâb-ı Hak onlara müşrikler diye isim koydu, zira onlar Allah'a gizlice ortak koşuyorlar, ama **Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık** diyorlar. Diğer müfessirler ise âyet-i kerîmenin Arap müşrikleri hakkında geldiğini söylemişlerdir. Çünkü onlar Allah'a başka varlıkları ilâh diye ortak koşuyor, ölümden sonra dirilmeyi ve risâleti inkâr ediyorlardı. Bunun açığa çıktığını gördüklerinde de, ulûhiyyet ve rablığında Allah'a başkalarını ortak koştuklarını inkâr ederler.

Sonra onların mazeretleri ... demekten başka bir şey olmadı, yani onların dünyada yalan sözlerle Allah'a iftira etmeleri, başkalarını O'na ortak koşmalarına ve Allah'ın âyetlerini yalanlamalarına karşı, âhirette **Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık, demekten başka bir mazeretleri olmadı.** Bazı rivayetlerde ifade edildiğine göre müşrikler âhirette Cenâb-ı Hakk'ın tevhit ehlinin hatalarını nasıl görmezden geldiğini gördüklerinde birbirlerine şöyle diyecekler: Biz hesaba çağrıldığımızda herkes 'biz de

---

54 "O gün Allah onları huzuruna çağırarak, 'Benim ortaklarım olduğunu iddia ettiğiniz tanrılar şimdi nerede?' diye sorar" (el-Kasas, 28/62).

muvahhidiz' desin[55]. Cenâb-ı Hak onları ve ortaklarını topladığında kendileri-
ne "Nerede -dünyada iken benim ortağım olduğunu söyleyerek- boş yere dava-
33 sını güttüğünüz ortaklarınız?"[56] diye soracak. [§]**Sonra onların mazeretleri.**
Bu beyan hakkında müfessirler şöyle demişlerdir: Kendilerine sorulduğunda onların mazeretleri ve cevapları ancak şu olacak: Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık. Böylece bu durumdan aklanmaya çalışacaklar.

اُنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾

24. "Gör ki, kendi aleyhlerinde nasıl yalan söylediler ve (tanrı diye) *uydurdukları şeyler kendilerini nasıl bırakıp gitti!"*

Sonra Cenâb-ı Hak, onların dünyada **tanrı diye uydurdukları şeylerden dolayı** âhirette **kendi aleyhlerine nasıl yalan söylüyorlar** ve o tanrılık nispet ettikleri varlıklar **nasıl da kendilerini bırakıp gitti**, diye buyurmaktadır. Denilmiştir ki: Onlar dünyada Allah'a ortak koştuklarını inkâr edince Cenâb-ı Hak dillerini mühürler, diğer organları onların aleyhine olarak şirk koştuklarına şahitlik ederler. Şöyle de söylenmiştir: **Gör ki, kendi aleyhlerinde nasıl yalan söylediler** ilâhî kelâmı, onların durumları nasıl oldu ve kendi aleyhlerine nasıl yalan söylüyorlar, demektir. **Kendilerini nasıl bırakıp gitti!** cümlesi de **(tanrı diye) uydurdukları** -yani yalandan uydurdukları- **şeyler kendilerinden** nasıl yüz çevirdi, demektir. Bu âyetin aslı şudur: Cenâb-ı Hak Peygamberine (s.a.), onların inatçılıklarının şiddetini, akılsızlıklarını ve azabı görünce nasıl yalana sarıldıklarını hatırlatıyor. Onlar haktan uzaklaştıkça daha büyük yalan söylüyor ve daha aşırı inatlaşıyorlar; çünkü onlar tekrar dünyaya döndürülmeyi istiyecek ve şöyle diyecekler: "Keşke bizim şefaatçilerimiz olsa da bize şefaat etseler veya (dünyaya) geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!"[57] Cenâb-ı Hak ise şöyle buyuruyor: "Geri gönderilseler

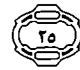
---

55 Buna benzer rivayetler İbn Abbâs (r.a.), Mücâhid ve başkalarından nakledilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 168; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 259).

56 el-En'âm, 6/22.

57 "(Fakat) onlar, hesap gününün gerçekleşmesinden başka bir şey beklemiyorlar. Önceden onu yok sayanlar gerçekleştiği gün derler ki: 'Doğrusu Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmiştir. Keşke bizim şefaatçilerimiz olsa da bize şefaat etseler veya (dünyaya) geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!' Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler de (putlar) kendilerinden uzaklaşıp kayboldu" (el-A'râf, 7/53).

bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar"[58].

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ
وَفٖٓي اٰذَانِهِمْ وَقْرًا وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتّٰٓى اِذَا
جَٓاؤُكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ
الْاَوَّلٖينَ

25. "Onlardan seni Kur'ân okurken dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik. Onlar her türlü mûcizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar. Hatta o kâfirler sana geldiklerinde, 'Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir' diyerek seninle tartışırlar."

Onlardan seni Kur'ân okurken dinleyenler de vardır. Cenâb-ı Hakk'ın **kâfirler sana geldiklerinde, seninle tartışırlar** meâlindeki âyette ifade buyurduğu gibi, onlar Kur'ân'ı Hz. Peygamber'le (s.a.) tartışmak için dinliyorlardı. Bu âyet, onların Resûlullah (s.a.) ile mücadele etmek ve ona düşmanlık amacıyla Kur'ân'ı dinlediklerine delildir. Bazı rivayetlerde şöyle hikâye edilmektedir: Resûllerin ve nebîlerin getirdikleri haberler konusunda insanlar üç sınıfa
ayrılır: [§]Bazısı toplu olmak ve çok görünmek için, bazısı gördükleri hataları 34
ve dil sürçmelerini almak için, bazısı da sadece hakkı almak ve diğer şeyleri terk etmek için **dinlemeye gider**. Ama bu âyette sözü edilenler, husumet ve mücadele niyetiyle Hz. Peygamber'i (s.a.) dinlemeye gidiyorlar, bunu da onun sözlerini anlamak ve kendi adamlarını haberdar etmek ve böylece halkının ona uymalarını engellemek için yapıyorlardı. İkinci bir grup da kendilerinin ilim adamı oldukları, delillerle konuştukları ve bu delillere dayanarak insanların ona uymalarına mani olmak için ne söylediğini anlamak amacıyla dinliyorlardı.

58 el-En'âm, 6/28.

Onların münafıklardan bir grup olması da ihtimal dâhilindedir, çünkü onlar Resûlullah'a (s.a.) uyduklarını söylüyor, onun yanında görünüyor, ama ona karşı olma niyetlerini içlerinde gizliyorlardı[59]. Burada müşriklerin, yani onların reislerinin kastedilmiş olması da muhtemeldir, onlar dinledikleri şeylerle ilgili olarak kendisiyle tartışmak üzere Resûlullah'ı (s.a.) dinlemeye gidiyorlardı.

Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik. Cenâb-ı Hak burada onların **kalplerinin üstüne örtüler çektiğini, kulaklarına da ağırlık verdiğini** haber vermektedir. "onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir"[60] meâlindeki âyette de her ne kadar gerçekte onlar sağır, dilsiz ve kör değil iseler ve kendilerinde âyette sayılan kusurlar yok ise de, bunlardan faydalanmadıkları için onları işitme, konuşma ve görme özelliklerinden soyutlamaktadır. Cenâb-ı Hak, kulakta, gözde ve akılda yaratmış olduğu özelliklerden istifade etmedikleri için onları bu uzuvlardan yoksun saymaktadır.

[İnsana Ait Fiillerin Yaratılması]

33 [§]Sonra **kalplerinin üstüne örtüler çektik** meâlindeki âyette Cenâb-ı Hak, onlardaki küfür fiilini yaratmayı veya kalplerindeki karanlığı, yani küfür karanlığını yaratmayı kendi zâtına nispet etmektedir; küfür karanlığı her şeyi örtmekte ve perdelemekte, iman nuru ise her şeyi aydınlatmaktadır. Bir fiilin Allah'a nispet edilmesinde mutlaka şu iki şeyden biri vardır: Ya onlardaki küfür fiilini yaratmış olduğunu ifade etmektedir, buna göre âyet insanların fiillerini Allah'ın yarattığına işaret eder; yahut da onların kalplerinde küfür karanlığını yarattığını ifade etmektedir. Buna göre âyet Mûtezile'nin kullara ait fiilleri Allah'ın yarattığını inkâr etmelerini reddetmektedir.

Kulaklarına da ağırlık verdik. Burada geçen "vakr" (الوَقر) kelimesinin ağır işitmek mânasına geldiği söylenmiştir. "Vakıret üzünüh" (وَقِرَت أذنه) denilince, sağır oldu, ağır işitiyor demek istediği anlaşılır. "Vıkr" (الوِقر) ise ağırlık demektir. Ebû Avsece şöyle dedi: "Vakr" (الوَقر) kelimesi kemikteki yarık anlamına da gelir.

---

59 28. âyetin tefsirinde müellif şöyle demektedir: "(Onlardan seni Kur'ân okurken dinleyenler de vardır) meâlindeki âyet hakkında bazıları şöyle dediler: Bu âyet münafıklar hakkında gelmiştir. (Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı) meâlindeki âyet (el-En'âm, 6/28) buna delâlet etmektedir.

60 el-Bakara, 2/18.

Onlar her türlü mûcizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar. Burada **her mûcize** diye tercüme edilen "külle âyetin" (كل آية) ifadesi, Allah'ın birliğine, rablığına ve insanları ölümden sonra diriltmeye kādir olduğuna dair mûcize ile Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletine ve nübüvvetine işaret eden mûcize anlamına da gelebilir. Bunun, müşriklerin Hz. Peygamber'den (s.a.) istemiş oldukları her türlü mûcize anlamına gelmesi de muhtemeldir. Buna göre Cenâb-ı Hak şöyle söylemektedir: Onların senden istemiş oldukları her türlü mûcizeyi getirsen dahi, yine de sana asla inanmayacaklar. Nitekim onlar "Bize melekler gönderilmesi veya Rabb'imizi görmemiz gerekmez miydi?"[61] diyorlar, bunun gibi başka mûcizeler istiyorlardı. Cenâb-ı Hak da buna karşı şöyle söylüyor: Şayet onların senden istemiş oldukları mûcizeleri getirsen bile yine de sana inanmayacaklar ve seni tasdik etmeyecekler.

Hatta o kâfirler sana geldiklerinde, 'Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir' derler. Bazıları buna eskilerin uydurmaları anlamını vermiştir. "Ustûre" (الاسطورة) kitap demektir. Onlar inatçılıklarından böyle söylüyorlardı. Çünkü onun hak olduğunu ve beşer kelâmı olmadığını biliyorlardı, zira onun bir benzerini meydana getirmekten âciz kalmışlardı. Şayet onların sözlerine karşı iftira atılıyor idiyse, onun bir benzerini yapmaya güçleri yetmeliydi. Zira onlara "Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım"[62] diye meydan okunmuştu. Onun bir benzerini yapmaktan âciz kaldıklarını görünce de insan sözü olmadığını ve semavî bir kitap olduğunu da anlamış olmalıdırlar.

وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُ وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾

[§]26. *"Onlar hem insanları peygamberden uzaklaştırmaya çalışırlar* 86
hem de kendileri ondan uzak dururlar. Oysa onlar farkında olmadan ancak kendilerini mahvederler."

[Ebû Tâlib'in Hz. Peygamber'i (s.a.) Koruması]

Onlar hem insanları peygamberden uzaklaştırmaya çalışırlar hem de kendileri ondan uzak dururlar. Hz. Peygamber'e uymaktan ve ona tabi olmaktan insanları uzak tutmaya çalıştıkları gibi **kendileri de ondan uzak durmaya**

---

61 el-Furkān, 25/21.

62 Yûnus, 10/38.

çalışıyorlar. Hem kendileri ondan uzak duruyor, hem de başkalarını ondan **uzak tutmaya çalışıyorlar.** Bu konuda başka bir ihtimal de Hz. Peygamber'in (s.a.) Ebû Tâlib'i İslâm'a davet ettiği sıradaki olaya da işaret edilmiş olmasıdır. Hz. Peygamber'e bir kötülük yapmak için Kureyş, Ebû Tâlib'e gelip onun iznini almak istediklerinde Ebû Tâlib şu şiiri terennüm etmişti:

Vallahi ulaşamaz yek vücut olsalar da,
Tâ ki koyuncaya dek başımı toprağa ben,
Davet et dinine sen hiç endişe duymadan
Beşâret âver ol hem ve huzurlu ol kalben de
Sen çağırdın İslâm'a öğüt veren olarak,
Şüphe yok ki emînsin, doğruyu söyledin sen.
Beni dine çağırdın, biliyorum ki o din
Mubarek ve üstündür dünyadaki dinlerden.
Ayıplamasalardı, kınamasalardı ya,
Beni bulurdun şimdi İslâm'a girenlerden[63].

Bu sözlerle Ebû Tâlib müşriklerin Hz. Peygamber'i (s.a.) üzmelerine engel oluyor, onun dinine uymadığı halde kendisi de onu üzmekten kaçınıyordu. İşte âyet bunun üzerine gelmişti[64].

Oysa onlar farkında olmadan ancak kendilerini mahvederler. Yani onlar, böyle yapmakla kendilerini mahvettiklerinin farkında değildirler.

وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ
بِاٰيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

37 [§]*27. "Onların ateşin karşısında durdurulup 'Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabb'imizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak' dediklerini bir görsen!"*

---

63 Ebû Tâlib'e ait bu beyitlerin Türkçe tercümesini M. Şamil Baş manzum hale getirmiştir.

64 Bunu Mukatil rivayet etti (bk. Mukatil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, I, 556). (Onlar hem insanları peygamberden uzaklaştırmaya çalışırlar hem de kendileri ondan uzak dururlar) meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyet Ebû Tâlib hakkında nâzil olmuştur. O, şahsen Hz. Peygamber'in (s.a.) getirmiş olduğu dinden uzak durduğu halde onu üzmemeleri için müşriklere engel oluyordu (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 173; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 260).

Onların ateşin karşısında durduruldukları hallerini bir görsen! Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: **Onların ateşin karşısında durdurulduklarını** sen göreceksin. İbn Mesûd'un (r.a.) mushafında âyet şöyledir: "Velev terâ iz uridû ale'n-nâr" (ولو ترى إذ عرضوا على النار) "Onları ateşe arz edildiklerinde bir görsen!" Yine ondan gelen bir rivayette âyet-i kerîme "velev terâ iz vukıfû alâ Rabb'ihim" (وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى رَبِّهِمْ) yani "Onları Rab'leri karşısında durdurulduklarında bir görsen"[65] ve "iz urızû alâ Rabb'ihim" (إِذْ عُرِضُوا عَلَى رَبِّهِمْ), yani "Rab'lerine arz edildiklerinde" şeklinde kaydedilmiştir. Şayet İbn Mesûd'dan (r.a.) "vukıfû" (وُقِفُوا) yerine "urizû" (عُرِضُوا) fiili rivayet edilmeseydi bile, "iz vukıfû ale'n-nâri" (إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ) lafzının "inde'n-nâri" (عِنْدَ النَّارِ) veya "fi'n-nâri" (فِي النَّارِ) diye, "alâ" (عَلَى) harf-i cerinin "inde" (عِنْدَ) veya "fî" (فِي) harf-i ceri mânasına hamledilmesi gerekirdi, dilde bu türlü kullanımlar caizdir. Fakat İbn Mesûd'dan (r.a.) gelen rivayet bu konuda bizi ikna etmektedir.

En doğrusunu Allah bilir ya, bu âyet-i kerîmenin, "Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir"[66] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla cümlesi) olması muhtemeldir. Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Ya Muhammed! **Onları ateşin karşısında durduruldukları zaman görseydin,** sana söyledikleri "Bu apaçık bir büyü, başka bir şey değildir"[67] ve "Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir" sözlerine rağmen yine de onlara merhamet ederdin. Buna göre, düşmanının ceza olarak ateşe atıldığını ve orada ebedî kalacağını gören herkesin ona merhamet etmesi ve bulunduğu yerde kalarak ondan intikam almayı istememesi, yapması gereken bir davranıştır. Yahut âyet-i kerîme şöyle yorumlanır: Onların **ateşin karşısında durduruldukları** sıradaki zillet ve boynu bükük hallerini görseydin, dünyada kibirlenmelerine ve büyüklenmelerine rağmen kendilerine merhamet ederdin. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetine benzemektedir: "O günahkârları Rab'lerinin huzurunda başlarını önlerine eğmiş halde bir görsen!"[68] Burada Cenâb-ı Hak, dünyada büyüklenen ve diklenen o insanların âhirette zelîl ve boynu bükük halde olacaklarını haber vermektedir. İşte açıklamaya çalıştığımız âyette de Cenâb-ı Hak, dünyada büyüklenen o insanların âhirette nasıl hor ve hakir duruma geleceklerini peygamberine bildirmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

65 Âyet-i kerîme bu lafızlarla En'âm sûresi 30. âyette belirtilmektedir.

66 el-En'âm, 6/25.

67 el-En'âm, 6/7.

68 es-Secde, 32/12.

Ateşin karşısında durdurulduklan zaman meâlindeki beyan, orada
35 hapsedildikleri zaman anlamına da gelebilir, [§]çünkü durmak anlamına gelen "vakf" (الوقف) kelimesi, hapsolmak mânasına da gelir; buna göre âyetteki "lev vukıfe" (لو وُقِفَ) kelimesi "hubise" (حُبِسَ) anlamına gelir. O, cehennemin üzerinde durdurulmaz, Cenâb-ı Hakk'ın buyurduğu üzere bilakis içine girer: "Onların üstünde kat kat ateş olacak, altlarında da (böyle) katlar bulunacak"[69]. "Onlar için cehennem ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır"[70]. Âyette ifade edilen durdurmanın, cehenneme girmeden önce sorguya çekmek için hesap sırasında durdurulmaları anlamına da gelebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "(Allah, görevlilere buyurur:) Toplayın o zâlimleri, onların yoldaşlarını"[71].

Bir görseydin! Yani zillete düşmüş ve boyunları bükülmüş hallerini bir görseydin! Nitekim bir âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: "O günahkârları Rab'lerinin huzurunda başlarını önlerine eğmiş halde bir görsen!"[72] Cenâb-ı Hak burada şayet anlamına gelen "lev" (لو) şart edatının cevabını belirtmemektedir. Düşünmekle veya hatırlamakla cevabı bilinirse, bazan şart edatının cevabı verilmeyebilir. "Bunu işittiğiniz zaman mümin erkekler ve kadınlar olarak birbiriniz hakkında hüsn-i zan besleseydiniz ya!"[73] meâlindeki âyette geçen şart edatı böyledir, yani hüsn-i zan besleyiniz anlamındadır. Yahut "Bunu konuşmak bize yakışmaz deseydiniz ya!"[74] meâlindeki âyette zikredildiği gibi, burada da böyle deyin anlamındadır. "Allah'ın size lütfu ve rahmeti ulaşmasaydı ve Allah tövbeleri devamlı kabul eden hüküm ve hikmet sahibi olmasaydı haliniz nice olurdu?"[75] meâlindeki âyet de böyledir. Yukarıdaki âyette geçen "velev terâ" (ولو ترى) bir görseydin ibaresi, muhtemelen büyüklenmelerinden sonra nasıl zillete düştüklerini bir görseydin, hallerine acırdın, onların eziyetlerine sabretmek sana kolay gelirdi ve kendilerine şefkat gösterirdin, demektir. **Bir görseydin** ibaresi, onlara gelen Allah'ın cezasını ve başlarına inen azabı bir görseydin, bütün güç ve kudretin Allah'a ait olduğu-

---

69 ez-Zümer, 39/16.

70 el-A'râf, 7/41.

71 "(Allah, görevlilere buyurur:) Toplayın o zâlimleri, onların yoldaşlarını ve Allah'ın dışında taptıklarını; hepsini cehennemin yoluna sürün! Ve durdurun onları; çünkü sorguya çekilecekler!" (es-Sâffât, 37/22-24).

72 es-Secde, 32/12.

73 en-Nûr, 24/12.

74 "O kulağınıza geldiğinde 'Bunu konuşmak bize yakışmaz' deseydiniz ya!" (en-Nûr, 24/16).

75 en-Nûr, 24/10.

nu, fakat Allah'ın, hilmi ve rahmeti ile onlara mühlet ve imkân verdiğini anlardın anlamına da gelebilir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Keşke zâlimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de [§]bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının 39 çok şiddetli olduğunu anlasalardı!"[76] Açıklamaya çalıştığımız âyetin cevabının, bizzat âyetin içinde geçen tekrar dünyaya dönmek istemeleri, geçmişlerinden pişmanlık duymaları ve daha önce yaptıkları şeylerden dolayı hayıflanmaları olması da muhtemeldir, yani onların bu hallerini görseydin, bunun yeterli bir ceza olduğunu düşünürdün. Çünkü onların başına gelenin, sana yaptıklarından daha büyük olduğunu görürdün. Burada hitabın Resûlullah'a (s.a.) yapılması, her mümeyyiz kişiye ikaz ve her düşünen insana hatırlatma anlamındadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek! Buradaki geri gönderilsek sözü ile dünyaya geri gönderilmenin kastedildiği söylenmiştir. Âhiret hayatı başladıktan sonra tekrar dünya diye bir şeyin olması ihtimali bulunmadığından dolayı, bu sözle tekrar imtihana gönderilsek anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Ancak bu, düşüncesiz davrandıkları ortaya çıkmış olan o insanların maksadını belirlemek konusunda çok zorlama bir yorumdur, zira onlarda belki böyle bir temyiz gücü bile yoktu. Yahut "onlar gerçekten yalancıdırlar"[77] meâlindeki âyette ifade buyurulduğu üzere yalan söyledikleri gibi akılsızca laflar da ediyorlardı.

Rabb'imizin âyetleri ibaresine Hasan-ı Basrî, Rabb'imizin dini anlamını vermiştir. Başkaları da Rabb'imizin gönderdiği deliller diye yorumlamışlardır. Âyet-i kerîmede onların işin başında cehâletle değil inatla yalan söylediklerinin itirafı vardır, çünkü onlara mûcizeler getirilmişti ve onlar yine de inatla karşı çıkıyorlardı. Onların inatçı bir millet olduğuna dair daha önce de Allah'tan haber gelmişti. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştu: "Sonra onların mazeretleri 'Rabb'imiz olan Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık' demekten başka bir şey olmadı"[78]. Bu, onların kalben de böyle inandıklarını değil, başlarına gelen belalardan kurtulmak için bütün güçlerini kullanarak sözde inatçılığa

---

76 el-Bakara, 2/165. Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Âsım, Ebû Amr, Hamza ve Kisâî âyet-i kerîmenin başındaki fiili "ye" harfi ile "velev yerallezîne zalemû" (ولو يرى الذين ظلموا) şeklinde okumuşlar, Nâfi' ve İbn Âmir ise "te" ile "velev terallezîne zalemû" (ولو ترى الذين ظلموا) diye okumuşlardır (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 174).

77 "Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar" (el-En'âm, 6/28).

78 el-En'âm, 6/23.

devam ettiklerini göstermektedir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* muhtemelen Cenâb-ı Hak bundan dolayı "onlar gerçekten yalancıdırlar"[79] demiştir.

[İman Sadece Tasdikten İbarettir]

Rabb'imizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak! Onlar iki sebepten dolayı imanın tasdik demek olduğunu biliyorlardı. Birincisi, onlar yalanın mukabili olarak imanı koymuşlardı, bu onun tasdik anlamına geldiğini gösterir. İkincisi, onlar "âyetler" (الآيات) lafzını zikretmişlerdi, âyetler ise
40 amel edilmek için değil yalanlamak veya tasdik edilmek içindir. [§] Sonra kaybedileni geri getirmenin imkân dâhilinde olduğu şey, tasdiktir. Çünkü tasdik dışındaki bir şeyin kişiye emredildiği düşünülse önceden terk ettiğini gerçekleştirme imkânı olmazdı. Oysa şayet tasdik emredilirse bu önceden yapılan yalanlamadan dolayıdır. Şu da var ki geçmişte olup biten bir olaya iman eden bir kimseye tasdikin emredilmeyeceği konusunda icma edilmiştir. Böylece imanla tasdiki kastettikleri ortaya çıkmıştır. Bu açıklamada imanın tasdikin adı olduğuna dair delil vardır. Öyle ki erbabı olan ve olmayan herkes tek bir şekilde bilmiştir[80]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabb'imizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak, derler. Onlar azabı gördüklerinde tekrar dünyaya dönmeyi temenni ederler. Sonra burada iki şeye delil vardır. Birincisi, onlar, başlarına gelen belaların ancak âyetleri yalanlamaları ve imâna yanaşmamaları yüzünden geldiğini anlamışlardı; çünkü **ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabb'imizin âyetlerini yalan saymasak** diye hayıflanıyorlardı.

İkincisi, iman sadece tasdikten ibarettir, başka bir şey değildir; çünkü onlar ancak azabı gördüklerinde feryat etmişler ve tekrar dünyaya dönmeyi mümin olmak için temenni etmişlerdi. Onlar hayır işlerden başka bir şey için sızlanmıyorlardı. İşte bu durum, imanın tasdikten başka bir şey olmadığını gösterir. İman, tekzibin (yalanlama) zıddıdır, tekzib ise tek bir unsurdur, dolayısıyla onun zıddı olan iman da sadece tasdikten ibaret olan tek bir unsurdur.

---

[79] "Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar" (el-En'âm, 6/28).

[80] Şârih şöyle dedi: "Kaybedileni geri getirmek imkân dâhilinde olan şey tasdiktir; çünkü tasdik vuku bulunca geçmişteki tekzib bâtıl olur. Onların ibadetleri yapmalarının emredildiği düşünülecek olursa, gelecekte yapılacak ameller, isyan etmek suretiyle emirlerin terk edilmesini ortadan kaldırmaz ve kazanılmış sayılmaz" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 246a).

بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا
عَنْهُ وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ

28. "Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar."

Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Bu ilâhî kelâmın farklı şekillerde yorumlanabileceği söylenmiştir. Bazıları şöyle der: "Onlardan seni Kur'ân okurken dinleyenler de vardır"[81] meâlindeki âyet
münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Bu, [§]**Hayır! Daha önce gizlemekte** 41
oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı meâlindeki ilâhî beyana işaret etmektedir. O, münafıklara ait bir özelliktir; zira onlar görünüşte müminlere muvafakat ediyor, ama onlara muhalefeti ve düşmanlığı içlerinde gizliyorlardı. **Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı** meâlindeki ilâhî beyanla onların reisleri de kastedilmiş olabilir. Çünkü onlar dünyada Hz. Peygamber'in (s.a.) Allah'ın elçisi olduğunu ve ona gönderilen şeylerin de Allah'tan geldiğini biliyorlar, ölümden sonra dirilişin hak olduğunu da biliyorlardı. Fakat bütün bunları tebalarından saklayıp gizlemişlerdi. Fakat sonra onların kendi tebalarından gizlemiş oldukları şeyler ortaya çıktı. **Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı** meâlindeki âyet hakkında şöyle de söylenmiştir: Onlar "Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık"[82] dediklerinde Allah onların vücut organlarını konuşturacak, organları da onların aleyhlerine şahitlik yapacak ve gizlemiş oldukları şirki dile getirecekler, işte o zaman tekrar dünyaya dönmeyi temenni edecekler.

Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı meâlindeki âyet hakkında başka ihtimaller de vardır. Birincisi, âyet münafıklar hakkında gelmiştir, onların içlerinde gizledikleri küfrü ortaya çıkarmaktadır.

İkincisi, âyet öldükten sonra dirilmeyi, peygamberlerin insan olduklarını ve Allah'ın ortağı olmadığını bilen kâfirlerin reisleri hakkında gelmiştir ve reislerinin dünyada gizlemiş oldukları şeyleri tebaya açıklamaktadır. **Apaçık önlerine çıktı** meâlindeki beyanla onların yapıp sakladıkları, içlerinde gizledikleri ve hiç kimsenin bilemeyeceğini düşündükleri şeyler de kastedilmiş olabilir. Bu

---

81 el-En'âm, 6/25.

82 el-En'âm, 6/23.

durum "Bütün sırların ortaya döküldüğü gün"[83] "Ve kalplerde gizlenenler ortaya konduğu zaman"[84] ve diğer âyetlerde de ifade buyurulmaktadır. **Gizlemekte oldukları şeyler** cümlesiyle onların halktan gizlemiş oldukları şeyler kastedilmiş olabilir, sonra bunun cezasını gördüklerinde durum **apaçık önlerine çıktı.**

42 [§] **Apaçık önlerine çıktı** meâlindeki cümle, onların **gizlemiş oldukları şeyler,** yani dünyada Hz. Muhammed'in nitelik ve özelliğini gizledikleri ortaya çıktı anlamına da gelebilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Geri gönderilseler bile meâlindeki beyandan dünyaya geri gönderilseler anlamının kastedildiği söylenmiştir. Ama sınav için ikinci defa geri gönderilseler **yine kendilerine yasaklanan şeylere dönecekler** anlamı da kastedilmiş olabilir. **Geri gönderilseler bile,** yani onlar dönmeyi temenni ettikleri şeye geri gönderilseler bile, **yine kendilerine yasaklanan şeylere dönecekler.** Cenâb-ı Hak burada, onların o sırada gizlemiş oldukları şeyleri bildiğini haber vermektedir. Her ne kadar hiçbir şey Allah'ın hükmünü geri çeviremese bile, yine de olacak olan her şey ancak O'nun bilgisi dâhilindedir. Buna göre âyet-i kerîme, günahı işleyen insanın buna mecbur olmadığını gösterir[85]. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Bazıları şöyle demişlerdir: Onlar ebediyete kadar yaşasalar bile davranışlarından vazgeçmeyecekleri Allah'ın ilminde mevcut olduğu için cehennemde de ebedî olarak kalmaları gerekir. Bazıları da şöyle demiştir: Onlardan biri sınava tabi tutulsa bile yine de inadından vazgeçmeyeceğini Allah'ın biliyor olması, sınava tabi tutulmadan ve emre muhalefeti görülmeden kendisine azabın gerekli olmasını caiz kılmaz. Muhalefet işi de buna göredir[86]. Lâkin âyet, onlardan haddi aşan ve hak açıkça ortaya konduktan sonra da inadına devam eden özel bir grup hakkındadır; âyette kâfirlerin pek çoğunun ebediyen iman etme-

---

83 et-Târık, 86/9.

84 el-Âdiyât, 100/10.

85 "Onlar kıyâmet günü mûcizeleri gördüklerinde, kendilerinde, yaratıcının varlığını ve birliğini tanımanın zorunlu olduğuna, buna rağmen iman etmediklerine ve yasaklandıkları küfre döndüklerine dair bir bilgi hasıl olur" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 246b).

86 "Fakat bu görüş yanlıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, insanlardan günah işleyenlere verilecek cezanın cehennem olduğunu haber vermektedir, dolayısıyla âhirette günahsız hiç kimse cezalandırılmaz. Cenâb-ı Hak, inatçı olduğunu ve şayet sınava tabi tutsa ve kendisini herhangi bir şeyle mükellef kılsa bile muhalefet edeceğini ve emre uymayacağını bildiği bir kimseyi, sınava tabi tutmadan ve muhalefeti açıkça ortaya çıkmadan cezalandırması caiz değildir; eğer bu caiz olsaydı Cenâb-ı Hak suç işlemeyen birini cezalandırmış olurdu" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 275a).

yeceği belirtilmiş olmasına rağmen Cenâb-ı Hak onlara yine mühlet vermişti. Bu gerçek göstermektedir ki, onların dünyaya iadesi hikmete uygun bir ihtimal olsa da yasaklandıkları küfre dönmeleri engellenmiş değildir, zira Cenâb-ı Hak onlara mühlet vermiş ve netice Allah'ın ilmine uygun olarak onları devam ettirmiştir. İâde halinde de aynı şey olacaktı. Ancak şu var ki Cenâb-ı Hak burada onların inatçılık yaptıklarını haber vermektedir[87].

[§]Sonra Mûtezile zannetti ki, Cenâb-ı Hak şayet onların iman edecek- 35
lerini bilmiş olsaydı kendilerini tekrar dünyaya gönderirdi, zira âyette onların iman etmeyeceklerini beyan etmektedir. Onlar bununla şöyle bir istidlâlde bulundular: Şayet Allah yaşama imkânı verseydi günün birinde iman edeceğini bildiği bir insanın ruhunu almazdı. Biz, onların yine yasaklandıkları küfre dönecekleri Allah'ın ilminde mâlum olsa bile böyle bir şeyin gerekli olmadığını daha önce açıklamıştık. Cenâb-ı Hak bazan küfre devam edeceğini bildiği birini dünyada bırakır, küfürden döneceğini bildiği birini de helâke düşmekten kurtarır, sonra bazan küfre düşen birini de ondan kurtulma imkânı var olduğu için kendisini dünyada bırakır. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Şayet Allah kullarına bol bol rızık verseydi yeryüzünde taşkınlık ederlerdi"[88]. Burada Cenâb-ı Hak taşkınlık yapmamaları için bol rızık vermediğini açıklamaktadır. Başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "Eğer insanlar tek tip bir topluluk haline gelecek olmasaydı Rahmân'ı inkâr edenlerin ..."[89] Sonra Cenâb-ı Hak, firavunlar gibi doğru yolu kaybetmiş ve yeryüzünde azgınlık yapmış pek çok kişiye bol bol rızık vermişti, şayet Firavun'a bol bol rızık vermeseydi tanrılık iddiasına kalkışmayacaktı. Bunun ilki lütuf yoludur, bu yolla lütfa mazhar olmaktadırlar, ikincisi de adalet yoludur ve hikmetin caiz gördüğü şeydir. İşte mühlet vermek de bu ilkeye dayanır. Bu da göstermektedir ki, Cenâb-ı Hak, kendisine mühlet verilecek olsa iman edeceği

---

[87] "Bu durum göstermektedir ki; onların dünyaya iadesi hikmete uygun bir ihtimal olsa da, Cenâb-ı Hak onların asla iman etmeyeceklerini bildiği için dünyaya iadelerini engellemiş değildir, zira Allah onların ebediyyen iman etmeyeceklerini bilmesine rağmen yine de dünyada kendilerine yeterli süre vermiştir. Tekrar dünyaya gönderilmeleri ise, imâna yönelmeyeceklerinden, bilâkis küfürlerinde daha da azgınlaşacaklarından dolayı süreyi uzatmaktan başka bir işe yaramaz. Ancak Cenâb-ı Hak burada onların inatçılıklarını haber vermektedir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 247a; Medîne nüshası, vr. 275a).

[88] eş-Şûrâ, 42/27.

[89] "Eğer insanlar tek tip bir topluluk haline gelecek olmasaydı Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerine (her biri) gümüşten tavan, yukarı çıkmak için kullanacakları merdivenler yapardık. (Ayrıca) evleri için kapılar, üzerlerinde yaslanıp istirahat edecekleri koltuklar yapar, altınla da süslerdik. Ama bunların hepsi dünya hayatına ait geçici faydalardan ibarettir, Rabb'inin katında âhiret (mutluluğu) ise takvâ sahiplerine mahsustur" (ez-Zuhruf, 43/33-35).

muhtemel olan birinin savaşa çağırılması sebebiyle öldürülmesini emretmiş değildir. Ruhunu kabzetmeye hükmetmediği birinin öldürülmesini emretmiş olması ihtimali yoktur. Cenâb-ı Hak, hayatta kaldığı takdirde sapıtacak olan pek çok kişinin hemen ruhunu alsa da, bazan helâk edilmesi ve doğru yoldan saptırılması söz konusu olan birinin ruhunu hemen almaz, geri bırakır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Çocuğun, anne babasını azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk"[90]. *En doğrusunu Allah bilir.*

31 [§]Hâricîler, bu âyetin, büyük günah işleyen birinin, yapmayacağına dair söz verdiği bir konuda yalancı olduğunu ortaya koyduğunu zannetmişlerdir. Çünkü âyette Allah, onların bunu yapacaklarını bilmesi itibariyle kendilerine "yalancı" diye isim vermektedir. Bize göre ise sözünde ve imanında aykırı olan şeyleri irtikâb eden biri, onları yalancılığı ortaya çıksın diye irtikâb etmemektedir. Bu, hatalı bir anlayıştır; zira eğer durum böyle olsaydı, küçük günahlarla büyük günahların durumu aynı olurdu, küçük meselelerde yalan söyleyen

---

90 "Erkek çocuğa gelince, onun anne babası, mümin kimselerdi; çocuğun onları sonunda azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk. Böylece istedik ki, Rab'leri onun yerine kendilerine ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin" (el-Kehf, 18/80-81). Şârih şöyle dedi: "Mûtezile'nin iddiası fasittir. Çünkü Cenâb-ı Hak her ne kadar onları dünyaya döndürecek olsa ezelî ilmiyle yine azgınlık yapacaklarını bildiğini haber verse bile, bu bilgi onu gerekli kılmaz, ancak onları tekrar dünyaya döndürmesi halinde yine küfre girecekleri için döndürmez. Bizim kanâatimize göre ise Cenâb-ı Hak bazan ömrünün sonunda küfre gireceğini bildiği birinin ruhunu almaktan vazgeçer ve onu canlı bırakır, onun hayatta kalması ise kendisi için asla bir maslahat değildir. Müslüman iken ruhunu alması onun için daha faydalı idi. Bazen de ömrünün sonunda iman edeceğini bildiği bir kâfiri hayatta bırakır. Bu ikisinden biri adalet yoludur ve hikmetin caiz gördüğü şeydir. Diğeri de lütuf yoludur, Cenâb-ı Hak dilediği kimseye bu yolla lütufta bulunmaktadır. Yüce Allah'ın 'Şayet Allah kullarına rızkı bol bol verseydi yeryüzünde taşkınlık ederlerdi' buyurduğu nasıl görülmez? Burada Allah yeryüzünde taşkınlık yapmamaları için onlara bol bol rızık vermediğini açıklamaktadır. Başka bir âyette de şöyle buyurur: 'Eğer insanlar tek tip bir topluluk haline gelecek olmasaydı Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerine (her biri) gümüşten tavan, yukarı çıkmak için kullanacakları merdivenler yapardık.' Burada da Cenâb-ı Hak, şayet kâfirlere tam anlamıyla bir bolluk ve zenginlik verecek olsaydı, kalpleri zayıf olduğu için müslümanlardan bazıları da küfre girerlerdi. Sonra Cenâb-ı Hak, dünyada Nemrut ve Firavun gibi zâlimlerin baskısıyla yeryüzünde kalan ve sapıtan pek çok kişiye de bol rızık vermişti, eğer Firavun ve benzerlerine bol rızık vermeseydi tanrılık iddiasına kalkamayacaklardı. Ama bunun ilki fazilet yoludur, ikincisi de adalet yoludur. Buna göre mühlet vermek ve hayatta bırakmak bazıları için maslahat ve lütuftur, bazıları içinse mefsedet ve adalettir. O, bütün bunlarda hikmet sahibidir, kendi mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur. Cenâb-ı Hakk'ın 'müşrikleri öldürün!' (et-Tevbe, 9/5) buyruğuyla mutlak olarak kâfirlerin öldürülmesini emretmesi de bizim söylediklerimizi desteklemektedir. Allah'ın, ruhunu almayacağına hükmettiği birinin öldürülmesini emretmiş olması ihtimali yoktur. Bu gerçek de, onların iddialarının yanlış olduğunu gösterir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 246b).

veya sözünü reddeden insan küfre girmiş sayılırdı. Halbuki küçük günah işleyen biri küfre girmez. Büyük günahların durumu da aynıdır.

Fakat âyet-i kerîmeye çeşitli anlamlar verilebilir: Birincisi, âyet bu yolla azabı defetmek isteyen bir kesim hakkındadır, söylediklerini gerçekleştirmeye azmedenler hakkında değildir. Bunun delili "Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık"[91] sözüyle fitneye düşmeleridir. İkincisi, Allah onların yalancı olduklarını söylemektedir. Ama yalan söylediklerinde Allah, diğer organlarını konuşturacak, onlar da aleyhlerine şahitlik ederek gizledikleri şirki ortaya koyacaklar[92]. İşte o zaman tekrar dünyaya dönmeyi arzu edecekler.

Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönecek-lerdir. Hâricîler ve Mûtezile bu âyetin görünüşüne tutundular. Mûtezile şöyle der: Onlar, tekrar dünyaya gönderilmeyi isterler, ama tekrar dünyaya gönderilecek olsalar ikinci defa yine yalana sarılacaklarını Cenâb-ı Hak bildiği için gönderilmezler, şayet sarılmayacaklarını bilseydi onları tekrar dünyaya gönderirdi. İşte âyet-i kerîme, [§]onların daha önceki günahlara dalacaklarını bildiği 35
için Cenâb-ı Hakk'ın tekrar dünyaya göndermeyeceğine işaret etmektedir. Bu âyetin görünüşüne dayanarak onlar, Yüce Allah'ın kul için ancak dinde aslah (en uygun) olanı yaptığına istidlâl etmişlerdir. Demişlerdir ki: Şayet Allah onlarda imanın vücut bulacağını bilseydi, kendilerini tekrar dünyaya göndermemesi caiz olmazdı. Onların iddialarından biri de şudur: Allah, hayatının sonunda kâfirin iman edeceğini bilirse, onu daha önceden öldürmesi caiz değildir. Bunun gibi hayal mahsulü ve bâtıl iddialar ileri sürerler.

Hâricîler de şöyle derler: Allah onları tekrar dünyaya gönderecek olsa yine de yasaklandıkları şeylere döneceklerini haber vermekte ve verdikleri sözlere uymayacaklarını bildiğinden bu söz[93] için onları yalancılar diye nitelemiştir. Buna göre büyük günah işleyen herkes, şayet inancı gereği yapmayacağını açıkladığı bir şeyi yapmışsa, yapmayacağına inandığını söylediği o şeyde yalancı konumuna düşmüş olur. Bundan dolayı onlar, büyük günah işleyen biri-

---

[91] el-En'âm, 6/23.

[92] Müellif burada "Nihayet oraya geldiklerinde vaktiyle yaptıklarından dolayı kulakları, gözleri ve derileri onların aleyhine şahitlik eder. Derilerine, 'Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?' diye sorarlar. 'Her şeyi konuşturan Allah bizi de konuşturdu' derler. İlk önce sizi O yarattı, şimdi de yine O'na dönüyorsunuz" (Fussılet, 41/20-21) meâlindeki âyet-i kerîmeye işaret etmektedir.

[93] Bu sözle ifadesinden maksat daha önceki âyette geçen "Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabb'imizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak" şeklindeki sözleridir.

ni, yapmayacağını söylediği ilk sözde yalancı olduğunu ileri sürüyorlar. Buna göre, tıpkı verdiği sözde durmayanın yalancı olduğu belirtildiği gibi, "Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarına dair sana biat ettiklerinde"[94] meâlindeki âyet-i kerîmede geçen biat şartlarından hırsızlık suçunu işledikleri zaman da yaptıkları biatta yalancı durumuna düşmüş olurlar. Buna göre Hâricîler onu kâfir sayarlar[95].

Onlar gerçekten yalancıdırlar meâlindeki cümle, şayet dünyaya döndürülecek olurlarsa yine yalan söylerler demektir. Yahut da "biz de inananlardan olsak"[96] sözlerinde yalan söylemekte, yani iman etmeyeceklerini içlerinde gizlemektedirler, anlamına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır:
46 [§]"Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler... Ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler"[97]. Onlar, sen Allah'ın elçisisin diyorlar, ama kalplerinde bunun aksini gizledikleri için Allah onları yalancı diye isimlendirmiştir. Buna göre bu insanlar da içlerinde yalanı gizledikleri için tekrar dünyaya döndürülecek olsalar dahi yine yalan söyleyecekler.

İkincisi, Cenâb-ı Hak cehennemlikleri, küfrettikleri için daha cehenneme gitmeden önce kâfirler diye isimlendirdiği gibi, geçmişte inkârcı olduklarının ortaya çıkmış olması ve inatçılığı da alışkanlık haline getirmeleri sebebiyle bu insanları da yalancılar diye isimlendirmiştir.

Üçüncüsü, verdikleri sözde yalan söylerler mânasına değil, âkıbetlerini haber vermek anlamına gelebilir, yani onlar dünyaya tekrar döndürülecek olsa ve kendilerine aynı şey teklif edilse yine yalanlayacaklar, nitekim peygamberler onlara mûcizeler getirmiş oldukları halde yalanlamışlardı.

---

94 "Ey Peygamber! Mümin kadınlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekleri, dine ve akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmeyecekleri hususunda sana biat etmeye geldiklerinde onların biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile. Kuşkusuz Allah bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir" (el-Mumtehine, 60/12).

95 Buradaki büyük günah sahibinin verdiği sözde durmayandan maksat, iman ederken Allah'a vermiş olduğu sözdür. Onun açıklamış olduğu iman, ben emrine muhalif bir şey yapmayacağıma dair Allah'a söz veriyorum anlamındadır. Binaenaleyh Allah'ın emrine muhalif bir şey yaptığında, vâdine muhalefet etmiş ve küfre girmiş olur.

96 el-En'âm, 6/27.

97 "Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler" (el-Münafikûn, 63/1).

وَقَالُٓوا اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوث۪ينَ ﴿٢٩﴾

29. "Onlar, 'Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz' demişlerdi."

Buradaki "hiye" (هى) zamiri dünya hayatını işaret etmiş olabileceği gibi dünyayı da işaret etmiş olabilir. Sonra bu sözün Dehrîler tarafından söylenmiş olması muhtemeldir. Çünkü onlar tekrar dirilmeyi ve ölümden sonraki hayatı inkâr ediyorlardı. Şöyle diyorlardı: Bu yaratıklar, yerden bitip de sonra yok olan bitkiler gibidir; yaratılanlar da ölürler, toprak olurlar, sonra dünyada tekrar hayat bulurlar. Nitekim Cenâb-ı Hak "Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir[98] meâlindeki âyetle onların bu düşüncelerini açıklamaktadır. Bu sözün Arap müşrikleri tarafından söylenmiş olması da muhtemeldir, zira onlar sadece zamanı kabul ediyor, ondan başka bir şey düşünmüyorlardı, dolayısıyla kendilerini dünyanın, üzerinde döndüğü zamandan başka bir şeyin öldürmediğini zannediyorlardı. Bu sözü şayet Arap müşrikleri söylemişler ise, onların öldükten sonra dirilmek konusunda bilgi sahibi olan büyükleri ve
reisleri tarafından söylenmiş olmalıdır. [§]Bu tür sözlerle onlar, kendilerine 47
daha sıkı bağlansın ve daha çok boyun eğsin diye avam kesiminin ve halkın akıllarını karıştırıyorlardı; çünkü halka şayet ölümden sonra dirilmenin var olduğunu söyleselerdi, halk âhiret hayatına hazırlanmak ve ona uygun işler yapmak için uğraşacaklarından dolayı kendilerine itâat etmeyi ve uymayı terk edebilirlerdi.

وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْ قَالَ اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلٰى
وَرَبِّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٠﴾

30. "Rab'lerinin huzuruna getirilirken sen onları bir görsen! Allah 'Bu (yeniden dirilme haberi) ***hak değil miymiş?' diyecek. Onlar da 'Evet Rabb'imize andolsun ki öyleymiş' diyecekler. Allah da 'inkâr ettiğinizden dolayı tadın azabı!' diyecek."***

Rab'lerinin huzuruna getirilirken sen onları bir görsen! Buradaki "alâ Rabbihim" (على ربهم) ibaresi "li-Rabbihim" (لربهم) yani Rab'lerinin huzuruna getirilirken anlamındadır, nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle

---

[98] el-Câsiye, 45/24.

buyurmuştur: "O gün insanlar âlemlerin Rabb'inin huzuruna çıkacaklar"[99]. Başka bir âyet-i kerîmede de "Dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar"[100], yani dikili taşların huzurunda boğazlanmış hayvanlar, diye buyurmaktadır. İbn Mesûd'dan (r.a.) gelen rivayette âyet-i kerîme "velev terâ iz urızû" (وَلَوْ تَرَى إِذْ عُرِضُوا) şeklindedir.

Allah 'Bu hak değil miymiş?' diyecek. Buradaki **'Bu hak değil miymiş?'** sözü ile Cenâb-ı Hak muhtemelen ölümden sonra dirilmeyi kastetmektedir, çünkü onlar ölümden sonra dirilmeyi inkâr ediyor, böyle bir şeyin aslı yoktur diyorlardı. Bu cümle ile, iman etmedikleri ve yalanladıkları takdirde başlarına gelmekle tehdit edildikleri azabı kastetmiş olması da muhtemeldir. Buna göre âyet, dünyada tehdit edilmiş olduğunuz şey hak **değil miymiş?** anlamına gelir. Onlar hemen kabul edecekler ve; **Evet Rabb'imize andolsun ki öyleymiş diyecekler. Allah da** '-dünyada- **inkâr ettiğinizden dolayı tadın azabı!' diyecek.**

قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللّٰهِ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ اَلَا سَٓاءَ مَا يَزِرُونَ ﴿٣١﴾

31. "Allah'ın huzuruna çıkmayı yalan sayanlar gerçekten ziyana uğramışlardır. Nihayet kendilerine kıyâmet vakti ansızın gelip çatınca, onlar günahlarını sırtlarına yüklenmiş bir halde diyecekler ki: 'Dünyada iyi amelleri terk etmemizden dolayı vah halimize!' Dikkat edin, yüklendikleri vebal ne ağır!"

[Dünya Kâfirin Cenneti, Müminin Hapishanesidir]

Allah'ın huzuruna çıkmayı yalan sayanlar gerçekten ziyana uğramışlardır. Buradaki "kezzebû bi-likāillâh" (كَذَّبُوا بِلِقَاءِ الله), yani Allah'a kavuşmayı yalan sayanlar cümlesi, dünyada iken Allah'ın vâd ve tehdit etmiş olduğu şeye kavuşmayı **yalan sayanlar**, anlamına gelir. Buna göre "Kim Allah'a kavuşmayı arzu ederse"[101] meâlindeki âyet-i kerîme de Allah'ın vâdine ve tehdidine kavuşmayı arzu ederse demektir. Onlar dünyada iken bunları yalan saydıkları

---

99 el-Mutaffifîn, 83/6.
100 el-Mâide, 5/3.
101 el-Ankebût, 29/5.

için âhirette hüsrana uğrayacaklardır. [§]Bu ölçüye göre "Kim Allah'a kavuşmayı severse"[102] meâlindeki hadîs-i şerîf de, Allah'ın kendisine vâdetmiş olduğu şeylere kavuşmayı severse anlamına gelir. Aynı hadisteki "Kim Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa" ifadesi de kendisinin tehdit edilmiş olduğu şeye kavuşmaktan hoşlanmazsa demektir. Bunun aslı şudur: Kim Allah'a dönmeyi severse Allah da ona dönmeyi sever, kim Allah'a dönmekten hoşlanmazsa Allah da ona dönmekten hoşlanmaz. Allah için sevmek, O'nun emrini benimsemek ve O'na itâat etmek demektir. Resûlullah'tan (s.a.) rivayet edilen başka bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: "Dünya kâfirin cennetidir, orada eğlenir ve dünyevî arzularla oyalanır. Müminin ise hapishanesidir, ondan kurtulması ölümledir"[103]. Dünya müminin hapishanesidir meâlindeki cümlenin anlamı şudur: Mümin helâke uğramaktan korktuğu için dini onun bütün arzularını yerine getirmesini engellemekte, kendisini helâke düşmekle korkutmaktadır. Kâfirin ise dünyada her istediğini yapmasını engelleyen hiçbir şey yoktur, bundan dolayı dünya onun için cennet gibidir, mümin için ise söylediğimiz gibi hapishaneye benzemektedir. Başka bir ihtimal de şudur: Kâfir ölürken gideceği yeri ve tehdit edilmiş olduğu cehennemi gözleriyle görür, işte o zaman o gördüğü şeylere karşı dünya kendisine cennet gibi gelir ve oraya gitmek istemez. Mümin ise ölürken cennetteki makamını görünce, artık dünya ona hapishane gibi gelir.

[Kıyâmete Saat Denilmesi]

Nihayet kendilerine kıyâmet vakti ansızın gelip çatınca... Çok süratle geldiğinden dolayı kıyâmete saat diye isim verildiği söylenmiştir, o dünya gibi değildir, çünkü dünyada insan sürekli bir değişim halindedir; önce bir nutfedir (aşılanmış yumurta), sonra alaka (rahim cidarına asılı zigot) olur, sonra mudğa (bir çiğnem et parçası), sonra bambaşka bir yaratık haline gelir, sonra da insan olur[104]. Sonra çocukluk dönemini yaşar, sonra da büyüyüp adam olur,

---

[102] Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kim Allah'a kavuşmayı severse, Allah da ona kavuşmayı sever. Kim Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz" (Buhârî, "Rikak", 41; Müslim, "Zikir", 14).

[103] Hadîsi bu lafızlarla kaynaklarda bulamadık, ama Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu hadis kitaplarında zikredilmektedir: "Dünya müminin hapishanesi, kâfirin cennetidir." (Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, Zühd, 1; Tirmizî, *es-Sünen*, Zühd, 16). Hadîste şöyle bir fazlalık da rivayet edilmiştir: "Dünya müminin hapishanesi ve kıtlık yurdudur, dünyadan ayrılınca hapisten de, kıtlıktan da ayrılmış olur" (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 197; bk. Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 494). Heysemî bu rivayeti nakledenlerin güvenilir olduklarını kaydetmiştir (bk. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, X, 289).

[104] Yani cenin annesinin karnında bir aşamadan başka bir aşamaya geçer, sonunda bütün organları tamamlanmış kâmil bir insan haline gelir ve bu haliyle dünyaya gözlerini açar. Ni-

bu şekilde sürekli bir değişim halindedir. Kıyâmet ise değişimin söz konusu olmadığı bir haldir, insanlara süratle yaklaştığından dolayı kendisine saat diye ad verilmiştir. Şöyle de söylenmiştir: Bir anda kopacağından dolayı kıyâmete
89 **saat** [§] denilmiştir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Kıyâmet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır"[105]. Saat saat kopacağı için kıyâmete saat denildiği de söylenmiştir.

Âyette geçen "bağteten" (بغتة) kelimesi, ansızın anlamına gelir.

Dünyada iyi amelleri terk etmemizden dolayı vah halimize! Denilmiştir ki: Âyetteki tefrit kelimesi, zâyi etmek demektir. Buna göre âyet-i kerîme, dünyada iken iyiliklerden ve tâatlerden zâyi ettiklerimiz anlamına gelir. Dünyada küfretmeleri sebebiyle âhirette kaybetmiş oldukları sevap ve maruz kaldıkları bol ceza anlamına gelmesi de muhtemeldir.

Onlar günahlarını sırtlarına yüklenmişlerdir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu cümle gerçek anlamda bir yüklenmeyi ifade etmemekte, temsilî bir anlam taşımaktadır. Bunun iki anlam taşıması ihtimali vardır. Birincisi, Cenâb-ı Hak **onların günahlarını sırtlarında taşıdıklarını,** günahlarından ve hatalarından yakalarını asla kurtaramayacaklarını haber vermekte ve bunu da yükü sırtında taşımakla ifade etmektedir. Bu ifade, "Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik"[106] meâlindeki âyete benzemektedir. Burada herkesin sorumluluğunun kendi omuzuna konulduğu ifade edilmekte, ama hakikatte kimse sorumluluğunu omuzunda taşımamaktadır. Fakat işlediği günahlar bunu gerektirdiği için sanki onu omuzunda taşımaktadır. İkincisi, Cenâb-ı Hak âyette sırt anlamına gelen "zahr" (الظهر) kelimesini kullanmaktadır, çünkü insan taşımak zorunda olduğu şeyleri sırtına yükler. Cenâb-ı Hak, başka âyetlerde şöyle buyurmaktadır: "Bu, ellerinizle kazandığınızın karşılığıdır"[107]. "Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır"[108]. Halbuki küfür el ile kazanılmaz ve el ile yapılmaz, ama bir şeyin elde edilmesi ve yapılması el ile gerçekleştiğinden dolayı, elin kazandığı ve yaptığı diye ifade etmektedir. Başka bir âyette de öyle

---

tekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Ardından nutfeyi (döllenmiş yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor, daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihayet onu bambaşka bir yaratık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir" (el-Mü'minûn, 23/14).

105 en-Nahl, 16/77.

106 el-İsrâ, 17/13.

107 eş-Şûrâ, 42/30.

108 Âl-i İmrân, 3/182.

buyurmaktadır: "Onlar bunu kulak ardı ettiler (sırtlarının arkasına attılar)"[109]. Onlar emredilen işi yapmaya ve ondan faydalanmaya yanaşmadılar, dolayısıyla sanki onu sırtlarının arkasına atmış oldular. Zira bir şeyin arkaya atılması, aldırış edilmemesi, umursamaması anlamına gelir. Burada başka bir ihtimal de şudur: Bazı rivayetlerde belirtildiğine göre kötü amel, sahibine çirkin bir şekle bürünerek gelir ve ona; dünyada ben seni lezzetlerle ve şehvetlerle taşımıştım, şimdi ise sen beni taşıyacaksın diyerek sırtına atlarmış. İşte **Onlar günahlarını sırtlarına yüklenmişlerdir** meâlindeki cümle bu anlamdadır[110].

وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌۜ وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذ۪ينَ
يَتَّقُونَۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

[§]32. ***"Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttakî olanlar için şüphesiz ki âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?"*** 50

[Dünya Hayatı Oyun ve Eğlencedir]

Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Bu cümlenin, "Onlar, 'Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz' demişlerdi"[111] meâlindeki âyetin sılası olması muhtemeldir. Cenâb-ı Hak **dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir** buyurmuş, buradaki **dünya hayatı** meâlindeki ifade ile özellikle dünyaya ait olan hayatı kastetmiştir. Çünkü bir iş, âkıbet düşünülmeden yapılırsa abes olur. Bir usta ne olacağını düşünmeden bina yapacak olursa, bunu sadece oyun ve eğlence olsun diye yapmış olur. Buna göre başka bir âlem düşünülmeden, yaptıklarının sevabı ve cezası hesap edilmeden geçirilen **dünya hayatı**, herhangi bir hikmet taşımaz, o sadece **bir oyun ve eğlenceden ibarettir**. Buna göre Cenâb-ı Hak "Sizi sırf boş yere yarattığımızı mı sandınız?"[112] meâlindeki âyette, şayet insanlar Allah'a dönmeyeceklerse, onları boş yere yaratmış sayılacağını haber vermektedir. Bu durumda ucunda tekrar dirilmenin, sevap ve ceza için öldük-

---

109 "Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı ettiler" (Âl-i İmrân, 3/187).

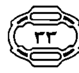
110 Bunu Süddî rivayet etmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 179; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 262-263).

111 el-En'âm, 6/29.

112 el-Mü'minûn, 23/115.

ten sonra yeniden hayata gelmenin bulunmadığı bir **dünya hayatı oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir.** Eğlence, başa gelecek olan âkıbeti değil özellikle şehevî arzuları karşılamayı ifade eder. Oyun ise, aslı ve gayesi olmayan şeydir.

Müttakî olanlar için şüphesiz ki âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz? Yani **müttakîler için âhiret yurdu,** dünya hayatındaki şirkten ve her türlü ahlâksızlıktan **daha hayırlıdır.** İşin aslı şudur: Kâfirler nazarında **dünya hayatı** sadece **oyun ve eğlencedir;** çünkü onlara göre tekrar dirilmek yoktur, dolayısıyla sevap da yoktur, herhangi bir ceza da yoktur. Onlara göre durum böyle olunca, geriye sadece oyun ve eğlence kalır. Dolayısıyla geleceği olmayan bir varlık söz konusudur, aynen yukarıda söylediğimiz gibi ustaların ne işe yarayacağını düşünmeden yaptıkları faydasız bina gibidir.

قَدْ نَعْلَمُ اِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذٖى يَقُولُونَ فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلٰكِنَّ
الظَّالِمٖينَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ

S1 [§]*33.* "(Resûlüm!) ***Onların söylediklerinin gerçekten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar; fakat o zâlimler açıkça Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar.***"

[Peygamber'i Yalanlayanlar]

(Resûlüm!) Onların söylediklerinin gerçekten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. *En doğrusunu Allah bilir ya,* burada Cenâb-ı Hak peygamberine (s.a.), kendisini elçi olarak gönderdiği müşriklerin, onu ve elçiliğini onlara tebliğ etmesini emrettiğine ilişkin sözü yalanlayacaklarını zâtında bulunan bir bilgi olarak haber vermektedir. Onların seni yalanlamalarından dolayı duyacağın üzüntüyü Allah bilmektedir. Fakat bütün bunları bilmesine rağmen Allah, emirlerini kendilerine tebliğ etmen için seni onlara elçi olarak göndermiştir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak burada, onlar yalansalar bile risâletini tebliğ etmekten vazgeçmesi halinde, mâzur sayılmayacağını bilmesi için bu durumu kendisine hatırlatmaktadır.

Sonra onu üzen şeylerin mahiyeti konusunda çeşitli ihtimallerden söz edilebilir. Onların Allah'ı yalanlamaları ve O'na iftira etmeleri kendisini üzmüş olabilir. Yahut kendi akrabasının ve kabilesinin kendisini yalanlaması onu üzmüş olabilir, kabilesi onu yalanladığı zaman bu haber en uzak yerlere kadar ulaşır ve oradaki insanlar da onu yalanlarlar, bundan dolayı üzüntü duyar. Ya-

hut da, nasıl ki her insan yalanlanmaktan hoşlanmıyorsa, o da bu durumdan insan tabiatı gereği üzülür. Veyahut onların kendisini yalanlamaları ve eziyet etmeleri sebebiyle başlarına ilâhî bir azap geleceğinden dolayı onlara acıyarak üzüntü yaşar. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!"[113] Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar için üzülerek kendini helâk etme"[114].

Aslında onlar seni yalanlamıyorlar. Bu beyanın okunuşunda ihtilaf edilmiştir. Buradaki "yukezzibûneke" (يكذبونك) fiilini bazıları şeddesiz olarak, bazıları da şeddeli olarak okumuşlardır[115]. "Lâ yukzibûneke" (لَا يُكْذِبُونَكَ) diye şeddesiz okuyanlara göre bunun anlamı şöyledir: Onlar senin yalan söylediğini asla göremezler. "Lâ yukezzibûneke" (لَا يُكَذِّبُونَكَ) diye şeddeli olarak okuyanlara göre de şöyle olur: Onlar sana yalan ithamında bulunamazlar, şahsen seni **yalanlayamazlar.** Bu cümlenin, onlar seni kendi vicdanlarında **yalanlayamıyorlar, fakat** alenî olarak bunu söylüyorlar, anlamına gelmesi de muhtemeldir. Yalanlamak, birine "sen yalancısın" diye söylenilmesidir. [§]**Fakat o zâlimler,** 52
yani zâlimlerin âdeti **Allah'ın âyetlerini** yalanlamaktır. Buradaki **zâlimler** lafzının iki anlama gelmesi muhtemeldir: Biri, Allah'ın nimetlerine karşı **zâlim olanlar**, onların âdeti **Allah'ın âyetlerini** yalanlamaktır. Diğeri de kendilerine karşı **zâlimdirler**, çünkü onlar kendilerini olmaması gereken yere konumlandırmışlardır.

وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلٰى مَا كُذِّبُوا وَاُو۫ذُوا
حَتّٰٓى اَتٰيهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ وَلَقَدْ جَٓاءَكَ مِنْ
نَبَاِ۬ى الْمُرْسَلٖينَ ﴿٣٤﴾

34. "Andolsun ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Fakat onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler; sonunda yardımımız onlara yetişti. Allah'ın sözlerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur. Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazıları sana da geldi."

---

113 eş-Şu'arâ, 26/3.

114 Fâtır, 35/8.

115 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Âsım, Ebû Amr, Hamza ve İbn Âmir şeddeli olarak (لَا يُكَذِّبُونَكَ) diye okumuşlardır. Nâfi' ve Kisâî de şeddesiz olarak (لَا يُكْذِبُونَكَ) diye okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 257).

Andolsun ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Cenâb-ı Hak, kendisini yalanlamaları ve risâletini tebliğ konusunda eziyet etmeleri sebebiyle önceki peygamberlerin durumunu Peygamberine (s.a.) haber vermekte ve ona sabırlı olmayı telkin etmektedir. Şöyle buyurmaktadır: İlk yalanlanan peygamber sen değilsin, bilakis senden önceki peygamber seçilen kardeşlerin de ilâhî risâleti tebliğ konusunda yalanlanmışlardır. **Onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler,** yalanlanmalarına rağmen risâleti tebliğden vazgeçmediler. Buna göre insanlar seni yalanlasalar ve sana eziyet etseler bile risâleti tebliğ etmeyi terk edecek olursan asla mâzur sayılmazsın! Az önce de söylediğimiz gibi burada Cenâb-ı Hak, Peygamber aleyhisselâma, kendisini elçi olarak gönderdiğini ve insanların onu yalanlayıp eziyet edeceklerini haber vermektedir.

Onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler; sonunda yardımımız onlara yetişti. Burada da Cenâb-ı Hak, peygamberlerine yardım ettiğini haber vermektedir. Fakat bu yardım çeşitli şekillerde yorumlanabilir. Buradaki yardım, Cenâb-ı Hak kanıt ve delillerini üstün getirdi anlamına gelebilir, bütün insanlar bunların gerçekten Allah'ın kanıtları ve delilleri olduğunu ve işaret ettiği kişilerin de Allah'ın elçileri olduğunu anlarlar, ama yine de inatçılık yapar ve büyüklük taslarlar. Yahut işin başında çeşitli musibetlere ve sıkıntılara uğramalarına rağmen sonunda başarıyı onlara vermek suretiyle kendilerine yardım ettiği anlamına gelebilir. Yahut da peygamberleri yalanladıkları için o kabilelerin kökünü kurutmak ve helâk etmek suretiyle kendilerine yardım etmiş olabilir. O milletin kökünü kurutması ve helâk etmesi, ama peygamberlere dokunmaması ve yardım etmesi demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Elbette biz, elçilerimize yardım ederiz"[116]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Zafere mutlaka onlar ulaşacaklar"[117]. Bu âyetler de bizim söylediklerimizi teyit etmektedir.

Allah'ın sözlerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur. Bu beyan az önce sözünü ettiğimiz peygamberlere yardım etmesi, kavimlerinin kökünü kurutması ve onları azapla korkutması olayına işaret etmektedir, bunlar **Allah'ın sözleridir. Allah'ın sözleri** meâlindeki ifade, O'nun kanıt ve delilleri anlamına
53 da gelebilir. [§]Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurur: "Allah, sözleriyle gerçeği ortaya çıkarır"[118]. Yani kanıtlarını ve işaretlerini ortaya çıkarır. Başka

---

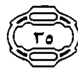
116 el-Mü'min, 40/51.

117 es-Sâffât, 37/172.

118 Yûnus, 10/82.

bir âyette de şöyle buyurur: "De ki: Rabb'imin sözleri için denizler mürekkep olsa..."[119] Yani Rabb'imin kanıtları için denizler mürtekkep olsa tükenirdi.

Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazıları sana da geldi. Muhtemelen bu haberler, yukarıda sözünü ettiğimiz milletlerin helâk edilmesi ve peygamberlerin hayatta bırakılmasıdır; sana bunun haberi gelmiştir. **Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazıları sana da geldi** meâlindeki âyet ile kavminin peygamberleri yalanlaması ve onlara eziyet etmeleri de kastedilmiş olabilir. Bu durumda âyet, Resûlullah'a (s.a.) sabrı telkin ediyor demektir.

وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ اِعْرَاضُهُمْ فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْاَرْضِ اَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَٓاءِ فَتَاْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلٖينَ

35. "Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki, onlara bir mûcize getiresin! Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirirdi. O halde sakın cahillerden olma!"

Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ara! Kavminin küfürde inat etmesi ve imandan yüz çevirmesi Resûlullah'a (s.a.) çok ağır geliyor, çok zoruna gidiyordu, o kadar ki onlara karşı duyduğu şefkat yüzünden neredeyse kendisini yiyip bitirecekti. Nitekim Cenâb-ı Hak bu durumu şu âyetlerde ifade buyurmaktadır: "Onlar için üzülerek kendini helâk etme"[120]. "İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!"[121] Hz. Peygamber (s.a.) iman etmemeleri sebebiyle cehennemde ebedî azap içinde kalacaklarından dolayı onlar için çok üzülüyordu. İşte **Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi** cümlesi bunu ifade etmektedir. Yahut da kendisinden mûcizeler talep ettiklerinde istedikleri mûcizeyi getirmiş olmasına rağmen yine de iman etmeyip **yüz çevirmeleri** kendisine ağır geliyordu. Bu gibi hallerde istedikleri mûcizeleri getirse bile onlar şöyle diyorlardı: "Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece göğe çıktığına asla

---

[119] el-Kehf, 18/109.

[120] Fâtır, 35/8.

[121] eş-Şu'arâ, 26/3.

inanmayacağız"[122]. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.) istedikleri mûcizeleri getir-
54 diğinde onların iman etmelerini çok arzu ediyordu, [§]fakat mûcizeler getirse bile onların iman etmeyeceklerini Allah biliyordu. Zira onlar mûcizeleri kendilerini hidâyete götürecek bir vasıta olarak istemiyor, sadece inat olsun diye istiyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak **yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara!** buyurmaktadır. Yahut, **yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ara!** cümlesi, Hz. Peygamber'in (s.a.) onlara karşı duyduğu hüznü gidermektedir; yani onların yaptıkları şeyi ve Allah'ın âyetlerine karşı kötü muamelelerini bildiğine göre başlarına gelecek olan şeyden dolayı asla üzülme! İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen bir rivayete göre bir grup Kureyşli şöyle demişlerdi: Ya Muhammed! Diğer peygamberlerin ümmeti mûcize istediklerinde peygamberleri onlara mûcize getirdikleri gibi sen de bize Allah katından bir mûcize getir, şayet mûcize getirirsen iman eder ve seni tasdik ederiz. Fakat Allah onların isteklerini yerine getirmedi, onlar da imandan yüz çevirdiler. İşte bu durum Hz. Peygamber'e (s.a.) ağır gelmişti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **yapabilirsen,** yani gücün yeterse, **yeri yarıp inebileceğin bir tünel ara!** meâlindeki âyeti indirdi. Buradaki "nefekan" (نَفَقًا) kelimesi tarla sıçanının girip çıkarken saklandığı yuvası gibi yer altındaki tünel anlamına gelir. **Ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara!** Onlara istedikleri **mûcizeyi getirmek için gökyüzüne çıkmaya** bir yol ara, bulabilirsen yap bunu![123] İbn Kuteybe dedi ki: "en-Nefeku fi'l-ard" (النَّفَقُ فِي الأرض) yerdeki yarık, delik demektir. "Süllem" (السُّلَّم) de merdiven demektir[124]. Ebû Avsece de şöyle söylemiştir: "Nefek" (النَّفَقُ) mağara, in demektir, müfrettir, "enfâk" (الأنْفَاق) da mağaralar demektir.

---

122 el-İsrâ, 17/93.

123 Bunu Âlûsî tefsirinde belirtti, ama herhangi bir kaynak göstermedi (bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, VII, 138). "Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ara!" meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "en-Nefek" (النَّفَقُ) yarık demektir, yapabilirsen oraya gir ve bir mûcize getir. "Yahut" onlar için "göğe asansör kurarsın" böylece göğe çıkarsın "ve onlara" bizim getirdiğimizden daha üstün "bir mûcize getirirsin", bunu yapabilirsen yap! (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 184; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 265). Tastî'nin İbn Abbâs'tan (r.a.) tahric ettiğine göre, Nâfi' b. Ezrak ona şöyle demiş: Bana "yeri yarıp inebileceğin bir tünel ara!" meâlindeki âyetten haber ver! İbn Abbâs da şu cevabı vermiş: Ondan maksat yerdeki bir deliktir, kaçıp oraya gidersin, buyurulmaktadır (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 266).

124 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 153.

[§] **Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirir-** 35
di meâlindeki âyet hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Allah dileseydi, onları zorla hidâyet üzerinde toplardı ve meleklere yaptığı gibi onlara ikramda bulunurdu. Onun diğer bir sözü de şudur: Melekler buna zorlanmış ve mecbur edilmişlerdir. Sonra Allah meleklere insan cinsinin üstünde bir değer lütfeylemiş ve hiçbir insana vermediği övgüye değer nitelikleri onlara vermiştir. Şayet melekler buna zorla ve mecburen uymuş olsalardı, bu onlar için övgüye değer büyük bir nitelik olmazdı, dolayısıyla onun bu sözü problemlidir. **Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirirdi** meâlindeki âyetin tefsiri bize göre şöyledir: Onlar hidâyeti tercih ettikleri ve onu başka şeylere üstün gördükleri için Allah kendilerini toplayıp birleştirirdi. Fakat Allah onların küfrü hidâyete tercih edeceklerini bildiği için kendilerini **hidâyet üzere toplamayı** istemedi. Cebren ve zorla varılan hidâyetin, hidâyet olmadığını, ancak insanın kendi tercihi ile benimsemesi halinde hidâyet sayılacağını daha önce açıklamıştık[125].

O halde sakın cahillerden olma! Bu cümle farklı şekillerde yorumlanabilir. Allah'ın kazasını ve hükmünü bilmeyen **cahillerden olma** anlamına gelebilir. Allah'ın lütfunu ve ihsanını bilmeyen, yani Allah'ın hidâyet verdiği kişilere olan lütfunu ve ihsanını bilmeyen **cahillerden olma** anlamına da gelebilir. İnsanlardan bazılarının sana iman ettiğini, bazılarının ise etmediğini bilmeyen **cahillerden olma** anlamına da gelebilir.

Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirirdi meâlindeki âyet hakkında Ebû Bekir el-Keysânî şöyle demiştir: **Allah dileseydi**, onlara kolay gelsin diye daha farklı bir imtihana tabi tutar ve onlar da hep birlikte hidâyeti kabul ederlerdi. Yahut **Allah dileseydi**, onları hidâyet üzere toplanmaya muvaffak kılar ve onlar da hidâyete ererlerdi, bizim görüşümüz budur. Ama az önce söylediğimiz gibi Allah, onların küfrü tercih edeceklerini bildiği için bunu istemedi ve onları buna muvaffak kılmadı.

O halde sakın cahillerden olma! Allah'ın her şeye kādir olduğunu, şayet dileseydi onları hidâyet üzerinde toplayıp birleştirebileceğini bilmeyen cahillerden olma! Malumdur ki Allah'ın Resûlü (s.a.) mâsum idi, dolayısıyla onun **cahillerden** olması veya belirtilen hususlardan şüphelenen biri olması caiz değildir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, Cenâb-ı Hak bunu, mâsum olmanın, emri, nehyi ve imtihanı ortadan kaldırmayacağı, bilakis daha da arttıracağı bilinsin diye zikretmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

125 Meselâ bk. el-Bakara, 2/257.

إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتٰى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾

56 [§]*36. "Ancak* (samimiyetle) ***dinleyenler daveti kabul eder. Ölülere gelince, Allah onları diriltecek, sonra da O'na döndürülecekler."***

Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu cümle ancak samimiyetle dinlediklerinden yararlananlar daveti kabul ederler, demektir; yoksa herkes dinler, fakat söylediğimiz gibi ancak dinlediğinden faydalananlar onu kabul ederler. Bu aynen "Sen ancak o zikre uyanı uyarabilirsin"[126] meâlindeki âyet gibidir. Aslında Resûlullah (s.a.) zikre uyanı da uymayanı da uyarıyordu, bu uyarının faydasını zikre uyan görüyor, uymayan görmüyordu. Cenâb-ı Hak "Ama (alanlar için) öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir"[127] meâlindeki âyette de aynı şeyi ifade buyurmakta, öğüt vermenin inananlara fayda vereceğini, başkalarına vermeyeceğini haber vermektedir.

Ölülere gelince, Allah onları diriltecek. Bu beyanın tefsirinde ihtilaf edilmiştir. Bazıları **Allah onları diriltecek, sonra da O'na döndürülecekler** ifadesinin bağımsız bir cümle olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da buradaki **ölüler** lafzı ile kâfirlerin kastedildiğini söylemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in muhtelif yerlerinde kâfirler için ölü, müminler içinse diri nitelemesi yapılmıştır. Meselâ; "Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalan kimse gibi olur mu?"[128] *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak herkese iki kulak, iki göz ve iki hayat vermiştir; biri âhiretteki ebedî kulak ve yine âhiretteki ebedî göz. Aynı zamanda herkese iki hayat vermiştir; biri ebedî olan âhiret hayatı, diğeri de sona erecek olan dünya hayatı. Keza insana ebedî bir kulak vermiştir, o âhiret kulağıdır, bununla birlikte belli bir süre kullanacağı bir kulak daha vermiştir, o da dünya kulağıdır. Sonra yüce Allah işitmeyi, görmeyi ve hayatı idrak etmeyen kişilere dünyada vermiş olduğu kulağı, gözü ve hayatı yok saymaktadır; zira o ebediyet kulağını, ebediyet gözünü ve ebedî hayatı anlamamaktadır. Bu organları onlara ancak dünyada bunu idrak etmeleri için vermiştir. İnsan bünyesine yerleştirilen akıl

---

126 Yâsîn, 36/11.

127 ez-Zâriyât, 51/55.

128 el-En'âm, 6/122.

da böyledir; gerçeği idrak etmeleri ve ebedî olanı anlamaları için ona verilmiş-
tir. [§]Yoksa insanda akıl şayet ceza ve mükâfat getiren âkıbet düşünülmeyip 57
sadece bu dünya için insan bünyesine konulsaydı, bu kadarını hayvanlar da tabiatlarının gereğiyle anlarlar; alması ve sakınması gerekeni, kendilerine faydalı olan ve olmayan şeyleri onlar da bilirler. Dolayısıyla kendisine akıl nimeti verilen kişiye bu nimet, hayvanların da idrak ettiği şeyi anlaması için verilmiş değildir, çünkü akıl verilmeyen canlılar da bu kadarını tabiî olarak anlarlar, bu canlılardan maksat da az önce söylediğimiz gibi hayvanlardır. Kulak, göz ve hayat dünyada insanlara hem dünya hayatları ve hem de âhiret hayatları için verilmiştir. Dünyada ihtiyaçlarını dile getirmeleri ve birbirlerinin ihtiyaçlarını anlamaları için onlara dil de verilmiştir. Kulak ve göz de onların hem dünyada birbirlerinin ihtiyaçlarını anlamaları ve hem de ezelî varlığı idrak etmeleri içindir. İşte onlar bu organlardan gereği gibi yararlanmayınca, Allah da bu uzuvları yok saymakta ve onları kör, sağır ve dilsiz diye isimlendirmektedir. Bu organlardan gereği gibi yararlanmadıklarından dolayı Cenâb-ı Hakk'ın "Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler"[129] buyurduğuna bakmaz mısın? Görmez misin ki, Allah, onun ezelî ve ebedî olanı idrak etmeyişinden dolayı "Ey Rabb'im! Beni niçin kör olarak haşrettin? Halbuki daha önce gören biriydim"[130] meâlindeki âyetinde kendisini kör olarak nitelemektedir. Hayat iki çeşittir; biri mükteseb (mânevî) hayattır, o hidâyet ve itâatlerle kazanılan hayattır. Diğeri de yaratılmış (maddî) hayattır, bu da cesetlerin hayatıdır. Kâfirin ceset hayatı var, ama mükteseb hayatı yoktur. Müminin ise her iki hayatı da vardır, onun hem mükteseb hayatı vardır, hem de ceset hayatı. Allah herkese kendi kazandıklarına göre isimler vermektedir; mümin temiz işler kazanmış, bundan dolayı ona böyle bir isim vermiş, kâfir de çirkin şeyler kazandığı için kendisine böyle bir isim vermiştir.

وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يُنَزِّلَ
اٰيَةً وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

37. "Ona Rabb'inden bir mûcize indirilseydi ya! dediler. De ki: Şüphesiz Allah mûcize indirmeye kādirdir. Fakat onların çoğu bilmezler."

129 el-Bakara, 2/18.

130 Tâhâ, 20/125.

Ona Rabb'inden bir mûcize indirilseydi ya! dediler. De ki: Şüphesiz
58 **Allah mûcize indirmeye kādirdir.** [§]O insanların bütün gayretleri inat ve büyüklenmedir. Yoksa onlara aklî, sem'î ve hissî pek çok mûcize gönderilmişti. Aklî mûcizelerden biri şu âyet-i kerîmede zikredilmektedir: "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar"[131]. Sem'î mûcizelere gelince; onlara gıyablarında vaki olan şeyleri haber vermiştir, hem de onu bilen birine gidip öğrenmediği halde haber vermiştir[132]. Hissî mûcizeler ise, Hz. peygamberin (s.a.) bir tasta bulunan az bir sütü büyük bir insan grubuna içirmesi[133], iki aylık yolu bir gecede alması[134], ateşte kızartılan bir kuzunun konuşması[135], minberin inlemesi[136] gibi sayılması uzun sürecek olan olaylardır. Ama bütün bunlara rağmen onlar yine inat etmişlerdi, çünkü onların bütün gayretleri inatçılıktan ibaretti.

De ki: Şüphesiz Allah mûcize indirmeye kādirdir. Yani onların senden istemiş oldukları mûcizeyi indirmeye kādirdir. **Fakat onların çoğu bilmezler.** Bu cümlenin iki anlama gelmesi muhtemeldir. Biri, onlar mûcizeyi istediklerinde, inat ettikleri takdirde hemen arkasından bir azabın geleceğini ve kök-
39 lerini kurutacağını **onların çoğu bilmezler.** Diğeri, [§]Allah'ın ancak gerekli gördüğü durumda mûcize indireceğini **onların çoğu bilmezler.** Öbürü de,

---

131 el-İsrâ, 17/88.

132 Burada muhtemelen müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen (ey Muhammed, vadinin) batı tarafında bulunmuyordun ve olayın tanıklarından da değildin. Bilâkis (aranızda) biz nice nesiller meydana getirdik ve onların ömrü nice yıllar sürdü. Sen âyetlerimizi kendilerinden okuyarak öğrenmek üzere Medyen halkı arasında oturmuş da değilsin; aksine (bu bilgileri sana) gönderen biziz. Evet, Mûsâ'ya seslendiğimiz zaman sen Tûr'un yanında değildin. Fakat senden önce kendilerine uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için Rabb'inden bir rahmet olarak (sana da vahyettik); umulur ki düşünüp öğüt alırlar" (el-Kasas, 28/44-46).

133 Bu olay uzun bir hadisin içinde anlatılmaktadır (bk. Buhârî, "Rikak", 17; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 17).

134 Muhtemelen müellif Mekke'den Beytülmakdis'e yapılan İsrâ mûcizesine işaret etmektedir (bk. el-İsrâ, 17/1). İsrâ mûcizesinin tafsilatı için bk. Buhârî, "Menâkıbu'l-ensâr", 42; Müslim, "Îmân", 259.

135 Muhtemelen burada yahudilerin Hz. peygambere (s.a.) verdikleri zehirli koyuna, koyunun zehirli olduğunu kendisine haber vermesine işaret etmektedir (bk. Dârimî, "Mukaddime", 11).

136 İbn Ömer'den (r.a.) rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.) bir hurma kütüğü üzerinden insanlara hutbe okuyordu. Sonra bir minber yaptırmış ve oradan hutbe okumaya başlamıştı. Minbere ilk çıktığında hurma kütüğü inlemeye başlamıştı, bunun üzerine Resûlullah (s.a.) minberden inip kütüğü eliyle okşamaya başladı (Buhârî, "Menâkıb", 25; İbn Mâce, "İkāmetu's-salât", 199; Tirmizî, "Cuma", 10).

muhtemelen onlar mûcizeyi öğrenmek için istemiyorlar, inatçılıklarını sürdürmek için istiyorlardı. Yahut da talebin hemen peşinden mûcize gönderdiği zaman, yine kabul etmez ve yine inanmazlarsa, daha önceki ümmetlere yapıldığı gibi onlar da helâk edileceklerdi. Ama Allah, bu ümmetin kıyâmete kadar bekasını vâdetmiştir.

وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ
مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

38. "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) ***toplanıp Rab'lerinin huzuruna getirileceklerdir."***

Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Bu ilâhî kelâm, "De ki: Şüphesiz Allah mûcize indirmeye kādirdir"[137] meâlindeki âyetin bağlantısı gibidir. Çünkü burada "dâbbe" (دابّة) kelimesini kullanmaktadır, dâbbe, yeryüzünde hareket eden her canlıya denir. Allah âyette kuşu zikretmiştir, kuş da havada uçan her canlının adıdır. Allah bu farklı cevherleri yaratmaya ve onlardan her birinin rızkını kendisine vermeye kādir olduğuna göre, mûcize indirmeye de kādirdir. Öyleyse herkesin bunu kabul ve ikrar etmesi gerekir. Fakat ihtiyaç olmadığı için Allah mûcize göndermemiştir, çünkü mûcizeler, ancak gerçekten ihtiyaç duyulduğunda gönderilir. "Fakat onların çoğu bilmezler"[138] meâlindeki âyet de bu anlamdadır.

Bu âyeti delil göstererek bazı insanlar, hayvanların ve kuşların da imtihana tabi varlıklar olduğunu söylemişlerdir, zira âyette **onlar da ancak sizin gibi topluluklardır,** diye buyurmaktadır. Başka bir âyette de "Hiçbir ümmet yoktur ki içlerinden bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın"[139] buyurmaktadır. Sonra **onlar da ancak sizin gibi topluluklardır.** Bu ilâhî kelâmın anlamında ihtilaf edilmiştir. **Onlar da ancak sizin gibi topluluklardır,** meâlindeki âyet hakkın-
da Ebû Hureyre şöyle demiştir: [§]Yani kıyâmet günü sizler haşrolduğunuz 60
gibi onlar da haşredilecekler, sonra hayvanların birbirleriyle hakları kısas edi-

[137] el-En'âm, 6/37.
[138] el-En'âm, 6/37.
[139] Fâtır, 35/24.

lecek, sonra da onlara; toprak olun! denilecek. O sırada kâfir de; hayvanlar gibi "keşke ben de toprak olsaydım"[140] diye hayıflanacak[141]. **Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır,** meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Yani siz birbirinizi anladığınız gibi onlar da birbirlerini anlarlar. Alınması ve sakınılması gerekenleri bilmek konusunda **onlar da sizin gibi topluluklardır. Ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır** meâlindeki ilâhî kelâm, sayı ve miktar, yaratılış ve sınıflara ayrılmak konusunda onlar da sizin gibidirler anlamına da gelebilir; sizler isimlerinizle bilindiğiniz gibi onlar da isimleriyle bilinirler. Hayvanlar ve kuşlar hakkında **sizin gibi topluluklardır** diye bir ifade kullanılmasının aslı şudur: Allah onları sizin emrinize ve istifadenize vermiştir; sizdeki inatçılık, muhalefet, peygamberlere karşı çıkıp yalanlama anlayışı onlarda yoktur, bilakis size boyun eğmişler, hizmetinize girmişlerdir, sizler onlardan yararlanırsınız. **Ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır** meâlindeki cümle, Allah'ın birliğini ve ulûhiyyetini bilmek veya Allah'a itâat hakkı konusunda sizin gibidirler anlamına da gelebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur"[142] buyurmaktadır.

Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Bu cümle hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle der: Biz aslını Kur'ân'da yazmadığımız hiçbir şey bırakmadık. İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Biz her şeyi mutlaka ana kitapta yazdık[143], ana kitaptan maksat da levh-i mahfûzdur. Şöyle de söylenmiştir: **Kitapta eksik bırakmadık,** yani kaybetmedik; sizin ihtiyacınız olan veya faydalanacağınız her şeyi mutlaka Kur'ân'da beyan ettik. **Nihayet (hepsi) toplanıp Rab'lerinin huzuruna getirileceklerdir.** Denilmiştir ki: Kuşlar ve hayvanlar da diğer yaratıklarla birlikte huzura getirilecekler. **Rab'lerinin huzuruna getirilecekler** cümlesine, âdemoğulları getirilecek anlamı da verilmiştir.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَنْ يَشَاِ اللّٰهُ
يُضْلِلْهُ وَمَنْ يَشَاْ يَجْعَلْهُ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٣٩﴾

140 en-Nebe', 78/40.

141 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 188-189; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 267-268.

142 el-İsrâ, 17/44.

143 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 188; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 267.

39. "Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağırlar ve dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırtır; dilediği kimseyi de doğru yola iletir."

Âyetlerimizi yalanlayanlar. Hasan-ı Basrî buradaki **âyetlerimizi** meâlindeki lafza, dinimizi mânasını vermiştir. Başkaları da **âyetlerimizi**
yalanlayanlar meâlindeki ifadeye delillerimizi; [§]Allah'ın birliğinin ve 61
ulûhiyyetinin delillerini, risâletin ve nübüvvetin delillerini yalanlayanlar diye açıklamışlardır. Yalanlanan şeylerin ölümden sonra dirilmeye dair âyetler olması da muhtemeldir. Onlar bütün bunları yalanladılar. Bunu biz çeşitli yerlerde zikretmiştik[144].

Onlar sağır ve dilsizdirler. Onlar kulak nimetini, göz nimetini ve dil nimetini bilmedikleri için Cenâb-ı Hakk'ın kulak, dil ve gözü onlarda yok saydığını daha önce söylemiştik[145]. Allah'ın onlara kulak, göz ve dil verdiği halde kulaklarıyla işitmeyi ve dilleriyle konuşmayı kendilerine öğretmemesi caiz değildir. Bu göstermektedir ki, kendisini dinletecek bir elçiye ihtiyaç vardır, insanlar onu dinleyecekler ve kendilerine öğretilen şeyleri konuşacaklar. Bunu yapmadıkları takdirde âyette zikredildiği gibi sağır, dilsiz ve kör konumundadırlar[146]; çünkü ondan yararlanmadılar ve Allah'ın verdiği nimetleri tanımadılar. Yahut da daha önce kaydettiğimiz gibi kulak, göz ve hayatın mükteseb ve yaratılmış diye iki çeşit olduğunu belirttiğimiz duruma uygun olarak Allah onlarda kulağı, gözü ve dili yok saymaktadır; Allah onlardaki mükteseb kulağın, mükteseb gözün ve mükteseb hayatın bulunmadığını beyan etmiştir.

Karanlıklar içinde kalmışlar. Bu ifadenin iki anlama gelme ihtimali vardır. Biri, cehâlet ve küfür karanlığıdır. İkincisi, onlar karanlıklar içindedirler; yani kulak, göz ve kalp yönünden karanlıktadırlar. Aslında onlar her iki açıdan da karanlıklar içinde idiler; hem cehâlet ve küfür karanlığı, hem de kulak ve göz karanlığı. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın "Birbiri üzerinde karanlıklar!"[147] meâlindeki âyette buyurduğu gibi. Mümin ise aydınlık içindedir, aynen Cenâb-ı Hakk'ın "Nûr üstüne nûr"[148] meâlindeki âyette buyurduğu gibi.

---

144 Meselâ bk. en-Nisâ, 4/56 âyetin tefsiri.

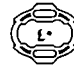
145 Meselâ bk. el-En'âm, 6/36 âyetin tefsiri.

146 el-Bakara, 2/18.

147 en-Nûr, 24/40.

148 en-Nûr, 24/35.

Allah kimi dilerse onu şaşırtır; dilediği kimseyi de doğru yola iletir. Cenâb-ı Hak burada kendini güç ve kudret sahibi olmakla, bütün yaratıkları da kendi iradesine göre halden hale evrilip çevrilmekle nitelemekte ve bazı insanlar için dalâleti, bazıları için de hidâyeti dilediğini haber vermektedir. O bazılarının dalâlete düşmesini dilemiş, fakat bazılarının hidâyete ermesini istediğini haber vermiştir. Allah herkesin hidâyete ermesini dilemiş, fakat herkes hidâyeti benimsememiştir diyen kimse azîz ve celîl olan Allah'ın belirttiğine muhalif bir görüş sahibidir. Çünkü Cenâb-ı Hak dalâlete düşen için dalâleti, hidâyete eren için de hidâyeti dilediğini haber vermektedir. Bunun aslı şudur: Yüce Allah kâfirin küfrü kendi iradesiyle seçeceğini ezeli ilmiyle bilince dolayı onun için dalâleti dilemiş ve inkâr fiilini onda yaratmıştır. Bunun müminin iradesiyle imanı ve hidâyeti seçeceğini ezeli ilmiyle bilince hidâyetini dilemiş ve onda hidâyet fiilini yaratmıştır.

قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ اَوْ اَتَتْكُمُ السَّاعَةُ اَغَيْرَ اللّٰهِ
تَدْعُونَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

82 [§] *40.* ***"De ki: Ne dersiniz, size Allah'ın azabı gelse yahut kıyâmet gelip çatsa, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz*** (söyleyin bakalım)*!"*

De ki: Ne dersiniz, size Allah'ın azabı gelse... Yani Allah'ın, dünyada başınıza geleceğini söylediği azabı gelse, **yahut kıyâmet gelip çatsa...** Cenâb-ı Hak burada insanlara, size azap gelecek diye bildirmekte, keza kıyâmetin geleceğini de haber vermekte ve şöyle buyurmaktadır: **Ne dersiniz, size Allah'ın azabı gelse yahut kıyâmet gelip çatsa, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?** Bu azabı veya kıyâmetin dehşetini başınızdan savması ve ondan kurtulmanız için Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Onun ortakları ve başka ilâhlar olduğu iddianızda **Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!** Yahut Allah katında size şefaat edecek diye taptığınızı söylediğiniz putlar konusunda **Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!** Yahut da putlara tapınmanızın sizi Yüce Allah'a yaklaştıracağı iddianızda[149] **Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!**

---

[149] Müellif burada şu âyetlere işaret etmektedir: "Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar" (Yûnus, 10/18). "Allah'tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, 'ki sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz' diyorlar" (ez-Zümer, 39/3).

Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Bu cümle, başa bela geldiğinde yapılan dua anlamına gelebilir, kulluk yapmak anlamına da gelebilir. Yani size şefaat edeceği ümidiyle **Allah'tan başkasına mı kulluk yapıyorsunuz?** Üstelik başınıza bela geldiğinde onların size şefaat edemediklerini bizzat gördüğünüz halde.

بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ ﴿٤١﴾

41. "Aksine, yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da kendisine yalvarmanıza konu olan belâyı dilerse kaldırır, siz de ortak koştuğunuz şeyleri unutursunuz."

Sonra Cenâb-ı Hak, onların belayı def etmek ve kurtulmak için Allah'tan başkasına yalvarmadıklarını, kurtulmak için yine de Allah'a yakardıklarını haber veriyor. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: "Denizde bir tehlikeyle yüzyüze geldiğinizde Allah'tan başka bütün yardıma çağırdıklarınız kaybolup gider"[150]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi Rabb'ine yönelip O'na yalvarır"[151]. Diğer bir âyet-i kerîmede ise şöyle buyurmaktadır: "Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), içten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar"[152]. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak burada onlara, başlarına sıkıntılar ve belalar geldiğinde kullukta ve ulûhiyyette Allah'a ortak koştuklarına yalvarmadıklarını hatırlatmaktadır, öyle ise sıkıntılar ve belalar kalktığında ulûhiyyet konusunda onları neden Allah'a ortak koşuyorsunuz? **Siz de ortak koştuğunuz şeyleri unutursunuz.** Yani bela geldiğinde Allah'a ortak koştuğunuz ilâhları terk eder, üzerinizdeki belaları kaldırmaları için onlara yalvarmazsınız.

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَاَخَذْنَاهُمْ بِالْبَاْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٢﴾

---

150 el-İsrâ, 17/67.

151 ez-Zümer, 39/8.

152 el-Ankebût, 29/65.

63 [§]42. *"Andolsun ki senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından, belki yalvarıp yakarırlar diye onları darlık ve hastalıklara uğrattık."*

Andolsun ki senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından onları darlık ve hastalıklara uğrattık. Bu konuda farklı yorumlar yapılmıştır. Bazıları şöyle demiştir: Âyette geçen "be'sâ" (الْبَأْسَاءُ) kelimesi, düşman tarafından onların başlarına gelen zorluklar, sıkıntılar anlamına gelir. "Darrâ" (الضَّرَّاءُ) sözcüğü ise maruz kaldıkları bela ve semavî hastalık demektir. Bazıları da şöyle demişlerdir: "Be'sâ" (الْبَأْسَاءُ) kelimesi, başlarına gelen fakirlik, kıtlık ve zorluk anlamına gelir. **Onları darlığa uğrattık,** meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyet, müzmin hastalığa ve korkuya uğrattık anlamına gelir, "darrâ" (الضَّرَّاءُ) da bela ve açlık demektir. **Belki yalvarıp yakarırlar diye,** yani bu belalara maruz bıraktığı ve kendilerini bunlarla imtihan ettiği için **yalvarıp yakarırlar** ve durumlarını değiştirirler.

فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾

43. "Hiç olmazsa verdiğimiz bu musibetler başlarına geldiğinde boyun eğip yalvarsalardı! Fakat kalpleri iyice katılaştı; şeytan da onlara yaptıklarını şirin gösterdi."

Hiç olmazsa verdiğimiz bu musibetler başlarına geldiğinde boyun eğip yalvarsalardı! Bu ilâhî buyruğun zâhiri, onların bela ve musibetlere maruz kaldıklarını, ama yine de boyun eğip yalvarmadıklarını ifade eder. **Fakat kalpleri iyice katılaştı.** Cenâb-ı Hak diğer muhtelif âyetlerde onların bela ve şiddete maruz kaldıklarında boyun eğip yalvardıklarını ve tutumlarını değiştirdiklerini belirtmektedir. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: "Denizde bir tehlikeyle yüzyüze geldiğinizde Allah'tan başka bütün yardıma çağırdıklarınız kaybolup gider"[153]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar"[154]. Ancak burada farklı ihtimaller söz konusu olabilir. Muhtemelen bu âyetler belli bir zümre hakkında gelmiştir, açıklamasını yaptığımız âyet ise başka bir kavim ile ilgilidir. Zira kâfirler farklı

153 el-İsrâ, 17/67.

154 el-Ankebût, 29/65.

durumlarda ve konumlarda bulunuyorlardı. Bazıları, kendisine bir hayır geldiğinde mutmain oluyor, başına gelen hayır yok olduğunda da hali ve tavrı değişiyordu. Bu durumu Cenâb-ı Hak, bir âyet-i kerîmede şöyle ifade buyuruyor: "İnsanlar içinde kimileri vardır ki, Allah'a şartlı olarak kulluk eder"[155].
[§]Bazıları da zorluk ve bela geldiğinde yalvarıp yakarır, kalbi yumuşar, ama 64
bolluk ve nimete kavuştuğunda katı kalpli bir inatçı kesilir. Bunu da Cenâb-ı Hak, bir âyet-i kerîmede şöyle ifade buyuruyor: "Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar"[156]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Denizde bir tehlikeyle yüzyüze geldiğinizde Allah'tan başka bütün yardıma çağırdıklarınız kaybolup gider"[157]. İnsanlardan bazıları ise rahmet ve nimete sahipken mutlu olur, ama şiddet ve belaya uğradığında nankörleşir ve hüzne kapılır. Cenâb-ı Hak bu hali de bir âyet-i kerîmede şöyle ifade buyurmaktadır: "Eğer insana tarafımızdan bir nimet tattırır da sonra ondan çekip alırsak tamamen ümitsizliğe düşer, nankörleşir"[158]. Nihayet bazıları da hiçbir halde boyun eğip yalvarmazlar, ne zorluk ve belaya uğradığında ve ne de bolluk ve nimete kavuştuğunda boyun eğer. Onlar derler ki: Bu gibi şeyler bizden başkalarının da başlarına gelmiştir, hayır ehli ve salih insanlar olan atalarımızın da başlarına gelmişti. Cenâb-ı Hak, bu durumu şu âyet-i kerîmede ifade buyurmaktadır: "Atalarımız da böyle sıkıntı ve sevinç yaşamışlardı, dediler"[159]. Hâsılı insanların durumları ve konumları farklı farklıdır. **Hiç olmazsa verdiğimiz bu musibetler başlarına geldiğinde boyun eğip yalvarsalardı! Fakat kalpleri iyice katılaştı,** meâlindeki âyet, zorluklar ve belalar geldiğinde de boyun eğip yalvarmayan bir kavim hakkında gelmiş gibidir. Zorlukların yaşandığı dönemde yalvarıp yakarmaları da mümkündür, sonra bu zorluklardan kurtulduklarında tekrar eski hallerine dönmüşlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Allah onları sağ salim karaya çıkardığında bakarsın ki yine Allah'a ortak koşarlar"[160]. Kur'ân-ı

---

155 "İnsanlar içinde kimileri vardır ki, Allah'a şartlı olarak kulluk eder; öyle ki kendisine bir iyilik denk gelirse bundan pek memnun olur, ama başına bir imtihan sıkıntısı gelse hemen yüz çevirir. Böyleleri dünyasını da âhiretini de yitirmiştir ve apaçık hüsran işte budur" (el-Hac, 22/11).

156 "Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar; fakat onları sağ salim karaya çıkardığında bakarsın ki yine Allah'a ortak koşuyorlar" (el-Ankebût, 29/65).

157 el-İsrâ, 17/67.

158 Hûd, 11/9.

159 el-A'râf, 7/95.

160 el-Ankebût, 29/65.

Kerîm'deki "Belki yalvarıp yakarırlar"[161] meâlindeki âyet ile "İçten bir inanç ve bağlılıkla Allah'a yakarırlar"[162] meâlindeki âyet, onların Rab'leri ile olan alakalarına dair gibidir, bu ise onların peygamberlere karşı olan tutumları ile ilgilidir. Çünkü peygamberler onları risâletlerini kabul etmeye ve kendilerine söyledikleri ve haber verdikleri şeyleri tasdik etmeye davet ediyorlardı. Onlar ise peygamberlere karşı büyüklendiler, fakat Allah'ı kabul edip kendisine yakarmaya devam ettiler; yani peygamberlere karşı büyüklendiler, lâkin Allah'a karşı büyüklenmediler. **Hiç olmazsa verdiğimiz bu musibetler başlarına geldiğinde boyun eğip yalvarsalardı!** meâlindeki âyetin geçmiş ümmetlerle ilgili olması da muhtemeldir; Allah onların yalvarıp yakarmadıklarını haber vermektedir. **Hiç olmazsa verdiğimiz bu musibetler başlarına geldiğinde boyun eğip yalvarsalardı!** meâlindeki âyetin iki anlam taşıması ihtimali vardır.
65 Birincisi, onlar Allah'ın cezası başlarına geldiğinde yalvarıp yakarmadılar, [§]
inat ettiler ve aynı tutumlarını korudular. İkincisi, onlar Allah'ın cezası gelince yalvarıp yakardılar, ama ceza yok olup gidince tekrar eski hallerine döndüler. Hiç **olmazsa verdiğimiz musibetler başlarına geldiğinde** yalvarıp yakarmaya devam etselerdi!

Şeytan da onlara yaptıklarını şirin gösterdi. Yani şeytan onların yapmış oldukları şeyleri kendilerine **şirin gösterdi.** Onlar diyorlardı ki: Bu gibi şeyler hayır ehli olan insanların da başlarına gelmiştir, hayır ehli ve salih insanlar olan atalarımızın da başlarına gelmiştir. Yahut **şeytan,** onların şirk ve yalanlama konularında **yaptıklarını kendilerine şirin gösterdi.** Şeytan onlara, sizlerin onun üzerinde hakkınız vardır, diyordu.

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتّٰٓى اِذَا
فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾

44. "Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birden bire bütün ümitlerini yitirdiler."

[161] el-En'âm, 6/42.
[162] el-Ankebût, 29/65.

Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca. Burada terk eyleminin başlangıç olması muhtemeldir, yani onlar davet edildikleri şeyi kabul etmeyi terk ettiler, emrolunduklarını da terk ettiler. **Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unuttular,** meâlindeki ifade, sıkıntılar ve belalar konusundaki uyarıları unuttular anlamına da gelebilir. **Her şeyin kapılarını onlara açtık,** meâlindeki beyan da iki anlama gelebilir: Biri, ihtiyaç duydukları **her şeyin kapısını** onlara açtık şeklindedir, **Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık!** Diğeri, **Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unuttular,** yani verilen nasihatleri terk ettiler; burada geçmiş ümmetlere peygamberlerin yaptıkları davetler ve onların da yalanlamaları kastedilmektedir. İşte o zaman **Her şeyin kapılarını onlara açtık,** yani maruz kaldıkları zarar ve sıkıntıdan sonra kendilerine her türlü hayrı indirdik. **Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birdenbire bütün ümitlerini yitirdiler**, meâlindeki âyet hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları âyette geçen "mublis" (المبلس) kelimesine, her türlü hayırdan ümit kesen anlamını vermişlerdir. İbn Kuteybe şöyle dedi: Mublis, elleriyle almaktan ümidini kesen demektir[163]. Ebû Avsece de şöyle dedi: Mublis, delili kaybolan kişidir[164]. Denilmiştir ki: Allah'ın lâneti üzerine olsun, İblis'e, Allah'ın rahmetinden ümidini kestiği için İblis denilmiştir.

فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٤٥﴾

45. "Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi. Her türlü övgü, âlemlerin Rabb'i olan Allah'a mahsustur."

Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi. Şöyle denilmiştir: **Zulmeden kavmin** tamamı helâk edilerek kökü kurutulmuştur. Burada zulüm, şirk anlamındadır. **Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi** cümlesine, Allah onların
aslını kesti diye de anlam verilmiştir. [§]**Kavmin kökü** meâlindeki beyana, 66
kavmin sonu anlamı da verilmiştir. Bunların hepsi de aynı mânaya gelir. Yani onların son ferdi helâk edildiğinde kökleri kesilmiş oldu. **Zulmeden kavmin kökü kesildi** cümlesi ile, onların övündükleri ve büyüklendikleri şeyler bitirilerek övünmeleri ve büyüklenmeleri kesildi anlamı kastediliyor gibidir.

163 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 153.
164 Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, I, 335.

Her türlü övgü, âlemlerin Rabb'i olan Allah'a mahsustur. Burada kavmin helâk edildiği ifadesinin hemen arkasından hamd, yani övgü lafzının kullanılmasında çeşitli anlamlar vardır. [Birincisi] normalde hamd, ancak ikramın ve nimetin arkasından yapılır. Her ne kadar ceza ve helâk dostlar için bir ikram ve nimet olsa da, burada kâfirlerin helâkinden bahsedilmektedir. Düşmanın helâki, Allah'tan gelen en büyük ikram ve nimettir. Düşman için kötülük ve intikam olan şey, dostlar için hayır ve ikram olur. Taraflardan biri için şer olan şey, diğeri için hayırdır. Hasılı hamd, hayır ve nimet için yapılır. İkincisi, şayet helâk edilme zulüm sebebiyle gerçekleşmişse, bizatihi helâk edilmek hamdi gerektirir, çünkü hak uğruna helâk söz konusudur. Onları helâk etmek Allah'a aittir, zulüm üzerine helâk edilmek hikmete aykırı değildir. Dolayısıyla her fiilinde hikmet olan Allah'a hamd edilir. Üçüncüsü, onları helâk etmek suretiyle delillerinin gücünü **Her türlü övgü, âlemlerin Rabb'i olan Allah'a mahsustur,** anlamındaki cümle ile ortaya koymuştur.

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَاْتِيكُمْ بِهِ اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ ﴿٤٦﴾

63 [§] *46. "De ki: Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder, kalplerinizi de mühürlerse bunları size geri verebilecek Allah'tan başka tanrı kimdir? Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar!"*

De ki: Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder, kalplerinizi de mühürlerse bunları size geri verebilecek Allah'tan başka tanrı kimdir? Bu âyet farklı şekillerde tefsir edilmiştir. Bazıları şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın kulağı sağır, gözü kör etmesi ve kalpleri mühürlemesi ile bu organların sağladığı faydalarını çekip alması kastedilmiştir. Yani Allah sizin kulağınızın gözünüzün ve aklınızın sağlayacağı faydaları alırsa, **bunları size geri verebilecek Allah'tan başka tanrı kimdir?** demektir. Yani kulağınızın gözünüzün ve aklınızın sağladığı faydaları **Size kim geri verecek?** Sizin Allah'tan başka taptığınız, ilâh ve Rab olmak konusunda kendisine ortak koştuğunuz putlar, Allah'ın sizden almış olduğu bu faydaları geri veremezler, öyleyse onlara nasıl tapıyor ve ulûhiyyet konusunda onları nasıl Allah'a ortak koşuyorsunuz? Şöyle de söylenmiştir: Kulağı ve gözü almak ile canlarını almak konusunda zikredilen şeyler, şayet Allah sizin kulağınızı, gözünüzü ve kalbi-

nizi alacak olsa, tapındığınız o nesneler bu organları bulundukları konuma getirmeye güçleri yetmez. Onlar kulağı bulunduğu konuma getiremez, gözü ve aklı da bulunduğu konuma getiremezler. Öyleyse Allah'ı bırakıp onlara nasıl tapıyor ve ulûhiyyette onları Allah'a nasıl ortak görüyorsunuz? Onların taptıkları ve tanrı olarak gördükleri nesnelerin kendilerine fayda ve zarar veremeyeceğini bilmelerine rağmen, evet bunu bilmelerine rağmen, şaşkın hayalleri ile yine de onları tanrı kabul ediyorlar.

Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Yani o nesnelere tapmakla ve ulûhiyyet konusunda onları Allah'a ortak koşmakla hata ettiklerine dair **delilleri** onlara nasıl açıklıyoruz. **Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar!** Yani bu âyetlerden yüz çeviriyorlar.

قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا
الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٧﴾

47. "De ki: Söyler misiniz; size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zâlim toplumdan başkası mı helâk olur?"

En doğrusunu Allah bilir ya, bu âyetin anlamı şudur: Onlar, azabın ancak zâlime geleceğini ve ancak zâlimi yakalayacağını düşünüyorlardı, sonra onlar hiçbir fayda ve zarar veremeyeceğini bilmelerine ve Allah'tan başkasına tapmakla zulme düştüklerini de bilmelerine rağmen, [§]"Birisi, hiç kimsenin 68
savamayacağı azabın gelmesini istedi"[165], "Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar"[166] ve "Hesap gününden önce payımıza düşen azabı hemen şimdi ver!"[167] meâlindeki âyetlerde ifade buyurulduğu üzere azabı istiyorlardı.

وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلٖينَ اِلَّا مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ فَمَنْ اٰمَنَ وَاَصْلَحَ
فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٤٨﴾

48. "Biz peygamberleri ancak müjdeciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve halini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler."

---

165 el-Meâric, 70/1.
166 el-Hac, 22/47.
167 Sâd, 38/16.

Biz peygamberleri ancak müjdeciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Cenâb-ı Hak, burada peygamberleri ancak itâat edenleri müjdelemek, isyan edenleri de korkutmak üzere gönderdiğini haber vermektedir. Bu, emretmenin ve yasak koymanın peygamberlerin yetkisinde olmadığını da ifade etmektedir, onların görevi ancak verilen emir ve yasağı insanlara tebliğ etmektir. Sonra Cenâb-ı Hak **Kim iman eder ve halini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler** buyurarak müjdeyi açıklamaktadır. Onlar verilen nimetin yok olacağından ve sona ereceğinden **korkmazlar**, çünkü o nimetler, dünya nimetleri gibi yok olmanın ve son bulmanın sınırında duran şeyler değildir. **Onlar üzüntü de çekmeyecekler,** çünkü hiçbir üzüntü o sevinci bulandıramaz, zira o sevinç, üzüntü ve korkunun karışık olduğu dünya sevinci gibi değildir.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٤٩﴾

49. "Âyetlerimizi yalan sayanlara gelince, yoldan çıkmalarından dolayı onlar azap çekeceklerdir."

Bu âyet de korkutmayı açıklamaktadır. **Onlar azap çekecekler** cümlesindeki "mes" (المس) lafzı, *en doğrusunu Allah bilir ya,* azap onlardan hiç ayrılmayacak ve gitmeyecek demektir. Âyetteki "fısk" (الفسق) sözcüğü de burada küfür ve şirk anlamında kullanılmıştır. Bir önceki âyette geçen zulüm kelimesi de şirk ve küfür zulmü anlamında kullanılmıştı.

قُلْ لَٓا اَقُولُ لَكُمْ عِنْدٖي خَزَٓائِنُ اللّٰهِ وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَٓا اَقُولُ لَكُمْ اِنّٖي مَلَكٌۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصٖيرُۜ اَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴿٥٠﴾

50. "De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"

De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Bu ilâhî kelâmın nüzûlu konusunda İbn Abbâs'ın (r.a.) söylediği şey ihtimal dâhilinde değildir, o şöyle demişti: Müşrikler Resûlullah'a

(s.a.) dediler ki: [§]Sen muhtaç olduğun halde Allah sana ihtiyacını karşılayacağın bir hazine indirmedi, aç olduğun halde karnını doyuracağın bir bostan da vermedi sana. İşte bu âyet-i kerîme bu söz üzerine gelmiştir. Onların Hz. Peygamber'e (s.a.) böyle söylemeleri ve Resûlullah'ın (s.a.) da **Ben size, meleğim demiyorum, Allah'ın hazineleri benim yanımda** değildir ve, **Ben gaybı da bilmem** diye karşılık vermiş olması ihtimali yoktur. Şayet ortada bir istek söz konusu olsa, onlar ancak kendileri için istekte bulunurlardı. Nitekim "Sen bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; içlerinden de çağıl çağıl nehirler akıtmalısın"[168] meâlindeki âyetlerde ve benzerlerinde buyurulduğu gibi onlar kendileri için istekte bulunmuşlardı ve bunun üzerine belirtilen âyetler gelmişti. Hayatıma yemin olsun ki muhtemel olan budur. Hz. Peygamber onlara şöyle demiştir: **Allah'ın hazineleri benim yanımda** değil ki size onu vereyim! **Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.** İkincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.) onları azap ile tehdit etmiş ve korkutmuş olması mümkündür, onlar da alay etmek ve yalan olduğunu göstermek için azabı istemiş olabilirler. O dediğin şey ne zaman? demişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Şayet dedikleriniz doğruysa ne zaman gerçekleşecek şu tehdit? diyorlar"[169] meâlindeki âyette bunu ifade buyuruyor. İşte o zaman şöyle buyurmuştur: **De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri** ve anahtarları **benim yanımdadır,** ne zaman istersem size azap gönderilir **demiyorum. Ben gaybı da bilmem,** azabın size ne zaman geleceğini ben bilemem. **Size, ben meleğim de demiyorum,** ki gökten azabı getireyim. Ben sadece elçiyim ve sizin gibi bir beşerim. **Ben sadece bana vahyolunana uyarım.** Muhtemel olan bu yorumdur ve bunun üzerine âyetin gelmiş olması mümkündür. Diğer bir ihtimal da şudur: Hz. Peygamber başta onlara haber veriyor ki, **Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır demiyorum,** çünkü şayet **Allah'ın hazineleri benim yanımdadır** desem, ben **gaybı biliyorum** ve **ben meleğim** demektir. Böyle olsaydı insanlar bana kuvvetle bağlanırdı, bana itâat edilmesini ben de arzu ederim ve bana tabi olanların çok olmasını ben de isterim. Fakat diyorum ki; ben sadece sizin gibi bir beşerim, bana vahyediliyor, benim doğru söylediğimi ve sizi davet etmiş olduğum şeyin hak olduğunu bilmeniz için **Ben sadece bana vahyolunana uyarım.**

---

168 el-İsrâ, 17/90-91.

169 Yûnus, 10/48.

70 [§]**De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum.** Bu ve benzeri âyetlerin, insanların Resûlullah'tan (s.a.) istedikleri bazı şeylerin cevabı mahiyetinde olduğu anlaşılıyor, ama o insanlara bu cevabın verilmesine yol açan isteklerinin neler olduğunu biz bilmiyoruz, tefsir edemiyoruz, Allah'a yalan şahitlik etmekten korkarak duruyoruz. Bunun başka bir âyette belirtilen sorunun cevabı olması ihtimal dâhilindedir. O âyet de şudur: "Sen bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; içlerinden de çağıl çağıl nehirler akıtmalısın"[170]. Bunun üzerine şöyle buyurdu: **Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum.** Kıyâmet saatinin veya azabın ne zaman geleceğine dair sorularına cevaben bunu söylemiştir. "Göğe çıkmalısın"[171] şeklindeki taleplerine karşı da **Size, ben meleğim de demiyorum,** buyurmuştur. İşte bu talepler üzerine Hz. Peygamber (s.a.) onlara; **Ben gaybı bildiğimi** söylemiyorum ki azabın ne zaman geleceğini veya kıyâmetin ne zaman kopacağını bileyim! **Size, ben meleğim de demiyorum,** ki göklere çıkayım!

De ki: Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz? Âmâ ile, yani gözü kör olan ile görenin, yani gözü kör olmayanın bir olmadığını biliyorsunuz. Peki âyetlere karşı kör olanla olmayanın **bir olmadığını** nasıl bilmezsiniz? Yahut şöyle deriz: **Kör ile gören** bir olmayınca, hakka karşı gözlerini kapatan ile kapatmayan **nasıl bir olur**? Bu ikisinin bir olmadığını **Siz hiç düşünmez misiniz?**

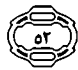
Siz hiç düşünmez misiniz? cümlesi, Allah'ın âyetlerini ve size olan nasihatlerini düşünmez misiniz, mânasına da gelebilir. Yahut şöyle deriz: Yüce Allah'ın size verdiği öğütleri **hiç düşünmez misiniz?**

وَاَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ اَنْ يُحْشَرُوا اِلَى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ
دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

71 [§]*51. "Kendileri için Rab'lerinden başka bir koruyucu ve bir aracı bulunmaksızın O'nun huzurunda toplanmanın kaygısını duyan insanları onunla* (Kur'ân) *uyar ki günahlardan sakınsınlar."*

170 el-İsrâ, 17/90-91.
171 el-İsrâ, 17/93.

Kendileri için Rab'lerinden başka bir koruyucu ve bir aracı bulunmaksızın O'nun huzurunda toplanmanın kaygısını duyan insanları onunla (Kur'ân) uyar. Bu âyet-i kerîme hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Bazıları şöyle demişlerdir: Bu âyet, "De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem"[172] meâlindeki âyetin bağlantısıdır. Allah, kâfirlerin Resûlullah'tan (s.a.) talep ettikleri mûcizelerden ümitlerini kesti, sonra Hz. Peygamber'e **O'nun huzurunda toplanmanın kaygısını duyanları** uyarmasını emretti, onlar da müminlerdir. Yani müminler başlarına gelen şeyleri giderecek **bir koruyucu bulunmaksızın Rab'lerinin huzurunda toplanacaklarını** bilirler, kendilerine verilmeyen şeyleri isteyecek **bir aracı bulunmadığını** da bilirler. Uyarma emrinin müminlere tahsis edilmesi, bu uyarmanın ancak onlara fayda verip başkalarına fayda vermemesi hikmetine bağlı olabilir. Bu açıklamada Hz. Peygamber'in (s.a.) başkalarını uyarmadığı anlamı yoktur. Bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Sen ancak o zikre uyanı ve görmediği halde Rahmân'dan korkanı uyarabilirsin"[173]. Bu âyetten Hz. Peygamber (s.a.) zikre uymayanı ve Rahmân'dan korkmayanı uyarmadığı anlamı çıkmaz, o uyarılardan yalnızca müminlerin faydalanacaklarını haber verdiği mânası çıkar. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "(Alanlar için) öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir"[174]. Cenâb-ı Hak burada uyarmanın inananlara fayda vereceğini, ama başkalarına fayda vermeyeceğini haber vermektedir. Hz. Peygamber (s.a.) her iki tarafı da uyarıyordu, kendisine tabi olanları da olmayanları da, sözlerinin fayda verdiği kişileri de vermediği kişileri de uyarıyordu. **Onlar için bir koruyucu yoktur.** Yani o insanlar için ne koruyucu vardır, ne de aracı! Çünkü onlar, "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız, diyorlar"[175] ve "sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[176] diyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, onların kendisinden **başka koruyucusu ve aracısı olmadığını** haber vermektedir.

وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ
مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ
شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ

172 el-En'âm, 6/50.
173 Yâsîn, 36/11.
174 ez-Zâriyât, 51/55.
175 Yûnus, 10/18.
176 ez-Zümer, 39/3.

73 *[§]52. "Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zâlimlerden olasın."*

Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Bazı rivayetlerde belirtildiğine göre Resûlullah'ın (s.a.) ashabından bazı kişiler, Hz. Peygamber'in (s.a.) meclisine katılmak için yarışırlar, onun yakınına otururlardı, sonra kabilenin eşrafı ve önderleri gelir, bu yerlerin dolu olduğunu görüp bir kenarda otururlardı. Biz geliyoruz ve bir köşede oturuyoruz öyle mi? diye söylenirlerdi. Sonra bunu Resûlullah'a (s.a.) söylediler: Bizler senin kavminin eşrafı ve önde gelenleriyiz, bize kendi yakınında bir yer ayırsan? Hz. Peygamber (s.a.) bu talebi yerine getirmeyi düşündü, ama Allah bu âyeti göndererek Peygamberini (s.a.) azarladı: **Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma!** buyurdu[177]. Tefsircilerin hemen tamamı bu görüştedirler. Ama bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü Resûlullah'ın (s.a.) düşmanlarına yakınlaşıp onları meclisinde yanında oturtması, dostlarını ise kendisinden uzak tutması ihtimal dâhilinde değildir. Böyle bir şeyi bütün insanlara Allah tarafından seçilmiş olan bir elçinin yapması veya böyle bir şeyi aklına getirmesi şöyle dursun, ahlâk yoksunu cahilin biri bile bunu yapmaz. Böyle bir şeyi kâfirler bile eleştirirler, derler ki: İnsanları tevhide, imâna ve kendisine tabi olmaya davet ediyor, insanlar daveti kabul edip bunu yaptıklarında da onları kovuyor ve meclisinden uzaklaştırıyor. Hayatıma yemin olsun ki böyle bir şeyi her akıl sahibi insan reddeder. Onlardan böyle bir talebin gelmiş olması, onların mecliste kendilerini yanında oturtup diğerlerini uzak tutmasını istemiş olmaları mümkündür. Fakat Hz. Peygamber'in (s.a.) bunu yapmayı dü-
73 şünmüş olması veya böyle bir şeyi aklına getirmesi ihtimali asla yoktur. [§]Bunun Cenâb-ı Hak tarafından verilen âdâbın ve öğretimin başlangıcı olması da mümkündür; elçisine ashabı ile sohbetin ve onlara karşı davranışının âdâbını öğretmektedir. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: "Rızâsını dileyerek sabah akşam Rab'lerine dua edenlerle olmak için elinden gelen çabayı

---

177 Bu rivayeti Abd b. Humeyd, İbn Ebû Hâtim, ve Ebu'ş-Şeyh, er-Rabî b. Enes'ten tahric ettiler (bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 274-275). Aynı anlamda pek çok rivayet vardır. Sâd'ın şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Bu âyet biz altı kişi hakkında, yani ben, İbn Mesûd, Suheyb, Ammâr, Mikdâd ve Bilâl hakkında gelmiştir. Kureyş, Resûlullah'a (s.a.); biz onlarla beraber olmaya razı değiliz, onları yanından kov! demişti. Bu konuda Resûlullah'ın (s.a.) kalbine Allah'ın girmesini istediği şey girmişti. Azîz ve Celîl olan Allah hemen "Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma!" meâlindeki âyeti indirdi (Müslim, "Fedâilu's-sahâbe", 46; İbn Mâce, "Zühd", 7).

göster"[178]. Allah Teâlâ, O insanların yararlandıkları dünyalıklara göz dikmekten kendisini ona yasakladı; "Sakın dünya hayatının çekiciliğine göz dikme!"[179] buyurdu. Müslümanların Allah katındaki değerlerinin büyüklüğünden kendisini haberdar ediyor. Ismet sıfatının yasaklama ve ikaz etmeye engel teşkil etmediğini daha önce söylemiştik[180], hatta ısmet, yasaklamayı ve engellemeyi daha çok gerektirir. Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'e (s.a.), **Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur,** diye haber vermektedir, yani senin görevin ancak tebliğ etmektir, onların görevi ise kabul etmektir. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onun (peygamberin) sorumluluğu ona, sizin sorumluluğunuz da size aittir"[181].

Sabah akşam Rab'lerine yalvaranlar. Sanki bazı insanlar her sabah ve akşam Resûlullah'ın (s.a.) huzurunda toplanıyorlar, onu dinliyorlar ve sonra dağılıyorlardı. Bunu örnek alarak her sabah ve akşam din âlimlerinin ve bilenlerinin huzurunda toplanmak insanların mutadı haline gelmiştir. Buradaki **sabah ve akşam** kelimelerinin bütün geceden ve bütün gündüzden kinâye olması da mümkündür. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Yemin olsun kuşluk vaktine, kararıp sakinleştiğinde geceye"[182] meâlindeki âyetlerdeki "duhâ" (الضحى) kelimesi ile özellikle kuşluk vaktini kastetmiş değildir, bütün gündüz vaktini kastetmiştir. Görmez misin ki, "Kararıp sakinleştiğinde geceye" meâlindeki âyette gece kelimesini kullanmıştır. Bu da, duhâ kelimesinin bütün gündüzden kinâye olduğuna işaret eder. Buna göre **sabah ve akşam** lafızlarının bütün gece ve gündüzden kinâye olması gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bununla sanatkârlar ve ticaret erbabının kastedilmiş olması da mümkündür, zira onlar Resûlullah'ın (s.a.) yanına gitmeye ve kendisini dinlemeye bütün günlerini ayıramıyorlar, [§]ama **sabah ve akşam** onun huzurunda toplanıp kendisini din- 73
liyorlardı. Binaenaleyh Allah **sabah ve akşam** lafızlarını bundan dolayı veya sözünü ettiğimiz sebepten dolayı belirtmiştir. **Sabah ve akşam** kelimeleri ile sabah namazı ile yatsı namazı da kastedilmiş olabilir, Cenâb-ı Hak Peygamberine (s.a.), bu iki namazda bulunanları **kovma** diye buyurmaktadır, zira bu iki namaza ancak iman ehli gider, münafıklar ise bu iki namaza gitmezlerdi. Muhtemel olan anlam belirttiğimizdir.

---

178 el-Kehf, 18/28.

179 "Sakın kendilerini sınamak için onların bir kesimini yararlandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine göz dikme! Rabb'inin sana verdiği nimetler daha hayırlı ve daha kalıcıdır" (Tâhâ, 20/131).

180 bk. en-Nisâ, 4/105.

181 en-Nûr, 24/54.

182 ed-Duhâ, 93/1-2.

Onları yanından uzaklaştırırsan zâlimlerden olursun. Zulüm kelimesinin küfür zulmü ve şirk zulmü gibi çeşitli anlamları vardır, sadece zulüm ise, birine hakkını vermemek veya haksız yere birinin hakkını üzerine geçirmek demektir. Bütün bunlar zulümdür. *En doğrusunu Allah bilir ya,* zulüm kelimesi ile burada hikmeti layık olduğu yere koymamak kastedilmiş gibidir. Çünkü daha önce belirtildiği gibi şayet bunların kovulması ve öbürlerinin yaklaştırılması söz konusu olsaydı, onlar hikmet için uygun kimseler değildiler. Burada hikmeti layık olmadığı yere koyanın zulümle nitelenmesi de muhtemeldir. Bir rivayette belirtildiğine göre, hikmeti layık olmadığı kişilere öğreten onlara zulmetmiş olur, onu layık olan kişilere öğretmeyen de bunlara zulmetmiş olur[183].

وَكَذٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهٰؤُلَاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ
بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللّٰهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ ﴿٥٣﴾

53. "Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı? demeleri için onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik. Allah şükredenleri bilmez mi?"

Onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik. Burada geçen ve işte böyle anlamına gelen "kezâlike" (كذلك) sözcüğü ancak daha önce geçen bir iş hakkında kullanılır. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu şöyle olmalıdır: Onlar; ya Muhammed! Biz milletin efendileri ve eşrafı olduğumuz halde kavminin şu köle kesiminin öne geçmesine ve bizim de onların arkasında kalmamıza
75 razı olur musun? diye söylediklerinde Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: [§] **Onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik.** Yani dünya işlerinde sizi onlara üstün kıldığım gibi, onları da din işlerinde size işte böyle üstün kıldım, onlar Resûlullah'a (s.a.) yakın oluyor ve meclisinde kendisine yakın duruyorlar. Dolayısıyla dünya işlerinde onlar sizin gerinizde oldukları gibi din işlerinde de siz onların arkasındasınız, biz işte böyle insanları birbirleriyle imtihan ederiz. Burada başka bir ihtimal daha vardır, o da şöyle denilmesidir:

---

183 Bu rivayetin kaynağını bulamadık. Lâkin merfû bir hadiste şöyle söylenmektedir: "İlim tahsili her müslüman için farzdır. İlmi layık olmayan kişilere veren, domuzlara kıymetli taş, inci ve altın takan gibidir" (İbn Mâce, "Mukaddime", 17). Bûsîrî bu hadisin isnadını zayıf bulmuştur (bk. Bûsîrî, *Mısbâhu'z-zücâce*, I, 30). İbn Asâkir, Amr b. Kays'tan şöyle bir rivayet tahric etmiştir: Meryem oğlu Îsâ dedi ki: Hikmeti ehline vermezsen cahillik etmiş olursun, onu ehil olmayana verecek olursan yine cahillik etmiş olursun; binâenaleyh tedavi eden doktor gibi ol! Doktor tedavi imkânı bulursa bakar, bulamazsa elini çeker (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, II, 213).

Onların imtihana çekilmesi, herkesin şahsen bir şeyle imtihan edilmesi gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede "Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz"[184], başka bir âyette "Onları iyi durumlarla da kötü durumlarla da imtihan ettik"[185], bir başka âyette de "Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız"[186] buyurmaktadır. İşte Allah sizi birbirinizle böyle imtihan etmektedir. İmtihanların en zoru, tâbi olunan ve kendisine boyun eğilmesi gerektiği düşüncesiyle kendinde üstünlük gören birine, halkına ve kendisinden düşük olan birine tabi olmakla emredilmesidir; böyle bir emir ona çok ağır gelir ve bunu yapmaktan kaçınır. Nitekim o insanlar dünya işlerinde kendilerinde bir üstünlük ve şahıslarını özel bir konumda gördükleri için din işlerinde de öyle olmaları gerektiğini düşünüyorlardı. İblis de kendisini Âdem'den daha üstün gördüğü için Âdem'e secde etmekle imtihan edilmişti; "Ben ondan daha üstünüm"[187] diyerek kendisinden daha düşük olan birine boyun eğmeyi âdil ve hikmete uygun bulmamıştı. Neticede olan oldu. O adamlar da, zayıf kişilere tabi olmayı âdil ve hikmete uygun bulmuyorlardı. Dünya işlerinde onlardan üstün olduklarına göre, din işlerinde de onların yine kendilerine muhtaç olduklarını zannediyorlardı; "Eğer bu iyi bir şey olsaydı bizi bırakıp da onlara gelmezdi!"[188] diyorlardı.

[§] **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bun-** 26
lar mı? demeleri için. Bu beyan hakkında bazıları şöyle demiştir: Bu cümle, daha önce geçen **Demeleri için onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik** meâldeki cümleye bağlıdır. Kâfir küfür sözünü, mümin de iman sözünü söyler. Cenâb-ı Hak sonra **bunlar mı?** diye yeni bir hitaba başlıyor, yani kâfirler böyle soruyorlar: **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?** Bazıları da şöyle söylediler: **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?** meâlindeki ilâhî kelâm, **demeleri için** anlamındaki ifadeden ayrı değildir, ona bağlıdır. **Demeleri için,** yani kâfirlerin **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?** demeleri için.

---

184 el-Enbiyâ, 21/35.

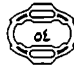
185 el-A'râf, 7/168.

186 el-Bakara, 2/155.

187 "(İblis), 'Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın' dedi" (el-A'râf, 7/12).

188 el-Ahkâf, 46/11.

Sonra **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?** meâlindeki ilâhî kelâm, zekâ ve anlayış bakımından bir sorgulama anlamına gelebilir. Yani bunlar onun söylediğini anlıyor, biz anlamıyoruz öyle mi? İkinci bir ihtimal de şudur: **Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?** Yani bizim tabilerimiz iken mecliste önde olmak ve sana yakın bulunmakla aramızda bizi kendilerine uymakla emrettiğin kişiler bunlar mı? O zaman Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: **Allah şükredenleri bilmez mi?** Yani bunlar Yüce Allah'ın nimetini bildiler ve nimetlerinin şükrünü O'na yönelttiler, siz ise nimet veren ve bahşedenin Allah olduğunu bildiğiniz halde verdiği nimetlerin şükrünü O'ndan başkasına yönelttiniz[189].

وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ
عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ
مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

54. "Âyetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı. Gerçek şu ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."

Âyetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Bu ilâhî beyan, önceki âyette geçen kovma meâlindeki ifadenin özellikle meclisten uzaklaştırma anlamını değil, hemen her konuyu kapsadığına işaret eder; güler yüzü, tatlı sözü ve her şeyi. Çünkü Cenâb-ı Hak, **De ki: Selâm size!** buyurmaktadır.

Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı. Bazıları şöyle dediler: **Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı** meâlindeki beyanla selâm vererek söze başlamayı kastetmektedir, bundan dolayı kendine **merhamet etmeyi yazmıştır.** Bazıları da şöyle söylediler: **Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi**
77 **yazdı** meâlindeki cümle, ilk hatalarında onları hemen sorguya çekme, [§]kendilerine belli bir zamana kadar süre ver ve tövbe ederek o hatadan kurtulma-

189 Burada şârih şu ilaveyi yaptı: "Yüce Allah, bazılarından şükür, bazılarından küfür geleceğini ezelde biliyordu, netice O'nun bilgisine uygun tezahür etti" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 251a).

larına fırsat tanı anlamındadır. İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edilen şu söz de bu anlamdadır: Allah kuluna tövbe kapısını ölüm anına kadar açık tutar[190].

Gerçek şu ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yaparsa... Buradaki ilk kelime "innehû" (إنه) diye elif esreli ve "ennehû" (أنه) diye elif üstünlü olarak da okunmuştur[191]. Kesre olarak okuyan, cümleyi mübteda olarak başlatmış olur. **Sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.** Yani **bilmeyerek bir kötülük yapan** herkes, **sonra** bundan **tövbe eder ve kendisini düzeltirse,** Allah onun yaptığı hatayı bağışlayacaktır. Âyeti üstünlü okuyanlar da daha önce geçen **Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı** meâlindeki âyete atfetmiş olurlar. Yani **Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.** Sonra **Rabb'iniz kendine, merhamet etmeyi yazdı** meâlindeki âyetin, Allah yaratılanların birbirlerine merhamet etmelerini yazdı, anlamına gelmesi de muhtemeldir. Fakat az önce söylediğimiz gibi **kendine rahmeti yazdı**, yani tövbe edene rahmet edeceğini ve onu bağışlayacağını kendine vacip kıldı anlamına da gelebilir.

Sizden kim bilmeyerek bir kötülük yaparsa... Bu cümlenin kâfirler hakkında olması mümkündür, kâfir tövbe ederse Allah onun küfür ve şirk halinde iken yaptıklarını bağışlar. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmuştur: "Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler"[192]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır"[193]. Âyet-i kerîmenin müminler hakkında gelmiş olması da mümkündür. Sonra, insan bir şeyi bilmeyerek yapmasa dahi[194] Cenâb-ı Hak **bilmeyerek** bir şey yaparsa buyurdu, çünkü her ne kadar onu bilmeyerek

190 Bu rivayetin kaynağını bulamadık. Ama İbn Ömer'in (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.) şöyle bir rivayeti vardır: "Can boğaza dayanmadıkça Allah kulun tövbesini kabul eder." Tirmizî, bu hasen garib bir hadistir, der (İbn Mâce, "Zühd", 30; Tirmizî, "Da'avât", 98).

191 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Ebû Amr, Hamza ve Kisâî, kesreli olarak "innehû men amile minküm sûen bi-cehâletin fe-innehû ğafûrun rahîm" (إِنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ فَإِنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) diye okumuşlardır. Âsım ve İbn Âmir ise her iki elifi de üstünlü olarak "ennehu..." (أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) diye okumuşlardır. Nâfi' de ilk elifi "ennehû..." (أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ) diye üstün, ikincisini "innehû..." (فَإِنَّهُ غَفُورٌ) diye kesre okumuştur (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 258).

192 Âl-i İmrân, 3/135.

193 el-Enfâl, 8/38.

194 "Âyette bilmeyerek bir kötülük yaparsa denilmektedir, ama kâfir yapacağını bilerek ve kasten yapar, denilecek olursa, şöyle cevap verilir: Evet, kâfir yaptığı şeyi ancak bilerek yapar, ama yine de o fiil cehâlet ürünüdür..." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 251a).

78 yapmadı ise de yaptığı şey cehâlet ürünüdür. [§]Fiillerde unutmak ve hata etmek konusunda söylenen şey de böyledir; kâfir her ne kadar unutarak ve hata ederek yapmamış olsa da onun yaptığı iş unutan ve hata eden insanın fiilidir. Aksi halde gerçek anlamda unutmak ve hata etmek söz konusu olsaydı, sorguya çekilmezdi. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Yanıldığınız hususta size günah yoktur"[195] buyurmaktadır. Fakat söylediğimiz gibi yapılan şey her ne kadar unutan ve hata edenin işi olmasa da, yine unutma ve hata ürünü bir fiildir. Buna göre insan cahil olmasa bile yaptığı iş cehâlet ürünü bir şeydir, cehâletle yapılmasa da fiil bilgisizlik ürünüdür. Müminin işlemiş olduğu bütün kötülükler cehâlet ürünüdür; çünkü mümin onu ya şehevî arzularının baskısı ile yapmış, ya da Allah'ın affına, cömertliğine ve keremine güvenerek yapmıştır veyahut da sonunda tövbe ederim ve bir daha yapmamaya azmederim niyetiyle yapmıştır. Müminin yaptığı kötülükler, bu üç sınıftan birine girer. Ancak o kasıtlı olarak kötülük yapmaz.

وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلِتَسْتَبٖينَ سَبٖيلُ الْمُجْرِمٖينَ ﴿٥٥﴾

55. "Böylece suçluların yolu belli olsun diye âyetlerimizi iyice açıklıyoruz."

Buradaki "li-testebîne (لتستبين) fiili hem "ye" ile "li-yestebîne" (ليستبين) diye, hem "te" ile "li-testebîne" (لتستبين) diye kırâat edilmiştir. "Li-testebîne" (لتستبين) diye okuyanlar, hitabın Resûlullah'a (s.a.) yapıldığını düşünerek ondan sonraki "sebîl" (سبيل) kelimesini "sebîle" (سبيلَ) diye üstün okumuşlardır. Buna göre âyete **suçluların yolunu** bilesin diye anlam verilir. İlk kelimeyi "ye" ile "li-yestebîne" (ليستبين) diye okuyanlar, sonraki kelimeyi "sebîlu" (سبيلُ) diye merfû okurlar. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir: **Âyetlerimizi iyice açıklıyoruz,** yani suçluların yolu ortaya çıksın diye **âyetlerimizi iyice açıklıyoruz**[196]. Bazıları da baştaki "vav" harfini düşürerek "li-yestebîne sebîlu'l-mucrimîn" (ليستبين سبيل المجرمين) diye okumuşlardır.

---

195 el-Ahzâb, 33/5.

196 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Ebû Amr ve İbn Âmir ilkini "te" ile "li-testebîne" (لتستبين) diye ikincisini de "sebîlu" (سبيلُ) diye merfû olarak okumuşlardır. Hafs'ın Âsım'dan rivayeti de böyledir. Nâfi' ise ilkini "te" ile "li-testebîne" (لتستبين) diye ikincisini de "sebîle" (سبيلَ) diye mansup olarak okumuştur. Hamza ve Kisâî'nin kırâati ile Ebû Bekr'in Âsım'dan nakletiği kırâate göre de ilk kelime "ye" ile "li-yestebîne" (ليستبين) diye ikincisi de "sebîlu" (سبيلُ) diye merfû okunmuştur (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 258).

Sonra **Âyetlerimizi iyice açıklıyoruz.** Bu beyan hakkında değişik yorumlar vardır. [Birincisi], dinleyenler bunların Allah katından gelen âyetler olduğunu, insanlar tarafından uydurulmadığını, **suçluların yolunu** hidâyete erenlerin yolundan ayırmanın iftira olmadığını anlasınlar diye biz **âyetleri** açıklıyoruz. [§]İkincisi, **Âyetlerimizi iyice açıklıyoruz,** yani insanların ihti- 79
yacı olan ve bilmeleri gereken âyetleri açıklıyoruz. Üçüncüsü, **âyetleri** farklı olan şeylerin durumu hakkında, yani mücrimlerin (kâfir ve fâsıkların) yolu ile hidâyete erenlerin yolunu açıklıyoruz.

Suçluların yolu belli olsun diye. Yukarıda da söylediğimiz gibi buradaki fiili te ile okuyanlara göre hitap Resûlullah'adır (s.a.), sebîl kelimesini de fethalı okuyarak âyet **suçluların yolunu** bilmen için **âyetleri** açıklıyoruz demek olur. Fiili "yâ" (ى) ile okuyanlara göre "sebîl" kelimesini de ötreli okuyarak, **suçluların yolu** suçlu olmayanların yolundan ayırdedilsin diye **âyetleri** açıklıyoruz anlamına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

قُلْ اِنّ۪ي نُه۪يتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذ۪ينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ قُلْ لَٓا اَتَّبِعُ
اَهْوَٓاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ اِذًا وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُهْتَد۪ينَ ﴿٥٦﴾

56. "De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam; aksi halde yolumu şaşırırım, hidâyete erenlerden olamam."

De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bunun anlamı şöyle olmalıdır: **Sizin Allah'tan başka taptığınız şeylere tapmak,** bana lütfedilen akıl ve idrak nimeti sayesinde **bana yasak edildi.**

De ki: Ben sizin arzularınıza uymam; aksi halde yolumu şaşırırım, hidâyete erenlerden olamam. Cenâb-ı Hak, insanların Allah'tan başka taptıkları şeylere, ancak nefislerinin arzusuna uyarak taptıklarını haber vermektedir. Halbuki tapınılan şeye, nefsin arzusu ile tapınılmaz, ancak bir delil ile, peygamberden işitmekle ve aklın güzel görmesiyle tapılır. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak, "De ki: Şüphesiz ben, Rabb'imden gelen apaçık bir delile dayanıyorum"[197], yani Rabb'imin deliline dayanıyorum buyurmaktadır. Yüce Allah tapılan şeye, ancak delile ve akla uyarak tapılması gerektiğini, onların ise sadece nefislerinin

197 el-En'âm, 6/57.

arzusuna uyarak taptıklarını haber vermektedir. Nefsin arzusuna dayananın dayanağını terk etmesi ve o anda nefsinin istemiş olduğu başka bir şeye dayanması mümkündür, bu durumda nefsi ilkini arzu etmez. Fakat delile, peygamberden işitmeye ve aklın güzel görmesine dayananın bunları terk edip başka şeye dayanması mümkün değildir.

80 [§]Burada onların akılsız davranmalarına bir dokundurma vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak, **De ki: Ben sizin arzularınıza uymam; aksi halde yolumu şaşırırım, hidâyete erenlerden olamam** buyurmaktadır. Yani şayet sizin arzularınıza uyarsam yolumu şaşırırım, siz de kendi arzunuza uyarak Allah'tan başkasına taparsanız yolunuzu şaşırmış ve **hidâyete erenlerden** olmamış olursunuz. Bu, onların akılsızca davranmalarına bir dokundurma ve Allah'tan gelen bir kınamadır.

قُلْ اِنّ۪ي عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّ۪ي وَكَذَّبْتُمْ بِه۪ مَا عِنْد۪ي مَا تَسْتَعْجِلُونَ
بِه۪ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ يَقُصُّ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِل۪ينَ

57. "De ki: Şüphesiz ben, Rabb'imden gelen apaçık bir delile dayanıyorum. Siz ise onu yalanladınız. Çabucak gelmesini istediğiniz (azap) *benim yanımda değildir. Hüküm ancak Allah'ındır ve Allah hakkı anlatır; O, doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır."*

De ki: Şüphesiz ben, Rabb'imden gelen apaçık bir delile dayanıyorum. Siz ise onu yalanladınız. Şöyle denilmiştir: **Ben Rabb'imden gelen** bir beyana ve delile **dayanıyorum.** Buna **Rabb'imden gelen** dine **dayanıyorum** mânası da verilmiştir.

Siz ise onu yalanladınız meâlindeki âyete, onun dinini yalanladınız diye anlam verilmiş, azabı yani sizi sakındırdığım azabı yalanladınız da denilmiştir. Bu cümle size vâdettiğim şeyleri **yalanladınız** anlamına da gelebilir.

Çabucak gelmesini istediğiniz (azap) benim yanımda değildir. Hz. Peygamber (s.a.) burada azabın kendi elinde olmadığını söylemektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar"[198] meâlindeki âyette de, başka âyetlerde de buna işaret etmektedir. Buna göre **Çabucak gelmesini istediğiniz şey benim yanımda değildir**, meâlindeki cümlede azap benim elimde değildir denilmektedir. Bu âyet aynı zamanda "De ki: Ben size,

198 el-Hac, 22/47.

Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem"[199] meâlindeki âyetten maksadın, azap hazineleri olduğuna da işaret etmektedir. Yani o benim elimde değildir, ancak Allah'ın elindedir, O'nun yanındadır. **Hüküm ancak Allah'ındır** meâlindeki âyet de, Allah'tan başka hüküm verecek kimse yoktur demektir.

Allah hakkı anlatır; O, doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır. Bu ilâhî kelâmın kırâatinde ve tefsirinde ihtilaf edilmiştir. Bazıları âyeti "dâd" (ض) harfi ile, bazıları da "sâd" (ص) harfi ile okumuştur[200]. "Sâd" harfi ile "yekussu" (يَقُصُّ) diye okuyanlara göre âyet, **hakkı** beyan ediyor anlamına gelir, çünkü "kasas" (القصص) kelimesi beyan etmek demektir. [§]Âyetin sonunda Cenâb-ı Hak, **O,** 81
doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır buyurmakta, yani beyan edenlerin en hayırlısı olduğunu söylemektedir. Âyeti "dâd" (ض) harfi ile "yakdî" (يَقْضِ) diye okuyanlara göre ise, hüküm veriyor anlamına gelir. Sonra bunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları buna hak ile hüküm veriyor anlamı vermiştir. Nitekim İbn Mesûd'un (r.a.) âyeti "yakdî bilhak" (يَقْضِ بِالْحَقِّ) diye okuduğu da rivayet edilmiştir[201]. Burada gizli bir kelimenin varlığından da söz edilmiştir. Yani Allah karar veriyor ve hükmediyor, O'nun verdiği hüküm **haktır ve** O **doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır.** Buradaki "fasl" (الفصل) kelimesi ile "kadâ" (القضاء) kelimesi aynı anlama gelir, zira hüküm vermekle mesele çözülmekte ve araları ayrılmaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

قُلْ لَوْ اَنَّ عِنْدٖي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهٖ لَقُضِيَ الْاَمْرُ بَيْنٖي وَبَيْنَكُمْ
وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظَّالِمٖينَ ﴿٥٨﴾

58. "De ki: Acele istediğiniz şey** (azap) **benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti. Allah zâlimleri daha iyi bilir."

De ki: Acele istediğiniz şey (azap) benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti. İbn Abbâs'ın (r.a.) buradaki **Acele istediğiniz şey** meâlindeki ifade ile azabın kastedildiğini söylediği rivayet edilmiştir. **Elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti.** Yani kesin olarak sizi helâk et-

---

199 el-En'âm, 6/50.

200 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Nâfi' ve Âsım âyeti sat harfi ile (يَقُصُّ) diye okumuşlar, Ebû Amr, Hamza, İbn Âmir ve Kisâî dâd harfi ile (يَقْضِ) diye okumuşlardır (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 259).

201 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 211; İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *el-Mesâhif*, 61.

miştim. **Elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti,** meâlindeki âyete, aramızda derhal hüküm vermesini isterdim anlamı da verilmiştir. Bu durumda âyet, Allah'ın rahmetini ve yumuşak yaklaşımını haber vermektedir. Yani eğer benim elimde olsaydı, size hemen azabı gönderirdim, ama Allah bunu onlardan ertelemek suretiyle lütfetmekte, merhamet buyurmaktadır.

Bu âyet Mûtezile'nin, Allah kulları için dinde en uygun (aslah) olandan başkasını yapmaz şeklindeki iddialarını geçersiz kılmaktadır. Çünkü Allah, **De ki: Acele istediğiniz şey (azap) benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti,** diye buyurmaktadır. Azabın ve helâkin ertelenmesi onlar için daha hayırlı ve daha uygun değildir, sonra yine onları helâk edecek ve bu başkaları için bir öğüt, ama onlar için ceza olacaktı. Sonra Cenâb-ı Hak, kendileri için daha kötü olmasına rağmen onlardan azabı ertelemiştir. Bu durum göstermektedir ki Allah bazan kul için dinde daha uygun olmayan şeyi de yapar[202].

Allah zâlimleri daha iyi bilir. Yani Allah zâlimleri, onların zulmeden kişiler olduklarını bizden daha iyi bilir

وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَۜ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ
وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْاَرْضِ وَلَا
رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٥٩﴾

202 "Bu âyet Mûtezile'nin, Allah kulları için dinde en uygun (aslah) olandan başkasını yapmaz şeklindeki iddialarını geçersiz kılmaktadır. Çünkü Allah, **De ki: Acele istediğiniz şey (azap) benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti,** diye buyurmaktadır. Burada Allah hem Hz. Peygamber'e (s.a.) ve hem de insanlara haber vermektedir ki, şayet azap Peygamber'in (s.a.) elinde olsaydı, onu derhal ve hemen gönderir, asla ertelemezdi, fakat Cenâb-ı Hak onu ertelemektedir. Şayet azabın ertelenmesi onlar için faydalı olsaydı ve kulun faydasına uygun olanı yapmak Allah için hikmetin gereği olan bir şart olsaydı, Hz. Peygamber'in (s.a.); eğer iş benim elimde olsaydı size azabı hemen gönderir ve sizleri azaba uğratırdım, demesi mümkün olmazdı, Oysa hikmetle nitelenmemesi halide Allah'ın sefehle, yani hikmetsizlik ve eksiklikle nitelenmesi kaçınılmazdır. İşte bu hal göstermektedir ki en uygun (aslah) olanı yapmak Cenâb-ı Hak için vacip değildir; kul için ister hayır olsun ister şer olsun, O dilediğini yapar. Azabı ertelemenin onlar için daha kötü olduğunu Yüce Allah 'Onlara verdiğimiz fırsat, ancak günahlarını arttırmaya yarıyor' (Âl-i İmrân, 3/178) meâlindeki âyette açıklamaktadır" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 251b; Medîne nüshası, vr. 280a).

[§]59. ***"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası*** 81
bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır."

[Gaybı Bilmek]

Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bu ilâhî kelâmın "De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem"[203] meâlindeki âyet ile "Çabucak gelmesini istediğiniz (azap) benim yanımda değildir"[204] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olması muhtemeldir. Onlar Resûlullah'tan başlarına azap getirmesini ve vâdetmiş olduğu cömertliği, mertebeyi, rızıklarının çoğalmasını ve daha başka taleplerde bulunuyorlardı. Peygamber ise onları azap etmekle tehdit ediyor ve Allah'ın kendilerini helâk etmesiyle korkutuyordu, bunun üzerine onlar da bu azabın çabucak gelmesini ve vâdettiği şeyi hemen getirmesini istiyorlardı. İşte o zaman **Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır,** benim elimde değildir, dedi. Bunu da **Allah'tan başka** kimse bilemez. Buradaki "mefâtih" (مَفَاتِح) kelimesi, "miftâh" (المِفْتَاح) kelimesinden değil "meftah" (المَفْتَح) kelimesinden gelmektedir. "Meftah" (المَفْتَح) lafzı da yardım ve destek ifadesi için kullanılır. Allah ona şu beldeyi açtı denilir, yani ona yardım etti ve onu galip getirdi. Hatırlatmak ve bildirmek için de kullanılır, meselâ falancı falana şu kapıyı açtı denilir, yani ona bunun ilmini öğretti[205].

Gaybın anahtarlarını O'ndan başkası bilmez. Yani gayb ancak O'nun katından elde edilir ve O'nda olur. Başkasına yardım eden biri, ancak O'nun sayesinde yardım etmiş olur. Birine bir ilim öğreten de ancak O'nun sayesinde öğretmiştir. Başkasına bol rızık veren biri de ancak Allah sayesinde bol vermektedir. Bütün bunlar âyetin tefsirine uygun gözükmektedir.

O, karada ve denizde ne varsa bilir. Bu ilâhî kelâmın farklı anlamlara ihtimali vardır. **Karadaki ve denizdeki şey** ifadesi ile karada ve denizlerde bulunan hayvanları ve orada yaşayan canlıları, onların sürüsünü ve sayısını, küçüğünü ve büyüğünü bilir ve hiçbir şey O'na gizli değildir anlamı kastedilmiş

---

203 el-En'âm, 6/50.

204 el-En'âm, 6/57.

205 İbn Manzûr şöyle der: "Meftah" ve "miftah" (المَفْتَح والمِفْتَح) kelimeleri su kanalı demektir. Yarılıp açılan her şey için kullanılır... "Feth" (الفَتْح) ise yardım demektir... "Meftah" (المَفْتَح) da hazine demektir. Ezherî, her çeşit eşyayı içine alan şeye meftah denilir, der... Leys de şöyle dedi: Kapalı şeyleri açan aletin adı olan "miftâh" (المِفْتَاح) kelimesinin çoğulu "mefâtîh" (مَفَاتِيح) gelir. Hazine anlamına gelen "meftah" (المَفْتَح) kelimesinin çoğulu ise "mefâtih" (مَفَاتِح) gelir" (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "feteha").

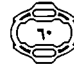
olabilir. İkinci olarak, **O, karada ve denizde ne varsa bilir** meâlindeki beyan,
81 [§]karada ve denizde olan bütün varlıkların rızkını bilir, onların ihtiyaçlarını da bilir ve onları, hepsinin ihtiyacı olan rızıklara doğru yönlendirir, anlamına gelebilir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak bunu, her bir yaratığın rızkını üstlendiğini, tıpkı karadaki ve denizdeki canlıları talep ve tekellüf olmadan ve kalpleri daralmadan kendi rızıklarına yönlendirdiği gibi, hiçbir zorluk ve talep olmadan insanları da kendi rızıklarına doğru yönlendirdiğini bilsinler diye haber vermektedir. Allah onların rızkını üstlendiği gibi sizin rızkınızı da üstlenmişken ve bu konuda diğer canlıların kalpleri daralmadığı halde neden sizin kalpleriniz daralıyor? Üçüncü olarak, **O, karada ve denizde ne varsa bilir,** yani farklı bölgelerin birbirine karışmasını ve birbirine girmesini bilir anlamına da gelebilir. Bu âyet tehdit ifade etmektedir, yani Allah bütün bunları bildiğine göre sizin yaptıklarınızı ve niyetlerinizi de bilir demektir.

Şayet, "Burada belirtilen hususların hepsi zâhirde bir iddiadan ibarettir, bunların böyle olduğunun delili nedir?" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Her şeyde idare ve tedbirin düzenlenmiş olması ve bunun tezahürleri, onun tek bir idarenin yönetiminde olduğuna işaret eder. Her şeyde görülen yönetimin tezahürleri ve onun tek bir yöntemle düzenlenmiş olduğu, son derece açıktır ve bellidir. Bu durum, belirtilen durumun varlığına ve doğruluğuna işaret eder.

Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır. Buradaki "kitap" (كتاب) lafzı ile ilâhî takdir ve hükmün kastedilmiş olması muhtemeldir. Yani her şey, benim takdirime ve hükmüme dayanmaktadır. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle demişlerdir: **Apaçık bir kitapta** meâlindeki ifade, hepsi O'nun katında mahfûzdur anlamına gelir. Bir insan başka birine, senin bütün yaptıkların bende yazılmıştır dediğinde, bununla onları muhafaza et-
81 tiğini kasteder, [§]yani onlar bende mahfûzdur, demek ister. Bu, söylenmesi doğru olan bir ifade tarzıdır. Bazıları da buradaki kitap lafzı ile levh-i mahfûz kastedilmiştir derler, yani orada her şey apaçıktır. Hasan-ı Basrî (r.h.) şöyle demiştir: Allah, her Kadir gecesi bir kitap çıkarır ve onu olduğu gibi korumaları için meleklere verir; orada o sene yapılacak olan her şey yazılıdır[206]. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

206 Rabîa b. Gülsüm'den şöyle rivayet edilmiştir: Benim de dinlediğim bir sırada bir adam Hasan-ı Basrî'ye; Kadir gecesi her Ramazan ayında mıdır? diye sordu. O da şu cevabı verdi: Kendisinden başka ilâh olmayan Allah adına yemin ederim ki evet, Kadir gecesi her Ramazan ayının içinde bulunmaktadır. O öyle bir gecedir ki hüküm ve hikmet konusu olan bütün işler o gece ayrılır, Allah herkesin ecelini, yaratılmasını ve rızkını o gece hükme bağlar (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXV, 108; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VII, 400).

وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ
فٖيهِ لِيُقْضٰى اَجَلٌ مُسَمًّى ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ
تَعْمَلُونَ

60. "Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye (her) ***sabah sizi dirilten O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir."***

[Duyu Organlarının Ruhu]

Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen meâlindeki âyet hakkında bazı kelâmcılar şöyle demişlerdir: Duyu organlarından her birinin bir ruhu vardır, bu ruh uyku halinde alınır, sonra geri verilir. Bu ruh hayat ruhundan başka bir şeydir, zira hayat ruhu bir kez alındı mı tekrar geri verilmez. İnsan sağır olur, ama gözleri görür, dili vardır konuşur, kör olur ama kulağı işitir, dilsiz olur ama duyar ve görür. Binaenaleyh insanın bütün duyu organlarının hepsinin sınırlı ölçüde bir ruhu vardır, uyuduğunda bu ruh kendisinden alınır, sonra uykudan uyanınca geri verilir. Ama insanı yaşatan hayat ruhu kendisinden sadece eceli geldiğinde, yani ölüm halinde alınır. Filozoflar ise şöyle derler: Duyular, nesnelerin şekillerini kendi yaratılış ve tabiatı sayesinde algılanan organlardır.

Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen meâlindeki âyet, hükmün bir hal için zikredilmesinde veya nesnelerin bir hale tahsisinde,
başka bir halde onun sakıt olmadığına işaret etmektedir. [§]Zira Cenâb-ı Hak, 85
Gündüzün neler yaptığınızı bilir buyurmaktadır, bizim geceleyin neler yaptığımızı Allah'ın bilmemesi söz konusu değildir, bilakis O gece yaptıklarımızı da gündüz yaptıklarımızı da bilir. Keza Allah, **Geceleyin sizi öldüren O'dur** buyurmaktadır, buradan Allah'ın bizi gündüzleri öldürmeyeceği, geceleyin yaptıklarımızı bilmeyeceği neticesi çıkmaz. Allah burada yaptığımız şeyler için gündüzü, ölüm için de geceyi zikretmektedir, çünkü genellikle uyku hali geceleyin yaşanır, işler de gündüz yapılır. Nitekim Cenâb-ı Hak "(İşlerinizi) görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O'dur"[207] buyurmaktadır. Bu ifade geceleyin görmenin mümkün olmadığı anlamına gelmez. Ama genellikle

[207] "İçinde dinlenesiniz diye geceyi, (işlerinizi) görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O'dur" (Yûnus, 10/67).

gündüzleri her şey net olarak görüldüğü için Allah gündüz kelimesini zikretmiştir. İşte yukarıda söylediğimiz de bunun gibidir.

Sonra bu âyet, uyuyan birinin uyku sırasında teklife muhatap olmadığına işaret eder, zira Cenâb-ı Hak âyetteki tehdit ifadesini gündüz yapılanlar için kullanmış, geceyi buna dâhil etmemiştir.

Gündüzün de neler yaptığınızı bilir. Bazıları buna **gündüzün** ne günahlar işlediğinizi bilir diye anlam vermişlerdir. **Gündüzün** neler kazandığınızı **bilir** anlamını verenler de vardır.

Sonra (her) sabah sizi dirilten O'dur. Âyet-i kerîmede **Geceleyin sizi öldüren O'dur** meâlindeki cümleden sonra **Sonra (her) sabah sizi dirilten O'dur** buyurulması, öldükten sonra dirilmeye işaret etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak uykuda duyu organlarının ruhlarını almakta, sonra ölümden hiçbir iz taşımadan onları tekrar geri vermektedir; böyle iken öldükten sonra, hiçbir canlılık emaresi olmadan dirilmeyi nasıl inkâr edersiniz? Yaratıklar darmadağın olduktan sonra Cenâb-ı Hak tekrar onların parçalarını toplar, O bunu yapmaya kādirdir. Nitekim Allah bir şeyi başka bir şeyle birleştirdiği ve bir şeyi başka bir şeyle terkip ettiği gibi insanı, dağınık toprakları çamur halinde birleştirerek yaratmış, binayı bir yerden kaldırıp başka bir yere dikmiştir. Âyet-i kerîme, bütün bunları toplayıp ayırmaya değil, onların hiçbir izi ve emaresi kalmayacak dereceye getirildikten sonra tekrar var edilmesine hayranlık duyulması gerektiğine işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra (her) sabah sizi dirilten O'dur, yani sizi uyandıran ve duyu organlarınızın ruhlarını size geri veren O'dur. **Belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye,** yani ölüm anına kadar belirlenen ömrünüz tamamlansın diye. **Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir.** Bu cümle insanların zikrettiğimiz şeylerden sakınmaları için bir tehdit anlamına gelir.

[Allah'ın İlmi]

86 **[§]Gündüzün neler yaptığınızı bilir** meâlindeki ve "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir"[208] meâlindeki beyan, Allah yaratıkların bilemediği her şeyi bilir, hiçbir şey O'na gizli değildir anlamına gelir; çünkü O zâtıyla âlimdir, hiçbir şey O'na perde olamaz. O'nun bilgisi, başkasının yardımıyla ulaşılan ve varlıklara dair bilgilerle zâtı arasına örtüler ve perdeler çekilebilen bilgi gibi değildir. Her

---

208 el-En'âm 6/59.

türlü noksanlıktan münezzeh olan Yüce Allah zâtıyla âlimdir, hiçbir şey O'nun bilgisi dışında değildir ve bir şeyi bilmesini perdeleyen hiçbir engel yoktur.

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ
اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ ﴿٦١﴾

61. ***"O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir. Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz*** (görevli melekler) ***onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler."***

[Allah Kulları Üzerinde Mutlak Kudret ve Tasarruf Sahibidir]

O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir. Tevhit ehlinin tevhit konusunda ihtiyaç duydukları her şey bu âyet-i kerîmede vardır. Cenâb-ı Hak yaratıkları üzerinde kudret ve tasarruf sahibi olduğunu, yaratıkların ise bu kudrete boyun eğmek konumunda olduklarını haber vermektedir; kudret sahibi olanın boyun eğmek konumunda olana herhangi bir noktada benzemesi veya boyun eğmek konumunda olanın kudret sahibi olana herhangi bir yönden benzemesi yahut boyun eğenin kudret sahibine herhangi bir mânada ortak olması çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü böyle bir ihtimal söz konusu olsaydı, Allah'ın bütün yönlerden kudret sahibi olmaması, yaratıkların da bütün yönleriyle boyun eğer konumda olmaması gerekirdi. Cenâb-ı Hak bütün yaratıklar üzerinde kendi zâtıyla kudret ve tasarruf sahibi bulunduğu, hatta kudretinin izleri yaratıkların üzerinde zâhir olduğu ve saltanatının alâmetleri mahlukatın üzerinde yaygın olarak göründüğü anlaşılınca, bu O'nun benzerlerden ve zıtlardan çok yüce olduğuna delâlet eder. O, kendisini tavsif ettiği gibidir: "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[209].

O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Bu beyana iki anlam verilebilir: Birincisi **O, mutlak kudret ve tasarruf sahibidir** ve O **kullarının üstündedir.** İkincisi, bu iki unsur takdim-tehir edilebilir: O kullarının üstündedir, mutlak kudret ve tasarruf sahibidir. **Kullarının üstünde** ibaresi, onlara yardım etmesi, destek olması ve onları koruması anlamına gelebilir. Nitekim "Allah'ın eli onların elleri üzerindedir"[210] meâlindeki âyet, yardım etmek, destek olmak, yüce, üstün ve ulu olmak anlamına gelir, otoritesi ve rablığı her şeyi kapsamaktadır demektir.

---

209 eş-Şûrâ, 42/11.

210 el-Feth, 48/10.

[Koruyucu Melekler]

82 [§]**Size koruyucular gönderir.** Cenâb-ı Hak önce kulları üzerinde kudret ve tasarruf sahibi olduğunu haber vermekte, sonra da onlara koruyucular göndereceğini bildirmektedir. Koruyucular göndermeye kendisinin ihtiyacı olduğu için değil, insanların onlara ihtiyacı olduğunu anlamaları için kulları üzerinde kudret ve tasarruf sahibi olduğunu söylemektedir. Şayet buna O'nun ihtiyacı olsaydı, kudret ve tasarruf sahibi olamazdı, çünkü bir şeye ihtiyaç duyan herkes eksiktir, başka bir kudret sahibine boyun eğen konumundadır. Cenâb-ı Hak ise herhangi bir şeye ihtiyaç duymaktan ve yaratıkların başına gelen herhangi bir şeye dûçar olmaktan çok yücedir. Bilakis O, sadece yaratıkların ihtiyacı olduğu için koruyucuları göndermektedir; bunu da ya kendisi için hiç ihtiyaç olmadığı halde kulların amellerini korumaları ve yazmaları için koruyucuları imtihan amacıyla göndermiştir, her ne kadar "Onlar Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmezler ve kendilerine emredileni yerine getirirler"[211] meâlindeki âyette ve diğer âyetlerde onlara mükerrem olduklarını beyan etmiş ve kendilerini her ahvalde itâatle nitelemiş olmasına rağmen yine de bu yolla onları imtihan etmektedir, zira Allah kullarını dilediği çeşitli şekillerde imtihan eder. Veyahut Cenâb-ı Hakk'ın koruyucuları, insanların amellerini korumak ve yazmak göreviyle göndermesinin gayesi, insanların dikkatli olmalarını sağlamaktır. Bu, insanların itâatsizlik yapmalarını engellemekte daha mükemmel ve daha etkilidir, çünkü her ne kadar müslümanlar, Cenâb-ı Hakk'ın gaybı bildiğini ve hiçbir şeyin O'na gizli olmadığını, insanların yaptıkları ve yapacakları şeyleri nerede, ne zaman ve nasıl yapacaklarının Allah'a mâlum olduğunu biliyor ise de, yapıp ettikleri şeyleri tespit konusunda başında bir gözetleyici bulunduğunu bilen biri, yapacağı işlerde daha çok sakınır ve daha kontrollü davranır, başında böyle bir gözetleyici bulunmayan kişiye nispetle daha dikkatli olur.

Sonra buradaki koruyucular konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle demişlerdir: Onlar Cenâb-ı Hakk'ın "Sizi gözetleyen muhafızlar, değerli yazıcılar var. Onlar yaptığınız her şeyi biliyorlar"[212] meâlindeki âyette ifade buyurduğu meleklerdir, onlar insanların bütün amellerini yazarlar ve onları muhafaza ederler. Başkaları ise şöyle demişlerdir: Onlar, yaratıkların canlarını koruyanlar, ruhlarını teslim edecekleri zamana kadar nöbet bekleyenlerdir, sonra ruhları kendilerinden alınır ve ölürler. Görmez misin ki âyet-i

---

211 et-Tahrîm, 66/6.

212 el-İnfitâr, 82/10-12.

kerîmenin devamında Cenâb-ı Hak, **Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler** buyurmaktadır. Bu cümle, buradaki koruyuculardan maksadın, insanların canlarını korumak ve ölüm vaktine kadar onların başında nöbet beklemekle görevli melekler olduğuna işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Kulların Fiillerini Yaratan Allah'tır]

[§]Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar cümlesi, kulların fiillerini Allah'ın yarattığına delâlet etmektedir, 88
çünkü burada ölüm anının gelmesinden ve görevli meleklerin onun canını almasından söz etmektedir. Başka bir âyette de "Ölümü ve hayatı yaratan O'dur"[213] buyurmaktadır. Görevli melekler insanın canını aldığında ölümü getiren O'dur; ölümü O getiriyor, görevli melekler de insanın canını alıyor. Sonra Allah, ölümü kendisinin yarattığını haber vermektedir, bu ifade insanların ölmelerini O'nun yarattığına işaret eder. Mûtezile'den bazıları bu âyeti çarpıtarak şöyle söyler: Melek insanın ruhunu çekip alır ve onları bir yerde toplar, sonra Allah onları helâk edip varlıklarına son verir. Eğer mesele onların dediği gibi olsaydı, insan asla meleklerin öldürmesiyle ölmemiş olurdu, çünkü onlar ruhları alıp bir yerde topluyorlar ve o topladıkları yerde hayat devam ediyor demektir, zira her canlının ruhu orada toplanmaktadır, böyle değilse bunun sadece bir hayalden ibaret olduğu anlamına gelir. Bu işin doğrusuna bizim yukarıda söylediğimiz işaret etmektedir, Allah'a hamd olsun ki bu son derece açıktır, her akıl sahibi düşünür ve inada saplanmazsa bunu anlar. *Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

[İnsanların Canını Kim Almaktadır?]

Elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Bu beyan hakkında da ihtilaf edilmiştir. Bazıları, **Elçilerimiz** anlamındaki sözcüğü, her ne kadar genel bir ifade kullanılarak belirtilmişse de kastedilen sadece tek başına ölüm meleğidir, der; bundan maksat genel olarak melekler değil husûsî olarak ölüm meleğidir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak başka bir âyette "De ki: Sizin için görevlendirilmiş bulunan ölüm meleği canınızı alacak"[214] buyurmaktadır. Burada o işe bir meleğin görevlendirildiğini haber vermektedir. Başkaları ise şöyle derler: İnsanların canını ölüm meleğinin yardımcıları alırlar, onlar ruhu çıkış

---

[213] "Mutlak hükümranlık elinde olan Allah aşkındır, cömerttir ve O'nun her şeye gücü yeter. Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur" (el-Mülk, 67/1-2).

[214] es-Secde, 32/11.

noktasına kadar çekerler, sonra ölüm meleği gelip onu alır ve adamı öldürür. Şöyle diyenler de vardır: Ölüm meleğinin yanında başka melekler de bulun-
89 maktadır, ruhları onlar alır, ölümü ise ölüm meleği gerçekleştirir, [§]ama bunun nasıl olduğunu bilemeyiz. Kaldı ki bunu bilmeye ihtiyacımız da yoktur. Fakat olay belirttiğimiz gibidir.

Onlar vazifede kusur etmezler. Bu ilâhî kelâm, meleklerin bütün güçleriyle Rab'lerine itâat ettiklerini haber vermektedir. İçlerindeki merhamet duyguları, onları Allah'ın emrini geciktirmeye veya eksik yapmaya asla sevk etmez. Zira insanın ruhunu alan birini öyle bir merhamet duygusu kaplar ki, mümkün olsa hayatını onun için feda eder. Azîz ve Celîl olan Allah ise, emrolundukları şeyi yapmak konusunda onların, Allah'ın emrine çok büyük saygı duyup bütün güçleriyle bu emre itâat ettikleri için asla kusur etmediklerini ve verilen emri geciktirmediklerini haber vermektedir. Allah onları şöyle tavsif etmektedir: "Onlar acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmez ve kendilerine emredileni yerine getirirler"[215]. "O'nun sözünün önüne geçmezler, sadece O'nun emriyle hareket ederler"[216]. "O'na ibadet etme hususunda ne büyüklenirler ne de yorulurlar"[217].

ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ ﴿٦٢﴾

62. "Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler. Bilesiniz ki hüküm yalnız O'nundur ve O, hesap görenlerin en çabuğudur."

[İnsanların Gerçek Sahibi Allah'tır]

Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler. Bütün varlıkların her hâlükârda Allah'a döndürüleceği ve onların dünyada ve âhirette gerçek sahiplerinin Allah olduğu mâlum ise de, Cenâb-ı Hak burada insanların kendisine döndürüleceklerini ve gerçek sahiplerinin de O olduğunu söylemektedir. Buna benzer başka âyetler de vardır: "Hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar"[218]. "Bugün hükümranlık kimindir? Elbette Allah'ındır!"[219] Dünyada

---

215 et-Tahrîm, 66/6.
216 el-Enbiyâ, 21/27.
217 el-Enbiyâ, 21/19.
218 İbrâhim, 14/21.
219 el-Mü'min, 40/16.

da âhirette de hükümranlık Allah'ındır. Bütün varlıklar her an Allah'ın huzurundadırlar. İnsanlar şüpheci oldukları için Allah onlardan bu şüpheleri kaldırmaktadır, huzuruna çıkmayı ve kendisine döndürülmeyi sadece Allah'a tahsis etmekte ve bunda asla şüphe bulunmadığını söylemektedir. Keza dünyada ve âhirette ve her zaman diliminde hükümranlığı da Allah'a tahsis etmektedir; ama dünyada bazı kişilerin hükümranlık konusunda O'nunla yarıştığını, o gün ise hiç kimsenin bu konuda kendisiyle yarışamayacağını söylemektedir: "Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah'ındır!"[220] İşte **İnsanlarin gerçek sahipleri Allah'tır** meâlindeki ilâhî kelâm da böyledir,
[§] Allah bütün anlarda zaman ve her türlü ahvalde insanların gerçek sahibidir, 90
fakat onların gerçek sahibi olduğu o anda ortaya çıkacaktır.

Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler. Bu beyan, insanlar Allah'ın vâdettiği ve tehdit ettiği şeye döndürülürler anlamına da gelebilir.

Bilesiniz ki hüküm yalnız O'nundur. Bu beyan, ölümün ve hayatın, ruhları almanın ve insanları öldürmenin geciktirilmesi konusunda hüküm yalnız Allah'a aittir anlamına gelebilir. Cehennemde azap etmek, sevap ve ceza vermek konusunda hüküm yalnız O'na aittir anlamına da gelebilir, bunları kendisinden başka ortadan kaldırabilecek hiç kimse yoktur ve hüküm vermekte de hiç kimse O'na karşı gelemez.

[**Allah Kulların Hesabını Çok Çabuk Görecektir**]

O, hesap görenlerin en süratlisidir. Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: O, cezayı çabuk verendir, çünkü O ancak azap etmek için hesaba çeker. Nitekim bir hadîs-i şerifte "Hesabı tartışılan kişi azaba uğratılır"[221] buyurulmuştur. **O, hesap görenlerin en süratlisidir.** Çünkü O, ezberden ve düşünerek hesap görmez ve hiçbir şey O'nu meşgul etmez. Halbuki başkaları ezberlerine başvurarak ve düşünerek hesap görürler, üstelik kendilerini meşgul eden şeyler de vardır. Bundan dolayı **O, hesap görenlerin en çabuğudur,** zira hiçbir şey O'nu meşgul etmez.

---

220 el-Mü'min, 40/16.

221 Hz. Âişe'den (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdular: "Kıyâmet günü hesaba çekilen azaba uğratılır." Ben dedim ki: Azîz ve Celîl olan Allah "Hesabı kolay bir şekilde görülecektir" (el-İnşikāk, 84/8) buyurmadı mı? Şu cevabı verdi: "O hesap değil, ancak arzdır. Binaenaleyh kıyâmet günü hesaba çekilen azaba uğratılır" (Buhârî, "Rikak", 49; Müslim, "Cennet", 79). Hz. Âişe'nin (r.a.) delil olarak ileri sürdüğü âyet-i kerîme, kitabı sağ taraftan verilen kişiler hakkındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir" (el-İnşikāk, 84/7-8).

قُلْ مَنْ يُنَجّ۪يكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا
وَخُفْيَةًۚ لَئِنْ اَنْجٰينَا مِنْ هٰذِه۪ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِر۪ينَ ﴿٦٣﴾ قُلِ
اللّٰهُ يُنَجّ۪يكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ اَنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٦٤﴾

63. "De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?" O'na açık gizli yalvararak, 'Eğer bizi bundan kurtarırsa andolsun şükredenlerden olacağız' diye dua edersiniz."

64. "De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır. Sonra siz yine O'na ortak koşarsınız."

De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır? Bu ifade bir emir değil, delil getirmek anlamındadır. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak "De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da öncekilerin âkıbeti nice oldu bir bakın!"[222] diye buyurmaktadır. Bu beyan, yeryüzünde yürüyün anlamında bir emir değildir, ama sizden öncekilerin peygamberleri yalanlamaları yüzünden ne hale geldiklerini ve başlarına nelerin geldiğini onların izlerine ve kalıntıla-
91 rına bakarak ibret alın, anlamına gelir. [§]Buna göre Cenâb-ı Hak **Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?** buyurarak, o insanların taptıkları ilâhları hakkında delil getirmelerini istemektedir; sizi bu halden Allah'tan başka taptığınız, ilâh ve Rab olmak konusunda Allah'a ortak koştuğunuz tanrılarınız mı, yoksa sizleri yaratan Allah mı kurtaracak? Sonra Allah **De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır** buyurarak onları, bizi bu sıkıntılardan kurtaracak olan O'dur, demeye zorlamaktadır. Sizi ondan kurtaracak olan taptığınız ilâhlarınız değil de Allah olduğuna göre, her türlü sıkıntıdan ve zorluktan sizi kurtaracak olan da O'dur. **De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?** ilâhî kelâmı, **karanın ve denizin karanlıklarından sizi kurtaracak** hiç kimse yoktur anlamına da gelebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede "Daha zâlim kimdir?"[223] buyurmakta, bununla da daha zâlim kimse yoktur anlamını kastetmektedir. Sonra siz, kendinizin helâk olmasından korktuğunuz gibi ilâhlarınızdan da korkuyorsunuz, halbuki sizi ondan ve her türlü sıkıntıdan kurtaracak hiç kimse yoktur. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle de-

---

222 er-Rûm, 30/42.

223 "Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya O'nun âyetlerini yalan sayandan daha zâlimi kimdir? Şüphe yok ki zâlimler kurtuluşa eremezler" (el-En'âm, 6/21).

miştir: Onlar dünyada kendilerini bütün bunlardan kurtaracak olanın, sahip oldukları her şeyi kendilerine verenin Allah olduğunu, getirilen delillerden biliyorlardı. Fakat âhirette Allah'ın kendilerini kurtaracağını ve helâk edeceğini anlamıyorlardı. Gerçek olan budur, onlar dünyada Allah'ı biliyorlar, ama âhiret hayatı için O'nu tanımıyorlardı.

[Karaların ve Denizlerin Karanlıkları]

Sonra **karanın ve denizin karanlıklarından** maksadın ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle demişlerdir: Âyetteki "zulumât" (الظلمات) kelimesi, hayatın seyrinde karada ve denizde karşılaşılan zorluklar ve sıkıntılar anlamına gelir. Bazıları da "zulumât" (الظلمات) karanlıklar demektir, der, çünkü denizlerin ve sahraların bölümleri ancak gökyüzünün yol gösteren alâmetleriyle kat edilir. Gökyüzü karanlık olunca onlar da şaşar kalırlar, nereye gideceklerini ve hangi yolu takip edeceklerini bilemezler. İşte o zaman **açık gizli yalvararak** Allah'a dua ederler. Hasan-ı Basrî de şöyle der: Bu âyette geçen "tadarrû" (التضرع) kelimesi, yüksek sesle yapılan dua anlamına gelir, "hufye" (الخفية) kelimesi de gizlice yapılan dua demektir, gizli olmak anlamına gelen "ıhfâ" (الاخفاء) mastarından gelmektedir. [§]İbn Mesûd'un (r.a.) 91
kırâati "ted'ûnehû tadarruan ve hîfeh" (تدعونه تضرعا وخيفة) şeklindedir[224], buna göre fiil korku anlamına gelen "havf" (الخوف) kökünden gelmektedir. Kelbî de şöyle söyler: Allah'a sessiz, sâkin ve tazarru ile dua ederler.

Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun şükredenlerden olacağız. Ebû Bekir şöyle dedi: **Şükredenlerden olacağız** cümlesi, şükrü senden başkasına yönlendirmeyeceğiz anlamına gelir. Buradaki şükür kelimesi ile de tevhit kastedilmektedir. Yani **Eğer bizi bundan kurtarırsan andolsun ki** bundan sonra senin birliğini kabul eden muvahhidlerden **olacağız.** Onlar o sıkıntılı dönemde Allah'ın birliğini kabul ediyorlar, ama ondan kurtulduklarında ilâh olmakta başkalarını Allah'a ortak koşuyorlardı. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak, **De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır. Sonra siz yine O'na ortak koşarsınız,** buyurmaktadır?

Sonra siz yine O'na ortak koşarsınız. Yani taptığınız putların size hiçbir fayda veremediğini ve sizi Allah'a yaklaştırmadığını anladıktan sonra da yine şirke dönersiniz. Allah burada kendilerine hiçbir fayda veremediğini ve hiçbir zararı da defedemediklerini bildikleri putlara tapmak suretiyle onların akılsızca davrandıklarını hatırlatmaktadır.

---

224 Bu kırâat Âmeş'e nispet edilmektedir (bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 8).

قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ اَوْ مِنْ
تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذٖيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ
اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ ﴿٦٥﴾

65. "De ki: Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kādirdir. Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!"

[Gökten ve Yerden Gelen Azap]

De ki: Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kādirdir. Bu âyetin kimler hakkında nâzil olduğu ihtilaflıdır. Bazıları Arap müşrikleri hakkında nâzil oldu demiştir. Bu, Ebû Bekir el-Esamm'ın sözüdür, çünkü bu âyet, şirk hakkında nâzil olan "De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem"[225], "De ki: Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör ederse..."[226] ve "O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir. Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler. Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler"[227] meâlindeki âyetlerin arkasından gelmiştir. Bu
93 âyetlerin hepsi şirk ehli hakkında nâzil olmuştur. [§]Yukarıdaki âyet de onlar hakkında gelmiştir, zira onların hemen arkasından zikredilmektedir. Ayrıca Ehl-i Kitap hakkındaki birkaç âyet müstesna En'âm sûresinin büyük bir bölümü şirk ehline karşı deliller getirmektedir. Mâide sûresinin büyük çoğunluğu ise Ehl-i Kitab'a deliller getirmekte, orada "De ki: Ey Ehl-i Kitap!..."[228] diye başlayan âyetler bulunmaktadır. Yukarıdaki âyetin müslümanlar hakkında geldiğini söyleyenler de vardır, bu Ubey b. Kâb'ın (r.a.) görüşüdür. Ona göre burada dört şey zikredilmektedir ki, bunların iki tanesi Resûlullah'ın (s.a.) vefatından sonra gerçekleşmiştir; biri muhalif gruplara ayırmak, diğeri de onlara güçlerinin acısını tattırmaktır. Muhalif gruplara ayırmaktan maksat, farklı arzu ve isteklerdir. **Birbirinize güçlerinizin acısını tattırmak** meâlindeki beyanla da

225 el-En'âm, 6/50.
226 el-En'âm, 6/46.
227 el-En'âm, 6/61-62.
228 el-Mâide, 5/59, 68, 77.

silâh kuşanmaları ve birbirlerini öldürmeleri kastedilmiştir. Bu iki şey, müslümanlar arasında gerçekleşmiştir. Diğer ikisi de mutlaka gerçekleşecektir[229]. Bazıları da şöyle demişlerdir: İkisi Ehl-i Kitap'tan müşrik olanlar hakkında, diğer ikisi de müslümanlar hakkındadır. Bu da Hasan-ı Basrî'nin sözüdür, o şöyle demiştir: Müslümanlar arasında çeşitli hevâ ve hevesler ile adam öldürme ve fitne olayları ortaya çıkmıştır. Ehl-i Kitap'tan müşrik olanlar hakkındaki iki şey ise yere batmak ve gökten taş yağmasıdır[230].

Sonra **Size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermek ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmak** ilâhî kelâmındaki azap ile neyin kastedildiği konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Abbâs'ın (r.a.) **Üstünüzden azap göndermek** meâlindeki beyanla yöneticileriniz tarafından azaba uğratılmak, **Ayaklarınızın altından azap göndermek** anlamındaki cümle ile de sefilleriniz ve alçaklarınız yoluyla azap edilmek kastedilmektedir, dediği rivayet edilmiştir; zira fitne ve benzeri şeylerin ateşi, ancak zâlim yöneticiler ve onların tabileri tarafından tutuşturulur. **Sizi muhalif gruplara ayırmak** meâlindeki ifadeyle çeşitli heva ve hevesler, **Birbirinize güçlerinizin acısını tattırmak** meâlindeki beyanla da öldürmek ve şiddet kullanmak suretiyle birbirlerine musallat olmaları kastedilmiştir[231].

Bu âyetin müşrikler hakkında geldiğini söyleyenler de şöyle derler: Müşrik grupları arasında bunların hepsi de gerçekleşmiştir. Üstlerinden gelen azap, Lût kavmine yapıldığı gibi gökten taş yağdıran kasırgadır. Ayaklarının
altından gelen azap, Kârun ve yandaşlarına yapıldığı gibi yere batırmaktır. [§] 91
Gruplara ayırmak, fırkalara ve çeşitli fraksiyonlara bölünmektir; yahudiler ve hıristiyanlar çeşitli gruplara ayrılmışlardı, yahudiler kendi içlerinde, hıristiyanlar da kendi içlerinde çeşitli mezheplere ayrıldılar. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onların arasına kıyâmete kadar sürecek düşmanlık ve kin saldık"[232]. "Aralarına kıyâmet gününe kadar sürüp gidecek olan kini ve düşmanlığı soktuk"[233]. **Birbirinize güçlerinizin acısını tattıracak** meâlindeki

---

229 Diğer ikisi "hasf" (الخسف) yani yere batmak ve "mesh" (المسخ) yani suretlerin değişmesi olduğu söylenmiştir. Recm (taş yağması) olduğu da ifade edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 222; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 284).

230 "Size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermek" meâlindeki âyet hakkında Hasan-ı Basrî'nin, bu müşrikler hakkındadır, "sizi muhalif gruplara ayırmak ve birbirinize güçlerinizin acısını tattırmak" cümlesi de müslümanlar hakkındadır dediği rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 225; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 290).

231 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 220, 221, 222; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 283.

232 el-Mâide, 5/64.

233 el-Mâide, 5/14.

cümleden maksat savaş ve muharebedir. Hasan-ı Basrî'nin, müslümanlar arasında çeşitli hevâ ve hevesler ile savaş ve kıtal olayları ortaya çıkmıştır, yere batmak ve gökten taş yağması olayı ise görülmemiştir, bunlar müşriklerde görülmüştür, dediğini daha önce kaydetmiştik.

Üstünüzden azap göndermek. Bu beyanın, gökten üzerinize azap yağdırabilir anlamına gelmesi de muhtemeldir, çünkü onlar göğü Allah'ın yükselttiğini kabul ediyorlardı[234], yükseltmeye kādir olanın oradan bazı şeyler göndermeye de kudreti var demektir. **Yahut ayaklarınızın altından azap göndermek** meâlindeki beyanla yerin göçmesi ve insanları yutması kastedilmiş olabilir, zira insanlar yeryüzünü Allah'ın yaydığını kabul ediyorlardı[235], bir şeyi yaymaya kādir olan onu göçürmeye ve üstündekileri içine geçirmeye de kādirdir.

Bak, âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz! Bu beyan hakkında şöyle denilmiştir: İyi düşünen herkes anlasın diye biz âyetlerimizi tekrar tekrar getiriyoruz. Yahut şöyle deriz: Herkes doğru ve gerçek olduğunu ve Allah'tan geldiğini anlasın diye **âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!** Buradaki **Anlasınlar diye** meâlindeki beyana çeşitli anlamlar verilebilir: [Birincisi], iyi anlamaları için bunları açıkladı anlamına gelebilir, bu takdirde hitap özellikle müminleredir. İkincisi, **Anlasınlar diye,** yani onları anlamaya mecbur etmek için, Allah'ın herkesi anlamaya
95 zorlamak için. [§]Fakat yine de anlamayanlar, küçümseme nazarıyla baktıkları için anlamamaktadır. Üçüncüsü, **Âyetlerimizi açıklıyoruz,** yani onları peygambere açıklıyoruz ki, o da insanlara bunları anlamaları ümidiyle tebliğ etsin! Yani insanlar düşünürlerse anlamaları için... Cenâb-ı Hak âyette belki ve umulur ki anlamına gelen "lealle" (لعلّ) kelimesini kullanmaktadır, çünkü insanlardan bir kısmı anlamakta, ama bir kısmı anlamamaktadır.

[Mûtezile ve İnsanların Fiilleri]

Sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kādirdir ilâhî beyanı, Mûtezile'nin iddiasını nakzetmektedir. Biz biliyoruz ki, adam öldürmek, savaşmak ve muhtelif heva ve heveslerin peşinden gitmek, yaratıklar tarafından işlenen gerçek fiillerdir, fakat Cenâb-ı Hak bunu kendi zâtına nispet etmektedir; bu, insanların fiillerini Allah'ın yarattığına işaret eder. Gerçek, Mûtezile'nin, Allah bunu yapamaz diye iddia ettiği gibi değildir. Keza onları çeşitli gruplara ayırmayı da Allah'ın âyette kendi zâtına nispet etmesi de onların iddialarını reddetmektedir. Çünkü onlar, insanlar farklı grup-

---

234 Muhtemelen müellif burada "Onlara 'gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, 'Allah' diyeceklerdir" (Lukman, 31/25) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

235 Muhtemelen müellif yine aynı âyete işaret etmektedir.

lara ayrılırlar diyorlar, fakat Cenâb-ı Hak onları muhtelif gruplara kendisinin ayırdığını haber vermektedir. Bu âyet, Mûtezile'nin iddiasını açık bir şekilde nakzetmektedir. Çünkü Allah, kendi güçlerinin acısını onlara tattıracağını haber vermektedir, fakat onlar bunu Allah tattıramaz, âlemlerin Rabb'inden bağımsız olarak bunu öldüren, döven veya azap eden kişi tattırmaktadır, diyorlar. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Onlarla savaşın ki, Allah onları sizin elinizle cezalandırsın"[236]. Halbuki Mûtezile, onları Allah cezalandırmıyor, yaratıklar cezalandırıyor diyorlar. Cenâb-ı Hak "Allah ya katından bir belâ gönderecek veya sizin cezanızı bizim elimizle verecektir"[237] buyurmakta, fakat onlar Allah, bizi müminlerin eliyle cezalandıramaz, demektedirler. Bu ise, âyetin görünen anlamını reddetmek ve onu terk edip uzaklaşmak demektir.

وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ ﴿٦٦﴾

66. "O (Kur'ân) ***hak olduğu halde kavmin onu asılsız saydı. De ki: Ben size kefil değilim."***

Kavmin onu asılsız saydı. Burada muhtemelen Kur'ân-ı Kerîm kastedilmektedir. Yukarıda zikredilen âyetlerin kastedilmesi de, iman ve tevhidin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

[§]**Kavmin onu asılsız saydı.** Bu beyan ile vâd ve vaîdin kastedilmiş ol- 96
ması da mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

O haktır, yani **kavminin asılsız saydığı** o şey haktır. Senin onlara getirdiğin ve verdiğin haberleri kabul etmeleri daha doğru idi, çünkü sen onların arasında yetişmiştin, sen asla yalancılıkla sorgulanmamıştın, bunları öğrenmek için senin herhangi birine gidip geldiğini de onlar görmediler; bu itibarla senin onlara getirdiğin ve verdiğin haberleri kabul etmeleri daha uygun idi. *En doğrusunu Allah bilir.*

De ki: Ben size kefil değilim. Bütün tefsirciler şöyle derler: Âyetteki "vekîl" (الوكيل) kelimesi koruyan anlamına gelir, vekîl işi yürüten ve yapan demektir. Buna göre âyet, isteyin veya istemeyin sizi imâna ve tevhide zorlamak için başınıza nöbetçi dikilmedim, sizin yaptığınız şeylerin çobanı da değilim. Cenâb-ı Hakk'ın "Peygamberin görevi tebliğ etmekten ibarettir"[238] buyurduğu gibi, bana düşen sadece tebliğ etmektir.

---

236 et-Tevbe, 9/14.
237 et-Tevbe, 9/52.
238 el-Mâide, 5/99.

لِكُلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٦٧﴾

67. "Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. Yakında siz de gerçeği bileceksiniz."

Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. Bazıları buna, her işin bir hakikati vardır, anlamını vermişlerdir. Her haberin varacağı bir son süre vardır da denilmiştir. Bu âyetin "Ben size kefil değilim"[239] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olması da muhtemeldir. **Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır.** Yani "Ben size kefil değilim", sizin mallarınızı ganimet olarak ele geçirmem ve çoluk çocuğunuzu da esir almamla ilgili **Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır.** Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sen onlara egemen bir zorba değilsin. Ancak kim yüz çevirir ve inkâr ederse..."[240]

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٦٨﴾

68. "Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar kendilerinden uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zâlimler topluluğu ile oturma!"

[Kur'ân'la Alay Edenle Oturup Konuşmak]

97 [§]**Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanlar** cümlesi ile âyetleri inkâr eden ve alay edenler kastedilmiş gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak Nisâ sûresinde: "O size kitapta şunu indirmiştir: Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman..."[241] buyurmaktadır. Bu durumda âyetler hakkında ileri-geri konuşmaktan maksat, onları inkâr edip alaya almaktır. Cenâb-ı Hakk'ın **Onlardan uzak dur** buyurması, onlarla oturma anlamına gelir. Nitekim aynı âyette, "Onlar başka bir söze geçme-

239 el-En'âm, 6/66.
240 el-Ĝâşiye, 88/22-23.
241 en-Nisâ, 4/140.

dikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz"[242] buyurmaktadır.

Onlardan uzak dur cümlesinin, "onlarla beraber oturmayın" meâlindeki âyette kaydettiğimiz gibi, onlarla beraber oturmayı yasaklıyor anlamına gelebilir. Onlardan yüz çevirmek, yani hoş görmek, kötülükleriyle cezalandırmamak anlamına da gelebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Onları bırak ve 'Sizinle kavgam yok' de!"[243] ve "Onlara aldırma, kendilerine öğüt ver ve onlara durumları hakkında tesirli söz söyle!"[244] buyurmaktadır. Âyet-i kerîmede tebliğ emri bulunmaktadır, onlarla beraber oturmak yasaklanmakta ve tebliğ emredilmektedir.

Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zâlimler topluluğu ile oturma! *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu âyet, şeytan eğer onlarla oturmamak gerektiğini sana unutturacak olursa, hatırladıktan sonra artık onlarla oturma, demektir. Buradaki 'şeytanın unutturmasından sonra' ifadesi, şeytanın sana ulaşma yolunu bulduğu o mekânda artık oturma anlamına gelir.

وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلٰكِنْ ذِكْرٰى لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٦٩﴾

69. "Takvâ sahiplerine, onların hesabından bir sorumluluk yoktur. Fakat, belki korunurlar diye hatırlatmak gerekir."

Takvâ sahiplerine, onların hesabından bir sorumluluk yoktur. Bu ilâhî kelâmın, onlarla beraber oturmaya ruhsat verdiği söylenmiştir. Bu aynen aşağıdaki âyetlere benzemektedir, Cenâb-ı Hak; "Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur"[245] buyurmuş, sonra bu hüküm "O size kitapta şunu indirmiştir: Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın"[246] meâlindeki âyetle neshedilmiştir. Onlarla beraber oturmanın yasaklanması, [§]şahsen birlikte oturmak için 98
değil, az önce söylediğimiz gibi Allah'ın âyetleri hakkında ileri-geri konuşmaya, âyetlerle alay etmeye ve onları inkâr etmeye başlamaları, kendi varlığının

242 en-Nisâ, 4/140.
243 ez-Zuhruf, 43/89.
244 en-Nisâ, 4/63.
245 el-En'âm, 6/52.
246 en-Nisâ, 4/140.

onları böyle konuşmaya sevk etmiş olması halinde uygulanacak bir hükümdür, yoksa onlarla sadece oturmak bu yasak kapsamına girmez[247]. Cenâb-ı Hakk'ın onlara hakaret etmeyi bize yasaklaması[248] da bunun gibidir; bu yasak bizim onlara hakaret etmemizin hiçbir şekilde caiz olmadığı anlamına gelmez, ama bizim onlara hakaret etmemizin onları da Allah'a hakaret etmeye sevk edeceği için böyle bir yasak getirilmiştir.

Fakat, belki korunurlar diye hatırlatmak gerekir. Onlarla oturmanın yasaklanması, çeşitli anlamlara hamledilebilir. Birincisi, müslümanlar onlarla oturmaları yasaklanmıştı, çünkü onlar münafık idiler, birlikte oturdukları takdirde Allah'ın âyetleriyle alay edecekler ve onları inkâr edeceklerdi, işte münafıkları bundan sakındırmak için müslümanların onlarla oturmaları yasaklanmıştır.

İkincisi, onların müslümanlardan utanarak bu yaptıklarından vazgeçmeleri için Allah müminlerin onlarla oturmalarını yasaklamış. Çünkü müminler onlarla oturmaktan kaçınırlarsa, onlar müminlerle oturmayı arzu ettiklerinden dolayı bu tutum onları âyetlerle alay etmekten ve onları inkâr etmekten vazgeçirebilir, müminlerin varlığını düşünüp Allah'ın âyetleri hakkında ileri-geri konuşmaktan ve onlarla alay etmekten kaçınabilirler. Yahut müminlerin kendileriyle oturmaktan kaçındıklarının insanlar tarafından bilinmesinden korkarlar ve bu duygu onları Allah'ın âyetleriyle ve Resûlullah (s.a.) ile alay etmekten vazgeçmeye sevk edebilir.

وَذَرِ الَّذ۪ينَ اتَّخَذُوا د۪ينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا
وَذَكِّرْ بِه۪ٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ

247 "Buradaki yasak, kendisinin onlarla sadece oturması ile ilgili değildir, bu yasak az önce söylediğimiz gibi Allah'ın âyetleri hakkında ileri-geri konuşmaya, âyetlerle alay etmeye ve onları inkâr etmeye başlamaları halinde uygulanacak bir hükümdür, insan onların yaptıklarını eleştirmek ve onları hakka davet etmek imkânını buluyorsa böyle bir yasaktan söz edilmez, bilakis onlarla oturması emredilir. Fakat onları eleştirmek mümkün olmazsa, o zaman birlikte oturmak, onları Allah'ın âyetleriyle alay etmeye ve bu âyetleri hafife almaya sevk etmiş gibi olur, onların bu sözlerini duyar ve müteessir olur; işte onlarla birlikte oturmanın yasak kılınması böyle durumlar için geçerlidir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 254a).

248 Muhtemelen müellif burada "Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler" (el-En'âm, 6/108) meâlindeki âyet-i kerîmeye işaret etmektedir.

وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَا أُولَٰئِكَ الَّذِينَ
أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا
كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٧٠﴾

70. "Dünya hayatının aldattığı, dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen kimseleri bir tarafa bırak. Yaptıkları sebebiyle hiç kimsenin bir felâket yaşamaması için Kur'ân ile nasihat et. O kimse için, Allah'tan başka ne koruyucu vardır ne de şefaatçi! O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar, yapıp ettikleri yüzünden felâkete sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır."

[Dinî Değerlerle Alay Etmek]

Dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen kimseleri bir tarafa bırak. Burada takdim-tehir vardır, yani oyun ve eğlenceyi din edinen kimseleri bir
tarafa bırak. [§] İkinci bir anlam da şöyledir: Onlar oyun ve eğlenceyi din edin- 99
diler, o kadar ki din ile oyun ve eğlenceyi ayırt etmiyorlar. Din, ancak ebediyet için kabul edilir. Buna göre onlar, tıpkı din gibi ebediyet için oyun ve eğlenceyi benimsediler. Sonra bu ifadeye farklı anlamlar verilebilir. Birincisi, onlar fayda ve zarar veremeyen, görmeyen, duymayan ve bilmeyen putlara ibadeti **din edindiler**. Böyle şeylere ibadet eden ve bunu din edinen kişi abesle iştigal etmekte ve oyun oynamaktadır.

İkincisi, onlar nefislerinin arzu ettiği ve şeytanların davet ettiği şeyleri **din edindiler**. Nefsinin arzusunu ve onun davet ettiğini din edinen insan abesle uğraşmakta ve oyun oynamaktadır.

Üçüncüsü, onların dinleri oyun ve eğlenceden ibarettir, çünkü onlar ölümden sonra dirilmeye inanmıyorlar; dini ile âkıbetini gaye edinmeyen insan abesle uğraşmakta, bâtıl şeyler yapmaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak "Sizi sırf boş yere yarattığımızı mı sandınız?"[249] buyurmakta, kendisine dönmemeyi abesle iştigal saymaktadır.

---

249 "Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?" (el-Mü'minûn, 23/115).

Dünya hayatı onları aldattı. Yani dünya hayatından seçtikleri şeyler kendilerini oyaladı, dünya hayatına dalmaları onları âyetleri, delilleri ve kanıtları düşünmekten alıkoydu. Yahut buradaki "ğarrethum" (غَرَّتْهُمْ) sözcüğü **Dünya hayatı ile** gururlandılar anlamına gelir. Onlar dünya hayatı ile gururlandıkları için Allah da gururlanmayı dünya hayatına nispet etti. *En doğrusunu Allah bilir.*

Yaptıkları sebebiyle hiç kimsenin bir felâket yaşamaması için Kur'ân ile nasihat et. Buna **Yaptıkları sebebiyle hiç kimse bir felâket yaşamadan** önce **Kur'ân ile nasihat et,** diye mâna verilmiştir. **Yaptıkları sebebiyle hiç kimse bir felâket yaşamasın** diye **Kur'ân ile nasihat et,** şeklinde de anlam verilmiştir. Yarın "Bizim bundan haberimiz yoktu"[250] demesinler diye Hz. Peygamber onlara bu şekilde nasihatte bulunuyordu. Âyette geçen "ebsele" (أَبْسَلَ) fiili kendini helâke atmak veya kendini cinayete ve helâke teslim etmek demektir. Sonra **Yaptıkları sebebiyle felâket yaşamak** meâlindeki cümlenin anlamı konusunda da ihtilaf edilmiştir. İbn Abbâs'ın (r.a.), insanın yaptığı
100 şeylerle rezil edilmesidir, dediği rivayet edilir[251]. [§] "Tübsele" (تُبْسَلَ) fiilinin, yakalanır ve hapsedilir anlamına geldiği de söylenmiştir, bu Katâde'nin sözüdür[252]. "Ubsilû bimâ kesebû" (أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا) âyetine de, yaptıkları sebebiyle hapsedilirler, diye anlam vermiştir. İbn Abbâs'ın "tübsele" (تُبْسَلَ) fiili için söylediği hususlar dikkate alınırsa ona göre "ubsilû" (أُبْسِلُوا) da rezil edilirler anlamına gelir[253]. Hasan-ı Basrî'nin "tübsele" (تُبْسَلَ) teslim alınır anlamına gelir dediği rivayet edilmiştir[254]. Mücâhid'ten de aynı şey rivayet edilmiştir[255]. Ebû Avsece şöyle der: "Tübsele nefsün" (تُبْسَلَ نَفْسٌ) teslim alınır demektir. Çünkü insan bir cinayet işlediğinde hemen cinayet ilgililerine teslim edilir. İbn Kuteybe ise şöyle demiştir: "Tübsele" (تُبْسَلَ) fiili, helâke teslim edilir anlamına gelir. Kisâî de bu kelimeye, her nefis yaptığı şeyle cezalandırılır anlamını vermiştir. Ferrâ ise, rehin alınır demiştir. Çünkü "ibsâl" (الإبسال) kökünün aslı teslim almak demektir. Bunun açıklaması da hemen arkasından gelmektedir: **O kimse için, Allah'tan başka ne koruyucu vardır ne de şefaatçi!** Dünyada insanlar birbir-

250 "Rabb'in Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin Rabb'iniz değil miyim? 'Elbette öyle! Tanıklık ederiz' dediler. Böyle yaptık ki kıyâmet gününde, 'Bizim bundan haberimiz yoktu' demeyesiniz" (el-A'râf, 7/172).

251 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 232; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 294.

252 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 232; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 295.

253 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 235; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 294.

254 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 231.

255 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 232.

lerine şefaatçi ve yardımcı oluyor, başlarına gelen zararı ve zulmü def etmek ve faydalı olan şeyleri elde etmek için birbirlerine destek oluyorlar, ama âhirette herkes sadece kendi yaptığının karşılığını görür, orada ne şefaatçi vardır, ne de dost! Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar"[256]. "İzleyenler şöyle derler: Ne olurdu, bize ikinci bir fırsat verilseydi!"[257] İşte bu ve benzeri âyetlere göre o gün herkes kendi yaptıklarıyla teslim alınır ve onun ne bir şefaatçisi vardır, ne de bir dostu!

Onunla nasihat et. Bu beyan, Kur'ân ile ve âyetlerle nasihat et demektir. Buradaki "bihi" (به) zamiri, Allah ile nasihat anlamına da gelebilir, yani insanın kendi yaptıklarından dolayı helâke düşmemesi için nasihat et!

[Âhirette Dost, Şefâatçi ve Rüşvet Yoktur]

O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Bu ilâhî kelâmın işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle demişlerdir: Buradaki "adl" (العدل) kelimesi fidye anlamına gelir. Buna göre Allah, insan başına gelen o felâketten kurtulmak için fidye olarak her şeyini verse bile
asla kabul edilmeyecek, buyurmaktadır. [§]Hasan-ı Basrî ise şöyle demiştir: 101
"Adl" (العدل) kelimesi, her nevi iyi ve hayırlı amel anlamına gelir. Yani insan fidye ve tövbe olarak her nevi iyi ve hayırlı ameli işlese bile, o gün bu kendisinden asla kabul edilmeyecektir. Allah burada âhiret yurdunun iş yapmak mekânı olmadığını ve dünyada kabul edildiği gibi orada asla rüşvet kabul edilmeyeceğini haber vermektedir. Allah orada kendilerine şefaat edecek şefaatçilerin ve yardım edecek dostların bulunmadığını da haber vermektedir. Orası dünya gibi değildir, dünyada kimin başına bir şey gelir veya şiddete maruz kalır veya borca batarsa, bu üç şeyden biri ile onları giderebilir; ya şefaatçiler kendisine şefaat ederler, ya dostlar yardım eder, ya da rüşvet yoluyla halleder. Cenâb-ı Hak, âhiretin, rüşvetin kabul edildiği bir mekân olmadığını, dolayısıyla başa gelen belaların bu yolla giderilemeyeceğini yahut dostların yardımıyla veya şefaatçilerin şefaatiyle bertaraf edilemeyeceğini haber vermektedir.

Şayet, "İnsan madem ki orada fidye veremeyecek, hiçbir ödemede bulunamayacak ve kendisini kurtarmak için herhangi bir şey yapması mümkün olmayacak, o zaman âyette "adl" (العدل) fidye kelimesinin zikredilmesinin ne anlamı vardır?" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Cenâb-ı Hak, **Onlar, yapıp ettikleri yüzünden felâkete sürüklenmiş kimselerdir** buyur-

---

256 Abese, 80/34.
257 el-Bakara, 2/167.

maktadır. Burada da geçen "ibsâl" (الإبسال) kelimesinin anlamı konusundaki farklı görüşleri yukarıda zikretmiştik. Bunun aslı teslim almaktır, onlar yaptıkları şeyler için teslim alınırlar; ne şefaatçileri vardır, ne de dostları! Ayrıca onlardan rüşvet de kabul edilmeyecektir.

Onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek vardır. Denilmiştir ki: "Hamîm" (الحميم) sıcaklığı son sınıra varmış su demektir, mideye ulaştığında oradaki her şeyi kaynatır. Onlara böyle bir içecek verilmesindeki sebebin, dünyada iken kendilerine haram kılınan şeyleri aldıklarından dolayı olduğu anlaşılmaktadır.
102 [§]İşte onun yerine âhirette kendilerine verilecek olan şey budur ve dünyada kendilerini şehvetlere ve lezzetlere teslim etmeleri sebebiyle buna karşılık verilecek olan da elem verici azaptır.

قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلٰٓى
اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰينَا اللّٰهُ كَالَّذِى اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِى
الْاَرْضِ حَيْرَانَ لَهُٓ اَصْحَابٌ يَدْعُونَهُٓ اِلَى الْهُدَى ائْتِنَا قُلْ اِنَّ
هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧١﴾ وَاَنْ
اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّقُوهُ وَهُوَ الَّذِٓى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٧٢﴾

71. "De ki: Allah'ı bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım? Allah bizi doğru yola ilettikten sonra şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri, arkadaşlarının ise 'Bize gel!' diye doğru yola çağırdıkları şaşkın kimse gibi gerisin geri (küfre) *mi döndürüleceğiz? De ki: Allah'ın hidâyeti doğru yolun tâ kendisidir. Bize âlemlerin Rabb'ine teslim olmamız emredilmiştir."*

72. "Namazı dosdoğru kılın ve Allah'tan korkun! diye de (emrolundu). *O, huzuruna varıp toplanacağınız Allah'tır."*

De ki: Allah'ı bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım? Bu ilâhî kelâmın çeşitli anlamlara gelmesi muhtemeldir. Burada kastedilen kişilerin, Resûlullah'ı (s.a.) veya müminleri, kendilerinin taptıkları putlara tapmaya çağıran kâfirler olması muhtemeldir. İşte o zaman Hz. Peygamber, fayda ve zarar vermeye kādir olan Allah'a taptıktan sonra **Allah'ı**

bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım? demiştir. Yahut kâfirler, belki verecekleri şeylere tamah ederek veya kendilerinden korkarak Allah'ı bırakıp kendilerinin taptıkları putlara tapmaya gelirler diye Müslümanları davet etmiş olabilirler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: Ya Muhammed! **De ki:** Kendisine taptığımız takdirde bize fayda vermeye ve O'na tapmaktan vazgeçtiğimizde de zarar vermeye kādir olan **Allah'ı bırakıp da** kendilerine taptığımız takdirde bize hiçbir fayda veremeyecek ve tapmadığımız takdirde de hiçbir zarar veremeyecek olan **başka şeylere mi tapalım?** Burada geçen **De ki: Allah'ı bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım?** meâlindeki ilâhî kelâm hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu, bir darb-ı meseldir, Allah bu darb-ı meseli, insanların Allah'ı bırakıp da taptıkları putlar ve onlara tapmaya davet eden insanlar, aynı zamanda Allah'a tapmaya ve O'na kulluk yapmaya çağıran kimseler için getirmiştir; tıpkı yolunu kaybeden ve hedefini şaşıran
insana bir münadinin; [§]Ey falan oğlu falan, bu tarafa, doğru yola gel diye 105
çağırması gibi[258].

Gerisin geri mi döndürüleceğiz? Yani küfre ve şirke mi döndürüleceğiz? **Allah bizi doğru yola ilettikten sonra şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri kimse gibi.** Süddî şöyle der: İmandan sonra küfredenlerin misali, yolda bir grup insanla beraber olan, ama yolunu kaybeden, şeytanın şaşkın olarak çöle düşürdüğü kimse gibidir, arkadaşları doğru yoldadırlar ve bize gel, biz doğru yoldayız diye kendisini çağırmaktadırlar. Ama onların yanına gitmiyor. İşte bu, Hz. Muhammed'i (as.) tanıdıktan ve Muhammed aleyhisselâmın kendisini doğru yola ve hidâyete çağırdığını gördükten sonra

---

258 "De ki: Allah'ı bırakıp başka şeylere mi tapalım?" meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: Allah bunu tanrılar ve insanları Allah'a çağıran davetçiler hakkında bir darb-ı mesel olarak zikretmiştir. Bu tıpkı yolunu kaybeden ve şaşıran insana bir münadinin; ey falan oğlu falan, doğru yola gel, diye çağırması gibidir. Onu ey falan oğlu falan doğru yola gel "diye çağıran arkadaşları vardır." Eğer o ilk davetçiye uyarsa, yolları helâke varır, ama hidâyete davet edene uyarsa, doğru yolu bulmuş olur. Çölde onu çağıran gulyabanidir. Allah şöyle demektedir: Allah'ı bırakıp bu tanrılara tapan kimse, hangi şeyin içinde olduğunu ölüm gelince görecek, kendisini felâket ve nedamet karşılayacaktır. İbn Abbâs, "Şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri kimse" cümlesini de doğru yoldan saptırdığı kimse diye açıklar. Onlar, kişiyi kendi adı ile babasının ve dedesinin adıyla çağırırlar. İnsan ona uyar ve kendisinin bir şey içinde bulunduğunu düşünür, ama o yol onu helâke götürür, çoğu kere de onu yer bitirir. Yahut onu yeryüzünün çorak bir yerine götürür ve orada susuzluktan ölür. İşte bu, Allah'ı bırakıp başka şeylere tapan kimsenin misalidir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 236; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 295-296).

onlara tabi olan kimsenin misalidir[259]. Bu darb-ı mesele başka bir anlam verilmesi de mümkündür, o da şöyledir: Onların misali, sahralarda ve çöllerde yol alırken bir gulyabaninin[260] gelip kendilerini helâke doğru götüren kimseler gi-
104 bidirler. O daha önce belirtilen anlamdır. İşte **[§]Şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri, arkadaşlarının ise 'Bize gel!' diye doğru yola çağırdıkları şaşkın kimse gibi...** meâlindeki âyet, her müşrik ve müminin kendisini çağıran bir arkadaşının olduğu gibi bir anlama gelmektedir. Müminin arkadaşları meleklerden olur ve onlar kendisini hidâyete çağırırlar. Kâfirin arkadaşları da şeytanlardandır ve onlar da onu şirke çağırırlar. Aslında bu, daha uygun bir yorum gibi gözükmektedir, fakat tefsircilerin geneli az önce sözünü ettiğimiz yorumu tercih ederler. Katâde şöyle der: Bu, bir mücadeledir, Allah onu, Muhammed aleyhisselâma öğretmiştir ve o da o bilgi ile müşriklerle mücadele etmiştir[261]. Zaten En'âm sûresinin çoğunluğu, müşriklere karşı deliller getirmek üzere nâzil olmuştur. İbn Abbâs (r.a.) âyetteki "istehvethu" (إِسْتَهْوَتْهُ) kelimesine, onu saptırır anlamını vermiş, Ebû Avsece de onu götürür demiştir. Bu kelime "ehvâ" (أَهْوَى) fiili ile aynı anlama gelir ve ikisi de helâke sevk etti demektir. Onu saptırdı anlamına gelir diyenler de vardır. **Gerisin geri mi döndürüleceğiz?** Yani Allah bize hidâyet verdikten sonra gerisin geri tekrar şirke mi döndürüleceğiz?

De ki: Allah'ın hidâyeti doğru yolun tâ kendisidir. Buna, Allah'ın beyanı gerçek olan beyan ve Allah'ın dini anlamları da verilmiştir; doğru yoldan maksat Allah'ın dinidir.

Bize âlemlerin Rabb'ine teslim olmamız emredilmiştir. Bu cümle, **De ki: Allah'ı bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım?** meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla cümlesi); hayır, namazı kılmamız ve kendisinden sakınmamız için **Bize âlemlerin Rabb'ine teslim olmamız emredilmiştir.** Bazıları bunun sıla değil, başlangıç cümlesi olduğunu söylerler. **Bize âlemlerin Rabb'ine teslim olmamız emredilmiştir,** öyleyse onlara de ki: **Namazı dosdoğru kılın ve Allah'tan korkun!**

---

259 Bu, Süddî'nin sözüdür (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 236; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 296).

260 Burada gulyabani diye tercüme ettiğimiz "ğaylân" (الغيلان) kelimesi "ğûl" (الغول) lafzının çoğuludur ve o şeytanlardan ve cinlerden bir türün adıdır. Araplar "ğûl" (الغول) adı verilen bu varlığın, çöllerde insanlara göründüğüne, onların çeşitli renklere ve suretlere girebildiğine ve insanların yollarını şaşırtıp helâke sevk ettiğine inanırlardı (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "ğvl" md.).

261 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 237; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 296.

O, huzuruna varıp toplanacağınız Allah'tır meâlindeki cümleyi daha önce açıklamıştık[262].

وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ
فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ
وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكٖيمُ الْخَبٖيرُ ﴿٧٣﴾

73. "O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ***ile yaratandır. 'Ol!' dediği gün her şey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır."***

O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. Buradaki hak kelimesine, gökleri ve yeri boş yere değil, hak olarak yaratmıştır, diye anlam verilmiştir. Nitekim başka bir âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: "Göğü, yeri ve
ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık"[263]. [§]Buna, onları boş yere yaratmadı, 105
bilakis hak olarak yarattı diye de anlam verilmiştir. Bunun daha başka anlamlara gelme ihtimali vardır. Şöyle de söylenmiştir: Allah göğü ve yeri nihaî âkıbet için yaratmıştır, zira âkıbeti olmayan her şey boşunadır, hak değildir. Binaenaleyh Allah gökleri, yeri ve arasındakileri ancak nihaî âkıbet için yaratmıştır. Bu ise büyük bir şeydir, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlar, o büyük günde âlemlerin Rabb'inin huzuruna çıkacaklar"[264]. Âyetteki **hak** kelimesine, Allah yeri ve gökleri, orada yaşayanları imtihan etmek, sâkinlerini sınamak için yaratmış, başka bir şey için yaratmamıştır, anlamı da verilmiştir. Şöyle denilmiştir: **Hak ile**, yani Allah onları hikmet ile yarattı, binâenaleyh onlara bakıp düşünen, onların bir yaratıcısının ve idarecisinin var olduğunu ve bu yaratıcı ve idarecinin de tek olduğunu anlar. Böyle olunca Allah'ın gerçekten onları hak olarak, yani hikmet ve ilim ile yarattığı ortaya çıkar.

---

262 bk. el-Mâide, 5/96.

263 Sâd, 38/27.

264 "Onlar, o büyük günde -ki, işte o gün insanlar âlemlerin Rabb'inin huzuruna çıkacaklar- diriltileceklerini akıllarına getirmiyorlar mı?" (el-Mutaffifîn, 83/4-6).

Ol, dediği gün her şey oluverir. Buradaki "ol" (كن) sözcüğünün Arap dilinde kullanılan en kısa kelime olduğunu daha önce söylemiştik[265]. Bundan da lafızda geçen "kâf" (ك) veya "nûn" (ن) harfinin Allah'tan gelmediği anlaşılır. [Birincisi], *en doğrusunu Allah bilir ya*, O bu kelimeyi, insan öldükten sonra onu yeniden diriltme ve yaratmanın Allah için bir zorluk ifade etmediğini insanlar bilsinler diye kullanmaktadır, nitekim yaratıkların sizlerle konuşmalarında da bir zorluk yoktur, bu onlara hiç zor gelmez. Buna göre ölümden sonra insanları diriltmek de Allah için zor ve külfetli bir iş değildir. İkincisi, Cenâb-ı Hak bunu, ölümden sonraki dirilme olayını ne kadar süratli bir şekilde gerçekleştireceğini ifade için belirtmiştir. Nitekim O "Sizin hepinizin yaratılmanız da yeniden diriltilmeniz de sadece bir tek kişinin yaratılması ve diriltilmesi gibidir"[266] buyurmaktadır. Allah burada insanların tümünün yaratılmasının ve yeniden diriltilmesinin, ancak tek bir kişinin yaratılması ve tek bir kişinin diriltilmesi gibi olduğunu haber vermektedir. Başka bir âyet-i kerîmede de "Kıyâmet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır"[267] buyurmaktadır. Bununla kıyâmetin ve insanları yeniden diriltmenin ne kadar süratle gerçekleşeceğini haber vermektedir. İnsan gözlerini hiç farkında olmadan kırpmaktadır. Buna göre de kıyâmet, insanlar farkına varmayacak kadar kısa bir zaman diliminde kopacaktır. Üçüncüsü, *en doğrusunu Allah bilir ya*, ölümden sonra insanları diriltmesi ve hayata döndürmesi ve her şeyi yeniden var etmesi, size göre onları ilk defa yaratmasından daha kolay olduğunu belirtmek için bunu ifa-
106 de etmiştir. Bu durumda [§]"Bu O'nun için pek kolaydır"[268] meâlindeki âyet-i kerîme, size göre bu O'na çok kolaydır anlamına gelir.

O'nun sözü gerçektir. Yani Cenâb-ı Hakk'ın haber vermiş olduğu, ölümden sonra dirilmek haktır. Yahut O'ndan gelen bu söz haktır ve söylediği gibi olacaktır, anlamına da gelebilir.

Hükümranlık O'nundur. O günün hükümranlığı O'na aittir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah'ındır!"[269] "O gün hükümranlık yalnız Allah'ındır"[270]. Cenâb-ı Hak âyetteki o cümleyi, *en doğrusunu Allah bilir ya*, o

---

[265] bk. el-Bakara 2/117.
[266] Lukman, 31/28.
[267] en-Nahl, 16/77.
[268] "Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır" (er-Rûm, 30/27).
[269] el-Mü'min, 40/16.
[270] el-Hac, 22/56.

gün hükümranlık konusunda kimsenin O'nunla tartışamayacağı için zikretmiştir. Halbuki ceberût zâlimler dünyada ulûhiyyete ve hükümranlık hakkına sahip olmadıkları halde, hükümranlık konusunda O'nunla kavgaya girişebiliyorlardı. **Hükümranlık O'nundur** meâlindeki cümlenin, bütün âlemlerin hükümranlığının hakikatte sadece O'na ait olduğu anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin"[271].

[Sûra Üflemek]

Sûr'a üflendiği gün. Bu beyan konusunda bazıları şöyle demişlerdir: Üflenen şey rûhtur, rûh da rîh'den, yani rüzgârdan gelir. Cenâb-ı Hak "Biz ona rûhumuzdan üfledik"[272] meâlindeki âyette buyurduğu üzere, rûh ancak üflemekle bir yere girer. Bazıları da şöyle dediler: Burada gerçek anlamda bir üfleme söz konusu değildir, ama sûra üflemekten söz etmesi, kıyâmetin süratle kopacağını ifade etmektir. Nitekim insan hiç farkında olmadan nefes alıp vermektedir, işte âyetteki bu ifadeyi de kıyâmetin kopuşunun süratle gerçekleşeceği için belirtmiştir. Çünkü rüzgârdan daha çabuk giden ve hedefe daha hızlı ulaşan hiçbir şey yoktur. Bazıları ise, o gerçek bir üflemedir, demişlerdir. Bu meselenin aslı bizim belirttiğimiz gibidir.

Âyetteki **sûr** kelimesine bazıları, yaratıkların suretleri anlamını vermiş,
bazıları da boynuzdur, [S]İsrâfîl onunla üfler anlamını vermişlerdir[273]. Onun 105
mahiyeti tarafımızdan bilinmemektedir, kaldı ki bilmeye ihtiyacımız da yoktur. Belirttiğimiz gibi sadece ölümden sonra dirilmenin ne kadar süratle gerçekleştiğini anlamalıyız.

O, gizliyi bilendir. Yani yaratıkların birbirlerinden gizlemiş oldukları şeyleri bilendir. **O açığı bilendir;** yani insanların birbirlerine haber verdikleri şeyleri de bilmektedir. **O, gizliyi bilendir** meâlindeki cümlenin, olan bir şeyin nasıl ve ne zaman olacağını bilendir anlamına gelmesi de muhtemeldir. Buna göre **O açığı bilendir** meâlindeki cümle de var olan ve görünen şeyleri bilendir anlamına gelir. Burada Cenâb-ı Hak hiçbir şeyin kendisine gizli kalamadığını ve olaylardan habersiz olmadığını bildirmektedir. **O, hikmet sahibidir;** gök-

---

271 Âl-i İmrân, 3/26.

272 et-Tahrîm, 66/12. Şârih'in ibaresi şöyledir: "Buradaki 'Sûr'a üflendiği gün' cümlesi, ruhun bedene girmesi anlamındadır; ancak rûh latîf bir cisimdir, o rüzgârdır, dolayısıyla rûh ancak üflemekle bir yere girer. Cenâb-ı Hak da "Biz ona ruhumuzdan üfledik" buyurmuştur. İşte 'Sûr'a üflendiği gün' meâlindeki cümle de aynı anlama gelir (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 255a).

273 Bu konudaki tartışmalar için bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "صور" md,

leri, yeri ve onlardaki varlıkları yaratmakta hikmet sahibidir. Onları ölümden sonra diriltmekte **hikmet sahibidir.** Hakîm, nesneleri ait olduğu yere koyandır. **O her şeyden haberdardır;** her şeyi bilmektedir.

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ لِاَبٖيهِ اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً اِنّٖٓي اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٧٤﴾

74. "İbrâhim, babası Âzer'e, 'Putları tanrılar mı sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum' demişti."

[Âzer]

İbrâhim, babası Âzer'e demişti ki... Âzer'in İbrâhim aleyhisselâmın babasının adı olduğu söylenmiştir. Hasan-ı Basrî kelimeyi "âzeru" (آزَرُ) diye merfû okumuş ve onu İbrâhim'in babası kabul etmiştir. Diğerleri ise takdim-tehir yaparak onun put ismi olduğunu söylemişlerdir. Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemektedir: İbrâhim (s.a.) babasına, şu Âzer putlarını tanrılar mı ediniyorsun? Buradaki **ediniyor musun** anlamındaki fiil, onun Allah'ı bırakıp putlara tapma eyleminin ne kadar büyük bir günah olduğunu göstermek için kullanmıştır. Çünkü böyle durumlarda bu söz, ancak yapılan işin büyüklüğünü göstermek için kullanılır. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle demiştir: **Âzer** kelimesinin, onlar arasında bir ayıplama ismi olduğu söylenmiştir, İbrâhim (s.a.) babasına sanki şöyle demektedir: Ey sapık! Putları mı tanrılar ediniyorsun? Tıpkı bir adamın başka birine ey sapık demesi gibi. Onun bir put ismi mi, yoksa babasının adı mı olduğunu bilmeye çok da ihtiyacımız yoktur.

Âyet-i kerîmedeki, **Ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık için-
de görüyorum** meâlindeki cümle, İbrâhim'in (s.a.) babasının, kavminin önde
gelen liderlerinden olduğuna işaret etmektedir. Bu aynı zamanda insanın ba-
basını Rabb'inin katındaki konumu nedeniyle tahkir edebileceğine de işaret
etmektedir. Çünkü İbrâhim aleyhisselâm, babasına sapık diye hitap etmekte-
108 dir. [§]Âyet ayrıca iman ve tevhidin fetret döneminde de insanlar için gerekli
olduğuna delildir, zira Hz. İbrâhim (s.a.) onları sapıklar diye nitelemektedir,
halbuki kendisi o sırada resûl değildi, daha sonra resûl olarak görevlendirildi.
En doğrusunu Allah bilir.

Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum. Yani sizi şeksiz şüphesiz sapık olarak görüyorum. Hz. İbrâhim (s.a.) babasının putlara taptığını gördüğü zaman söylediği "Babacığım! Duymayan, görmeyen

ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın?”[274] meâlindeki âyetten maksat da o apaçık sapkınlıktır.

وَكَذٰلِكَ نُرِيٓ اِبْرٰهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ ﴿٧٥﴾

75. “Aynı şekilde biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun.”

Aynı şekilde biz İbrâhim'e görüp kavrama imkânı veriyorduk. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak burada **aynı şekilde** anlamına gelen “kezâlike” (كذلك) kelimesini, biz sana göklerin ve yerin melekûtunu ve âyetleri görüp kavrama imkânını verdiğimiz gibi aynı şeyi İbrâhim'e de verdik anlamında kullanmaktadır. Buradaki “nürî” (نرى) kelimesi gösterdik mânasına gelir. Bu, dilde caiz olan bir ifade tarzıdır. **Aynı şekilde** anlamına gelen “kezâlike” (كذلك) kelimesi, ancak daha önce geçen bir şeye bağlı olarak kullanılır. Bunun izahı da söylediğimiz gibidir: Biz sana mûcizeleri, delilleri ve kanıtları gösterdiğimiz gibi İbrâhim'e de aynı şekilde onları gösterdik.

[Göklerin ve Yerin Melekûtu]

Göklerin ve yerin melekûtu. Bu ilâhî kelâmın anlamı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları buna, göklerin ve yerin hükümranlığı anlamını vermiştir. Bundan maksadın güneş, ay ve yıldızlar olduğu söylenmiştir. Şöyle de denilmiştir: Yedi kat gök Arş'ın altına kadar ona açıldı ve oralarda olan her şeyi gördü, aynı şekilde ona yeryüzü de açıldı ve oralarda olan şeyleri de gördü. Şunu söyleyenler de vardır: **Göklerin ve yerin melekûtu:** Hz. İbrâhim (s.a.) zâlimlerden kaçıp bir kovukta saklandı, Allah onun rızkını parmaklarına koymuştu, parmaklarından birini emdiğinde rızkını buluyordu, sonra oradan çıkınca Allah ona güneşi ve ayı gösterdi, işte göklerin melekûtu budur. Yerin
melekûtu ise dağlar, denizler ve ağaçlardır. [§]Bazıları da şöyle demişlerdir: 109
İbrâhim göklerde, bizzat kendi mekânına varıncaya kadar Allah'ın mülküne baktı, cenneti de gördü. Sonra ona yeryüzü açıldı, yerin dibine varıncaya kadar her şeyi gördü. “Ona bu dünyada mükâfatını verdik”[275] meâlindeki âyetle

---

[274] Meryem, 19/42.

[275] “Ona İshak ve Yâkub'u bağışladık, soyundan gelenlere peygamberlik ve kitap verdik. Ona bu dünyada mükâfatını verdik; o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır” (el-Ankebût, 29/27).

kastedilen de budur. Ayrıca ona cennetteki makamı gösterildi diyenler olduğu gibi, onu güzel övgülerle mükâfatlandırdı diyenler de vardır. Ebû Avsece şöyle söyledi: **Göklerin ve yerin melekûtu** meâlindeki ilâhî kelâmında geçen melekût kelimesi mâlik olmak anlamına gelen mülk kelimesinden gelir. Ebû Ubeyd de böyle demiştir. O, ceberût, rahamût ve rehebût gibidir, melekût da böyle bir kelimedir. Onun aslı da mûcizelerden ve harikulâde türünden zikredilen olaylardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kesin inananlardan olsun diye. Burada geçen "îkân" (الإيقان) kelimesi, istidlâl, düşünme ve incelemeden sonra bir şeyin hakikatine vâkıf olmak anlamına gelir. Bundan dolayı Allah yakîn diye tavsif edilemez, Allah için "mûkın" (موقن) denmesi caiz değildir. Çünkü az önce söylediğimiz gibi yakîn, istidlâlden sonra bilgi sahibi olmaktır, böyle bir şey ise Allah için söz konusu değildir.

Aynı şekilde biz İbrâhim'e gösterdik meâlindeki âyete, sana belirtilen varlıkların melekûtunu gösterdiğimiz gibi İbrâhim'e de gösterdik diye anlam verilmiştir. Buradaki "nürî" (نري) kelimesi gösterdik anlamına gelir. **Aynı şekilde** anlamına gelen "kezâlike" (كذلك) kelimesinin iki türlü izahı vardır. Birincisi, rubûbiyyetin Allah'a ait olduğuna, O'nun bir olduğuna ve ortağı olmadığına seni kesin olarak inandıran âyetleri ve delilleri sana gösterdiğimiz gibi, kesin olarak inanıncaya kadar aynı şeyleri İbrâhim'e de gösterdik. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu, zâtları farklı olsa da anlam itibariyle vahdâniyyet ve rubûbiyyetin Allah'a ait olduğuna işaret eden sebepler arasında bir eşitlik kurmaktadır. Bunu da işitmeye ve hisse dayalı bilgi ile değil, Allah'ın yarattığı delillerden biri olan istidlâl bilgisi yoluyla yapmaktadır. İşitme delili onu tekit eder.

İkincisi, **aynı şekilde** onun kavmine gösterdiği delilleri biz kendisine gös-
110 terdik[276]. Bu, şu âyetteki ifade gibidir: [§]"İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir"[277]. Cenâb-ı Hak ona, kavmine gösterdiği şeyleri vermiş ve Allah'ın kendisini konuşturması ile kavmini ilzâm eden delilleri kalbine hissettirmiştir, bunu da Allah'ın delillerinin yaratıkları ilzâm ettiğini göstermek için yapmıştır. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Göklerin ve yerin melekûtu. Hakikatte mülk, bir yönüyle kesin inanmak için bir âyet ve hakkı ihata için bir delildir. Sonra bunun mahiyeti hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları, onun gözüne, yani yüzündeki gözüne göstermiş ol-

---

[276] "İkincisi, 'Aynı şekilde İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösterdik' meâlindeki âyetin anlamı şudur: Senin kavmine gösterdiğin delilleri biz sana gösterdiğimiz gibi, aynı delilleri İbrâhim'e de gösterdik..." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 255a-b).

[277] el-En'âm, 6/83.

duğu şeydir dediler; meselâ göklerin açılması ve tâ Arş'a kadar oradaki ilginçlikleri ve âyetleri veya Allah'ın takdir ettiklerini görmesi, aynı şekilde yeryüzünün açılması ve oradan yerin dibine veya ulaşabildiği yere kadarki her nevi yaratıkları görmesi konusunda belirtilen şeyler gibi. Bazıları da şöyle dediler: Göğe yükseltildi, o kadar ki yeryüzünde olanlar onun gözlerine gösterildi. Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun İbrâhim peygamberin buna benzer pek çok örneği vardır; meselâ ateşe atılması olayı[278], sütün bulunmadığı ve tarım imkânının olmadığı bir yere hicret etmesi, rızkının parmaklarına konulması ve "İnsanlara hac ibadetini duyur"[279] meâlindeki âyette ifade edildiği üzere sesinin her tarafa ulaşması ve bunun işitilmesi gibi fevkalade olayları vardır[280]. *En doğrusunu Allah bilir.* Bazıları ise şöyle demişlerdir: Maksat Allah'ın yaratıkları üzerinde, bu yaratıkların içinde bulundukları durumların değişmesi söz konusu olmaksızın tefekkür edildiğinde, onun kalp gözüne gösterilen çeşitli deliller ve ibretlerdir. [§]Bu da alışılagelen hallere aykırı bir gelişmeyi tevhide 111
işaret etmesi için yeterli gören biri hakkında daha uygun bir gerekçedir; çünkü bunlar Allah'ın delilleridir. Peygamber de onu özel mûcizeler olması itibariyle değil de bütün yaratıklar için konulmuş olması yönüyle kavmine karşı delil olarak kullanır. İşte âyette bahsedilen durum, bu açıdan gerçekleşmiştir.

Sonra bu meseleye çeşitli yönlerden bakılabilir. Bunlardan biri Hz. İbrâhim'in (s.a.) güneşi, ayı ve yıldızları emre hazır beklediklerini, her gün ve gece bütün gökleri ve yeryüzünü dolaştıklarını ve doğduğu yere dönünceye kadar yerin altına bile ulaştıklarını görmesidir. Onların hepsi yerin üzerinden göklere kadar seyrini devam ettirmekte, her yıl ve her ay kendilerine tayin edilen sınırlar üzerinde, bu sınırları hiç aşmadan, eksik de yapmadan, ileri ve geri gitmeden, üstelik yeryüzündeki çeşitli canlı varlıklar ve kuşlar için çok büyük faydalar da getirerek düzgün bir şekilde sürdürmektedirler. Bunları dü-

---

278 Muhtemelen müellif burada "Biz de, 'Ey ateş' dedik, 'İbrâhim için serin ve zararsız ol!" (el-Enbiyâ, 21/69) meâlindeki âyete veya belki de "Ey Rabb'imiz! Ben soyumdan bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim" (İbrâhim, 14/37) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

279 el-Hac, 22/27.

280 İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Hz. İbrâhim Kâbe'yi tamamlayınca, "Rabb'im, onu bitirdim" demiş, Cenâb-ı Hak da "İnsanlara hac ibadetini duyur" buyurmuştu. İbrâhim "Sesim her tarafa ulaşmaz ki" deyince de; "Sen duyur, sesini ulaştırmak benim işimdir" cevabını vermişti. "Ey Rabb'im, nasıl söyleyeyim?" diye sorunca, Allah şöyle buyurmuştu: "De ki: Ey insanlar, kadîm evi haccetmek size farz kılınmıştır." Onun bu sözünü yerle gök arasında olan herkes duydu; nitekim bugün dünyanın en uzak köşesinden gelip telbiye getiren insanları görmez misin? (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 144; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 6/32).

şünen her insan kesin olarak anlar ki, bu kendiliğinden gerçekleşen bir olay değildir, onların mutlaka hikmet sahibi bir yöneticisi vardır; onlarda bu işlevi bir tabiat olarak yerleştiren ve kendisinin dilediği sınırlar dâhilinde düzgün bir şekilde görevlerine devam ettiren de O'dur. Böyle bir yönetim ve hikmet, ancak hiçbir yardımcıya ihtiyaç duymayacak derecede yüce bir müdebbirin varlığı sayesinde düzenlenebilir; bu konuda kendisiyle tartışabilecek durumda birinin varlığı da caiz değildir, zira O her şeyi zâtıyla bilmekte ve yönetmektedir. Yeryüzünde gece ve gündüzü ebediyete kadar peş peşe devam ettirerek yönetmek de, o zaman dilimlerinde yaşayan ceberût krallara ve firavunlara boyun eğdirmektedir, o kadar ki yerkürede yaşayan bütün insanlar, ihtiyaç duyduklarından dolayı gece ile gündüze bir ilave veya eksiltme, takdim veya tehir
112 yapmak için çabalasalar [§]veya bunu gerçekleştirmek için bütün güçlerini ve kuvvetlerini birleştirip bütün yardımcılarını da çağırsalar bile böyle bir şeyi gerçekleştirme şansları yoktur, hatta bütün bunlara sahip olsalar bile böyle bir şeyin gerçekleşebileceğini düşünebilen bir tek kişi bile yoktur. Sanki asla başka bir şey olamaz. Sonra gece veya gündüz tekrar üzerlerine doğduğunda, sanki onlardan hiç ayrılmamış gibi durmaktadır. Gece ve gündüz aynı zamanda bütün yeryüzü ahalisine çeşitli faydalar da getirmekte, ayrıca o zaman diliminde insanlar çeşitli zararlarla da karşılaşmaktadırlar. Dolayısıyla gece ve gündüzün varlıklarını devam ettiren, onları emre amade tutan ve boyun eğdiren bir hükümranı vardır; öyle ki kendi nöbeti gelip sınıra ulaştığı zaman diğerinin gelmesiyle bütün nitelikleri yok olmaktadır. Her ne kadar çok güçlü görünseler de gece ile gündüzden hiçbirinde, diğerinin gelmesiyle gitmeme şansı yoktur. Her biri aynı çizgi ve aynı kanun çerçevesinde varlığını devam ettirir, dolayısıyla birinin işaret ettiği şeye öbürü de işaret eder. Üstelik onlarda ölümden sonra dirilme gerçeğinin de açık bir delili vardır ki bunu akıl fukarası ve inatçı kimselerden başkasının anlamama ihtimali yoktur. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra göklerin ve yerin her tarafına bir anda yayılan karanlık, aydınlık, gölge ve benzeri şeylerden biri her şeyi örtmekte, öbürü her şeyi aydınlatmakta, üçüncüsü de her şeyi kuşatmaktadır. Sonra gece ile gündüzün peş peşe gelmesinde, gökler ile yerin birbirlerinden uzak olmasında, birbirlerinden farklı olmalarına rağmen ovanın ve dağın, denizin ve karanın varlığında, yeryüzünde yaşayanların fayda elde etmeleri ile alakası vardır. Bütün işler bu çerçevede yü-
113 rümektedir. [§]Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun Hz. İbrâhim'e gösterilen şeylerden maksat, Allah'tan başka ilâh olmadığına kesin olarak inanmalarını sağlamaktır. İbrâhim yüzünü Allah'a çevirmişti[281]. Kendisine ulûhiyyet nispet

[281] Muhtemelen müellif burada "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim" (el-En'âm, 6/79) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

edilen herhangi bir şeyin kendisinde böyle bir kudretin olması veya onun için böyle bir imkânın varlığı asla ihtimal dâhilinde değildir. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا قَالَ هٰذَا رَبّٖى فَلَمَّٓا اَفَلَ قَالَ لَٓا
اُحِبُّ الْاٰفِلٖينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هٰذَا رَبّٖى فَلَمَّٓا اَفَلَ
قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنٖى رَبّٖى لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّٖينَ ﴿٧٧﴾ فَلَمَّا
رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبّٖى هٰذَٓا اَكْبَرُ فَلَمَّٓا اَفَلَتْ قَالَ يَا
قَوْمِ اِنّٖى بَرٖٓیءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾ اِنّٖى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذٖى فَطَرَ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنٖيفًا وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكٖينَ ﴿٧٩﴾

76. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabb'im budur' dedi. Yıldız batınca da 'Batanları Sevmem' dedi."

77. "Ayı doğarken görünce, 'Rabb'im budur' dedi. O da batınca, 'Rabb'im bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum' dedi."

78. "Güneşi doğarken görünce, 'Rabb'im budur; zira bu daha büyük' dedi. O da batınca dedi ki: Ey kavmim! ben, sizin (Allah'a) ***ortak koştuğunuz şeylerden uzağım."***

79. "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim."

[Hz. İbrâhim'in Yıldızı Rab Sanması]

Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. Bu beyandan başlayıp bu gruptaki dört âyetin sonuna kadar olan bölüm için üç yorum yapılmıştır.

Birinci yorum: Âyeti görünen anlamına bağlı olarak yorumlayanlara göre, Hz. İbrâhim (s.a.) kendisine rubûbiyyet nispet ettiği şeyler sona erdiğinde anladığı şekliyle Rabb'ini gerçek anlamda bilememişti, buna göre Cenâb-ı Hakk'ın gerçek anlamda bilinmesi duyu organlarının algılaması ile değil, âyetler ve ak-

lın verileriyle mümkündür. Sonunda Hz. İbrâhim (s.a.) **Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim,** demişti. Ancak bu görüşü benimseyenler de üçe ayrılırlar:

a) Birincisi, tefsirlerde rivayet edildiğine göre Hz. İbrâhim (s.a.) gizli bir kovukta Allah tarafından besleniyordu, henüz göklerin yaratılması ile ilgili herhangi bir şeye bakmış değildi; gecenin başında kovuğun deliğinden göğe doğru bakınca, parlak ve ışık saçan bir yıldız gördü, kendi kanâatine göre onun Rab olduğunu düşündü, zira o yıldız öyle görünüyordu ki İbrâhim (s.a.) ondan daha parlak ve daha aydınlık bir şey görmemişti. Bunun üzerine **Rabb'im**
113 **budur, dedi. Yıldız batınca da,** [§]Rabb'in hiç batmayıp hep var olması gerektiği düşüncesine dayanarak, bu Rab değildir anlamında olmak üzere **Batanları sevmem, dedi**[282]. Tıpkı "Senden başka dostlar edinmek bize yaraşmaz"[283] meâlindeki ilâhî kelâmı böyle bir şey bizim için mümkün değildir anlamına geldiği gibi. Hz. Îsâ'nın söylediği "Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz"[284] meâlindeki âyetin de ben asla böyle bir şey söylemedim anlamına geldiği gibi. Fakat bu görüşü savunan müfessirler, yıldızın batmasını bizatihi yok olmasına hamletmişlerdir. Bize göre ise onun yokluğu, ayın hükümranlığı belirince gerçekleşmektedir, ayın hükümranlığı ortaya çıktığında yıldızın hükümranlığını bastırmaktadır. Halbuki ona göre Rab asla bastırılamaz ve O'nun hükümranlığı yok olmaz. Gece karanlığında ayın ve güneşin durumu da buna göredir. Burada şunu da anlamak gerekir ki, şayet İbrâhim'e (s.a.) yıldız görünmeseydi, bu durumda onun Rabb'i olduğunu inkâr edecekti, halbuki onun varlığını kabul etmiş, sadece batmasını ve yok olmasını inkâr etmişti. İşte bu durum, onun bir halden başka bir hâle geçmesini, zevâl bulmak diye niteleyenlerin görüşünü geçersiz kılmaktadır.

b) Bazıları şöyle derler: Bu olay, Hz. İbrâhim'in (s.a.) henüz bulûğa ermediği bir zamanda vuku bulmuştur. İnsanlardan göklerin ve yerin ve benzeri şeylerin yaratıldığını ve bu yaratma işini de Allah'a nispet ettiklerini duymuştu. Nitekim âyet-i kerîmede ifade buyurulduğu üzere bütün müşrikler de böyle derler: "Onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, mutlaka 'Allah' diyeceklerdir"[285]. "De ki: Biliyorsanız söyleyin, bu dünya kime aittir?..."

---

[282] Böyle bir rivayet Katâde, Süddî ve Muhammed b. İshak tarafından zikredilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 249; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 303-304).

[283] el-Furkân, 25/18.

[284] el-Mâide, 5/116.

[285] Lukman, 31/25.

meâlindeki cümle ile başlayıp "Allah asla çocuk edinmemiştir"[286] anlamındaki cümleye kadar olan bölümde de müşriklerin aynı şeyi söyledikleri ifade edilmektedir. Sonra İbrâhim (s.a.) insanların putlara taptıklarını ve onlara ilâhlar
adını verdiklerini gördü, [§]düşündü, putların duymadığını, görmediğini, 113
kimseye fayda ve zarar veremediğini anladı ve böyle nesnelerin, yukarıda belirtilen şeyleri yaratmasının imkânsız olduğu kanâatine vardı. Bunları yapmanın çok büyük ve üstün bir gücü gerektirdiğini; göklerdeki melekleri işiten, yağmuru indiren, karanlığı, aydınlığı ve her türlü bereketi getiren o yüce gücü bulma arzusunun gerekli olduğunu anladı. Halkın kendisine nispet ettiği o arzuyu yönetene yöneldi. Sonra düşünmeye ve araştırmaya başladığında ilk olarak gözüne, belirtilen şeylerden daha güzel ve daha parlak bir şey görünmedi, zannetti ki bu O'dur. Sonra bunları yaratanın asla mağlup edilemeyeceğini bildiği için, onların mağlup edildiğini görünce, aradığı şeyin o olmadığını anladı. Bu sefer onu mağlup edene dönerek, Rabb'inin o olduğunu söyledi. Çünkü gece karanlığı güneşin ışığını mağlup etmiş yahut güneşin hükümranlığının devam etmediğini veya her şeyde emre amadeliğin ve boyun bükmenin izlerini görmüş, ama nesnelerin ve yaratmanın kendisine ait olmanın alâmetlerini görememişti. İşte o zaman anladı ki, bu yolla Rab bulunamaz, duyu organları vasıtasıyla da bilinemez. Tekrar gökleri ve yeri yaratan fikrine döndü, kendini ona kulluğa yönlendirdi ve onun Rab'lığını kabul etti. Çünkü yaratıklarda bunun izleri vardı, bunun üzerine yaratma fiilinin kendisine ait olduğu zâtı Rab ve ilâh olarak isimlendirdi ve ona iman etti. Şundan dolayı ki Hz. İbrâhim ilk halleri istidlâle bağlı bilgilere ve kendisine hitapta bulunulan kimsenin ulaşmak istediği delillere varmasına dayanıyordu. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

c) Bazıları da şöyle derler: Hz. İbrâhim (s.a.) kaderin seyrine uyup gitmişti. Âyette zikredilen şeyleri pek çok kez görmüştü. Ama Allah ona hidâyete ermesini dileyince kendisine onu ilham etti ve içine yerleştirdi. İnsanın daha önce tamamen gafil olduğu bir şeyden uyanır gibi o da hemen ayıldı ve güneş

---

286 "Biliyorsanız söyleyin, bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? 'Allah'a' diyecekler. 'O halde düşünmez misiniz?' de. 'Peki yedi göğün Rabb'i, yüce Arş'ın Rabb'i kimdir?' diye sor. 'Bunlar Allah'ın' diyecekler. 'O halde Allah'a saygınız yok mu?' de. 'Biliyorsanız söyleyin, bütünüyle varlığın yönetimi elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmaya muhtaç olmayan kimdir?' de. 'Yönetim Allah'ın' diyecekler. 'O zaman nasıl olup da böyle büyülenmiş gibi davranıyorsunuz?' de. Doğrusu biz onlara hakkı bildirdik, onlar ise kesinlikle yalancıdırlar. Allah asla çocuk edinmemiştir. O'nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi taktirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Doğrusu Allah o müşriklerin yakıştırdıkları şeylerden münezzehtir" (el-Mü'minûn, 23/84-91).

batarken doğan kırmızı yıldız gördü, kaybolup gidinceye kadar onu takip etti. Allah'a yakınlığı daha çok artmıştı, çünkü Rabb'inin zâil olmayacağını ve değişime uğramayacağını biliyordu. Hemen Allah'a sığındı ve **Batanları sevmem,**
116 dedi. [§] Allah'ı buluncaya kadar ay ve güneş hakkında da aynı şeyleri söyledi. Sonunda insanların ortak koştukları şeylerden kaçınıp tevhide ve O'na kulluğa yöneldi. Bu yorum, Hasan-ı Basrî'ye aittir. İlk yorum İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edilmiştir, ikinci yorum ise kelâmcılarındır.

Biz de onu, kaderin götürdüğü yere giden bir adam diye görerek Allah'a sığınıyoruz. O yıldız, ay veya güneş olaylarını düşününceye kadar Allah'tan gafil idi, sonra bunların hiç yokken ortaya çıktıklarını, sonra yine kaybolup gittiklerini görmüştü. Sonra emre amade olmanın ve yönetimdeki acizliğin izlerini de görmüştü; yıldız, ay ve güneş, rahat ve mutlu bir hayat süren insanın fayda görmesi için çalışıp yoruluyorlardı. Sonra âlemde hiçbir şeyi, tedbir ve idarenin kendisine ait olduğuna işaret edecek anlamda görmüyordu. İşte bunun üzerine o söz tahakkuk etti, Allah onu, "O, tertemiz bir kalple Rabb'ine yönelmişti"[287] meâlindeki âyetle niteliyor. -Denilmiştir ki: Buradaki "selîm" (سليم) kelimesi, şirkten sâlim olmak demektir, ona şirkten hiçbir şey bulaşmamıştı.- Cenâb-ı Hak ayrıca "İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir"[288] buyurmaktadır. Onların söyledikleri şey ise, ancak onun içine doğmuş olduğudur. Hz. İbrâhim (s.a.) şayet amacına ulaşsaydı, o da ilâhî mûcizelerden gafil ve cahil olmak konusunda kavmine katılmış olurdu. Yine Allah "Aynı şekilde biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk"[289] buyurmaktadır. Malumdur ki bunlar, İbrâhim'in (s.a.) görmesi için verilmiş şeyler değildi, çünkü onların hepsi herkes tarafın-
117 dan görülüyordu. [§]Ama açıkladığımız üzere bunlar iki sebepten dolayı söz konusu edilmişti ki bunlarda onun hakikati görülür[290]. "Kesin inananlardan olması için"[291] meâlindeki âyet, başlangıçta şüphe ediyordu veya kendisine Al-

---

287 "O, tertemiz bir kalple Rabb'ine yönelmişti. Babasına ve halkına, 'Siz neye tapıyorsunuz?' demişti" (es-Sâffât, 37/84-85).

288 el-En'âm, 6/83.

289 el-En'âm, 6/75.

290 "Cenâb-ı Hakk'ın 'Aynı şekilde biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk' meâlindeki âyeti, bunları ona gösterdi anlamında değildir, çünkü daha önce de onları gösteriyordu ve o göklerin ve yerin her ikisini de görüyordu. Bunun anlamı şudur: Allah onları iki şekilde göstermiştir: Alışılagelmiş olaylarla çelişen bir mûcize olması ve yaratılanın yaratana istidlâlde bulunması itibariyle göstermiştir. Mutad olanı nakzeden mûcize ile sözü edilen istidlâl, insanda cehâlet ve şüphe bırakmaz, bilakis imanı ve tevhidi gerçekleştirir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 256a-b).

291 el-En'âm, 6/75.

lah bilgisi verildiği halde cahil idi anlamına gelmez. Lâkin bu takdirde onun yorumu şöyle olur: İbrâhim peygamberin kesin inancı, burada duyusal bilgilerin kapsamına girmeyen ve zarurî olarak da bilinmeyen bilgilerle Allah'ın varlığına kesin bir şekilde inanmak anlamına gelir. Bu da ancak evrendeki izlerden istidlâl ile üretilen aklî bilgiler veya haber yoluyla mümkün olur[292]. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.* Cenâb-ı Hakk'ın "Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten Allah'tır"[293] meâlindeki âyeti, Allah gökleri yükseltmeden önce bir yere konulmuş duruyordu anlamına gelmez. "Allah iman edenleri karanlıklardan aydınlığa çıkarır"[294] meâlindeki âyet de, daha önce insanlar karanlıkta idiler, demek değildir. Kezâ Hz. Yûsuf'un "Ben, Allah'a inanmayan bir kavmin dininden uzaklaşıp geldim"[295] sözü de, onların içinden biri idi anlamına gelmez. İşte iman meselesi de böyledir; kul, her zaman Allah'a ve O'ndan başka ilâh olmadığına, her zaman kesin olarak inanması gerekir. Şüphe duyması veya bilmemesi şeklinde bir iman söz konusu olmaz. Bunun örneği, İbrâhim aleyhisselâmın durumudur.

[§] **İkinci yorum,** Hz. İbrâhim'in (s.a.) o sırada mümin olduğu ve Rabb'ini gerçek anlamda bildiği, ama kavminin kendisine daha çok güvenecekleri ve daha yaklaşacakları düşüncesiyle onların arzularına tabi imiş gibi göründüğü ve böylece onları tedricen alıştırmaya çalıştığı şeklindeki yorumdur. Bu, delilleri kullanmakta çok belîğ bir yol ve çok latif bir tuzaktır. Böylece onun kavmine ait inançları reddetmeyi ve onlarla inatlaşmayı kastetmediği anlaşılır. Bunun için önce kavminin saygı duyduğu yıldızlara saygı göstermek ve durumlarını bilmekle işe başladı, çünkü onlar yıldızları yüceltiyordu. Kavmi, elinde helâk olacağı ve mülkünü de kaybedeceği kişinin dünyaya geldiğini Nemrud'a haber verdi. Nitekim "Sonra yıldızlara şöyle bir baktı"[296] meâlindeki âyet-i kerîmeden bu durum anlaşılmaktadır, yani İbrâhim (s.a.) yıldızların miktarına baktı ve 118

---

292 "Cenâb-ı Hakk'ın 'kesin inananlardan olması için' meâlindeki âyeti, daha önce kesin inanmıyordu anlamına gelmez. Çünkü kesin olarak bilmek ifadesi, başlangıçta şüphe ediyordu veya yaratılışına Allah bilgisi konulduğu halde cahil idi anlamına çekilmez. Zira duyusal ve zarûrî bilgilere sahip olmayan kişinin kesin inancı Allah'ın evrendeki izleriyle istidlâl etmek veya bu konuya dair haberler -ki o ilmin kendisidir- almakla gerçekleşir. Birine ilim verilmiş iken bilmesi, geçmişte onun cahil olduğunu göstermez, ama bunun anlamı şudur: Kendisine melekût âlemini göstermemiz vesilesiyle iki yoldan biriyle, ya mûcizeler yoluyla veya istidlâl yoluyla bilenlerden olması için" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 256b).

293 er-Ra'd, 13/2.

294 "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır" (el-Bakara, 2/257).

295 Yûsuf, 12/37.

296 "Sonra yıldızlara şöyle bir baktı; 'Ben rahatsızım' dedi" (es-Sâffât, 37/88-89).

halkın bu konudaki bilgisini düşündü demektir, çünkü yıldızlara bakmış, sonra sözü edilen o hastalık bahanesini ileri sürmüştü, bunu yıldız ilmine dayanarak söylemiş değildi, yıldızların kaybolup gideceği bilgisine dayanarak söylemişti. Yok olup giden kişi hasta da olur. Böylece İbrâhim (s.a.) insanların bilgi sahibi olduklarını iddia ettikleri ilimde onlara muvafakat etmiş oluyordu. Bu konuda biz de aynı durumdayız. İnsanların, tapındıkları "Büd" (البُدّ)[297] adlı putun durumu da böyledir; onlara gönderilen havârîler puta saygı göstermişlerdi, onlar da bundan tatmin olmuşlar[298] ve karşı bir tedbir almak gereğini duymamışlardı. İnsanlar kendilerini kuşatan bir düşman tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdi, havârî bu tehlikeyi bertaraf etmesi için onları Büd adlı puta dua etmeye çağırdı, zira ancak dua edilmeye layık birine tapınılır, duaya rağmen bir netice elde edemeyen insanlar artık ümitlerini kesmişlerdi ki, onları hemen Allah'a dua etmeye çağırdı ve Allah da o tehlikeyi kaldırdı, bunun üzerine insanlar Allah'a iman ettiler. İşte İbrâhim'in (s.a.) durumu da böyledir. Bu yorum İbn Kuteybe'ye aittir. Fakat o, insanların kâhinlikle ve yıldızlarla uğraşan kişiler olduklarını belirtmiştir. Hz. İbrâhim (s.a.) yıldıza tapmadı ve onu Rab olarak
119 görmedi diyen biri, [§]onun yıldızı Rab diye isimlendirmesini, sonra yıldız kaybolunca bundan vazgeçmesini nasıl açıklar? Eğer öyle olsaydı, ancak yıldızlara, güneşe ve aya tapan bir kavim hakkında olur ve onların kaybolmasıyla da kendilerini ilzâm ederdi, çünkü bu durumda bir emre amadelik ve bir hükümranlığın başka bir hükümranlığa galibiyeti söz konusudur.

Bir şeyi, içinde başka bir anlam gizleyerek yapmayı caiz gören bu yorum, uygun bir izah tarzıdır. Nitekim putlara tapmaya zorlanan biri, Allah'a tapma niyetiyle putlara tapabilir, Muhammed aleyhisselâma küfretmeye zorlanan da, hayalinde canlandırdığı başka bir Muhammed niyetiyle küfredebilir. Hz. İbrâhim'in (s.a.) söylemiş olduğu "İbrâhim, 'Hayır' dedi, bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!"[299] meâlindeki âyet de bunu göstermektedir. İbrâhim (s.a.) "Hayır, bu işi şu büyükleri yapmıştır" meâlindeki

---

297 el-Büd (البُدّ) kelimesi, içinde putlar ve resimler bulunan mabet demektir. Farsça'dan Arapçalaştırılmış bir kelimedir... İbn Düreyd, onun tapınılan putun adı olduğunu söylemiştir, bu kelimenin sözlükte bir kökü yoktur, Farsça'dan Arapçalaştırılmıştır (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "بدّ" md.).

298 "el-Büdd meselesi de böyledir; o, insanların tapındığı putun adıdır, Hz. Îsâ (s.a.) onlara havârîlerinden birini göndermişti, havârî insanları hakka yaklaştırmak için puta zâhirde saygı göstermişti, onlar da bundan tatmin olmuşlardı" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 256b).

299 el-Enbiyâ, 21/63.

cümleyi, içinde şart olarak onların konuşabilmelerine bağlamıştır[300]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kâhinlikle ve yıldızlarla uğraşan o insanları tedricen hakka yaklaştırmak konusunda, buradaki yorum dikkate alınmadan denilmiştir ki: Hz. İbrâhim (s.a.) insanların putlara taptıklarını görünce, benzeri bir şeyle mukabele anlamında onları davet etti, çünkü onlar putların çeşitli zinetlerle süslendiğini, çeşit çeşit mücevherlerle süslenip güzelleştirildiğini gözleriyle görmüşler ve onlara tapmaya meyletmişlerdi, bundan dolayı İbrâhim (s.a.) de onlara yıldızlara ve zikredilen diğer şeylere tapmayı göstermiş, onların parlaklık ve aydınlık açısından çok daha güzel ve daha büyük olduklarını söylemişti. Zaten onlar özü ve varlığı itibariyle böyle idiler. İnsanların elleriyle yapıp tapındıkları putlar ise böyle değildiler. Bunu, putlara tapmalarını kendilerine çirkin göstermek [§] 120
ve belirttiğim gibi onları bu alışkanlıklarından kurtarmak için yapmıştı. Sonra henüz kalplerinde ikrar etmeden ve kesin bir kanâate varmadan önce, emre amade olmanın yahut mülkün zevâle ermesinin ilâh olma niteliğini ortadan kaldırdığını göstererek onların yöneldikleri ve kabul ettikleri şeylerin doğru olmadığını anlamaya zorladı. Yahut Hz. İbrâhim (s.a.) onların kalplerine, ibadet sırasında kendisini göremedikleri birine ibadet etme fikrini yerleştiriyor, böylece onları gerçekten kulluk edilmeye layık olana (Allah'a) kulluk etmeye zorluyordu. Veyahut da şöyle diyordu: Parlaklık, aydınlık, yaratıklara fayda sağlamak gibi özelliklere sahip olduğu zikredilen yıldızlar, hepsinin toptan uçup gitmeleri ve emre amade olmaları sebebiyle ilâh olmaya layık değil iseler, o insanların tapındıkları ve insan elinin ürünü olan, işitmeyen, görmeyen

---

300 "İkincisi, zikredildiğine göre İbrâhim (s.a.) insanlara zâhirde muvafık davranmış, ama bu muvafakatin caiz olduğuna dair sahih bir açıklama yapmamıştır. Zâhirde onlara muvafık davranması, ancak içinde doğru bir niyet gizlemesi halinde caiz olur; böylece gerçekte onlara muvafakat etmediği halde insanlar muvafakat ettiğini düşünsünler ve mâzur görülsün... O, putlara tapmaya zorlanan ve bu yüzden zâhirde putlara yönelerek insanlara muvafık davrandığını gösterse dahi, yine de Allah'a tapma niyetiyle putlara tapan insan gibidir. Kezâ Muhammed aleyhisselâma küfretmeye zorlanan da, hayalinde canlandırdığı başka bir Muhammed niyetiyle küfreden gibidir. Hz. İbrâhim (s.a.) "Hayır, dedi, bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!" sözünü buna göre söylemiştir. O, insanların putlarını kırmış, sonra da onları kırmakla bizzat putları itham etmiş, "Hayır, dedi, bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!" demişti. O "eğer konuşabiliyorlarsa" meâlindeki cümleyi, şart olarak içinde tutmuş ve "Bilâkis bu işi şu büyükleri yapmıştır" demişti. Bir şeyin şarta bağlanması, her zaman hakikaten veya âdeten olmaz, gerçekliğini değil yokluğunu ifade eder. İşte burada da durum böyledir, binâenaleyh İbrâhim'in (s.a.) sahih imanı içinde gizleyip söylemeden insanlara muvafık görünmesi caizdir. Âyette zikredilen şeyin de buna hamledilmesi gerekir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 256b).

ve kimseye fayda vermeyen putlar Rab olmaya ve ibadet edilmeye hiç layık değildirler. *En doğrusunu Allah bilir.* İkna etme yönteminin bu türü, şunu göstermektedir: Şayet onların yıldızları Rab edinmedikleri zâhir olsaydı, onlara taparlardı. İbn Kuteybe'nin söylediği de bunun gibidir.

Âyetin üçüncü yorumu, inkâr ve istihzâ anlamına gelmesidir. Bunda da tedricilik anlamı vardır. Çünkü İbrâhim aleyhisselâmın yaptığı şey, fark edilmeyen taraftan onlara delille üstün gelmek, yahut içine düştükleri kızgınlık
121 halinde adım adım şüphe sebeplerini geçersiz kılmak; [§]inkâr etme sebeplerinin yanlışlığını açıkça gösterip başa dönmek ve maksud olanı kabul etmeye zorlamaktır[301]. Sonra bu yorum hakkında şunlar söylenmiştir: Birincisi, onlar yıldızlara ve âyette zikredilen şeylere tapıyorlar, çocuklarını ve küçükleri de onlara tapmaya çağırıyorlardı. İbrâhim (s.a.) de buna çağırılan kişilerden biri idi, yıldızı görünce; **bu** sizin taptığınız **Rabb'im**, yani beni kendisine tapmaya çağırdığınız Rabb'im, dedi. Yani beni kendisine tapmaya çağırdığınız **Rabb'im budur** dedi. Ayın doğduğunu, dolaştığını ve sonra kaybolup gittiğini görünce, onun da emre amade olduğunu anladı ve ben ona tapmayı **sevmem,** dedi. Ancak insan bazan halkın iddialarına nasıl karşılık vereceğini bilmek ve söyledikleriyle onların kalplerini rahatlatmak için kendisini tapmaya davet ettikleri şey üzerinde düşünür, içinde bulunduğu topluma, beni kendisine tapmaya çağırdığınız anlamındaki cümlesini gizleyerek, **Rabb'im budur**, sözünü söyler. Onun Rab olamayacağı kendisine mâlum olmakla birlikte, neticede onları ilzâm için böyle der. Bu da gayeye adım adım varmak için uygulanan tedricî bir yoldur. Çünkü İbrâhim (s.a.) onlara muvafakat ettiğini gösterdikten sonra kendilerine delile üstün gelmek için böyle diyordu. **Bu**, beni tapmaya çağırdığınız **Rabb'imdir** sözünü gizlice söylemiş de olabilir. Onlara muvafık olduğunu göstermekle de ironi yapmıştır. İşin başında istediği neticeyi alamayacağı bir yaklaşımla onları ilzâm için kendilerine bu açıklamayı yapıyordu. Zira on-

---

301 "Üçüncü yorum şudur: Âyet zâhirde, tercih sanatının varlığını gerçekleştirmek anlamına gelse de hakikatte inkâr ve istihzâ anlamındadır. Bu da tedricilik anlamına gelir. Çünkü tedricilik, hissedilmemesi açısından veya maksadın gerçekleşmesinde şüphe sebeplerini adım adım nakzetmeye insanı ilzâm eder. Cenâb-ı Hak 'Âyetlerimizi yalanlayanları hiç bilmedikleri yerden adım adım yıkıma götürürüz" (el-A'râf, 7/182) buyurmaktadır. Hakkı ortaya çıkarmak için istidrac da bu yolu takip eder; yani zâhirde onlara muvafık görünür, inandıkları şeyler hakkındaki açık delilleri ve onlarla ilgili şüpheleri kendilerine gösterir. Onlara hiç anlamadıkları yerden yaklaşır. Maksat, onların dinlerini iptal ve itikatlarını nakzetmektir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257a; Medîne nüshası, vr. 286a).

ları ilzâm eden bu mâna, işin başında İbrâhim'e (s.a.) de, oradaki herkese de mâlum idi[302].

İkincisi, **Rabb'im budur** meâlindeki cümle, "bu, bana bahsettiğiniz kişi midir?" anlamında kullanılmıştır. Yani onun bahsettiğiniz konumda olmadığını ifade etmek için, sözlerini reddetmek anlamında olmak üzere "bu o mu?" demiştir. Yahut kendince mâlum olanı ikrar etmek için alay etmek amacıyla böyle söylemiştir. [§]Bu iki yorumdan hangisi olursa olsun, İbrâhim'in (s.a.) 122
maksadı onlarla alay etmekti; ilk sözünün onlarla alay etmek, iddialarını reddetmek veya sorgulamak anlamı taşıdığını da müteakip cümlesinde ortaya koymaktadır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın "Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular?"[303] meâlindeki âyetine benzemektedir, yani onlar, Allah'ın yarattığı gibi bir şey yaratmadılar, demektir. Devamında gelen "De ki: Her şeyi yaratan Allah'tır" anlamındaki beyan bunu açıklamaktadır. İşte açıklamaya çalıştığımız âyetteki **Batanları sevmem** meâlindeki cümle de onu açıklamaktadır. Bunu kalbinde gizleyerek "bu Rab mıdır?" anlamına gelmek üzere **Rabb'im budur**, demiş olması mümkündür. Âyette belirtilen diğer varlıkların da böyledir. Sonra kararını insanlara bildirmek aşamasında gök cisimlerine dönüyor ve onların, insanların kendilerine yardım ettiklerini zannettikleri Rab olmadıklarını layık olmadığını söylüyor.

Bunu söylediği sırada onun kâfir olmadığının delilini yukarıda belirtmiştik. Peygamberler büyük günah işlemekten mâsum oldukları sabit iken küfürle nasıl imtihan edilebilirler? Cenâb-ı Hak, "Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir"[304] buyurmaktadır. Binaenaleyh içinde küfrün bulunması mümkün olan her şey, bunun gibidir, dolayısıyla onu ehline tahsis etmenin gereği yoktur.

---

302 "İkincisi, İbrâhim (s.a.) 'Rabb'im budur' sözünü, her ne kadar insanlara muvafakat ve yardım ediyor gibi görünse de, onlarla alay etmek ve yaptıklarını reddetmek düşüncesini içinde gizleyerek söylemiştir. Bu durum, sözün başında ve insanların örf ve âdetlerinde görülebilen bir şeydir. Nitekim bir ilimde mahir olan biri hakkında, kendisinin üstat olmaya layık olmayan birine, falancı senin üstadındır, denir, o da alay ederek, evet o benim üstadımdır, diye karşılık verir. İşte bu da onun gibidir. 'Batanları sevmem' cümlesi bunu açıklamaktadır, binaenaleyh başlangıçta söylediği 'Rabb'im budur' cümlesi, onları desteklemek anlamında değil, alay etmek mânasına gelmektedir. Çünkü onları ilzâm eden bu mâna, başlangıçta da onlar için açıktı" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257a; Medîne nüshası, vr. 286a).

303 "Yoksa Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu iki yaratma arasındaki benzerlikten dolayı mı şaşırdılar? De ki: Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir, karşı konulamaz güce sahiptir" (er-Ra'd, 13/16).

304 el-En'âm, 6/124.

Sonra her türlü noksanlıktan münezzeh olan Allah bütün bunların gerçek mahiyetini açıklamayı dileseydi yahut bu konunun dindeki maksadını, oluş zamanını ve yorumunu bilmeye ihtiyacımız olduğunu düşünseydi, mutlaka onu açıklar veya Resûlullah'tan (s.a.) o konuda bir haber gelirdi. Lâkin bunların hakikati bilgisi, müşahedeye dayanan bir bilgidir ki o da bizim için söz konusu
123 değildir. [S]Bize düşen, onun hakikatine ulaşmaya çalışmaktır, biz bununla mükellefiz, sözün söylendiği zamanı ve meydana gelen olayları müşahede etmekle mükellef değiliz[305]. Yapılması gereken şey, bu kıssanın ve onda bulunan dinî delillerin hikmetini düşünmektir. Bu hikmet de, *en doğrusunu Allah bilir ya,* on kısımda özetlenebilir. Birincisi, Allah bunu Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğine delil kılmıştır, çünkü o gayba ait haberlerdendi, Allah'ın elçisi ise Mekke'de yaşamıştı, orada bunu bilen kimse de yoktu. Ayrıca oradan ayrılmamış, peygamberlerin kitaplarını tevarüs ederek bu bilgilere sahip olan birinin yanına da gitmemişti. Resûlullah (s.a.) eliyle yazı yazmamış yahut herhangi bir yazılı metni de görmemişti. Bütün bunlar, bu bilgiyi ona Cenâb-ı Hakk'ın öğretmiş olduğunu gösterir. Ayrıca bu kıssada tevhide ait deliller, putlara tapmanın reddedildiğine ve bunu yapan insanların akılsızlıklarına da işaretler vardır. İbrâhim'in (s.a.) yahudi veya hıristiyan olduğunu iddia edenler[306] tarafından böyle bir şeyin öğretilmesi ihtimali de yoktur. Sonra onların kitapları Hz. Peygamber'in (s.a.) konuştuğu dille yazılmamıştı. Hülasa başka bir ifadeyle böyle şeylerin, kitabın değiştirilmiş olması ve muhtelif olması sebebiyle, reddi ve inkârı mümkün olan bir kaynağa dayanarak delil gösterilmesi ihtimali de yoktur[307].

İkincisi, Resûlullah'ın (s.a.) mensubu olduğu millete şefkat gösterilmesi talebidir; onlar Hz. İbrâhim'in (s.a.) soyundan idiler ve atalarının dinine sahip olduklarını iddia ediyorlar, atalarının hatıralarını korumaya ve onları tak-

---

305 "...Bizim bu olayın bizzat kendisine şahit olmamız söz konusu değildir. Şahit olmakla elde edilen bilgi, gerçek bilgidir, bu ise bize verilmemiştir. Yalan olması muhtemel olan bir şeye Allah adına yemin ederek şahitlik ettiğini söylemek ise bâtıldır. Bu, amelle ilgili bir mesele değildir ki, bazıları onun gereğini yerine getirmek tercihi ile mükellef tutulsun" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257a; Medîne nüshası, vr. 286a).

306 Burada müellif merhum, muhtemelen Cenâb-ı Hakk'ın şu beyanına ve bu âyetin nüzul sebebine işaret etmektedir: "İbrâhim ne yahudi ne hıristiyan idi; bilâkis o, tek Allah'a inanıp boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi" (Âl-i İmrân, 3/67; bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 307).

307 "Bir şeyin bir dilden başka bir dile çevrilmesi halinde bazı farklılıkların ve değişikliklerin yapıldığı düşüncesini akla getirir. Farklı bir dilin kullanılması ve lafızların değişmesi halinde aslın değişime uğradığı iddiasıyla inkâr ederler. Binaenaleyh inkârı ve reddi mümkün olan böyle bir şeyin delil olarak gösterilmiş olma ihtimali yoktur" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257b; Medîne nüshası, vr. 286b).

lit etmeye çalıştıklarını söylüyorlardı. Dolayısıyla ataları hakkındaki bu iddia onları, taklit ettiklerinden başka bir sözü kabul etmeyecek derecede kendilerini bağlıyordu. Çünkü bütün müşrikler nazarında Hz. İbrâhim (s.a.) kendisine uyulması gereken bir imamdı ve her atadan daha öncelikli olmaya layık-
tı. Her dünyaya gelen insanın [§]onun dininde yaratıldığı inancı mezkûr ve 134
mahfûz idi[308]. Buna muhalefet edenin ismi de namı da yok olup giderdi. İşte peygamberleri taklit etmeye, insanların tabi olduklarını taklitten daha layık olduklarına dair en büyük delillerden biri budur. Bundan dolayı Ehl-i Kitap, Resûlullah'ın (s.a.) getirdiği tevhidi ve kendilerine teklif ettiği dinden herhangi bir şeyi kendi kitaplarına aykırı görerek reddetmeden önce Hz. İbrâhim'e (s.a.) dostluk konusunda ittifak halinde idiler.

Üçüncüsü, Hz. İbrâhim (s.a.) Rabb'ı bilme yolunu, yaratılışından hareketle göstermeye çalıştı, hak yolunu bulmak için dinini de, babasını veya kavmini taklit etmeksizin mûcizeleri düşünme ve araştırma esasına bina etti, bu anlayışın bütün nesline hatıra olarak kalması için tâbilerini de bu yola yönlendirdi.

Dördüncüsü, Hz. İbrâhim'in (s.a.) bu durumlardan çıkış yolu ile ilgili olarak belirtilen hususlar, zâhirde hoş değilmiş gibi görünmektedir, fakat bunun insan tabiatının nefret etmediği ve aklın da reddetmediği bir yönü vardır; Cenâb-ı Hakk'ın kullarını kendisi hakkındaki sözlerle imtihan etmesi ve verdiği emirde durması gerektiğidir.

Beşincisi, din konusunda akılların taşıyabileceği kadar deliller getirmenin gerekli olduğunun bilinmesidir. Çünkü Hz. İbrâhim (s.a.) bu yolla kavmini cevap vermekten âciz bırakmış ve Rabb'inin dinini ortaya koymuştu. Hz. İbrâhim'in muhalifleriyle yaptığı bu tartışma sayesinde din konusunda münazara da bulunmayı çirkin gören pek çok müslümanı görüşünün yanı sıra ve dinde üstatları taklit etmek gerektiğini savunanların ve ayrıca doğruyu yanlıştan ayırt etme yeteneğine sahip akılla insanlar nezdinde çelişkili rivayetlerin zâhirine uymak gerektiğini düşünenlerin görüşlerinin yanlışlığı ortaya çıkmıştır. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Altıncısı, münazara iki amaçla yapılır: Kendi sözünün doğruluğunu kanıtlamak delilleri ortaya koymak ve mümkün olduğu kadar rakibinin iddiasındaki kusurları göstermek suretiyle o fikrin yanlışlığını ortaya koymak için[309].

---

308 "Hz. İbrâhim'in (s.a.) neslinden gelen diğer peygamberler gibi, kıyâmete kadar herkes onun dini üzere yaratılır" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257b).

309 "Bunda münazaranın iki amaçla yapılacağı beyan edilmektedir: Biri, görüş ve iddianın ispatını gösteren delilleri ortaya koymak, ikincisi de hasmın iddiasındaki çelişki ve yanlışlığı göstermek için" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 257b).

125 [§]Çünkü Hz. İbrâhim (s.a.), tanrı diye inanılan nesnelerin tedbir ve idaresinin başkasının elinde olduğunu gösteren izler taşımaları sebebiyle onların ilâhlık iddialarını reddetmiştir. Nitekim putlar hakkında şöyle demişti: "Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir puta niçin taparsın?"[310] Başka bir yerde de şöyle söylemişti: "Hem ne diye beni yaratan Allah'a kulluk etmeyeyim ki?"[311] Bir başkasında "Beni yaratana"[312] meâlindeki ifadeyi kullanmıştı. Onların sözlerinin gerçekliği iddiasını bazan zıt anlamdaki delillerle iptal ediyordu. Bütün bu hallerde şöyle demesi de caizdir: İlâh olduğunu söylediğiniz şeyler hakkındaki iddianızın delili nedir?

Yedincisi, gerçekte onların inançlarını inkâr ve reddetmek kararına sahip olmakla birlikte selâmete ermek için kendilerine muvafakat göstermiş olması da mümkündür, Zira insan zâhirde böyle bir desteği ortaya koymakla, uygun bir fırsatı ve başarıya ulaşmayı hedeflemiş olabilir. Bu yolla kavmi ile münazara imkânı bulmakta ve "Rabb'im hayat veren ve öldürendir"[313] meâlindeki sözle de daha önceki delili terk etmektedir. Hasmı "Hayat veren ve öldüren benim" deyince, İbrâhim (s.a.) "Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir" diyerek, öncekinden daha açık, aklı daha yatkın ve insan tabiatına daha uygun bir delile yöneliyordu.

Sekizincisi, insanlar şayet düşünürlerse gerçeğe dair yeterli deliller getirmeden Cenâb-ı Hakk'ın hiçbir zaman onları kendi hallerine terk etmediğinin bilinmesidir. Ayrıca bunda insanlar şayet düşünüp araştırmaları sonunda, vakıf olunamayan ve kabule uygun görülmeyen bir inancı benimsemedikleri için Allah'ın yaratıkları hiçbir zaman ilzâm etmediğini bilmelerine yönelik bir delil vardır. Bundan dolayı Allah, hakkı kabulden yüz çeviren insanın mazeret kapısını kapatmak amacıyla delilleri ortaya koydu, gerekli açıklamaları yaptı ve bu delillerin ardından açıkladığı bütün emirlerini bunlarla irtibatlandırdı.

---

310 Meryem, 19/42.

311 Yâsîn, 36/22. Bu âyet Hz. İbrâhim (s.a.) hakkında gelmemiş, bilakis Yâsîn sûresinde sözü edilen karye ehlini korkutmak için gelmiştir. Hz. İbrâhim hakkında ise Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Bir zaman İbrâhim babasına ve topluluğuna şöyle demişti: Ben sizin taptıklarınızdan uzağım, beni yaratan başkadır (ancak O'na ibadet ederim). O bana doğru yolu gösterecektir" (Zuhruf, 43/26-27).

312 "O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. Beni yediren ve içirendir. Hastalandığım zaman bana şifa verendir. Canımı alacak olan, sonra beni yeniden diriltecek olandır. Hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum yine O'dur" (eş-Şu'arâ, 26/78-82).

313 "Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak Rabb'i hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim 'Rabb'im hayat veren ve öldürendir' deyince o, 'Hayat veren ve öldüren benim' dedi. İbrâhim 'Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir' dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zâlimler topluluğuna rehberlik etmez" (el-Bakara, 2/258).

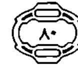
[§]Dokuzuncusu, "İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delil- 136
lerimizdir"[314] meâlindeki âyette buyurulduğu üzere, ancak Allah'ın lütfu ve ihsanı ile diline bunları güzelce açıklama imkânını ve o delilleri ortaya koyma gücünü verdiği kimseden başka birinin bunu yapamayacağının bilinmesidir.

Onuncusu, din konusunda çeşitli derecelere ulaşmanın, şeref ve fazilet menzillerine yükselmenin ancak Allah'ın lütfu ile mümkün olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak "Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz"[315] buyurmaktadır. O, ne zaman yükseltmeyi dilerse, mutlaka gerçekleşir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İmâmiye mezhebinden bazıları, bu âyetin tefsirini Hz. Ali'nin (r.a.) yaptığı açıklamadan (şerh) aldıklarını iddia ederek şöyle derler: Buradaki yıldızın tevili mezun, ayın tevili lâhık, güneşin tevili de imamdır. Mezuna, **Rabb'im budur** derken, kendisini eğiteni, onu ilimle yetiştireni kastetmektedir. **Yıldız batınca,** yani kaybolunca ondan yüz çevirdi ve ben bunu **sevmem** dedi. Sonra lâhıkı gördü, keza arkasından da imamı gördü. Sonra resûlden ilim alan sonrakine yöneldi, çünkü onlara göre sonraki, zikredilen şeyleri anlayan idi. Mütemmin derecesini -ki o imamdır- geçince, risâlet derecesine ulaştı, bu da hayal ile güçlenen 'nefs-i nâtıka'dan gelen şeydi ve onlara dinî kuralları tasvir eden biriydi. Böylece onlar birçok Rabb'e kulluğa mecbur kaldılar ve onların vasıtasıyla bir dereceden başka bir dereceye yükseldiler. Bu, düşünen biri için çelişki dolu bir iddiadır. Çünkü 'mezun'da olan şey kaybolunca 'lâhık'a ulaştı, 'mezun' da 'mezun' olarak kaldı. İkincisi, yani nefs-i nâtıkanın vardığı şey, övgüye ilkinden daha layık değildi, zira o da 'mezun' idi. Şayet orada başka
bir derece olsaydı, [§]ya 'mezun'un diğerine kavuştuğu anda ona ulaşır, ya 137
da ulaşmazdı. Şayet ona ulaşamazsa, onun 'mezun'dan daha akılsız olmadığı anlaşılır, çünkü ikinci dereceye çevrilmesine engel olmuştur ve ona başkası ulaşmıştır. Eğer ona ulaşırsa, mütemmim derecesinde onunla beraber olurdu, bu durumda nitelediği şeyi tercih ettiği halde onu sevmem nasıl derdi? Sonra başkasından aldığı yolu takip ederek giden için onu sevmem nasıl derdi? Yahut kendisini yetiştirdikten sonra onun rablığından uzaklaşıp başka Rabb'i tercih ettiğine göre, yetiştirmeden önce nasıl onun Rabb'i olurdu? Öyleyse onun şükrünün âkıbeti, Rabb'inin, onun küfre varması için gayret etmesine varmıştır. Böylece adım adım ikinciyi inkâr etme noktasına vardı. Sonra akla yöneldi, sonra da âlemlerin Rabb'ine ulaştı. O, başta da sonda da Rab idi. O'ndan başka

[314] el-En'âm, 6/83.
[315] el-En'âm, 6/83.

hiç kimse için rablık söz konusu değildir, O ortakları olmaktan çok üstündür. Her işin sonu ve yaratılanların gidecekleri yer de O'nun yanıdır. Her yükselmenin bir sınırı olsaydı, ona başkaları da yükselirdi ve daima bu sınırların sonuna varılırdı. Böylece herkes, sonrakiler veya konuşanlar olur, neticede bütün rehberler, mezunlar ve imamlar bâtıl olur. Cenâb-ı Hak bu türlü hayallerden Hz. Ali'yi (r.a.) uzak tutmuş, Allah onun yüzünü -şerefini artırsın- onu bu tür safsatalardan korumuştur. Allah'a hamdolsun.

وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَاجُّٓونِّي فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينِ وَلَٓا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ رَبّ۪ي شَيْـٔاً وَسِعَ رَبّ۪ي كُلَّ شَيْءٍ عِلْماًۜ اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

80. "Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabb'imin (beni korkutacak) ***bir şey dilemesi hariç. Rabb'imin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?"***

Kavmi onunla tartışmaya girişti. Burada Cenâb-ı Hak, kavminin onunla tartıştığını belirtmiş, fakat neden tartıştıklarını açıklamamıştır. Ancak verilen
128 cevapta [§]bu tartışmanın neden yapıldığı görülmektedir: **Onlara dedi ki: Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz?** Buna göre bu tartışmanın Allah hakkında, Allah'ın birliği ve dini hakkında yapılmış olması muhtemeldir. Allah'ın emrine tâbi olmak ve O'na itâat etmek konusunda yapılmış olması da muhtemeldir. İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen bazı rivayetlerde belirtildiğine göre; **Kavmi onunla tartışmaya girişti,** yani ilâhları konusunda tartıştılar ve onu ilâhlarla korkuttular, dediler ki: İlâhlarımıza tapmıyorsun ve onlara hakaret ediyorsun, onların sana zarar vermelerinden, aklını başından almalarından korkmuyor musun?[316] Bu yorum, ihtimal dâhilindedir. Bu, Hûd aleyhisselâmın kavminin kendisine söyledikleri söze benzemektedir: "Tanrılarımızdan biri senin aklını almış! demekten başka söyleyeceğimiz söz yok!"[317] Sonra Hz. İbrâhim (s.a.) onlara şöyle dedi: Peki siz onlardan korkmuyor musunuz? On-

---

316 Buna benzer şeyler İbn Cureyc'ten rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 252; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 307).

317 Hûd, 11/54.

lar cevaben dediler ki: Biz onlara tapıyoruz, neden korkalım? Hz. İbrâhim (s.a.) şöyle karşılık verdi: Onların büyüğünü-küçüğünü, erkeğini-kadınını karıştırmışsınız; küçüğü ile karıştırdığınız için büyüğünden korkmuyor musunuz? Kadınlarla karıştırdığınız için erkek olanlardan korkmuyor musunuz? Onların, tanrılarına tapmadığı için Hz. İbrâhim'i (s.a.) Allah ile korkutmuş olmaları da muhtemeldir, çünkü onlar şöyle diyorlardı: "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[318]. Şöyle de söylüyorlardı: "Bunlar Allah katında bizim aracılarımızdır"[319]. Dolayısıyla onlar ilâhlarına tapmadığı için Hz. İbrâhim'i Allah ile korkutuyorlardı, çünkü onlara göre ilâhlar kendilerini Allah'a yaklaştıracaklardı, onlara tapmamak da insanı Allah'tan uzaklaştırırdı.

Allah beni doğru yola iletti, sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Buradaki **beni doğru yola iletti.** Bu ilâhî beyan, gerçek dine ve tevhide iletti, bana kendisine itâat ve emirlerine tâbi olma yolunu gösterdi anlamına gelebilir. Sonra da şöyle dedi: O bana doğru yolu göstermişken sizin tanrılarınızdan neden korkayım?

[§]Ancak Rabb'imin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Bu cüm- 129
lenin iki anlama gelmesi muhtemeldir. Birincisi, Rabb'ime isyan etmekten başka bir şeyden korkmam, ancak O'na isyan edersem korkarım, o zaman ben onun dilemesine bağlı olurum ve O dilerse bana azap eder, dilerse azap etmez.

Rabb'imin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Yani isyan etsem de itâat etsem de, bütün bunların ilmi O'nun yanındadır.

وَكَيْفَ اَخَافُ مَٓا اَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ
يُنَزِّلْ بِهٖ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَاَيُّ الْفَرِيقَيْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ كُنْتُمْ
تَعْلَمُونَ

81. "Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), ***iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?"***

---

[318] ez-Zümer, 39/3.

[319] Yûnus, 10/18.

Siz, Allah'a ortak koşmaktan korkmazken ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edilmiştir: **Ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım?** Yani Allah'a ortak koştuğunuz putlardan nasıl korkarım? Üstelik **Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken.** Yani diyor ki: Allah'ın Kitab'ında, mazeret olarak ileri sürecekleri bir delilleri yokken. **İki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?** Yani iki din mensuplarından hangisi, ben mi, yoksa siz mi güvende olmaya daha lâyıksınız? **Biliyorsanız (söyleyin),** ben tek bir ilâha kulluk yapıyorum, siz ise pek çok tanrıya tapıyorsunuz[320]. Şöyle denilmiştir: Onlar Hz. İbrâhim'i (s.a.), kendi tanrılarına tapmayı ve kulluk konusunda onları Allah'a ortak koşmayı terk ettiği için korkutuyorlardı. Bunun üzerine o şöyle dedi: **Ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım?** Yani Allah'a ortak koştuğunuz putlardan nasıl korkarım? Üstelik **Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm** -yani ortağı bulunduğuna dair bir delil- **indirmediği** başka **şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken.** Sonra şöyle devam etti: **İki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?** Ben mi, yoksa siz mi? Tek bir ilâha kul olan mı güvende olmaya
130 daha lâyıktır, yoksa büyük-küçük, erkek-kadın bir çok ilâha kul olan mı? [§]
Yahut şöyle denilir: Sizin, ne kendilerini terk ettiğimde bana bir zarar veren ve ne de dediğinizi yaptığımda bana fayda veren Allah'tan başka taptığınız tanrılara tapmayı terk etmekten dolayı ben neden korkayım? Üstelik siz, kendisine kulluğu terk ettiğinizde size zarar vermek gücüne, O'na kulluk yaptığınızda da fayda vermek kudretine sahip olan benim Allah'ıma kul olmayı terk etmekten korkmazken. **İki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?** Zarar ve fayda verme kudretine sahip olan tek bir ilâha tapan mı, yoksa bu kudrete sahip olmayan ilâhlara tapan mı?

اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوٓا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

82. "İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır."

---

320 İbn Cureyc şöyle dedi: "Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?", tek bir Rabb'e kul olan mı, yoksa birçok ilâha tapan mı? (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 254).

Denildi ki: Kavmi ona şu cevabı verdi: Zarar ve fayda verme kudretine sahip olan tek bir Rabb'e **İnananlar ve imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar**[321]. Şöyle de denildi: Tasdiklerini ve imanlarını şirkle karıştırmayanlar ve Allah'ı bırakıp başkasına tapmayanlar, **İşte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır,** yani dalâletten ve şirkten uzaklaşıp doğru yolu bulanlardır. Denildi ki: Bu âyette geçen "zulüm" (ظلم) kelimesi şirk demektir. İbn Mesûd'un (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: **İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar** meâlindeki âyet nâzil olunca, müslümanlara ağır geldi ve dediler ki: Ya Resûlellah! Hangimiz kendine haksızlık yapmaz ki? Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "O sizin zannettiğiniz anlamda değildir, ancak o şirktir, Lokman'ın oğluna söylediklerini duymadınız mı? Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır"[322]. Hz. Ebû Bekir (r.a.) bir gün arkadaşlarına şöyle dedi: Şu iki âyet hakkında ne dersiniz? "Rabb'imiz Allah'tır deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar"[323] meâlindeki âyet ile **İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar** meâlindeki âyet. Cevaben dediler ki: "Rabb'imiz Allah'tır deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar" meâlindeki âyet, imandan sonra Allah için amel edenler ve O'nun emri üzere dosdoğru yaşayanlar, demektir. **İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar** meâlindeki âyet de, günah işlemeyenler demektir. Hz. Ebû Bekir; siz bize çok ağır bir külfet yüklediniz, dedi; **İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar**
meâlindeki âyet, imanlarına şirki bulaştırmayanlar demektir. [§]"Rabb'imiz 131
Allah'tır deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar" meâlindeki âyet de, oradan şirke veya başka tarafa dönmeyenler demektir[324]. Eğer bu rivayetler sahihse, orada zikredilen zulüm kelimesinden maksadın şirk olduğu anlaşılır. Şayet sahih değilse, o zaman şirkin dışında bir şey kastedildiği anlamına gelebilir; buna göre zulmetmeyen ve günah işlemeyen kimse, Allah tarafından güven içindedir demektir, fakat günah işleyen veya zulmeden kişinin korkması gerekir, o Allah'ın dilemesine kalmıştır, Allah dilerse ona azap eder, dilerse bağışlar ve affeder.

---

321 "Şöyle denilmiştir: İbrâhim kavmine "İki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?" deyince, kavmi ona bu cevabı verdi, aynı sözle kendisine târîzde bulundular ve onlar da "İki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?" dediler. Hz. İbrâhim onlara şöyle karşılık verdi: Zarar ve fayda verme kudretine sahip tek bir ilâha iman edenler ve "ve imanlarına herhangi bir zulüm bulaştırmayanlar" dedi..." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 258b).

322 Lukmân, 31/13. Buhârî, "Tefsîr", 31/1.

323 Fussılet, 41/30.

324 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 256, XXIV, 115; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 308, VII, 322.

وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ اٰتَيْنَاهَآ اِبْرٰهٖيمَ عَلٰى قَوْمِهٖ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُ اِنَّ رَبَّكَ حَكٖيمٌ عَلٖيمٌ

83. "İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin Rabb'in hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir."

İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir. Bu âyet, Hz. İbrâhim'in o vakitte mümin olmadığını ve Rabb'ini bilmediğini iddia edenleri yalanlamaktadır, çünkü Cenâb-ı Hak burada, kavmine karşı kendisine deliller verildiğini haber vermektedir. Şayet Hz. İbrâhim, onların dediği gibi olsaydı, Allah'ın ona verdiği deliller kendisinin aleyhine olurdu. Allah delilleri ona, kavmine karşı kullanmak üzere gönderdiğini haber verdiğine göre, bu İbrâhim'in o sırada iddia ettikleri gibi olmadığını, aksine daha önce belirtildiği gibi[325] Rabb'ini bildiğini ve O'na ihlâsla bağlı olduğunu gösterir.

Şayet biri şöyle bir soru sorarsa: Cenâb-ı Hakk'ın (s.a.) kavmine karşı kullanmak üzere Hz. İbrâhim'e verdiği deliller şu âyet-i kerîmede zaten ifade edilmişti: "Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabb'imin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Rabb'imin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?"[326]

Ona şu cevap verilir: Bu, karşılıklı deliller ileri sürülen bir tartışma değildir, o ancak tevhidi ve dini açıklamaktır. Görmez misin ki, Hz. İbrâhim (s.a.) şöyle diyor: "Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabb'imin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç"[327]. Tartışma ise şu âyetlerde belirtilmiştir: "Batanları sevmem"[328]. "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim"[329].
132 [§]Sözü edilen tartışma, Rabb'ın birliğini ve ulûhiyyetini ve onların taptıkları ilâhların anlamsızlığını anlatan bunun gibi âyetlerde geçmektedir. Bu anlamdaki diğer bazı âyetler de şunlardır: "Dedi ki: Kendi ellerinizle yonttuğunuz

---

325 bk. el-En'âm, 6/75-79 âyetlerinin tefsiri.

326 el-En'âm, 6/80.

327 el-En'âm, 6/80.

328 el-En'âm, 6/76.

329 el-En'âm, 6/79.

şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı"[330]. "Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir puta niçin taparsın?"[331] "Yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Hastalandığım zaman bana şifa verendir"[332].

Bu âyette Mûtezile'nin iddiasının reddine ilişkin delil vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak **İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir** buyurmaktadır. Buradaki "îtâ" (الايتاء) kelimesi vermek, lütfetmek anlamına gelir. Buna göre yıldızlar, güneş, ay ve âyette belirtilen şeyler, mevcut idiler. Bu, belirttiğimiz şeylerle kavmine karşı tartışma delillerini Hz. İbrâhim'e (s.a.) verenin Allah olduğunu gösterir. Bu da, Hz. İbrâhim'in (s.a.) kavmine karşı kullandığı tartışma delillerini O'nun yarattığına işaret eder, çünkü âyette **delillerimizdir** diye onları kendine nispet etmektedir. Dolayısıyla Hz. İbrâhim'in (s.a.)kavmine karşı tartışma delillerini O yaratmıştır. *Hatalardan korunma ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir. Yani putlara tapan insanlara karşı... Bir çok âyette ifade buyurduğu üzere burada da Cenâb-ı Hak onların putlara tapmakla ne kadar akılsızca davrandıklarını açıklamaktadır. Nemrut da "Hayat veren ve öldüren benim"[333] dediğinde aynı davranışı sergilemişti.

Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Bu âyet de Mûtezile'nin iddialarını reddetmektedir. Çünkü onlar şöyle diyorlardı: Cenâb-ı Hak herkes için ulaşmasını istediği bir hedef belirledi, insan bu hedefe ulaştığında nübüvvete ve risâlete uygun hale gelirler. Fakat onlar o seviyeye ulaşmamayı istediler, bu konudaki iradeyi Allah'a değil kendilerine ait kıldılar. Allah istediği kişilerin derecelerini yükselttiğini haber veriyor, fakat onlar diyorlar

---

330 es-Sâffât, 37/95-96.

331 Meryem, 19/42.

332 "İbrâhim, 'Peki ama' dedi, 'Yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda veya zarar verebiliyorlar mı?' 'Hayır ama biz atalarımızı böyle yapar bulduk' dediler. İbrâhim dedi ki: İyi de sizin ve önceki atalarınızın neye taptığınızı hiç düşündünüz mü? İyi bilin ki âlemlerin Rabb'i dışında taptıklarınız benim düşmanımdır; O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. Beni yediren ve içirendir. Hastalandığım zaman bana şifa verendir" (eş-Şu'arâ, 26/72-80).

333 "Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak Rabb'i hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim 'Rabb'im hayat veren ve öldürendir' deyince o, 'Hayat veren ve öldüren benim' dedi. İbrâhim 'Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir' dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zâlimler topluluğuna rehberlik etmez" (el-Bakara, 2/258).

ki: Allah onların derecelerini yükseltemez, aksine onlar kendi derecelerini kendileri yükseltirler. Âyet-i kerîme ise, bir dereceye veya bir fazilete nâil olanın, ancak Allah'ın lütfu ve ihsanı ile nâil olacağına delâlet etmektedir.

Sonra **derecelerini yükseltiriz** cümlesindeki derecelerin ne olduğu konusunda farklı ihtimaller vardır. Bunun peygamberlik olması muhtemeldir. Onların âhirette yükseleceği dereceler de olabilir. Yahut yaratılanların meclislerinde zikredildikleri gibi dünyada şan ve şerefle zikredilmeleri kastedilmiş de olabilir.

133 [§] **Şüphesiz ki senin Rabb'in hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir.** Yani yaratıkları yaratmakta **hikmet sahibidir**. İnsanları yaratması, vahdâniyyetine delildir. Yaratıkları var etmesi, O'nun bozucu değil; yaratmada işleri hikmetle yürüttüğünü gösterir. Sonra onların amellerini **bilmektedir,** yaratılanların yararını, neyin onların menfaatlerine uygun olduğunu ve neyin uygun olmadığını da **bilmektedir**. Hakîm, tedbirde hiçbir hata yapmayan kişidir.

وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ
ذُرِّيَّتِه۪ دَاوُ۫دَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَ وَكَذٰلِكَ
نَجْز۪ي الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٨٤﴾ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَع۪يسٰى وَاِلْيَاسَ كُلٌّ
مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٨٥﴾ وَاِسْمٰع۪يلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا
فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَم۪ينَ ﴿٨٦﴾

84. "Biz ona İshak ve Yâkub'u da armağan ettik; hepsini de doğru yola ilettik. Daha önce de Nûh'u ve onun soyundan Dâvûd'u, Süleyman'ı, Eyyûb'u, Yûsuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u doğru yola iletmiştik. Biz, iyileri böyle ödüllendiririz."

85. "Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ve İlyâs'ı da (doğru yola iletmiştik)*. Hepsi de iyilerden idi."*

86. "İsmâil, Elyesa', Yûnus ve Lût'u da (hidâyete erdirdik)*. Hepsini âlemlere üstün kıldık."*

Biz ona İshak ve Yâkub'u da armağan ettik. Belirttiğimiz yüksek derecelerin, Cenâb-ı Hakk'ın armağan ettiğini söylediği kişiler olması muhtemeldir. Bunda kendisine çocuklar armağan etmesinin onun için Allah'ın lütfu olduğuna delil vardır; bu, çocuklarının çocukları için de ilâhî bir lütuftur.

[Hidâyetin Çeşitleri]

Hepsini de doğru yola ilettik. Daha önce de Nûh'u doğru yola iletmiştik. Hidâyet iki çeşittir; biri hakkı bulma hidâyeti, diğeri hakkı bilme hidâyeti, bu ikincisi açıklama hidâyetidir. Bu hidâyette müslüman ve kâfir hepsi müşterektir. Hakkı bulma hidâyeti ise, resûllere, nebîlere ve bütün müslümanlara mahsustur. Hidâyet burada hakkı bulmaktır, hakkı bilmek değil. Çünkü hakkı bilmekte müslüman ve kâfir hepsi ortaktır.

Onun soyundan Dâvûd'u da doğru yola iletmiştik. Denildi ki: O, Hz. İbrâhim'in (s.a.) neslidir. Hz. Nûh'un (s.a.) nesli olduğu da söylenmiştir. Onların hepsi, yani İbrâhim ve adı geçen peygamberler, Nûh'un neslidirler.

Biz, iyileri böyle ödüllendiririz. Yani biz iyileri kıyâmet gününe kadar böyle şanla, şerefle ve güzel övgülerle ödüllendiririz. Tıpkı o peygamberlerin insan meclislerinde şanla, şerefle ve güzel övgülerle ödüllendirildiği gibi. Onların yeryüzünde yaratılanların meclislerinde anıldıkları gibi, meleklerin meclislerinde anılmış olmaları da muhtemeldir. **Biz, iyileri böyle ödüllendiririz.** Bu beyanın, 'onları âhirette sevapla, üstün derecelerle ve bol mükâfatla ödüllendiririz' anlamına gelmesi de muhtemeldir.

[§]Sonra Cenâb-ı Hak bir grubu **Biz, iyileri böyle ödüllendiririz** diye, 134
başka bir grubu **Hepsi de iyilerden idi** diye, bir başka grubu da **Hepsini âlemlere üstün kıldık** diye anmıştır. *En doğrusunu Allah bilir ya* bu, belirttiği her grubun arkasından gelen niteleme sadece o gruba özel değildi, onların hepsi içindi, yani onların hepsi iyi kişilerdi, salih insanlardı ve âlemlere üstün kılınan şahsiyetlerdi.

Sonra onların peygamber olmakla üstün kılınmış olmaları muhtemeldir, onlar âlemlere peygamberlikle üstün kılınmışlardı. Onlar için risâlet ve nübüvvet söz konusu olmasa bile, zaten iyi ve salih kimseler oldukları için âlemlere üstün kılınmış olmaları da muhtemeldir. Sonra Allah onlara iyiler anlamına gelen "muhsinîn" (مُحْسِنِين) ismini, risâlete ve nübüvvete lâyık olan hâli tercih etmeleri sebebiyle vermiş olması da muhtemeldir; eğer böyle ise, onlar zaten hususen peygamberdirler. Onların hidâyeti ve hakkı bulma yolunu seçtikleri için iyilerden olmaları da ihtimal dâhilindedir; şayet öyle ise peygamberler ve bütün müslümanlar bu vasfa ortaktırlar demektir.

وَمِنْ اٰبَآئِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ اِلٰى
صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

87. "Onların atalarından, çocuklarından ve kardeşlerinden bazılarını, evet onları da seçkin kıldık ve dosdoğru yola yönelttik."

Onların atalarından, çocuklarından ve kardeşlerinden bazılarını... **Babaları**'ndan maksat, kendilerinden önce yaşayanlardır. **Çocukları,** kendilerinden sonra gelecek olan nesilleridir. **Kardeşleri** ise, akranlarıdır. **Çocukları** kelimesi ile Muhammed aleyhisselâmın kastedildiği söylendiği gibi, onlardan sonraki müminler kastedilmiştir de denilmiştir.

Evet, onları da seçkin kıldık. Onları nübüvvet ve risâletle seçkin kılmış olması muhtemeldir. **Onları dosdoğru yola yönelttik;** bu nitelik özellikle onlara mahsustur. **Onları seçkin kıldık** meâlindeki cümle, tevhit inancı ve İslâm dini ile onları seçkin kıldık anlamına da gelebilir. Bu anlam, bütün peygamberleri ve müminleri içine alır, çünkü onların hepsini bu özellikleriyle seçkin kılmıştır. Bu beyan, yukarıda belirtilen üstün dereceler ve faziletlerle seçkin kıldık anlamına da gelebilir. Bu durumda âyet, "Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz"[334] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olur. Bu durumda da bütün peygamberleri ve müminleri kapsar. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onların atalarından ve çocuklarından ilâhî kelâmında bulunan "min" (مِن) harf-i cerri, onların atalarından ve çocuklarından bazılarının seçkin olmadıklarına işaret eder, çünkü "min" harf-i cerri, kısmî olmak anlamını ifade eder.

ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ اَشْرَكُوا لَحَبِطَ
عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

133 [§]*88. "İşte bu, Allah'ın hidâyetidir; O, bununla kullarından dilediğini doğru yola ulaştırır. Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi."*

---

334 el-En'âm, 6/83.

İşte bu, Allah'ın hidâyetidir; O, bununla kullarından dilediğini doğru yola ulaştırır. Yani bu hidâyet, Allah'ın peygamberlerine verdiği hidâyettir. İşte O'nun hidâyetiyle peygamberler hidâyetlendiler. Bu âyet de Mûtezile'nin iddialarının aksine işaret etmektedir. Çünkü onlar şöyle diyorlar: Hiç şüphe yok ki Allah bütün yaratılanları hidâyete erdirmek istemiştir, fakat onlar hidâyetlenmediler. Mûtezilî âlimlerin iddialarına göre resûllere ve nebîlere Allah'tan verdiği hidâyet ve fazilet, bütün kâfirlere de verilmiştir. Onların iddialarına göre âyetin ifade ettiği anlam çekilip alınmaktadır, çünkü Allah **dilediğini doğru yola ulaştırır** buyuruyor, fakat onlar şöyle diyorlar: Allah, herkesin hidâyete ermesini istedi, ancak onlar hidâyete ermediler. Şayet söyledikleri doğru ise, o zaman âyetteki **dilediğini** meâlindeki "men yeşâu" (مَن يشاء) kelimesinin anlamı yoktur. Âyet-i kerîmeye göre, Allah, yaratılanlardan bazı kimselerin hidâyete erdirmemeyi diledi, çünkü onların asla doğru yola gelmeyeceklerini ve hidâyeti tercih etmeyeceklerini biliyordu. *Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi. Bu ifade, şayet onlar Allah'a ortak koşmuş olsalardı haklarında hangi hükmün verileceğini haber vermektedir, ancak onlar Allah'a ortak koşmadılar, çünkü Allah onları korumuş, risâletle görevlendirmek için onları seçmiş ve nübüvvet ihsan etmek için onları özel kılmıştı. Bu itibarla onların Allah'a ortak koşma ihtimali yoktu. Ancak Cenâb-ı Hak bunu, O'nun hükmünün sıradan veya eşraftan biri olsun, Allah'a başkasını ortak koşan herkes için geçerli olduğunu insanlar bilsinler diye zikretmiştir.

Yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi. Yani Allah'a ortak koşmadan önce yapmış oldukları güzel ve hayırlı amelleri de boşa giderdi.

أُولٰئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا
هٰؤُلَٓاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ

89. "Onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse muhakkak ki yerlerine, bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz."

Onlar, kendilerine kitap verdiğimiz kimselerdir. Bundan maksadın peygamberlere verdiği kitaplar olduğu söylenmiştir. **Hikmet verdiğimiz kimselerdir**. Denildi ki: Burada Allah'ın ilim ve anlayış verdiği kimseler kastedil-

mektedir. Şöyle de söylendi: Allah'ın onlara verdiği hükümler kastedilmiştir. **Peygamberlik verdiğimiz kimselerdir.** Bundan maksat da gayb haberlerini verdiği kimselerdir. Biz bunu daha önce zikretmiştik[335].

136 **[§]Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse...** Buradaki **bunları** anlamındaki zamir, zikretmiş olduğu nübüvvetten, gayb haberlerinden kinâyedir. Şöyle de denilmiştir: Bu zamir, Cenâb-ı Hakk'ın peygamberlere indirdiği kitaplardan kinâyedir. Onun, Allah'ın peygamberlerine verdiği mûcizelerden ve delillerden kinâye olduğu da söylenmiştir.

Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse muhakkak ki yerlerine, bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: **Eğer şimdi bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani Mekkeliler inkâr ederlerse, demektir. **Muhakkak ki yerlerine, bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz.** Yani onların yerine Medineli ensârı ve muhacirleri getiririz. Bu, İbn Abbâs'ın (r.a.) sözüdür[336]. Denildi ki: **Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani akrabaların inkâr ederlerse, **Muhakkak ki yerlerine, bunları inkâr etmeyecek bir topluluk getiririz,** yani saymış olduğu resûlleri ve nebileri getiririz. Şöyle de denildi: **Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani akrabaların ve tanıdıkların inkâr ederlerse, **Muhakkak ki yerlerine, başka bir topluluk getiririz,** yani akraban olmayan kişileri getiririz ve onlar **Bunları inkâr etmezler.** Şu da söylenmiştir: **Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani çağdaşların inkâr ederlerse, **Muhakkak ki yerlerine, başka bir topluluk getiririz,** yani onların daha önce yaşayan atalarının ve ecdadının soyundan olan kişileri getiririz ve onlar **Bunları inkâr etmezler.** Nihayet şöyle de denilmiştir: **Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani yeryüzü ehli inkâr ederlerse, **Muhakkak ki yerlerine, başka bir topluluk getiririz,** yani gök ehlini getiririz ve onlar **Bunları inkâr etmezler.** Hasan-ı Basrî de şöyle dedi: **Eğer şimdi onlar bu söylenenleri inkâr ederlerse,** yani ümmetin bunları inkâr ederlerse, Allah onların yerine daha önceki ümmetlerden nebileri ve salih kimseleri getirir ve onlar **Bunları inkâr etmezler.** *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu âyetin anlamı, bizim söylediğimiz gibidir.

---

[335] Müellifin, nübüvveti, gayb haberleri diye tefsir ettiği yeri bulamadık. Ancak genel olarak "nebî" kelimesinin tefsiri için bk. el-Bakara, 2/61. Muhtemelen müellif, âyetin bir parçasından hareketle gayb haberleri diye tefsir etmiş olmalıdır. Bunun için bk. Âl-i İmrân, 3/44.

[336] Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 264; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr,* III, 312.

أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ
اَجْرًا اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَمِينَ ﴿٩٠﴾

90. "İşte o peygamberler, Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerdir. Şu halde onların rehberliğine uy. De ki: Ben, bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum; bilinsin ki bu, bütün insanlığa bir öğütten ibarettir."

[Bütün Peygamberler Aynı Dini Getirdiler]

İşte o peygamberler, Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerdir. Şu halde onların rehberliğine uy. Buradaki **Onların rehberliği** ibaresi, onların kendi ümmetlerini sevkettikleri hidâyetle sen de ümmetini hidâyete sevket anlamına gelebilir. **Onların rehberliği** anlamındaki ifade, onlar hidâyeti benimsediler, sen de hidâyeti benimse anlamına da gelebilir. [§]Cenâb-ı Hak burada efendi- 133
mize, daha önceki peygamber kardeşlerine uymasını emretmektedir. Hidâyet, yapılan işlerin adı değil, uyulan dinin adıdır. Binaenaleyh namazı, zekâtı ve orucu terk edene sapık denilmez, ancak hidâyetin zıddını din olarak benimseyene sapık denilir. Cenâb-ı Hak burada peygamberine daha önceki hidâyet rehberlerine uymasını emretmektedir. Bu, bütün nebîlerin ve resûllerin hep aynı dine mensup olduklarına işaret eder, bu dinin neshedilme ve değişikliğe uğrama ihtimali yoktur. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "O, Nûh'a buyurduklarını size din kıldı"[337]. Burada Cenâb-ı Hak bize, Hz. Nûh'a (s.a.) vermiş olduğu dini verdiğini haber vermektedir. Bu âyet de dinin aynı kaldığına ve asla neshedilmediğine, fakat şeriatların (hükümlerin) farklı olduğuna, çünkü onların neshedileceğine işaret etmektedir.

[Din Hizmetinden Ücret Almak]

De ki: Ben, bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum. Bu ilâhî kelâma da Cenâb-ı Hakk'ın onlara uymayı emrettiği anlamı verilebilir. Yani daha önceki peygamberlerin yoluna uy, onlar risâleti tebliğ için kimseden karşılık istemedikleri gibi sen de tebliğ için kimseden karşılık bekleme. **Ben, bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum** meâlindeki ilâhî beyan, Kur'ân ve ilim öğretmek, hadis rivayet etmek ve benzeri ibadetler karşılığında ücret almayı caiz görenlerin reddine de işaret etmektedir. Şu âyet-i kerîme de aynı anlamı teyit etmektedir: "(Resûlüm!) Yoksa sen onlardan bir ücret isti-

---

337 eş-Şûrâ, 42/13.

yorsun da, onlar bunun ağırlığı altında mı eziliyorlar?"[338] *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak sanki ücret yükü altında ezilen insanları peygambere uymamakta mâzur görmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyet aynı zamanda Karâmita mezhebinin iddialarının reddine işaret etmektedir, çünkü onlar görüşlerini insanlara sunuyorlar, bunun için de onlardan söz alıyorlar ve karşılık bekliyorlardı. Peygamberlerden de söz alınmıştır,
133 ancak onlardan risâleti insanlara tebliğ için söz alınmıştır. [§]Onlar insanların kalplerine dini sevdirmekle emrolunmuşlardı. Onlardan karşılık almak ise, kalplerini ve tabiatlarını ondan nefret ettirir.

Bilinsin ki bu, bütün insanlığa bir öğütten ibarettir. Yani bu Kur'ân-ı Kerîm, ancak bir öğüttür ve bütün insanlar için bir yasadır.

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ٓ اِذْ قَالُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ
قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذ۪ى جَٓاءَ بِه۪ مُوسٰى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ
تَجْعَلُونَهُ قَرَاط۪يسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَث۪يرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُٓوا
اَنْتُمْ وَلَٓا اٰبَٓاؤُكُمْ قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ ف۪ى خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩١﴾

91. "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim 'Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedi' dediler. De ki: 'Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği kitabı kim indirdi?' Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) ***açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler*** (Kur'ân'da) ***size öğretilmiştir.*** (Resûlüm!) ***Sen 'Allah' de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar!"***

[Allah'ı Gereği Gibi Tanımak]

Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Denildi ki: Ehl-i Kitap'la yapılan tartışma âyetleri müstesna En'âm sûresi müşriklere delil getirmek için gelmiştir. İşte onlardan biri de, **Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar** meâlindeki bu âyettir. Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmuştur: "Onlar Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Şüphesiz Allah çok güçlüdür, mutlak galiptir"[339]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir

338 et-Tûr, 52/40.
339 el-Hac, 22/74.

edip tanımadılar. Bütün dünya O'nun avucundadır"[340]. Bazı müfessirler şöyle dediler: Onlar Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Başkaları da şöyle dediler: Onlar Allah'ın büyüklüğünü gereği gibi anlamadılar. Onlar, o insanların Allah'ın büyüklüğünü gereği gibi anlamadıklarını ve Allah'ı gereği gibi tanımadıklarını söylüyorlar. Allah'ın büyüklüğünü gereği gibi kim anlayabilir? Yahut Allah'ı gereği gibi kim tanıyabilir? Veyahut Allah'a gereği gibi kim kulluk yapabilir? Bir rivayette kıyâmet günü meleklerin şöyle söyleyecekleri haber verilmektedir: Ey Rabb'imiz, biz sana gereği gibi kulluk yapamadık[341]. Cenâb-ı Hak "Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır"[342] meâlindeki âyetinde, onların asla Allah'a âsi olmadıklarını haber vermesine rağmen kıyâmet günü onlar böyle diyecekler. [§]Baş- 139
ka bir âyette de onlar için şöyle buyuruyor: "O'na ibadet etme hususunda ne büyüklenirler ne de yorulurlar"[343]. Bütün bunlarla birlikte onlar yine de; sana gereği gibi kulluk yapamadık, derler. Bu durumda Allah'ı gereği gibi tanımak yahut O'na gereği gibi tâzim göstermek kimin haddine? Lâkin *en doğrusunu Allah bilir ya*, onların bu âyeti yorumlamaları, Allah'ı istidlâl yoluyla tanıyacak kadar tanımadılar ve istidlâl yoluyla saygı gösterecek kadar O'na saygı göstermediler anlamındadır. Bu onların yorumlarıdır, ancak hakikatte Allah'ı gereği gibi tanıyabilecek ve O'na gereği gibi saygı gösterebilecek hiç kimse yoktur. Bu durumda âyet iki anlama gelir. Birincisi, **Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar** meâlindeki cümle, onlar mükellef kılındıkları şekilde, güçlerinin yettiği ölçüde ve bu konudaki emre uygun tarzda Allah'tan gereği gibi sakınmadılar anlamına gelir. İnsana ancak gücü ve kudreti ölçüsünde sorumluluk yüklenir, yoksa hiç kimsenin Allah'a gereği gibi saygı göstermeye ve O'na âsi olmaktan gereği gibi sakınmaya gücü yetmez. Biz bunu sorumluluk ölçüsünde diye zikrettik. İkincisi, **Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar** ve

---

340 "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyâmet gününde bütün dünya O'nun avucundadır" (ez-Zümer, 39/67).

341 Câbir'den (r.a.) rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Yedi kat gökte bir meleğin kıyamda durmadığı veya rukûya eğilmediği veya secdeye gitmediği bir adım kadar, bir karış kadar ve bir avuç kadar boş bir yer bile yoktur. Kıyâmet günü geldiğinde onların hepsi şöyle derler: Seni tenzih ederiz! Biz sana gereği gibi kulluk yapamadık, ancak sana hiçbir şeyi de ortak koşmadık" (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 184; a.mlf., *el-Mu'cemu's-sağîr*, IV, 44). Heysemî şöyle dedi: "Bu rivayetin senedindeki Urve b. Mervân hakkında Dârekutnî şöyle dedi: O, hadiste kuvvetli değildir. Senedin diğer ricâli ise sahihtir." (*Mecma'u'z-zevâid*, X, 358). Bu hadisin Hz. Ömer (r.a.) ve Selmân'dan (r.a.) gelen iki şevâhidi vardır. bk. Hâkim, el-Müstedrek, III, 93, IV, 629.

342 et-Tahrîm, 66/6.

343 el-Enbiyâ, 21/19.

O'ndan gereği gibi, yani kendi menfaatleri için çalıştıkları ölçüde sakınmadılar. Yani eğer onlar, kendi işleri için gösterdikleri gayret kadar Allah'a isyandan sakınmak ve O'na saygı göstermek konusunda gayret göstermiş olsalardı, buna çalışırlar ve bunun için bütün gayretlerini gösterirler ve neticede Allah'tan sakınma noktasına ulaşırlardı.

Nitekim 'Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedi' dediler. Şayet onlar gerçekten Ehl-i Kitap olsalardı, ne peygamberleri inkâr ederlerdi, ne de kitapları! Çünkü Ehl-i Kitap her ne kadar bazılarını inkâr etseler de, yine de peygamberlerin ve kitapların bir kısmına inanırlardı, fakat bunlar münafık oldukları için bütün peygamberleri inkâr ettiler. Müslümanlar arasında münafıklar olabileceği gibi yahudiler arasında da münafıklar vardır; onlar müminlerle aynı şeye inandıklarını söylerler, fakat gerçekte onlara muhalif, lâkin müşriklere dost olduklarını içlerinde saklamaktadırlar. Müslümanlar arasındaki münafıklar görünürde Resûlullah'a (s.a.) uyduklarını ifade ettikleri, fakat hakikatte O'na muhalif oldukları gerçeğini içlerinde sakladıkları ve müşriklere
140 yardım ettikleri gibi onlar da aynı şeyi yapıyorlar. [§]Cenâb-ı Hak da müslümanlar onların muhalefetini bilsinler, ilâhî hükümleri değiştirenlerin ve Muhammed aleyhisselâmın niteliklerini gizleyenlerin ancak o insanlar olduğunu öğrensinler diye Peygamber'ini (s.a.) onların nifaklarına muttali kıldı. Bazı rivayetlerde bu âyetin Mâlik b. Dayf hakkında geldiği zikredilmiştir. O yahudi âlimlerindendi ve iri-yarı bir adamdı. Bir gün Resûlullah'ın (s.a.) yanına gitmiş, Resûlullah (s.a.) kendisine şöyle demişti: "Tevrat'ta Allah'ın iri-yarı din âlimlerine buğz ettiği âyeti var mı?" Mâlik, evet, dedi. Hz. Peygamber (s.a.); "Sen çok iri-yarı bir âlimsin, demek ki Allah sana buğz ediyor" deyince, Mâlik kızdı ve **Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedi** dedi[344], bütün peygamberleri ve kitapları inkâr etti. Cenâb-ı Hak onu yalanladı ve kavmi nezdinde de münafıklığını ortaya koydu. Şöyle buyurdu: **De ki: Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği kitabı kim indirdi? Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz.** Yani onları önce sayfalara yazdınız, sonra inkâr ettiniz; **Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedi** dediniz, şayet Allah hiçbir insana bir şey indirmedi ise, sizin yazdıklarınız ne idi? **(İstediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz,** yani Cenâb-ı Hak şunu söylüyor: Sahifelerde Resûlullah'ın (s.a.) niteliklerine dair olmayan şeyleri **açıklıyorsunuz**, fakat onun niteliklerine dair şeyleri **gizliyor** ve değişti-

---

[344] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 267; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 314. Ancak bu rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.) "Sen çok iri-yarı bir âlimsin, demek ki Allah sana buğz ediyor" sözü yoktur.

riyorsunuz. Şöyle denildi: **(İstediğinizi) açıklıyorsunuz,** yani onları açıktan okuyorsunuz; **çoğunu da gizliyorsunuz,** yani Resûlullah'ın (s.a.) niteliklerine dair olan âyetlerden ve hoşunuza gitmeyen recim, kısas gibi hükümlerden çoğunu gizliyorsunuz.

De ki: Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği kitabı kim indirdi? Cenâb-ı Hak bütün ilâhî kitapları nûr ve hidâyet diye nitelendirdi. O, karanlıktan aydınlığa çıkaran, yani şüpheleri kaldırıp açıklayan
bir **nûr**dur; [§]yanlış yollardan doğru yola çıkaran bir **hidâyet** rehberidir, yani 131
yanlış ile doğruyu açıklayan, meçhule ve helâke götürmekten kurtaran bir delildir. *Hatalardan korunma ve kurtuluş ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler (Kur'ân'da) size öğretilmiştir. Mücâhid şöyle dedi: Bu âyet müslümanlar hakkında gelmiştir. Cenâb-ı Hak, onların da atalarının da bilmediği şeylerin kendilerine öğretildiğini söylüyor[345]. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Âyet kâfirler hakkında gelmiştir, yani **Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz** ilâhî kitabı tahrif etmeleri peygambere **öğretilmiştir**. Şöyle de söylenmiştir: Tavrat'ta **sizin bilmediğiniz** ve atalarınızın da bilmediği şeyler **öğretilmiştir**.

(Resûlüm!) Sen 'Allah' de, sonra onları bırak! Bazıları şöyle dediler: **(Resûlüm!) Sen 'Allah' de, sonra onları bırak** meâlindeki beyan, **De ki: Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği kitabı kim indirdi?** meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla). Yani Allah şöyle buyurdu: Ey Muhammed, **de ki:** Onu Mûsâ'ya Allah indirmiştir. Şöyle de denildi: Bu beyan, **Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler (Kur'ân'da) size öğretilmiştir** meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla). Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: Ey Muhammed, **de ki:** Onu size Allah öğretmiştir. Onlar bunu söyleyinceye kadar Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini zorlamış olması da muhtemeldir, bu durumda âyet onların aleyhine delil olur.

Sonra bırak onları, daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar! Bu âyet iki anlama gelebilir. Biri, bırak onları, yaptıklarına karşılık verme! Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sen yine de onları affet, hoş gör"[346]. İkincisi, Hz. Peygamber (s.a.) onlara deliller gösterdi, kanıtlar önlerinde duruyordu, fakat yine de büyüklendiler ve inat ettiler. Allah da onları bırakmasını emretti, bundan sonra onlara mûcizeler ve deliller göstermemesini, ancak onları tevhide davet

---

345 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 270.

346 el-Mâide, 5/13.

etmesini söyledi. Hz. Peygamber (s.a.) de onları tevhide çağırmaya devam etti
142 ve bunu hiç terketmedi, [§]fakat kendilerine delil getirmeyi bıraktı.

Daldıkları bataklıkta. Yani gözlerini yumarak daldıkları bâtılda ve yalanlamada bocalayıp dursunlar.

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذ۪ي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِه۪ وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ

92. "Bu** (Kur'ân), **Ummulkurâ** (Mekke) **ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz, kendisinden öncekileri doğrulayıcı mübarek bir kitaptır. Âhirete inananlar buna da inanırlar ve onlar namazlarını kılmaya hakkıyla devam ederler."

[Kur'ân-ı Kerîm'in İsimleri ve Onların Anlamı]

Bu (Kur'ân), sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Buradaki kitaptan maksadın Kur'ân olduğu söylenmiştir. **İndirdiğimiz mübarek bir kitap;** Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'i bazan mübarek, bazan nûr[347], bazan hidâyet ve rahmet[348], bazan şifa[349], mecîd[350], kerîm[351], hakîm[352] diye adlandırdı. Hakikatte Kur'ân-ı Kerîm nûr, mübarek, rahmet, hidâyet, şifâ, mecîd, kerîm ve hakîm olmakla nitelenmez, çünkü Kur'ân'ın kendisi zaten sıfattır, sıfat başka bir sıfatla tavsif edilmez. Kur'ân eğer hakikatte nûr, rahmet, hidâyet veya zikredilen di-

---

347 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Şu halde Allah'a, peygamberine ve indirdiğimiz o ışığa iman edin. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır" (et-Teğâbun, 64/8).

348 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, içinde tam bilgiye dayalı açıklamalar yaptığımız bir kitap getirdik" (el-A'râf, 7/52).

349 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Biz Kur'ân'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir; zâlimlerin ise sadece ziyanını arttırır" (el-İsrâ, 17/82).

350 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Kāf. Şanı yüce Kur'ân'a yemin olsun!" (Kaf, 50/1).

351 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Kuşkusuz o, değeri çok yüce Kur'ân'dır" (el-Vâkıa, 56/77).

352 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Elif-lâm-râ. Bunlar hüküm ve hikmet dolu kitabın âyetleridir" (Yûnus, 10/1).

ğer niteliklerden ibaret olsaydı, onun herkes için nûr ve belirtilen niteliklerde aynı özellikte olması gerekirdi. Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ın bazı insanları sağır ettiğini belirtmesi[353], bazılarının da kirlerine kir kattığını haber vermesi[354], onun hakikatte öyle olmadığına işaret eder. [§]Çünkü öyle olsaydı, bu vasıfla- 133
rın herkes için gerçekleşmesi gerekirdi. Ancak Allah ona yine de bu isimleri vermiştir, meselâ doğru yolu bulmak isteyenlerin yolunu aydınlattığı için ona nûr demiştir. Ona uyanların kafalarındaki dine dair karmaşıklığı giderip rahatlattığı için şifa ve rahmet demiştir. Dini ihya edip canlandırdığı için ona rûh demiştir. Onun inceliklerini kavrayan ve ona uyan insan hikmet sahibi olduğu için hakîm demiştir. Keza insanları şan ve şerefe, cömertliğe davet ettiği için ona mecîd ve kerîm demiştir. Ona uyan güzel ahlâka kavuşacağı için mecîd ve kerîm olur. Her türlü berekete onun vasıtasıyla ulaşıldığı için mübarek demiştir. Bereket iki şeyin adıdır; biri her türlü hayır ve iyiliğin, diğeri de çoğalan ve artan her ürünün adıdır. Binaenaleyh ona tabi olan her türlü hayır ve iyiliğe, her işinin verimli ve semereli olmasını sağlamış olur. İşte belirtilen niteliklerin açıklaması budur.

Kendisinden öncekileri doğrulayıcı. Yani daha önceki ilâhî kitapları doğrulayıcı; çünkü Allah'ın önceki peygamberlere indirdiği diğer kitapların çağırdığı Allah'ın birliğine inanmaya, ilâhlık ve rablık konusunda başkalarını O'na ortak koşmamaya Kur'ân da insanları davet etmekte, adalete ve iyiliğe çağırmakta, her türlü ahlâksızlığı ve kötülüğü yasaklamaktadır. Diğer kitaplar da insanları, Kur'ân'ın davet ettiği şeylere çağırmışlardı, dolayısıyla onlar birbirlerine muhalif değil, aksine muvafıktırlar. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak Kur'ân hakkında **Kendisinden öncekileri doğrulayıcı** ifadesini kullanmıştır. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

353 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Şayet biz onu yabancı dilde okunan bir kitap olarak indirseydik mutlaka şöyle diyeceklerdi: 'Âyetlerinin açık seçik anlaşılır olması gerekmez miydi? Bir Arab'a yabancı dilden bir kitap, öyle mi!' De ki: O, inananlar için bir rehber ve şifadır; inanmayanlara gelince onların kulaklarında bir sağırlık vardır, Kur'ân onlara kapalıdır" (Fussılet, 41/44).

354 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden 'Bu hanginizin imanını arttırdı ki?' diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler. Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (mânevî) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir" (et-Tevbe, 9/124-125).

Bu (Kur'ân), Ummulkurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır. Denildi ki: Ummulkurâ'dan maksat Mekke'dir. İki sebepten dolayı Mekke'ye Ummulkurâ denilmiştir. Birincisi, çünkü Mekke şehirlerin aslı ve öncüsüdür, müfessirlerin belirttiğine göre yeryüzünün yaşamaya elverişli hale getirilmesine Mekke'den başlanmıştır.

133 [S]İkincisi, ona Ummulkurâ denilmiştir, çünkü insanlar hac sırasında oraya giderler, hac ibadetlerini orada yaparlar, orayı gaye edinir ve orasını ana sayarlar, namazlarında oraya yönelirler, hâsılı orası şehirler halkının yöneldiği yerdir.

Ummulkurâ'yı uyarman için. Yani Ummulkurâ ahalisini uyarman için.

Âhirete inananlar buna da inanırlar. Şayet, "Cenâb-ı Hak ölümden sonra dirilmeye inananın bu kitaba da inandığını haber vermektedir. Fakat Ehl-i Kitap ölümden sonra dirilmeye inandığı halde Kur'ân'a inanmamaktadır, bunun anlamı nedir?" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Buna birkaç şekilde cevap verilebilir. Birincisi, bu âyet öldükten sonra dirilmeye inandıkları zaman ona da inanan özel bir kavim hakkında gelmiş olabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onları uyarsan da, uyarmasan da asla iman etmezler"[355]. Bu ise belli bir kavim hakkında gelmiştir, onların ekserisi uyarıldıkları zaman iman etmişlerdi. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir.

İkincisi, **Âhirete inananlar** meâlindeki ifade, ilimle ve delillerle inananlar Kur'ân'a da inanırlar, demektir. Çünkü Kur'ân, öldükten sonra dirilmeyi teyit ve tekit eden deliller getirmiştir; binâenaleyh Kur'ân'ın teyit ettiği şeye inanıp da Kur'ân'a inanmamak caiz değildir.

Üçüncüsü, âyetin, onların babalarından haber veriyor olması muhtemeldir; onlar mûcizeler ve delillerle ölümden sonra dirilmeye iman ediyor ve buna rağbet ediyorlardı, peygamber gelince de ona iman ettiler. Bu âyetin müminler hakkında gelmiş olması da mümkündür, onların âhirete de, Kur'ân'a da iman ettiklerini haber vermektedir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak âyetin devamında **Onlar namazlarını kılmaya hakkıyla devam ederler** diye buyurmaktadır. Âhirete iman edenlerin, Kur'ân'a iman etmeye layık oldukları anlamına gelmesi de muhtemeldir, çünkü âhirete Kur'ân ile hazırlık yapılır. Belirttiğimiz ihtimallerin hepsi de mümkündür.

---

355 el-Bakara, 2/6.

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ
يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ
الظَّالِمُونَ ف۪ي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْد۪يهِمْ
اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ
عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِه۪ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٩٣﴾

93. "Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken 'Bana da vahiy geldi' diyenden ve 'Ben de Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğim' diyenlerden daha zâlim kim vardır? O zâlimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara 'Haydi, canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O'nun âyetlerine karşı kibirlilik taslamanızdan ötürü bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!' derken onların halini bir görsen!"

Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlim kim vardır? Bu beyan görü-
nüşte soru cümlesidir [§]ve cevabı zikredilmemiştir. Fakat müfessirler bunu 145
tefsir etmişler ve şöyle demişlerdir: **Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlim** kimse yoktur. Bu, o sorunun tefsiri değil, cevabıdır. Ancak muhataplara bunu anlayacaklarından dolayı cevabın belirtilmesine gerek görülmemiştir. Ehli olan kişiler anlayacağından dolayı bazan cevap terk edilir.

Daha zâlim kimdir? İnsanların ekserisi veya çoğu zâlimdirler, haksızlıklar yapmaktadırlar, fakat sanki Allah şöyle demektedir: Allah'a karşı yalan uydurandan daha fâhiş bir zulüm işleyen kimse yoktur. Çünkü insan Allah'ın nimetleri içinde yüzüyor, O'nun yarattığı gecede, gündüzde ve güzelliklerde keyif sürüyor, sonra da en fâhiş zulmü ve en iğrenç yalanı söylüyor!

Yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken 'Bana da vahiy geldi' diyenden daha zâlim kimdir? Bu âyet-i kerîme, kendisine peygamberlik verilen kişinin peygamberliğini reddedip Allah'a iftira edenleri içine aldığı gibi, kendisine peygamberlik verilmediği halde peygamberlik davasına kalkışan yalancıları da kapsamaktadır. Her ikisi de eşittir, ikisi de Allah'a iftira etmekte ve O'na karşı yalan uydurmaktadırlar. Keza kendilerinin de **Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğini** iddia edenler de yahut Allah'ın bir şey indir-

mediğini iddia edenler de böyledir, o da **Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğini** iddia edenler gibi Allah'a iftira etmektedir; onunla Allah'ın bir şey indirmediğini ileri sürenler din açısından aynı derecede müfteridirler. Buna göre bir şeyi reddeden ile onu delil olarak ileri süren de eşit durumdadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Tefsirciler şöyle dediler: **Kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken 'Bana da vahiy geldi' diyen** meâlindeki cümle yalancı Müseylime hakkında, **Ben de Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğim diyenler** anlamındaki cümle de Abdullah b. Sâd b. Ebû Serh hakkında gelmiştir[356]. Ancak bunu bilmeye bizim ihtiyacımız yoktur; Allah'a karşı yalan uyduran ve iftira eden onlar olsun, başkaları olsun herkes bu tehdidin kapsamına dâhil olmakta eşittirler.

136 **[§]Ben de Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğim, diyenler.** Onlardan bazıları Allah'ı inkâr amacıyla, O'nun söyledikleri gibisini ben de söylerim diyordu. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: "Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, 'Duyduk, duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz"[357].

---

356 Bu rivayet, İkrime ve diğerlerinden gelmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 273; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 317). Abdullah b. Sâd b. Ebû Serh Hz. Peygamber'in (s.a.) vahiy kâtibi idi, şeytan onu aldattı ve kâfirlere katıldı. Resûlullah (s.a.) fetih günü onun öldürülmesini emretti. Hz. Osman'ın (r.a.) ricası üzerine Resûlullah (s.a.) da onun sığınma talebini kabul etti. Tekrar İslâm'a girdi ve fetihlerde övgüye değer hizmetlerde bulundu. Hz. Osman (r.a.) onu Mısır valisi yaptı. Fitneler ortaya çıkınca Askalan'a yerleşti ve kimseye biat etmedi. Hicrî 36 yılında orada vefat etti (bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 109-110). Bu âyetin tefsirinde Taberî şöyle der: "Bana göre bu konuda söylenecek en doğru söz şudur: Cenâb-ı Hak 'Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken, bana da vahiy geldi, diyenden daha zâlim kim vardır?' buyurdu. İbn Ebû Serh'in, Muhammed'in dediği gibisini ben de derim diyenlerden ve İslâm'dan irtidat edip müşriklere katılanlardan olduğu konusunda ümmetin âlimleri arasında ihtilaf yoktur. Bunun yalan ve iftira olarak söylenen sözlerden olduğuna da şüphe yoktur. Yalancı Müseylime ve Ansî de Allah'a karşı yalan uydurarak kendisini Allah'ın peygamber olarak gönderdiğini iddia ettikleri konusunda da ihtilaf yoktur. Bu ikisinden her biri, Allah'ın kendisine vahyettiğini söylemişti, bu yalan bir iddia idi. Durum böyle olunca, Allah'a karşı bu yalanı uyduran, o dönemde ve başka zamanlarda kendisine Allah'ın vahiy gönderdiğini söyleyen herkes bu âyetin kapsamına girer, o bu sözünde yalan söylemektedir ve Allah ona hiçbir şey indirmemiştir. Âyetlerin parça parça gelmesi ise caizdir, çünkü insanlardan bazıları yüzünden gelmektedir, bütün Ehl-i Kitap'la ilgili olarak gelmesi de, bütün Arap müşrikleri hakkında gelmesi de caizdir. Çünkü bu sözü onlardan biri söylemiş ve onlar da kendisine mani olmamışlardı, Allah da bu yüzden onları ayıplamaktadır" (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 273).

357 el-Enfâl, 8/31.

O zâlimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara 'Haydi, canlarınızı kurtarın!' derken onların halini bir görsen! İbn Abbâs şöyle dedi: **Ölümün boğucu dalgaları içinde** meâlindeki cümle, can çekişirken, sekerât halinde ve kendini kaybettiği halde demektir[358]. **Melekler de pençelerini uzatmış** anlamındaki cümle hakkında da şöyle dedi: Ölüm meleği ile yanında bulunan yardımcı azap melekleri **Pençelerini uzatırlar,** ölüm meleği, yardımcı meleklere, ellerini onun canına vurmalarını emreder, onlar da ruha seslenerek, çık dışarı derler. İşte **Haydi, canlarınızı kurtarın!** sözü ölüm anında söylenecektir[359]. Katâde de böyle söyler.

Hasan-ı Basrî şöyle der: İnsanların yüzlerine ve arkalarına vurma işi âhirette cehennemde yapılacaktır. **Ölümün boğucu dalgaları içinde** meâlindeki cümle, azabın çokluğu ve şiddeti anlamına gelir. Çok olan bir şey için "ğamr" (الغَمْر) denir. Nitekim Cenâb-ı Hak da şöyle buyurmuştur: [§]"Ona her taraftan ölüm 142
gelecek, ama ölmeyecektir"[360]. Yani ona her taraftan ölüm sebepleri gelecektir, şayet bir ölüm olsaydı, azabın şiddetiyle ölür giderdi. **Pençelerini uzatmışlar** meâlindeki cümle, yüzlerine ve arkalarına vururlar demektir. **Haydi, canlarınızı kurtarın,** gerçek anlamda canlarını kurtarmaları için verilen bir emirdir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Onlar ateşten çıkmak isterler, fakat oradan çıkamayacaklardır"[361]. İlk âyet gerçek anlamda çıkmayı ifade etmez, ancak baskı ve şiddet geldiğinde canını kurtar denir.

Mücâhid şöyle dedi: Bu durum savaş sırasında olmuştur, melekler müşriklerin yüzlerine ve arkalarına, yani popolarına vururlar, ancak İbn Abbâs (r.a.) ve Katâde'nin görüşüne göre bu, ölüm sırasında olur.

Ebû Avsece şöyle dedi: **Ölümün boğucu dalgaları,** ölüm sekerâtı ve sıkıntıları demektir. Buradaki "ğamr" (الغَمْر) kelimesi bol su anlamına gelir. "Ğimr" (الغِمْر) ise düşmanlık demektir. "Ğamr" (الغُمْر), tecrübe edilmeyen işlerdir. "Ğamer" (الغَمَر), kir ve pislik demektir. "Ğumer" (الغُمَر), tahtadan yapılan küçük

---

358 İbn Abbâs'ın sözünün sadece, ölüm sekerâtı kısmı rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 275; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 321).

359 "Melekler de pençelerini uzatmış" anlamındaki cümle hakkında İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: Bu ölüm anındaki bir durumdur. Burada uzatmış anlamına gelen "bast" (البسط) kelimesi vurmak demektir, melekler onların yüzlerine ve arkalarına vururlar (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 275; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 321).

360 "Ona her taraftan ölüm gelecek, ama ölmeyecektir; ardından da oldukça ağır bir azap vardır" (İbrâhim, 14/17).

361 el-Mâide, 5/37.

maşraba demektir. "Ğamretu'l-harb" (غَمْرَةُ الحرب), savaşın ortası anlamına gelir[362].

Bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız! Buradaki zillet azabı hakkında şöyle denilmiştir: Acıma ve merhamet olmayan azap, yani çok şiddetli bir azap. **Allah'a karşı gerçek olmayanı söylemenizden dolayı,** yani O'nun ortağı olduğunu ve pek çok ilâh bulunduğunu söylemenizden dolayı. **O'nun âyetlerine karşı kibirlilik taslamanızdan ötürü,** yani bir şey indirmemiş ve kimseye bir şey vermemiştir, ancak bana vahyetmiştir gibi yapmış oldukları iftiradan ötürü. *Hatalardan korunma ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا
خَوَّلْنَاكُمْ وَرَٓاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَٓاءَكُمُ الَّذِينَ
زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكٰٓؤُا لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا
كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٩٤﴾

94. "Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz ve (dünyada) ***size verdiğimiz şeyleri arkanızda bırakacaksınız. Sizin hakkınızda ortaklarımız sandığınız şefaatçilerinizi de yanınızda görmeyeceğiz. Andolsun, aranız açılmış,*** (tanrı) ***sandığınız şeyler sizi bırakıp gitmiştir."***

Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksi-
148 **niz.** *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu âyete farklı anlamlar verilebilir. [§]Birincisi, **sizi aynen ilk seferinde** yardımcısız ve desteksiz **yarattığımız gibi** yeniden yaratacağız, teker teker dirilteceğiz, yine yardımcısız ve desteksiz olarak bize geleceksiniz. İkincisi, başlangıçta **sizi** şefaatçiniz ve yardımcınız olmadan tek tek **yarattığımız gibi** birbirinize yardım edecek yardımcınız ve şefaatçiniz olmadan yeniden yaratacağım, tek tek dirilteceğim. Şöyle de denildi: Allah sizi ilk olarak malsız ve dünyaya ait hiçbir şeyiniz olmadan yarattığı gibi yine malsız ve dünyaya ait hiçbir şeyiniz olmadan diriltecek ve yeniden yaratacak. **Teker teker bize geleceksiniz** meâlindeki cümlenin, **sizi ilk defa yarattığımız gibi** yanınızda övüneceğiniz hizmetçiler ve mallar, dünyada böbürlendiğiniz akrabalar olmadan geleceksiniz anlamını içermesi de caizdir. **Sizi ilk defa ya-**

---

362 bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "غمر" md.

rattığımız gibi ibaresinin, **teker teker bize geleceksiniz** anlamındaki cümleden bağımsız olması da caizdir. Ancak tekrar nasıl diriltilecekler? sorusunun cevabı, **Sizi ilk defa yarattığımız gibi** diriltileceksiniz, olur.

(Dünyada) size verdiğimiz şeyleri arkanızda bırakacaksınız meâlindeki âyetin iki anlama gelme ihtimali vardır. Birincisi, onları arkanıza koydunuz, dönüp bakmıyorsunuz, terk edilmiş halde arkanızda bıraktınız, sadece yapmış olduğunuz önünüzdeki amellerinize bakıyorsunuz. İkincisi, size verdiğimiz şeyleri önden göndermediniz, onlardan fayda görmediniz, aksine geride bırakıp gittiniz, dolayısıyla hiç yararlanmadınız; sizin fayda göreceğiniz şey ancak önceden gönderdikleriniz ve infak ettiklerinizdir.

Âyette geçen "havvelnâküm" (خَوَّلْنَاكُمْ) kelimesinin, size verdiğimiz şeyler ve size verdiğimiz rızıklar anlamına geldiği söylenmiş, size verdiğimiz imkânlar mânasına geldiği de kabul edilmiştir, bunların hepsi de aynı anlama gelir.

**Sizin hakkınızda ortaklarımız sandığınız şefaatçilerinizi de yanınızda
görmeyeceğiz.** Onlar, kulluk ve ulûhiyyet konusunda Allah'a ortaklar nispet
ediyorlardı, diyorlardı ki: "Bunlar Allah katında bizim aracılarımızdır"[363]. "Sa-
dece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[364]. [§]Allah şöyle bu- 149
yuruyor: **Sizin hakkınızda** Allah'a kullukta **ortaklarımız sandığınız** ve Allah
katında şefaatçilerimizdir diye iddia ettiğiniz **şefaatçilerinizi de yanınızda
görmeyeceğiz.** Onlar şu anda kendi başlarının derdindedirler. Cenâb-ı Hak
onların ne kadar akılsızca davrandıklarını ve ne kadar kısır görüşlü oldukları-
nı haber vermektedir.

Andolsun, aranız açılmıştır. Buradaki "beyneküm" (بينكم) kelimesi merfû ve mansub olarak okunmuştur[365]. Merfû okuyana göre âyetin anlamı şöyle olur: Münasebetiniz **kopmuştur**. Mansûb okuyana göre de şöyle olur: Aranızda olan ilişki **kesilmiştir**. Cenâb-ı Hak burada onların dünya hayatında birbirleriyle olan münasebetin ve dostluğun âhirette kesileceğini haber vermektedir. Halbuki onlar dünyada birbirleriyle yardımlaşıyor, birbirlerine destek oluyorlardı. Allah bütün bunların âhirette olmayacağını, aksine birbirlerine düşman olacaklarını ve birbirlerinden uzak duracaklarını haber vermektedir. Şöyle buyurmaktadır: "İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden

---

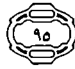
363 Yûnus, 10/18.

364 ez-Zümer, 39/3.

365 İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Bekir'in rivayetinde Âsım ve Hamza "beynüküm" (بَيْنُكُمْ) diye merfû okudular. Nâfi', Kisâî ve Hafs rivayetinde Âsım "beyneküm" (بَيْنَكُمْ) diye mansub okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 263).

hızla uzaklaşmışlardır"[366]. "Allah'a itâatsizlikten sakınanlar dışında, dostlar bile o gün birbirinin düşmanıdır"[367]. "İnsanlar toplanınca taptıkları şeyler kendilerine düşman olacaklar"[368]. "O putlar onların ibadetini tanımayacaklar"[369]. O gün tapılanlar tapanlara, tapanlar tapılanlara düşman olacaklar. Bu dünyada aralarındaki sevgi ve vuslat düşmanlığa dönüşecek, aralarındaki yakınlık ve akrabalık bitecek, o kadar ki birbirlerinden kaçacaklar. Nitekim Allah şöyle buyuruyor: "İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden ve babasından kaçar"[370].

(Tanrı) sandığınız şeyler sizi bırakıp gitmiştir. Yani sizden ayrılıp gittiler, **(tanrı) sandığınız şeyler,** yani Allah katında şefaatçiniz olduğunu sandığınız şeyler bâtıl oldu. *Hatalardan korunma ve kurtuluş ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

إِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ
الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ

150 [§] ***95. "Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah'tır; O, ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde*** (haktan) ***nasıl dönersiniz!"***

[Tohumu ve Çekirdeği Çatlatması]

Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah'tır. Denildi ki: **Tohumu ve çekirdeği çatlatan** meâlindeki cümle, şu âyet-i kerîmelerdeki anlamda kullanılmıştır: "Gökleri ve yeri yaratan O'dur"[371]. "Sizi yaratan O'dur"[372]. Cenâb-ı Hak burada tohumu ve çekirdeği çatlatanın da kendisi olduğunu haber vermektedir. Allah burada, hububat türünden dünyada olan her şeyi ve onlardaki bereketi kendisinin yarattığını ifade etmek için tohumu ve çekirdeği özellikle belirtmiştir. Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "Sizi tek bir nefis-

---

366 el-Bakara, 2/166.

367 ez-Zuhruf, 43/67.

368 el-Ahkâf, 46/6.

369 Meryem, 19/82.

370 "İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar" (Abese, 80/34-35).

371 eş-Şûrâ, 42/11.

372 "Onlar 'Bizi tekrar hayata kim döndürecek?' diyecekler. 'Sizi birinci defa yaratan' de" (el-İsrâ, 17/51).

ten yaratan Rabb'iniz"[373]. Allah dünyada var olan insan türünü o tek nefisten yaratmış, bu yaratma işini de kendisine nispet etmiştir. Buna göre tohumda ve çekirdekteki bütün bereketi Allah yaratmış, onlardan çıkardığı şeyleri de o ikisine nispet etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyet-i kerîmenin haber anlamına değil, inşâ mânasına gelmesi de muhtemeldir, ancak Allah'ın lütfunu haber vermektedir. Âyetteki "felk" (الفلق) kelimesi yarmak, çatlatmak anlamına gelir. Cenâb-ı Hak, sert ve sağlam çekirdeği kendisinin çatlattığını ve ondan taze ve yumuşak bitkiler çıkardığını haber vermektedir; öyle ki o çekirdeği yapıp çatlatmak ve hiç yorulmadan ondan bu bitkileri çıkarmak için bütün yaratılanlar bir araya gelseler, buna asla güçleri yetmez. Böylece Cenâb-ı Hak yaratıklara olan lütfunu ve bunları yapmaya kādir olanın, yaratılanları yeniden yaratmaya, onları öldürüp yok ettikten ve kendilerinden hiçbir iz kalmadıktan sonra tekrar diriltmeye de kādir olduğunu haber vermektedir, aynen tohumu çatlatıp ondan ürünler yaratmaya kādir olduğu gibi. Allah kendi gücünün ve kudretinin, insanların kuvvetleri ve kudretleriyle karşılaştırılamayacağını, aksine onların kuvvetlerinden çok ayrı olduğunu, çünkü O'nun kuvvetinin ve kudretinin zatî ve ezelî olduğunu, herhangi bir sebebe dayalı olmadığını, buna karşılık insanların kuvvetlerinin ve kudretlerinin başka sebeplere dayandığını onlara bildirmektedir. Ağaçtaki yumuşak ve zayıf yaprağı ortaya çıkarmakla hurmadaki sert ve sağlam yaprağı çıkarmak da böyledir; o ağaçtaki yumuşacık yaprağı yarmak için bütün yaratılanlar bir araya gelseler de buna güçleri
yetmez. [§]Allah, hiçbir şeyin kendisini âciz bırakamayacağını bildirerek in- 121
sanlara lütfunu ve kudretini göstermektedir. Burada bunun tek bir fiil ile olduğu ifade edilmektedir, şayet birkaç fiil ile meydana gelmiş olsaydı, bir yaprağı çıkarmak istediğinde öbürü yarılmanın dışında kalırdı. Ayrıca bunun ölçüsüz ve hesapsız değil, her biri belli bir ölçü ve tedbir üzere yapıldığı da ifade edilmektedir, çünkü her yıl aynı şekilde tekrar etmektedir.

O, ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın yukarıda zikrettiği tohum ve çekirdek, ölü hükmündedir, Allah onlardan taze ve canlı bitkiler çıkarıyor, sonra tekrar öldürüyor, ondan da tohum ve çekirdek çıkarıyor. İşte bunda ölümden sonra dirilmenin delili vardır. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: Kendisinde hiç canlılık eseri bulunmayan ölü bir tohumdan ve ölü bir çekirdekten taze ve canlı bitkileri çıkarmaya kādir olan, kendilerinde hiçbir canlılık eseri kalmayan ölmüş insanları da yeniden yaratmaya kādirdir. Bu hususu daha önce çeşitli yerlerde açıklamıştık[374].

---

373 en-Nisâ, 4/1.

374 bk. Âl-i İmrân, 3/27.

İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz. Yani bütün bunları yapan Yüce Allah'tır; sizin taptığınız, kulluğunuzda ve ulûhiyyet konusunda Allah'a ortak koştuğunuz putlar değildir. Hangi delil sizi bu zikredilen şeyden çeviriyor? Yani ilâhlığı Allah'tan başkasına çevirmek ve kulluğu putlara yönlendirmek için sizin elinizde hiçbir delil yoktur.

O halde (haktan) nasıl dönersiniz? Denildi ki: Allah'ın birliği, ilâhlığı ve rablığı konusunda belirtilen bu delillerden **nasıl** döndürülüyorsunuz? Âyetteki "ifk" (الافك) kelimesi sözlükte dönmek anlamına gelir. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sen bizi ilâhlarımızdan uzaklaştırmak için mi geldin?"[375] yani bizi ilâhlarımızdan döndürmek için mi geldin? Şöyle de denildi: "Tü'fekûn" (تُؤْفَكُونَ), yalan söylüyorsunuz demektir, yani neden yalan söylüyorsunuz? Yalan söylemek ile dönmek gerçekte aynı anlama gelir; çünkü yalan, hak sözden bâtıla dönmektir, dolayısıyla ikisi de aynı mânaya gelir.

فَالِقُ الْاِصْبَاحِۚ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًاۜ ذٰلِكَ تَقْد۪يرُ الْعَز۪يزِ الْعَل۪يمِ ﴿٩٦﴾

96. "Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir."

Sabahı aydınlatan ibaresi, yukarıda "Tohumu ve çekirdeği çatlatan"[376] meâlindeki âyette söylediğimiz gibi iki şekilde anlaşılabilir. Biri ilk yaratılışı haber verme ihtimali, diğeri de yarmak anlamına gelme ihtimalidir. Yani Allah
152 gündüzü, geceden yarıp çıkarmakta, [§]geceyi de gündüzden yarıp çıkarmaktadır; üstelik bunu her ikisi tamamen yok olduktan ve ortada kendilerinden hiçbir iz kalmadıktan sonra yapmaktadır. Bunda da öldükten sonra dirilmenin delili vardır. Yani tamamen yok olup gittiği ve kendisinden hiçbir iz kalmadığı halde gece halinden gündüzü ve gündüz halinden de geceyi tekrar yaratmaya kādir olan, insanları da ölüp gittikten ve kendilerinden hiçbir iz kalmadıktan sonra yeniden yaratmaya kādirdir.

O, geceyi dinlenme zamanı kılmıştır. Allah geceyi dinlenme ve insanlar için istirahat vakti, gündüzü de geçimlerini kazanma zamanı kıldı. Cenâb-ı Hak gece ile gündüzü, kendi rablığının, vahdâniyyetinin ve insanların menfa-

---

[375] el-Ahkāf, 46/22.

[376] el-En'âm, 6/95.

atine bağladığının birer alâmeti kıldı; bunların ikisi de yaratılanlara galiptirler, yaratılanlar o ikisinin mevcut durumuna mahkûmdurlar. Gece ile gündüzün seyri aynı kanun çerçevesinde ve aynı minvalde devam etmektedir. Bu durum, gece ile gündüzü idare eden, yaratan ve her şeyi bilen birinin varlığına işaret etmektedir. Şayet onların seyri tamamen kendilerine bağlı olsaydı, mutlaka farklı şekilde deveran eder, asla sabit bir düzen olmazdı. Onların seyrinin ve deveranının aynı olması, üzerlerinde başka bir yönetenin bulunduğuna işaret eder. Güneş ve ay da böyledir, Allah onları da ürünleri yetiştirmek ve olgunlaştırmak için, günlerin, ayların ve yılların sayılarını bilmeleri için yaratılanların menfaatine uygun hale getirmiştir. Onlar da hep aynı yörüngede yürüyorlar ve seyirlerini hiç sapmadan aynı çizgide sürdürüyorlar. Bu da onları yöneten alîm ve hakîm olan bir idarecinin var olduğuna işaret eder.

Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı kılmıştır. Bu âyet-i kerîme, Mûtezile'nin iddiasının aksine işaret etmektedir. Âyetteki **sabahı aydınlatmak** "ısbâh" (الإصباح) kelimesi, bir yaratma fiilidir, çünkü aydınlatma anlamına gelen fiilin mastarıdır. Yine âyetteki "seken" (السكن) kelimesi de böyledir, o da bir yaratma fiilidir. Sonra Cenâb-ı Hak bütün bunları kendisine nispet etmiştir. Bu, insanın fiillerini de Allah'ın yarattığına işaret eder.

Güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. Bu ilâhî kelâmın işaret ettiği anlama dair farklı görüşler vardır. Ebû Ubeyde şöyle dedi: "Husbân" (حُسبان) lafzı, hesap kelimesinden gelir, hesabın çoğuludur, şöyle denilmiştir: "Hisâb" ve "husbân", "şihâb" ve "şühbân" gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, başka bir âyette
de şöyle söylemiştir: [§]"Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan, yılların sa- 133
yısını ve hesaplamayı bilesiniz diye ona menziller belirleyen O'dur"[377]. Şöyle de denildi: "Husbân" kelimesi, akmak, seyir halinde olmak demektir. Yani ay ve güneş hiç dinlenmeden yörüngelerinde sürekli döner dururlar, devamlı seyir halindedirler. Bu da göstermektedir ki onlar, başkaları için dönmektedirler, yaratılanların faydası için emre âmâdedirler. Onlar şayet kendiliklerinden dönüyor olsalardı, mutlaka durup dinlenirlerdi. "Husbân" kelimesinin ışık anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan O'dur". *En doğrusunu Allah bilir.*

[Esmâ-i Hüsnâ'dan Azîz ve Alîm]

İşte bu, Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir. İşte bu, yani söz konusu bu deveran işi yahut ay ve güneşte bulunan bu faydalar, **Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir.** Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Azîz,** kendisini hiçbir şey âciz

---

[377] Yûnus, 10/5.

bırakamayan anlamına gelir, **Azîz** her üstün olanın da üstünde olan demektir. Bazı müfessirler şöyle dediler: **Azîz,** otoritesine tabi olunan ve düşmanlarından intikam alan demektir. **Alîm** ise, yaratılanların menfaatlerini, onların olmuş ve olacak ihtiyaçlarını bilen anlamına gelir. *Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِى ظُلُمَاتِ الْبَرِّ
وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾

97. "O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır. Gerçekten biz, bilgiye açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık."

O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır. Burada belirtilen ve karanlıklar anlamına gelen "zulümât" (ظلمات) kelimesinden maksat, gerçek anlamda karanlıktır. Allah başka bir âyette şöyle buyurmuştur: "De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır?"[378] "Zulümât" (ظلمات) kelimesi ile insanların karşılaştığı sıkıntılar ve belalar kastedilmiş olabilir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "O'na açık gizli yalvarırsınız"[379]. Yani insanlar sıkıntılar ve belalarla ile karşılaştıklarında açık ve gizli olarak Rab'lerine yalvarırlar. Cenâb-ı Hak burada, başlarına gelen sıkıntıları defedenin ve onları belalardan kurtaranın kendisi olduğunu, bu belaları onlardan defedenin Allah'tan başka taptıkları ve kulluk konusunda Allah'a ortak koştukları o putlar olmadığını insanlara
154 hatırlatarak otoritesinin ve kudretinin büyüklüğünü göstermektedir. [§]**Kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yarattı,** buyurarak karalarda ve denizlerde yollarını karıştırdıklarında yol bulmaları için gökyüzünde yıldızlar yaratmak suretiyle insanlara verdiği nimetlerin büyüklüğünü hatırlatmaktadır.

Bu da Allah'ın birliğine, tedbirine ve hikmetine işaret etmektedir, çünkü insanların yeryüzünde yollarını bulmaları için gökyüzünde deliller koymuştur. Yerle gök arasındaki mesafenin büyüklüğüne rağmen insanlar yollarını bulmayı, gökyüzünün vasıtaları ile yeryüzünün vasıtalarını eşit kılmayı ve fay-

---

378 "De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır? O'na açık gizli yalvarırsınız" (el-En'âm, 6/63).

379 el-En'âm, 6/63.

da sağlamak konusunda onların birbirlerine bağlı olduklarını onlardan istidlâl ederek biliyorlar. Buradan da bunları yaratanın Alîm ve Hakîm olan, tedbir ve idaresinde tek olan Allah olduğunu bilecekler. Çünkü yaratıcı şayet birden çok olsaydı yahut müdebbir ve Hakîm olmasaydı, bunlar böyle olamazdı, belirttiğimiz düzen kurulmazdı. Bütün bunlar, yaratanın bir, Alîm ve Hakîm olduğuna işaret eder. İnsanlar taptıkları ve kulluk yapmakta Allah'a ortak koştukları putların bunları yapmaya güçlerinin yetmediğini biliyorlar, fakat akılsızlıklarından ve inatlarından yine onlara tapıyor ve ilâhlık konusunda onları Allah'a ortak koşuyorlar. *Hatalardan korunmak ve başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

"Tohumu ve çekirdeği çatlatan"[380] ve "Sabahı aydınlatan"[381] meâlindeki âyetlerle **Kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yarattı** anlamındaki âyette ve Allah'ın nimetini ve ihsanını hatırlatan diğer âyetlerde Cenâb-ı Hak insanların kendisine şükür borçlarını ödemelerini ve kendisi için çalışmalarını istemektedir. Söz konusu fiilleri yapmaya kādir olan varlığı hiçbir şeyin âciz bırakamayacağını anlayarak Allah'ın kudretini ve otoritesini hatırlatma konusunda bununla istidlâl edilmesi de caizdir.

Bu âyet aynı zamanda belirttiğimiz şekilde işlerin düzen içinde yürümesi ve tek bir emre bağlı olmaları, Allah'ın tedbirini, ilmini ve hükümlerini hatırlatmaktadır.

Biz kanıtları birer birer açıkladık. Denildi ki: Biz âyetleri düzenledik, yani her âyeti, ihtiyaç duyduklarında insanlara rehberlik etsin diye bulunması gereken yere koyduk. Şöyle de denildi: **Biz kanıtları birer birer açıkladık,** yani âyetleri açıkladık. **Bilgiye açık bir topluluk için,** yani bildiklerinden faydalanan toplum için. Onlar bunlardan faydalandıkları zaman, bunların onlar için yaratıldığı ortaya çıkar. Çünkü insan bir şeyden faydalanıyorsa, o şey onun içindir demektir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak **Bilgiye açık bir topluluk için** buyurmuştur. Çünkü insanlar onlardan faydalanmazlarsa, bu âyetler onlar için değildir demek olur.

وَهُوَ الَّذ۪ٓي اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ
فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ

380 el-En'âm, 6/95.
381 el-En'âm, 6/96.

155 [§]*98. "O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır.* (Sizin için) ***bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık."***

O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. Bu ilâhî kelâm, ortada hiçbir şey yokken insanı yaratan ve sonra onu tekrar yaratacak olanın Allah olduğuna işaret eder. Çünkü Allah, bütün insanları tek bir nefisten yarattığını haber vermektedir. Yeryüzünde var olan bütün yaratıklar birleşse ve hep birlikte çalışsalar bile o tek nefsi yaratamazlar. Bu gerçek, Cenâb-ı Hakk'ın hiç yoktan onları yaratmaya ve sonra tekrar diriltmeye kādir olduğunu gösterir. Çünkü ortada örneği bulunduğu halde yaratıkların yarattığı hiçbir nefis yoktur.

(Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Hayatını tamamlamış olduğu ameline göre insanın âhirette kalacağı bir yeri vardır, eğer amelini hayırla tamamlarsa ebedî olarak hayırda kalır, şayet kötülükle tamamlarsa ebediyen kötülük içinde kalır. Emanet olarak konulacağı yer, ecelidir; bir zamandan başka bir zamana, bir halden başka bir hale intikal eder. Denildi ki: "Müstekar" (مُسْتَقَرٌ), yani kalma yerinden maksat, kadınların rahimleridir. "Müstevda'" (مُسْتَوْدَعٌ), yani emanet olarak konulduğu yer, erkeklerin omurgalarıdır. Bu, tefsircilerin genelinin görüşüdür. Şöyle de denilmiştir: "Müstekar", kabirdir; "müstevda'", dünyadır. Bu iki kelime her hali ve her zamanı ifade ediyor gibidir. "Müstekar", başka bir hale intikal edinceye kadar kıyâm halini, "müstevda'" da başka hale intikal şerefini ifade eder. **(Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır** ilâhî kelâmının, dünyada yaptıkları amellerin karşılığı olarak âhirette kalacakları sabit yer, dünya ise muvakkat bir yerdir anlamına gelmesi de mümkündür[382]. "Müstekar" ile geceler, "müstevda'" ile gündüzler de kastedilmiş olabilir. İlk yorumlar özellikle âdemoğullarına mahsustur[383].

156 [§]Sonra az önceki âyetin sonunda Cenâb-ı Hak "Bilgiye açık bir topluluk için"[384] buyurmakta idi. Burada da **Anlamaya açık bir topluluk için** buyurmaktadır. Anlamak, benzerlerine işaret eden anlamıyla bir şeyi bilmek demek-

---

[382] Bu âyette geçen "(Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır" cümlesi hakkında Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Müstekar" kabirde, "müstevda'" da dünyadadır, yani herkes yakında arkadaşına kavuşacaktır (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 291; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 332).

[383] Muhtemelen müellif burada müstakarrı âhiret, müstevda'ı da dünya ile tefsir etmesinin sadece âdemoğullarını ilgilendirdiğini kastetmektedir. Müstakarrın geceler, müstevda'ın da gündüzler diye yorumlanması, âdemoğullarının dışında kalan hayvanları da kapsar. *En doğrusunu Allah bilir.*

[384] el-En'âm, 6/97.

tir, ilim ise bir şeyin kendisini bilmektir. Bundan dolayı Allah'a fakîh ve âlim denilmez, çünkü Allah eşyayı, başkaları ve benzerleri vasıtasıyla değil, kendi zâtıyla bilmektedir. Fakîh ise, nesneleri başkaları, benzerleri ve işaretler vasıtasıyla bilir.

وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَىْءٍ
فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ
مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ
مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖ اِنَّ فٖى
ذٰلِكُمْ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾

99. ***"Gökten su indiren O'dur.*** (Buyurdu ki:) ***İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de, kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik; birbirine benzeyeni var, benzemeyeni var. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır."***

[Allah Bütün Bitkileri İnsanlar İçin Yaratmıştır]

Gökten su indiren O'dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. Cenâb-ı Hak burada gökten su indirmek ve onunla her türlü bitkileri bitirmek suretiyle insanlara yaptığı lütfunun büyüklüğünü hatırlatmaktadır; tıpkı daha önce karanlıklarda ve yollarını karıştırdıklarında yollarını bulmaları için yıldızları onlara lütfettiğini, geceyi dinlenmek ve istirahat etmek için, gündüzü de geçimini temin etmek ve hareket etmek için onlara ihsan ettiğini, güneşi ve ayı da ürünlerin yetişmesini ve olgunlaşmasını sağlaması, yapacakları anlaşmalarda gerekli olan yılların sayısını, hesabı ve süreleri bilmeleri gibi faydaları için ihsan ettiğini hatırlattığı ve bunlara benzer birçok nimeti insanlara lütfettiği gibi. Bütün bu hatırlatmalardan maksat, insanların bu nimetlere karşılık olan şükürlerini Allah'tan başkasına yöneltmemeleri ve O'ndan başkasını ilâh edinmemeleridir. En'âm sûresinin büyük çoğunluğunun Allah'ın birliğini ve ulûhiyyetini ispat ile risâleti ve nübüvveti ve ölümden sonra dirilmeyi

ispat konusunda müşriklere karşı delil getirmek için nâzil olduğunu daha önce söylemiştik[385]. Çünkü onlar bütün bunları inkâr ediyorlardı.

137 [§]**İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik.** Buradaki **her çeşit bitki** ifadesinin, yaratılanların ihtiyaç duydukları ve Cenâb-ı Hakk'ın yerden çıkardığı her çeşit bitkinin aslının su olduğu bilinsin diye anlamına gelmesi muhtemeldir; Allah insanların, bütün hayvanların ve kuşların gıdası olan şeyleri onunla bitirmektedir. Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "Her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?"[386] Cenâb-ı Hak her çeşit bitkiyi sudan yarattığını ve her şeye onunla hayat verdiğini haber vererek insanlar için suda yarattığı faydaların büyüklüğünü kendilerine hatırlatmaktadır.

Ondan da yeşil bir bitki yarattık. Denildi ki: Âyetteki "bihi" (بِهِ) zamiri, yerden ilk çıktığında yeşil çıkar, her bitki başlangıçta yeşildir, sonra başka renge döner mânasına gelir. Bazıları da şöyle dediler: Buradaki "bihi" (بِهِ) zamiri, su ile canlı ve yeşil kalır, su olmasaydı kurur ve başlangıçtaki hali değişirdi anlamına gelir. **Kendisinden üst üste binmiş taneler bitiririz.** Bu ilâhî beyanda da Cenâb-ı Hak, bunları programlayıp yaratanın sudan başka biri olduğunu insanlar bilsinler diye lütfunu ve bir tohumdan birbirinin üstünde sıralanmış taneler yarattığını haber vermekte, sonra da bütün yaratılanlar bir araya gelse bunun benzerini yapamayacaklarını açıklamaktadır.

Bu âyet-i kerîme, Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi örneksiz ve vasıtasız yarattığına işaret etmektedir; her ne kadar tohumdan ve çekirdekten yeşil bitkiler çıkarması gibi bazı şeyleri birtakım vasıtalarla yaratmış ise de, tanenin içinde bitki yoktur. Sonra o bitkiden yeşil hububat çıkarmıştır, fakat o bitkinin içinde de yeşil hububat bulunmamaktadır. Bütün bunlar Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi örneksiz ve vasıtasız yarattığını insanlar bilsinler diyedir.

136 [§]Bu âyet Dehrîler'in, maddenin tek bir şeyden oluştuğuna ilişkin iddialarını da reddetmektedir. Nitekim binlerce çekirdeğin veya tohumun tek bir çekirdeğin içinde veya tek bir tohumun içinde toplanması yahut uzun, kalın ve büyük bir ağacın bir çekirdeğin veya tohumun içine sığma ihtimali yoktur.

Hurmadan. Yani su vasıtasıyla hurmadan tomurcuğunu çıkarmaktadır. Bunda da Allah'ın lütfunun ve programlamasının büyüklüğü görülmektedir; çünkü hurmaya ve ağaçlara kökleriyle suyu içme kabiliyetini vermekte, sonra

---

385 bk. el-En'âm, 6/4 ve 20.

386 el-Enbiyâ, 21/30.

bu su gövdeden dallara dağılmakta, sonra da ondan meyveler ve yeşillikler çıkmaktadır; bunlar da Allah'ın tasarrufunun yanı sıra takdir ve lütfunun büyüklüğü bilinsin diyedir.

Sarkan salkımlar. Şöyle denmiştir: "Kınvân" (قنوان) hurma meyvesinin toplandığı salkımdır, bu kelimenin müfredi "kınvun" (قنو) gelir. Âyetteki "dâniye" (دانية) kelimesi hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Üzüm, hurma ve hububat salkımlarında görüldüğü üzere taneleri birbiri üstüne sıralanmış olan, toplu bulunan ve dağılmış olmayan demektir; her ne kadar bu sıfat âyette sadece hurma için kullanılmış ise de, her çeşit ürün için de geçerlidir. Bazıları şöyle dediler: "Dâniye" kelimesi, yere yapışmış mânasına gelir; oturan da ayakta duran da onu alabilir. İbn Abbâs (r.a.) şöyle deniştir: "Kınvânun dâniye (قنوان دانية), dalları yere değen kısa hurmalar demektir[387].

Üzüm bağları. Yani o su ile Allah üzüm bağlarını yetiştirir. **Zeytin ve nar bahçeleri.** Buna yine su ile zeytin ve nar yetiştirir anlamı verilmiştir. Bazıları şöyle dediler: **Zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik; birbirine benzeyeni var, benzemeyeni var.** Yani zeytinin yaprağı görünüşte narın yaprağına benzer. **Benzemeyeni var.** Yani meyveleri renk ve tat itibariyle birbirine benzemez. Ancak bütün ağaçlar ve bütün meyveler böyledir, bazıları bazısına benzemez; bunun gövdesi öbürüne benziyor, fakat meyveleri ve taneleri farklıdır, bazı meyveler renk olarak birbirine benzer, fakat tadı farklıdır. [§]Bazılarının 159
da tadı birbirine benzer, fakat rengi farklıdır. Bütün bunların da su ile olmadığını, onları takdir edip yöneten ve böyle latîf şekilde yaratanın başkası olduğunu insanlar bilsinler diyedir, çünkü bütün bunlar şayet su ile olsaydı, renkte, tatta, gövdede ve yaprakta görülen farklılığın olmaması gerekirdi. Bu durum, onların alîm, müdebbir ve hakîm olan kendileri dışında biri tarafından yaratıldığını gösterir, kendi lütfu nasıl arzu etmiş ise o şekilde yaratmıştır.

Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Buradaki bakma emrinin farklı anlamlara gelme ihtimali vardır. Yani o meyveleri bir halden başka bir hale, bir renkten başka renge nasıl çevirip değiştirdiğine bakın! Allah onları aynı saatte ve öyle bir güzellikte ortaya çıkarıyor ki, onu takdir etmek, ayrıca kaç tane ve ne miktarda ürün çıktığını bilmek için yaratılanlar bir araya gelse buna da güçleri yetmez. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın bütün yaratıkları bir anda diriltmeye kādir olduğunu insanların bilmeleri içindir. Uzaklığına rağmen gökten yağmur indirmek, şaşılacak bir mûcize ve tam bir hikmettir. Allah yağmuru damla damla indirmektedir, o kadar ki yağmurun

---

387 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 293; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 333.

çokluğuna, bolluğuna ve göğün de uzaklığına rağmen damlalar birbirlerine karışmamaktadır. Böyle bir şeyi korumak için bütün yaratılanlar bir araya gelseler de buna güçleri yetmez. İşte bu da onu, müdebbir, alîm ve hakîm birinin yapmakta olduğuna işaret eder.

Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır. Tasdik edip ve iman edenler için bunların ibret olacağını daha önce belirtmiştik[388]. Ancak inat edip, aklına karşı direnenler ve bunları tefekkür etmeyenler, Allah'ın âyetlerinin hayret verici mahiyetini ve O'nun lütfunun büyüklüğünü anlayamazlar.

Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Bu âyetin hikmetini ifade eden başka iki şık daha vardır. **Meyve verirken her birinin meyvesine bakın!** Meyvesi ilk olarak tek bir renkte iken, bir tane olarak ve aynı tat ile çıkarken, sonra renginin ve tadının nasıl değiştiğine, miktarının nasıl da farklılaştığına bakın. Her şeyi vasıtasız yaratma gücüne sahip, Alîm, Hakîm ve tek olan bir yaratıcının tasarruf ve takdiri ile olduğunu insanlar bil-
160 sinler diye böyle yaratılmıştır. [§]Çünkü bunlar şayet müdebbir birinin tasarrufu ile olmasa ve bir vasıta ile olsaydı, o vasıta hepsi için aynı idi, dolayısıyla ürünlerin hepsinin aynı olmaları gerekirdi. Bu durum Cenâb-ı Hakk'ın onları vasıtasız olarak bizzat yarattığına işaret eder. İkincisi, **Meyve verirken her birinin meyvesine bakın!** Cenâb-ı Hakk'ın onları nasıl da insanın zevkine ve arzusuna uygun hale getirdiğine bakın. Allah insanlara onlardan tat alabilmeleri için olgunlaşmasını beklemelerini, pişirmelerini ve benzeri vesileleri öğretti. Aynı zamanda yerden çıkan meyvelerde olduğu gibi diğer canlılar için de besleyici ürünler yarattı. Bu da, diğer canlıları ve hayvanları da beşerin faydalanması için onların emrine âmâde kıldığını insanların bilmeleri içindir; insan, her şeyin kendisi için yaratıldığı gaye **varlık**tır. *Her türlü güç ve kuvvet sadece Allah sayesindedir. Lütuf ve fazilet O'na mahsustur.*

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَن۪ينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ
عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٠٠﴾

100. "Cinleri Allah'a ortak koştular. Oysa onları da Allah yaratmıştır. Bilgisizce O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Allah, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir."

---

[388] bk. el-En'âm, 6/97.

Cinleri Allah'a ortak koştular. Yani onlar dediler ki: Allah'ın ortakları vardır. Şunu da söylediler: "Kızlar Allah'ındır"[389]. Yani onlar, kızlar Allah'ındır diyorlardı. Yahut Allah'ı cinlerden ortakları olmakla niteliyorlardı. Bunun delili, âyetin sonundaki şu cümledir: **Allah, onların ileri sürdüğü nitelemelerinden uzak ve yücedir.** Bu beyan, **Cinleri Allah'a ortak koştular** meâlindeki bu beyan onların, Allah'ı ortakları ve çocukları bulunmakla niteledikleri anlamına gelir. **Cinleri O'na ortak koştular** meâlindeki ilâhî kelâm hakkında bazıları şöyle dedi: Buradaki cinlerden maksat meleklerdir, yani kendisine kulluk yapmak konusunda melekleri Allah'a ortak koştular. Şu âyet-i kerîme de bunun gibidir: "Onlar Allah ile görülmez varlık türleri (cinler) arasında da bir soy birliği yakıştırdılar"[390]. Şöyle denilmiştir: Onlar "Şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır, dememiş miydim?"[391] meâlindeki âyette ifade edildiği gibi cinlere kulluk yapmıyor, şeytana kulluk etmeyi de kastetmiyorlardı. Çünkü kendi aralarında farklı görüşlerde olsalar da bütün kâfirler, şeytandan nefret eder ve ona lânet okurlar. [§] Ancak bunun anlamı şudur: Onları putlara 161
tapmaya şeytan davet etmişti, sonra onun çağrısı üzerine putlara taptıkları zaman, sanki şeytana kulluk yapmış oluyorlardı, çünkü şeytanın emri ve çağrısı ile putlara tapıyorlardı. Yahut mesele şu hadîs-i şerifte ifade edildiği gibidir: "Güneş doğduğu zaman, şeytanın iki boynuzu arasından doğar"[392]. Hâsılı onlara taptıkları zaman, sanki şeytana kulluk yapmış olmaktadırlar. Âyetin de bu anlama gelmesi muhtemeldir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şayet, "Onlar şeytana kulluk ediyorlar ve âyette belirtilen cinlere de şeytanın emri ve çağrısıyla taptıkları için sanki ona tapınış oluyorlar ve bundan dolayı şeytana kulluk etmiş sayılıyorlar ise, o zaman müminler neden peygamberlere kulluk etmiş sayılmıyorlar? Çünkü onlar da, peygamberlerin daveti ve emri ile Allah'a kulluk etmektedirler" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Çünkü peygamberler insanları sadece Allah'a kulluğa davet etmişler ve onlara bunu emretmişlerdir, Cenâb-ı Hak, onlara bunu emretmişti. Fakat onlar, belirtilen varlıklara kulluk yapmaya bizzat kendileri davet ediyorlardı.

---

389 en-Nahl, 16/57.

390 es-Sâffât, 37/158.

391 Yâsîn, 36/60.

392 İbn Ömer'den (r.a.) rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Güneşin ucu görününce, iyice ortaya çıkıncaya kadar namazı bırakın. Güneşin ucu batmaya başlayınca da, tamamen batıncaya kadar namazı bırakın. Namazınız için güneşin doğduğu ve battığı zamanları beklemeyin; çünkü o, şeytanın iki boynuzu arasından doğar" (Buhârî, "Bed'u'l-halk", 11; Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 290).

Cinleri Allah'a ortak koştular. Cenâb-ı Hak bu durumu dostlarına haber vermekte, aynı zamanda düşmanlarının kendisini çocukları ve ortakları olmakla ne kadar çirkin bir nitelemede bulunduklarını, buna rağmen yine de onlara nimetler vermek ve ihsanda bulunmakla ne kadar güzel davrandığını hatırlatmaktadır. Bu, müminlerin de düşmanlarına karşı böyle davranmaları veya birbirlerine davrandıkları gibi davranmaları içindir[393]. **Oysa onları da Allah yaratmıştır.** [Bu cümle iki anlama gelebilir; birincisi], yani onlar, bahsedilen o varlıkları da Allah'ın yarattığını biliyorlar, sonra da ulûhiyyet ve kulluk konusunda başkalarını O'na ortak kılıyorlar, verdiği nimetlere karşı şükür görevini O'na yöneltmiyorlar. İkincisi, **Oysa onları da Allah yaratmıştır,**
163 [§]yani onların taptıkları putları da Allah yaratmıştır ve onlar da bu putların yaratılmış, emir altında ve zelîl varlıklar olduklarını biliyorlar, buna rağmen ulûhiyyet ve kulluk konusunda onları Allah'a ortak koşuyorlar. Yaratılan ve emir altında olan bir varlık, nasıl Allah'a ortak olabilir?

Bilgisizce O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Onlar farklı gruplar ve fırkalar halinde idiler; bazıları Îsâ Allah'ın oğludur diyorlardı ki bunlar hıristiyanlardı, bazıları da Üzeyir Allah'ın oğludur diyorlardı, bunlar da yahudilerdi[394]. Arap müşrikleri de, melekler Allah'ın kızlarıdır, diyorlardı. Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: "Erkek çocuklar size de kız çocuklar O'na öyle mi? Ama o takdirde bu insafsızca bir taksim!"[395] Başka bir âyette şöyle buyurur: "Kız çocuklar O'na, erkek çocuklar da size öyle mi?"[396] Diğer bir âyette de şöyle buyurur: "Onlardan birine, Rahmân'a lâyık gördüğünüz (kız çocuğunun) müjdesi verilince öfkeye kapılarak yüzü mosmor olur"[397]. Kendiniz kız çocuklarından burun kıvırıyorsunuz, fakat kızları O'na nispet ediyorsunuz öyle mi?

Bu âyette onların eziyetlerine karşı Resûlullah'a (s.a.) sabretmesi emredilmektedir. Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: Allah, onlara birçok nimetler vermesine ve ikramlarda bulunmasına rağmen, yine de kulluk yapmak konusunda O'na başkalarını ortak koşuyorlar (Allah yine onlara sabır gösteriyor), sen onlara bu nimetlerden bir şey vermemişken sana eziyet etmelerine sabır göstermen daha çok gerekir.

---

393 "Müminler birbirlerine karşı nasıl davranıyorlarsa, düşmanlarına karşı da öyle davranmaları gerektiğini bilmeleri içindir; onları düşmanlıktan döndürebilmek için eziyetlerine sabır göstermelidirler" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 263a).

394 Muhtemelen müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Yahudiler 'Üzeyir Allah'ın oğludur' dediler, Hıristiyanlar da 'Mesîh (Îsâ) Allah'ın oğludur' dediler" (et-Tevbe, 9/30).

395 en-Necm, 53/21-22.

396 et-Tûr, 52/39.

397 ez-Zuhruf, 43/17.

Bilgisizce. Yani aslında onlar Allah'ın çocuğu ve ortağı olmadığını biliyorlar, fakat kibir gösteriyorlar[398]. **Bilgisizce** anlamındaki lafız, cahilliklerinden öyle söylüyorlar mânasına da gelebilir.

Allah, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. Bu, insanlar arasında Allah için kullanılan tâzim ve tenzih cümlesidir. İnsanlar bu sözle Allah'ı yüceltirler, bu sözle O'nu her türlü noksanlıktan tenzih ederler ve yine bu sözle O'nun kendileri hakkında her türlü kusurdan âzâde olduğunu ifade ederler. Kâfirler Allah'ı, çocuğu ve ortağı olmakla ve kusurları bulunmakla nitelediklerinde, onların ileri sürdüğü her türlü kusurdan kendisini tenzih etmek ve onların söyledikleri bütün sözlerden O'nu aklamak için de bu cümle kullanılır. *En doğrusunu Allah bilir ya* bu, Allah'ı böyle şeylerden aklamak ve yüceltmek için müslümanlar tarafından söylenen şu söz gibidir: Maâzallah!

[§]**Allah, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir.** Bu ilâhî 163
kelâm, Mûtezile'nin iddiasıyla çelişmektedir, onlar şöyle diyorlardı: Allah'ın sıfatları, sadece O'nu niteleyenlerin zihinlerindeki niteliktir. Eğer onlar, niteleyenlerin niteliğinden başka bir şey olmasaydı, bazılarının yermesinin, bazılarının da övmesinin anlamı olmazdı. Binaenaleyh sıfatların niteleyenlerin niteliğinden başka anlamları olduğu gerçektir.

بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ
وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١٠١﴾

101. "O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur."

O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Nasıl çocuğu olabilir? Buradaki **Göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır** cümlesi, onları benzeri ve örneği olmadan yaratmıştır anlamına gelir.

Kisâî şöyle dedi: "Bedîu's-semâvâti" (بديع السموات) ile "bâdiu's-semâvâti" (بادع السموات) aynı anlama gelir. Nitekim "alîm" (عليم) ve "âlim" (عالم) denir. "Bedea" (بَدَعَ) ve "ibtedea" (اِبْتَدَعَ) da aynı anlama gelir. Bazıları şöyle dedi: Bu, "O,

---

398 "Muhtemelen onlar Allah'ın çocuğu ve ortağı olmadığını kesin olarak biliyorlardı, fakat tekebbür gösteriyorlar ve yalan yere bu sözü söylüyorlardı. Bir şey hakkında durumunun hilafına söylenen söz, yalandır. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 263a).

göklerin ve yerin yaratıcısıdır"[399] meâlindeki âyetle, yani "fâtıru's-semâvâti ve'l-ard" (فاطر السموات والأرض) âyetiyle aynı anlamdadır.

Bu ilâhî kelâm, Karâmita'nın iddialarını reddetmektedir. Onlar "hâlik" (خالق) yani yaratan diyorlar, fakat "mübdi'" (مبدع) yani eşsiz yaratıcı, sanatkâr yaratıcı demiyorlar. Ayrıca, ikinci "mübdi'" ilk yaratılandır, bütün âlemi ondan yaratmıştır diyorlar. Eğer ilk yaratılan "mübdi'" olarak yaratılmışsa, o da mübdi'dir. Mübdi' kelimesinin mastarı olan "ibdâ'" (الإبداع) fiili, bir şeyi daha önce bir aslı ve örneği olmadan ihdâs etmek, vücuda getirmektir. Bundan dolayı dinde olmayan bir şeyi ihdâs edene mübtedî, yani bidatçi denir. Çünkü o, dinde aslı ve örneği olmayan bir şeyi ihdâs etmiştir.

164 [§]**O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Nasıl çocuğu olabilir?** [Birincisi], yani daha önce bir aslı ve örneği olmadığı halde gökleri ve yeri yoktan yaratmaya kādir olan varlık, çocuğa nasıl ihtiyaç duyabilir? Dünyada çocuk, ancak şu üç sebepten birinden dolayı istenir: Ya düşmanlara karşı güçlü olmak ve onlardan intikam almak için yahut insanın duyduğu yalnızlık hissinden dolayı, veyahut da duyduğu bir ihtiyaçtan dolayı. Her çeşit noksanlıktan münezzeh olan Allah, bütün bu ihtiyaçlardan pek yücedir, O nasıl çocuk edinir? İkincisi, **Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir?** Sizler dünyada görüyorsunuz ki çocuk, ancak bir eşten dünyaya gelir, halbuki O'nun eşi yoktur, öyleyse nasıl çocuğu olabilir? Âyetteki bu hitap, sanki Allah'ın eşi olmadığını bilenlere idi. Eşe ihtiyaç, ancak insanların içine yerleştirilen arzuları tatmin etme ihtiyacından dolayı duyulur, şehvet insanı hükmü altına alır ve onu ihtiyaç duymaya sevk eder.

Her şeyi O yaratmıştır. Bu ilâhî kelâm Mûtezile'nin iddiasını reddetmektedir. Çünkü burada Allah, her şeyi kendisinin yarattığını haber vermektedir. Onlara göre ise Allah, eşyanın binde birini bile yaratmamıştır. Çünkü onlar şöyle diyorlardı: İnsanların fiillerini, harekât ve sekenâtlarını, oturmalarını ve kalkmalarını ve buna benzer şeylerin hiçbirini Allah yaratmamıştır. Sonra çarpıtılarak âyete husûs (الخصوص) anlamı verilmesi de caiz değildir, çünkü o Allah'a övgü anlamında kullanılmıştır. Eğer bu âyete, Allah'ın her şeyi değil de belli bazı şeyleri yaratmıştır anlamının tahsis edilmesi caiz olsaydı, başkalarının da çıkıp **Her şeyi hakkıyla bilen O'dur** meâlindeki âyete, her şeyi değil de belli bazı şeyleri bildiği anlamını tahsis etmesi caiz olurdu.

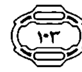
399 eş-Şûrâ, 42/11.

ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُۚ وَهُوَ عَلٰى
كُلِّ شَيْءٍ وَك۪يلٌ

102. "İşte bu Allah sizin Rabb'inizdir. O'ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin, O her şeye vekildir (güvenilip dayanılacak tek varlık O'dur)."

Buradaki **O her şeyin yaratıcısıdır** meâlindeki cümle de, Mûtezile'nin,
Allah bazı şeyleri yaratmıştır iddialarının aleyhine bir delildir, onlara göre Al-
lah haber verdiği üzere her şeyi kendisi yaratmamıştır. Şayet âyeti, eşyanın bir
kısmını dışarıda bırakıp sadece bir kısmını yarattığına tahsis etmek caiz olsay-
dı, **O her şeye vekildir (Güvenilip dayanılacak tek varlık O'dur)** meâlindeki
âyetin de her şeye değil bazı şeylere tahsis edilmesi, Allah her şeyi değil ancak
bazı şeyleri korur anlamının verilmesi de caiz olurdu. [§]Bu caiz değildir, çün- 160
kü Cenâb-ı Hakk'a övgü anlamında kullanılmıştır, öyleyse baştaki cümlenin
O'nun sadece bazı şeyleri yarattığı anlamına tahsis edilmesi de caiz değildir,
çünkü o da övgü anlamında kullanılmıştır.

İşte bu Allah sizin Rabb'inizdir. Yani gökleri ve yeri eşsiz şekilde yaratan, daha önce belirttiği gibi insanlara her çeşit nimetleri lütfeden, karanlıklarda yollarını bulmaları için yıldızları yaratan, bütün insanları tek bir nefisten yaratan, gökten su indiren ve onunla insanlar için bitkileri, meyveleri, hububatı, üzüm bağlarını ve hikmetinin şaşırtıcı göstergeleri olan diğer nesneleri yaratan Allah işte sizin Rabb'inizdir. Bütün bunlar, **O'ndan başka tanrı olmayan** Allah'a aittir, bütün bunları yaratan O'dur. **Öyleyse O'na kulluk edin,** yani verdiği nimetlerin şükrünü O'na yöneltin, başkasına yöneltmeyin.

لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّط۪يفُ
الْخَب۪يرُ

103. "Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır."

Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder. Denildi ki: Allah burada gözler anlamına gelen "ebsâr" (الابصار) lafzını yaratılanlardan kinâye olarak kullanmıştır. Sanki şöyle buyurmuştur: Yaratılanlar O'nu idrak edemez,

halbuki O yaratılanları idrak eder. Her şey ancak gözlerle görülüp idrak ve ihata edilebildiği için Allah "ebsâr" lafzını yaratılanlardan kinâye yapmıştır, kinâyenin anlamı budur. *En doğrusunu Allah bilir.* "Ebsâr"dan maksadın, gerçek anlamda gözler olduğu söylenmiştir; fakat kalp gözüdür, çünkü bilgiler onunla elde edilmektedir. Eğer burada kastedilen yüzdeki gözler ise, o zaman bunda ru'yetullahın ispat edilmesine dair delil vardır. Gerçek olduğu ortaya çıkar, çünkü âyette Allah sadece idraki reddetmektedir. Şayet görmek ihtimali yoksa idraki reddetmenin anlamı olmaz, çünkü görülmeyen şey zaten idrak edilmez. İdrakin reddi, ru'yetullah'ın âhirette vuku bulacağına işaret eder. Allah görülür, fakat mahiyeti idrak edilemez ve ihata edilemez, nitekim bir âyet-i kerîmede buyurulduğu gibi: "Onların bilgisi O'nu kuşatamaz"[400]. Çünkü gör-
166 menin gerçekleştiği görünen nesnelerin [§]gerçek mahiyeti ve keyfiyeti idrak ve takdir edilemez; göz, kulak, dil, burun, el ve diğer organların gizli olan bir tarafı bulunur. Gözle nesneler görülür, fakat gözün gerçek keyfiyeti ve mahiyeti bilinmez. Kulak da böyledir, onun nasıl bir şey olduğu ve ne ile duyduğu bilinmez. Diğer bütün organların yanı sıra duyu organları da böyledir. El, dokunduğu nesnenin sertliğini ve yumuşaklığını hisseder, fakat bunu nasıl hissettiği ve nasıl algıladığı bilinmez. Dilin konuşması da, burunun koku alması da böyledir; bunun ne olduğu, güzel ve çirkin kokuyu nasıl ve ne ile bulduğu bilinmiyor. Buna göre gözün değdiği zâhirdeki nesneler hakkında yaratılanların bilgisi ile onların gerçek mahiyeti idrak edilemez, keyfiyeti bilinemez, ilim olarak da kuşatılamaz. Bunları hikmetiyle belirleyen, lütfuyla insanın vücuduna yerleştiren ve her türlü noksanlıktan münezzeh olan Allah, mahiyeti itibariyle idrak edilmekten en uzak ve idrak edilmeyip ihata edilmemeye en layık olan varlıktır. Bu husus, Mücessime'nin[401] görüşlerini reddetmektedir; çünkü onlar Rab'lerini kalplerinde tasvir ediyorlar ve O'nu yaratıklarına ben-
167 zetiyorlar, bu tasvire göre O'na kulluk yapıyorlardı; onlar Müşebbihe'dir[402]. [§] İşin aslı şudur: Cenâb-ı Hak duyularla ve müşahedelerle değil, mûcizelerle ve delillerle bilinir. Bilinme yolu mûcizeler ve deliller olan her varlık ihata edi-

---

[400] Tâhâ, 20/110.

[401] Mücessime, pek çok fırkayı içine alan bir isimdir. Onlar, Allah Teâlâ'nın, organları ve sınırları olmak gibi cismânî sıfatları bulunduğunu iddia ederler. Ayrıntılarda farklı görüşlere sahiptirler (bk. Eş'arî, *Makālatu'l-İslâmiyyîn*, I, 207; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, II, 127).

[402] Müşebbihe iki gruptur, bir grubu Allah'ın zâtını başkasının zâtına benzettiler. Diğer grup da Allah'ın sıfatlarını başkalarının sıfatlarına benzettiler. Bu iki gruptan her biri de çok farklı fırkalara ayrılmışlardır. Teşbihin ilk ortaya çıkması, Râfizîler'in aşırı (ğulât) olan kısmında görülmüştür. Bazı hadisçilerde de teşbih anlayışı görülmüştür (bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, I, 214; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 103).

lemez ve mahiyeti de idrak olunmaz. Allah kendisini nasıl nitelediyse öyledir: "Onların bilgisi O'nu kuşatamaz"[403]. **Gözler O'nu idrak edemez,** çünkü idrak ve ihata, ancak duyularla algılanan varlıklarda olur, mûcizelerden ve delillerle bilinen varlıkta değil. Peygamberlerin delilleri de bu minvalde gelmiştir. Meselâ Firavun kendisine Rabb'ini sorduğunda Hz. Mûsâ (s.a.) şöyle cevap vermiştir: "Firavun, 'Sizin Rabb'iniz de kimmiş ey Mûsâ?' dedi. Mûsâ, 'Bizim Rabb'imiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir' diye cevap verdi"[404]. Hz. İbrâhim (s.a.) de şöyle dedi: "İbrâhim, 'Rabb'im hayat veren ve öldürendir' dedi. İbrâhim 'Allah güneşi doğudan getirmektedir' dedi"[405]. Hz. Mûsâ'nın (s.a.) ve Hz. İbrâhim'in (s.a.) bu sözleri, başka bir yönden değil, mûcize ve delil olmak itibariyle Cenâb-ı Hakk'ın ulûhiyyetine ve vahdâniyyetine işaret eder. Buna göre Cenâb-ı Hak da yaratılanların, vahdâniyyetini ve rablığını bilmeleri için şu âyetleri delil getirmektedir: "O, yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır"[406]. "Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan ve ona menziller belirleyen O'dur"[407]. "Gökten su indiren O'dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik"[408]. Cenâb-ı Hak insanların, zâtını kuşatmak ve mahiyetini idrak etmek itibariyle değil, ulûhiyyetini ve vahdâniyyetini anlamalarını sağlayacak mûcizelerle ve delillerle onlara kılavuzluk etmektedir. *Hidâyeti ve doğru yolu bulmak ancak Allah sayesinde mümkündür.*

O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır. Denildi ki: Buradaki "latîf" (اللطيف) kelimesi, fiillerinde ince ve hikmetli olan, "habîr" (الخبير) kelimesi de yaratılanları ve amellerini bilen anlamına gelir. "Latîf"in iyilik ve merhamet eden anlamına geldiği de, nesnelerin bütün gizli yönlerini bilen anlamına geldiği de söylenmiş, "habîr"in de nesnelerin zâhirini bilen anlamına geldiği söylenmiştir. Sonra Allah Latîf ve Azîmdir (yüce), dünyada azîm latîf'ten başka, latîf de azîmden başkadır. [S]Çünkü dünyada azîm, yoğun (kesîf) olan nesne- 188
ye denir. **Latîf**, nefsinde lütufkâr ve ince olmaktır. Bunlardan her biri diğerini

403 Tâhâ, 20/110.

404 Tâhâ, 20/49-50.

405 "Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak Rabb'i hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim 'Rabb'im hayat veren ve öldürendir' deyince o, "Hayat veren ve öldüren benim" dedi. Bunun üzerine İbrâhim, 'Allah güneşi doğudan getirmektedir hadi sen de onu batıdan getir' dedi, inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zâlimler topluluğuna rehberlik etmez" (el-Bakara, 2/258).

406 el-En'âm, 6/97.

407 Yûnus, 10/5.

408 el-En'âm, 6/99.

nakzeder. Bu da insanların anladığı anlamda olmamak üzere Allah'ın Latîf ve Azîm olduğu bilinsin diyedir. "O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtındır"[409]. O, evveldir âhirdir, zâhirdir bâtındır. Yaratılanlardan evvel olan âhir değildir, zâhir olan bâtın değildir. Biliniz ki Allah, yaratılanlar tarafından anlaşılan ve bilinen şekilde değil, fakat kendini nitelediği O, gibi Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtın'dır.

قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِه۪ۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۬ عَلَيْكُمْ بِحَف۪يظٍ ﴿١٠٤﴾

104. "Doğrusu size Rabb'iniz tarafından basiretler (idrak kabiliyetleri) ***verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir.*** (De ki:) ***Ben üzerinize bekçi değilim."***

Doğrusu size Rabb'iniz tarafından basiretler (idrak kabiliyetleri) verilmiştir. Denildi ki: **Rabb'iniz tarafından basiretler verilmiştir** meâlindeki beyanın [farklı anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi], denildi ki: Açıklamalar gelmiştir anlamına gelir. Şöyle de denildi: "Basâir" (البصائر) kelimesi, doğru yol anlamına gelir. Şöyle de söylendi: Burada kafalarındaki değil kalplerindeki basiretler kastedilmiştir. Bu, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in görüşüdür[410]. "Besâir"in beyan anlamına geldiği de söylenmiştir, bunlar aynı şeydir. Şahitler anlamına geldiği de söylenmiştir. Yani size Cenâb-ı Hak tarafından Allah'ın tanrılığına işaret eden şahitler gelmiştir. Nitekim şu âyet-i kerîmede buna işaret edilmektedir: "Artık insan kendine kendisi tanıktır"[411]. Yani aksine insanın basireti, yani şahidi kendindendir, onun her uzvu Allah'ın birliğine ve yegâne ilâh olduğuna şahitlik etmektedir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "O ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir"[412]. *En doğrusunu Allah bilir ya,* onlar
169 putlara tapmak konusunda atalarını taklit ediyorlar ve şöyle diyorlardı: [§]"Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[413]. "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız"[414]. **Doğrusu size Rabb'iniz tarafından basiretler (idrak**

---

409 el-Hadîd, 57/3.

410 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 304. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-Medenî el-Adevî, (ö. 182/798) mevâlîdendir. Babasından ve İbn Münkedir'den rivayet etmiştir, kendisinden Asbağ, Kuteybe ve Hişâm rivayet ettiler. Hadiste zayıf görülmüştür. Tefsir'i vardır (bk. Zehebî, *el-Kâşif*, I, 28; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 340).

411 el-Kıyâme, 75/14.

412 en-Nûr, 24/24.

413 ez-Zümer, 39/3.

414 Yûnus, 10/18.

kabiliyetleri) verilmiştir. Yani size âyetler ve peygamberler gönderilmiştir, şayet onlara tabi olursanız, onlar Allah katında size şefaatçi olacaklar. İkincisi, **Size basiretler verilmiştir**, eğer onları tefekkür eder, düşünür ve dikkatle bakarsanız onların Allah tarafından verilen aklî deliller olduğunu anlarsınız. Çünkü insan, nesnelerin hayret veren yönlerine baktığında iki türlü davranma kabiliyetinde yaratılmıştır. Bazısı dikkatle bakar, düşünür ve onun aklî kanıtlar olduğunu anlar, fakat inat eder, büyüklenir ve onun gerektirdiğini yapmaz. Bazıları ise, bakmaz, gözünü yumar, şayet düşünse ve dikkatle baksaydı mutlaka gerçek onlar için ortaya çıkardı.

Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir. Yani hakkı ve doğru yolu görür, ona uygun davranır ve bunun **faydasını da kendisi görür**. Bakan, fakat gözünü yuman, yani ona uygun davranmayan ise, onu terk etmiş olmasının **zararını kendisi görür**. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Kim dine ve dünyaya yararlı bir iş yaparsa kendi iyiliği için yapmış olur; kim de kötülük işlerse kendi aleyhine işlemiş olur"[415].

Şayet, "Başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Ölenin niçin öldüğü, yaşayanın niçin yaşadığı da apaçık ortaya çıksın"[416]. Burada her ölenin niçin öldüğünün ve her yaşayanın niçin yaşadığının ortaya çıktığını haber vermektedir. Yukarıda ise **Kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir** buyurmakta, onun görmediğini söylemektedir. Bu iki âyet nasıl uyuşturulacaktır?" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Bu âyetteki **kör olursa** meâlindeki sözcük, muhtemelen gerçeği gördükten sonra ona uygun davranmayı terk ederse anlamındadır. Çünkü Allah onu kendisine göstermiş ve o da onun Allah'tan geldiğini anlamıştı, fakat inat etmiş ve büyüklenmişti.

(De ki:) Ben üzerinize bekçi değilim. Yani **Size Rabb'iniz tarafından basiretler verilmiştir,** dolayısıyla bize sadece tebliğ etmek düşer. Nitekim Allah şöyle buyurdu: "Peygamberin görevi, tebliğ etmekten ibarettir"[417].

وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ
يَعْلَمُونَ

[415] Fussılet, 41/46.
[416] el-Enfâl, 8/42.
[417] el-Mâide, 5/99.

120 [§]*105. "Böylece biz âyetleri, duruma göre farklı tarzlarda gönderiyoruz ki, 'İyi öğrenmişsin' desinler ve biz, anlayan toplum için Kur'ân'ı iyice açıklamış olalım."*

Böylece biz âyetleri, duruma göre farklı tarzlarda gönderiyoruz. Açık ve anlaşılır olmasını isteyen insanlar iyice anlasınlar diye biz âyetlerimizi farklı şekillerde tekrar ediyoruz yahut her âyeti yerine koyuyoruz, sonra yaratılanlar onları ihtiyaç durumlarına göre alsınlar diye farklı tarzlarda gönderiyoruz.

İyi öğrenmişsin desinler diye. Buradaki fiilin "dereste", "dâreste" ve "dereset" (دَرَسْتَ و دارَسْتَ ودَرَسَتْ) şeklinde farklı kıraâtleri vardır[418]. "Dereste" (دَرَسْتَ) öğrendin mânasına gelir. "Dâreste Ehle'l-Kitabi" (دَرَسْتَ اهل الكتاب) cümlesinin Ehl-i Kitap ile mücadele ettin anlamına geldiği söylenmiştir. Bu kelime cezimle "dereset" (دَرَسَتْ) diye de okunmuş ve önceden öğrendin anlamına geldiği söylenmiştir. Bu ihtilaf, kâfirlerin Resûlullah'a (s.a.) söyledikleri sözde ihtilaf edilmesinden kaynaklanmıştır. Bazıları onların "Kesin olarak bunları ona bir insan öğretiyor"[419] dediklerini söyledi. Bu, "dâreste" (دارَسْتَ) fiilinin tefsiridir. Bazıları da, "Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değildir"[420] dediklerini söyledi. Bu da "dereset" (دَرَسَتْ) fiilinin tefsiridir. Bazıları ise "Bu ancak düzmece bir yalan"[421] dediklerini söyledi. Bu da "dereste" (دَرَسْتَ) fiilinin tefsiridir. Hasılı görüşlerinin farklılığına göre kırâatler ortaya çıktı.

Sonra **İyi öğrenmişsin desinler diye.** Bu beyanın tefsirinde de ihtilaf edilmiştir. Bazıları onu, iyi öğrenmişsin dememeleri için diye tefsir etmişlerdir. Buna göre bu cümle, "Doğrusu size Rabb'iniz tarafından basiretler verilmiştir"[422] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olur. Yani iyi öğrenmişsin dememeleri için size Rabb'iniz Allah tarafından basiretler verilmiştir. Hasan-ı Basrî ise **İyi öğrenmişsin desinler diye** meâlindeki cümle hakkında şöyle der: İyi öğrenmişsin demeleri için "Size Rabb'iniz tarafından basiretler verilmiştir"[423]. Çünkü peygamberler gönderilmesinin ve kitaplar indirilmesinin, kâfirden küfür sözünün, müminden de iman sözünün ortaya çıkması için olduğunu Cenâb-ı Hak beyan etmiştir.

---

418 Yedi kırâat imamından Ebû Amr ve İbn Kesîr "dâreste" (دارَسْتَ) diye okumuşlar, Nâfi', Âsım, Hamza ve Kisâî de "dereste" (دَرَسْتَ) diye okumuşlardır. İbn Âmir ise "dereset" (دَرَسَتْ) diye okumuştur (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 264).

419 en-Nahl, 16/103.

420 el-En'âm, 6/25.

421 Sebe', 34/43.

422 el-En'âm, 6/104.

423 el-En'âm, 6/104.

[§]*En doğrusunu Allah bilir ya,* **İyi öğrenmişsin desinler diye** meâlindeki 151
cümle hayret etmek anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.) ashabı, kâfirlerin yaptıkları çirkin davranışlardan ve Resûlullah'a (s.a.) karşı kötü muamelelerinden hayret etmişlerdi, Cenâb-ı Hak tarafından da kendilerine basiretler, kanıtlar ve deliller gelmişti. Bütün bunlardan sonra kâfirler O'nu reddetmek ve yalanlamakla karşılıyorlardı. Bu, bizim söylemiş olduğumuz şeye de uygun düşmektedir: Allah hayvanları, çardaklı bağları, ekinleri, hurmaları ve âyette haber verdiği diğer şeyleri insanlar için yarattığını beyan ederek onlara verdiği nimetleri hatırlatmaktadır[424]. Onlar da bütün bunları biliyorlardı. Bütün bunları bilmelerine rağmen onlar yine de cinleri Allah'a ortak koşmuşlardı. "Bilgisizce -ve hiçbir delile dayanmadan- O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar"[425]. Bu da bir hayret ifadesidir, onlar bütün bunları kendileri için yaratanın Cenâb-ı Hak olduğunu bilmelerine rağmen onları Allah'a nasıl ortak koştular? Buna göre açıklamaya çalıştığımız âyetin anlamı şöyledir: Onlar, Hz. Peygamber'in doğru söylediğini, onun Allah katından mûcizeler ve deliller getirdiğini, kendisinin okur-yazar olmadığını[426] ve bunları bilen birine giderek bu bilgileri ondan almadığını açık olarak bilmelerine rağmen, ona iyi öğrenmişsin iftirasını nasıl attılar?

اِتَّبِعْ مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِك۪ينَ ﴿١٠٦﴾

106. "Rabb'inden sana vahyolunana uy. O'ndan başka tanrı yoktur. Müşriklerden yüz çevir."

Rabb'inden sana vahyolunana uy. Burada şöyle bir soru akla gelir: Hz. Peygamber'e (s.a.) ancak Rabb'inden vahiy gelmesine rağmen, sadece **Sana vahyolunana uy** denilmesi yeter iken **Rabb'inden** lafzının da eklenmesinin anlamı nedir? *En doğrusunu Allah bilir ya,* burada gizlenmiş bir kelime vardır,
[§]sanki bu sözü, kendisine vahyedilen kişinin huzurunda bulunanlara 152

---

[424] bk. el-En'âm, 6/141.

[425] el-En'âm, 6/100.

[426] Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi" (el-Ankebût, 29/48).

söylemektedir:[427] De ki: **Rabb'inden sana vahyolunana uy.** Sonra peygamberine de Rabb'i tarafından kendisine vahyedilene uymasını emretmektedir, yani sana vahyedilene göre amel et, demektedir.

Sonra buradaki amel et emrinin iki anlamı olur. Biri, böyle inan demektir, öbürü de bizzat amel etmektir, yani öyle davran demektir. Âyetteki uymak emri, vahyedilen şeyin haber olarak doğruluğuna, hüküm olarak âdil olduğuna tabi olmayı ifade ediyor gibidir[428]. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır"[429]. Denildi ki: Haberde doğru, hükümde âdil olarak tamamlanmıştır. Buna göre açıklamaya çalıştığımız âyetteki uymak emri, ona vahyedilen haberde doğru, hükümde âdil olan şeye uymayı ifade eder. Sonra Cenâb-ı Hakk'ın, peygamberine, kendisine vahyedilene ve Rabb'inden gelene tabi olmayı emretmesi, ümmetine de aynı şeyi emrettiği anlamına gelir. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurdu: "Rabb'inizden size indirilene uyun; O'nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin"[430]. Cenâb-ı Hak bu âyette müminlere, Rab'lerinden kendilerine indirilene uymayı emretmekte, O'nun dışında edindikleri dostlara uymayı da yasaklamaktadır. Buna göre onlara Allah'tan başka edindikleri dostlara uymayı yasaklamasını, peygamberine Rabb'inden vahyedilene uymakla emrettiği âyette de belirtmektedir: **Rabb'inden sana vahyolunana uy. O'ndan başka tanrı yoktur.**

O'ndan başka tanrı yoktur. Bu beyanla "O'nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin"[431] meâlindeki âyet, aynı şeyi ifade etmektedir. Çünkü Allah ona, Rabb'inden kendisine vahyedilene uymayı emretmekte ve başka dostlar edinmeyi yasaklamaktadır, çünkü O'ndan başka ilâh olmadığını haber vermektedir.

Müşriklerden yüz çevir. Müşriklerden yüz çevirme emri, farklı anlamlara gelebilir. Onların eziyetlerine karşılık vermemesi, sabretmesi anlamına gelebilir. Onlardan yüz çevir emri, onlarla savaşmayı yasaklaması anlamına gelebilir, sanki Allah belli bir zaman onlarla savaşmayı yasaklamış gibidir. Âyet-i kerîmenin özel bir kavim hakkında gelmiş olması da muhtemeldir, buna göre

---

427 "O, Cebrâil aleyhisselâm veya Allah'ın dilediği başka biridir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 264b).

428 "Yani vahyedilen şeyin Allah tarafından verilen doğru haber olduğunu tasdik et ve Allah'ın gönderdiği hükme âdil olarak uy" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 265a).

429 el-En'âm, 6/115.

430 el-A'râf, 7/3.

431 el-A'râf, 7/3.

şöyle demiş olur: Onlardan yüz çevir, çünkü onlar iman etmeyecekler. [§] 174
Onlara âyetler ve mûcizeler göstermeyi bırak, çünkü Allah onların asla iman etmeyeceklerini bilmektedir. Sonra Cenâb-ı Hak, peygamberine onlardan yüz çevirmeyi emretmekle, müminlere de onlardan yüz çevirmelerini emretmiş olmaktadır. Bir âyette şöyle buyurmuştur: "Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler"[432].

وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَآ اَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا وَمَآ اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿١٠٧﴾

107. "Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı. Biz seni onların üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin."

[İlâhî İradenin Anlamı]

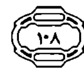
Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı. Mûtezile şöyle der: Buradaki meşîet, zorla ve cebren yaptırmak anlamına gelir. Yani Allah dileseydi, onları âciz bırakır, belayı ve imtihanı kaldırarak kendilerini şirk inancından engellerdi. Bize göre ise meşîet, tercih anlamına gelen, bela geldiğinde ve imtihan zamanında itâate götüren tercih meşîetidir. Sonra cebrî meşîet yaratılıştır, müşriklerin dışındakiler de yaratılmışlardır. Dolayısıyla burada onların meşîeti tevil etmelerinin anlamı yoktur. Sonra **Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı** meâlindeki ilâhî kelâmın, baskı ve zorlama iradesi anlamına gelme ihtimali yoktur. Çünkü baskı ve zorlama halinde ne imandan bahsedilir, ne de küfürden, bunlar ancak tercih imkânı varken ve bilerek itâat etmek durumunda ortaya çıkarlar. Çünkü baskı ve zorlama, insanın gerçek yüzünü göstermesine engeldir, hatta yapması gereken farz da ondan sakıt olur, sorumluluk baskı ve zor kullanana döner. Dolayısıyla âyetin bu anlama gelmesi, uzak ihtimaldir, aksine âyet bizim söylediğimiz anlama gelir. *Doğruya ulaşmak ancak Allah sayesinde mümkündür.*

Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı meâlindeki âyette, İslâm yoluna girmenin Allah'ın lütfu ve ihsanı ile olduğuna da işaret eder. Cenâb-ı Hakk'ın nezdindeki nimetlerden layık olan kişilere lütuf ve ihsanda bulunması, bazılarını da bundan mahrum bırakması Allah'a ait bir haktır. Bazılarına layık oldukları için lütfedip vermekte, bazılarına da adalet gereği vermemektedir.

---

432 el-Kasas, 28/55.

Biz seni onların üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin. Yani onların amellerini korumaktan sen sorumlu değilsin. Yahut onların yaptıklarının hesabı sana sorulmayacak, sana düşen sadece tebliğ etmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur"[433]. "(Ey müşrikler!), söz dinlemezseniz onun (peygamberin) sorumluluğu ona, sizin
174 sorumluluğunuz da size aittir"[434]. [§]Şöyle denildi: "Hafîz" (حفظ) ve "vekîl" (وكيل) lafızları aynı anlama gelirler. Vekîl, kefîldir de denilmiştir. Bunları daha önce çeşitli yerlerde açıklamıştık[435].

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

108. "Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler. Böylece biz her ümmete kendi işlerini güzel gösterdik. Sonunda dönüşleri Rab'lerinedir. Artık O, ne yaptıklarını kendilerine bildirecektir."

[Müşriklerin Tanrılarına Hakaret Etmek]

Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler. Cenâb-ı Hak, hakarete müstahak olmayana hakaret ederler endişesiyle bizi, hakarete müstahak olanlara hakaret etmeyi yasaklamaktadır.

Şöyle bir soru sorulabilir: "Cenâb-ı Hak, hakarete müstahak olanlarla savaşmamızı emrettiği halde, hakarete müstahak olmayana hakaret ederler endişesiyle neden onlara hakaret etmeyi bize yasaklamaktadır? Biz onlarla savaştığımızda onlar da bizimle savaşacaklar, müminin haksız yere öldürülmesi ise kötü fiillerden biridir. Cenâb-ı Hak, risâleti tebliğ etmesini ve insanlar yalanlamakla karşılık verseler de onlara Kur'ân'ı okumasını Resûlullah'a emretmiştir.

433 el-En'âm, 6/52.

434 en-Nûr, 24/54.

435 Meselâ bk. en-Nisâ, 4/109.

Buna şu cevap verilir: Onlara hakaret etmek farz değil mubahtır, fakat onlarla savaşmak farzdır. Tebliğ de aynı şekilde farzdır; bu bakımdan insanlar yapılan tebliği inkâr etseler de Hz. Peygamber (s.a.) onlara tebliğ etmekle yükümlüdür. Savaşmak da böyledir, ucunda kendimizin helâki söz konusu olsa bile onlarla savaşırız. Meselenin aslı şudur: Bazan kötülüğe sebep olan mubahlık hükmü yasaklanabilir[436], fakat farz olan ve yapılması emredilen şeyler, ondan doğacak olan zararlardan dolayı yasaklanmaz. Bununla Ebû Hanîfe'nin (r.a.) şu sözünün doğruluğuna istidlâl edilmesi mümkündür: Kim kısas yaparak birinin elini keser de bundan dolayı adam ölürse, kendisinden diyet alınır, fakat haddi gerektiren bir ceza ile el keser ve adam ölürse, diyet alınmaz; çünkü el kesmek ona mubah kılınmış, kısas farz kılınmamıştır. Had cezasında ise haddi Allah için uygulamak gerekir, insan mubah kılınan bir fiili yaptığında eğer ondan kötülük doğarsa yasaklanır ve kendisi de sorgulanır. Kendisine farz kılınan bir fiili yapmakla ondan kötülük doğacak olursa, bundan dolayı insan sorgulanmaz. [§]Buna göre, Hz. Peygamber'in (s.a.) Sünnet'ine bağlı olarak 133
emredilen ve neticede kişinin ölümüne sebep olan sünnet etmekle hacamat yapmak da böyledir, çünkü hacamat yapılmadığı takdirde öleceğinden korktuğu zaman hacamat yapmak farz olur. Parçalama ve benzeri bir emre gelince, o yapılması gerekli olan emre değil mubahlık ifade eden emre benzemektedir, bundan dolayı ondan doğan zararı öder[437]. Buna göre müşriklerin tanrılarına hakaret etmek, onların Allah'a ve Resûl'üne hakaret etmelerine sebep olursa, putlar hakarete müstahak olsalar bile müminler onlara hakaret edemezler. İnsanın hakaret etmeyi alışkanlık haline getirmesi de yasaklanmıştır. Buna göre alışkanlık haline gelir endişesiyle müşriklerin tanrılarına hakaret etmeyi müminlere yasaklamak caizdir. İşte bunun için müminlerin, onların tanrılarına hakaret etmeleri yasaklanmıştır.

Rivayet edildiğine göre Resûlullah'ın (s.a.) ashabı onların tanrılarına hakaret ediyor, onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ediyorlardı[438]. Yine rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.), müşriklerin tanrılarını kötü şekilde anmıştı, onlar da şöyle demişlerdi: Ya böyle konuşmaktan vazge-

---

436 Yani bazı hallerde, kendisinden kötülükler doğması sebebiyle emredilen mubahlar da yasaklanır.

437 Yani elbise sahibi çamaşırcıya elbisesini parçalamasını emretse ve o da parçalasa, Ebû Hanîfe'ye göre çamaşırcının onu ödemesi gerekir, çünkü elbise sahibinin emri farz olan emir değil, mubahlık ifade eden emirdir. Bu meselede İmam Mâtürîdî'nin, İmam Ebû Hanîfe için istidlâl ettiği şey işte budur. Tafsilat için bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, IV, 211.

438 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 310; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 339.

çersin, aksi halde biz de kesinlikle senin Rabb'ini hicvederiz[439]. İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Resûlullah'ın (s.a.) onlara "Şüphe yok ki siz ve Allah'tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız"[440] dediği zaman, onlar da o sözü söylemişlerdi, bunun üzerine de **Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin** meâlindeki âyet geldi[441]. Ancak bu olayın nasıl olduğunu bilmiyoruz, fakat mesele bizim dediğimiz gibidir.

Bilgisizlik yüzünden sınırı aşıyorlardı. Kisâî ve Ebû Avsece şöyle dediler: Buradaki "adven" (عدوا) kelimesi, "i'tidâ" (الاعتداء) kökünden gelir, o da haddi aşmak demektir. Ebû Amr şöyle dedi: Bu kelime "uduvven" (عُدُوًّا) diye okunur[442] dedi ve şunu ilave etti: "Adv" (العَدْو) kelimesi iki ayağın yürümesinden gelir, Cenâb-ı Hak da Yûnus sûresinde "uduvven" (عُدُوًّا) demiştir[443]. Şöyle de denilmiştir: **Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin** meâlindeki
136 âyet nâzil olunca, [§]Resûlullah (s.a.), ashabına şöyle dedi: "Rabb'inize hakaret etmeyin!" Onlar da müşriklerin tanrılarına hakaretten vazgeçtiler.

Böylece biz her ümmete kendi işlerini güzel gösterdik. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Bu beyan, **Allah'tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret ederler** meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla). Onlar o putlara, Allah'tan başka ilâhlar olduklarını kabul ederek tapmıyorlardı, onlara tapmalarının sebebi kendilerini Allah'a yaklaştıracağı ümidi idi. Dolayısıyla onların mâbutlarına hakaret ettikleri zaman, (gerçekte mâbutları Allah olduğu için) sanki bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah'a hakaret etmiş oluyorlardı. Çünkü kulluk gerçekte Allah'a yapılır, onların putlara hakaret etmeleri ise, Allah'a hakarete dönüşmektedir. İşte hakaretin mânası budur. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle devam etti: Buna göre **Böylece biz her ümmete kendi işlerini güzel gösterdik** ilâhî kelâmını, Allah'a hakaret etmekten sakınmaları için gönderdiği anlamına gelir. İşte Allah'ın onlara güzel gösterdiği işleri budur. **Böylece biz her ümmete kendi işlerini güzel gösterdik** meâlindeki âyet hakkında Hasan-ı Basrî

---

439 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 309; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 338.

440 el-Enbiyâ, 21/98.

441 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, VII, 252.

442 On kırâat imamından Yâkub böyle okumuştur (bk. İbnu'l-Cevzî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, II, 261).

443 Muhtemelen müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Derken İsrâiloğulları'nı denizin öteki yakasına geçirdik. Firavun ve ordusu da haksız yere onlara saldırmak üzere peşlerine düşmüştü." (Yûnus, 10/90). Taberî bu kırâati kimseye nispet etmedi, Kurtubî ise Hasan-ı Basrî'ye nispet etti, o şâz kırâattir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XI, 162; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 377).

şöyle dedi: Yani farz ve helâl kılınmayan konularda yaptıklarını değil, emrolundukları, kendilerine farz kılınan ve yapmaları gereken konularda yaptıkları işleri onlara güzel gösterdik. Mûtezile'den Câfer b. Harb[444] ve diğerleri şöyle dediler: Yapmaları farz kılınan ve bundan dolayı yaptıkları işler onlara güzel gösterildi, yapmaları uygun olmayan şeyleri değil. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi"[445]. Burada Cenâb-ı Hak iman için güzel olmak, küfür için de çirkin olmak nitelemesini kullanmaktadır. Halbuki onlar "Şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermişti"[446]
ve [§] "Şeytan onlara bunu güzel göstermiş ve kendilerine yanlış yolda ilerleme 177
cesareti vermiştir"[447] meâlindeki âyete dayanarak güzel göstermeyi şeytana nispet etmektedirler. Dolayısıyla yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı onlara çirkin gösteren de şeytandı. Binaenaleyh şeytanın onlara güzel gösterdiği şeyi Cenâb-ı Hakk'ın güzel göstermesi mümkün değildir. Bu durumda onlara ancak emrolundukları ve kendilerine farz kılınan şeyler güzel gösterilmiştir. Fakat âyetteki güzel gösterme fiilinin Allah'a nispet edilmesi, tıpkı saptırmak ve azdırmak fiillerinin Allah'a nispet edilmesi gibidir.

Bize göre ise, güzel gösterme iki şekilde olur. Biri, akıllara güzel göstermektir. Bu da âyetler ve deliller yoluyla gösterilir. Buna göre âyetler ve deliller cihetiyle küfür ve sapıklık fiilinin güzel gösterilmesi ihtimali yoktur. İkincisi, tabiatlardaki zevkleri ve temennileri güzel göstermektir. Her insanın yaptığı şey, kendi yaratılışına yerleştirilmiş olan zevke ve ihtiyaca göre güzeldir. Her kâfire, yaptığı küfür ve sapıklık fiili sorulacak olsa, hiç şüphesiz şöyle diyecektir: Bana güzel gelen budur. Binaenaleyh güzel gösterme fiilinin Allah'a nispet edilmesi, sapıklık ve azgınlık fiillerinin nispet edilmesinden daha büyük ve daha uzak bir şey değildir. Sapıklık ve azgınlık fiillerinin Allah'a nispet edilmesi konusuna daha önce muhtelif yerlerde temas etmiştik[448]. İşte güzel göstermekten maksat budur. Onlar yine diyorlar ki: Güzel göstermekten maksat, vâdedileni ve sevabı güzel göstermektir. Kâfirin âhiret vâdine ve sevabına iman etmesi, âhirete iman ettiği mânasına gelmez mi? Bu, uzak bir ihtimaldir. Keysânî'nin söylediği şey de muhtemel değildir. Çünkü ona göre bütün kâfirler, putlara sa-

---

444 Ebu'l-Fadl Câfer b. Harb el-Hemedânî el-Mûtezilî el-Âbid. Onun *Kitâbu Muteşâbihi'l-Kur'ân, Kitâbu'l-İstiksâ', Kitâbu'r-Red alâ ashabi't-tabâi'* ve *Kitâbu'l-Usûl* adlı eserleri vardır. 236/850 yılında vefat etmiştir (bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 549-550).

445 el-Hucurât, 49/7.

446 el-Enfâl, 8/48.

447 Muhammed, 47/25.

448 Meselâ bk. el-Bakara, 2/26.

dece kendilerini Allah'a yaklaştırsınlar diye tapmıyorlar, aksine ekserisi kendilerinin bir yaratıcısı ve Rabb'i olduğunu bilmiyorlardı. Güzel gösterme fiilinin şeytana nispet edilmesi, temenni ettirmesi ve zevk vermesi mânasında olabilir, çünkü Cenâb-ı Hak şeytanın şöyle dediğini beyan etmektedir: "Mutlaka onları boş kuruntulara kaptıracağım"[449]. Onun Allah'a nispet edilmesi, onun üzerinde güç ve kudret sahibi olduğu veya yaptıklarını gözlerine güzel göstermek ve sevdirmek fiilini yaratacağı anlamına gelir. Sapıklık ve azgınlığın şeytana nispet edilmesi de, şeytanın onu yapmaya çağırmasından ve insanı ona özendirmesinden dolayıdır. Bunun Allah'a nispet edilmesi de, sapıklık fiilini O'nun yaratmış olmasından dolayıdır.

178 [§]**Sonunda dönüşleri Rab'lerinedir.** Bu cümleyi daha önce açıklamıştık[450]. **Artık O, ne yaptıklarını kendilerine bildirecektir.** Onlar ya bol sevaplar içinde, ya da can yakıcı bir azap içinde olacaklar. Bu cümle tehdit anlamına gelir.

وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ اِنَّمَا
الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَٓا اِذَا جَٓاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٩﴾

109. "Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: 'Mûcizeler ancak Allah'a aittir.' Ama mûcize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?"

[Allah Adına Yemin Etmek]

Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. Buradaki "cehde eymânihim" (جهد أيمانهم) ifadesi, Allah adına yemin ederler anlamına gelir. Bu, farklı şekillerde yorumlanmıştır. Birincisi, müslümanın yeminden maksadı asla Allah'ı hafife almak olmasa da, yemini bozmak Allah'ı hafife almak ve önemsememek anlamına gelir. Çünkü yapılan yeminde Allah'ı yüceltmek, yemini bozmakta ise Allah'ı küçümsemek söz konusudur. Allah adına yapılan yemin de, mutlaka öyle yapacağına dair bütün gücüyle Allah'a söz vermektir. Bunun dışında bu konuda iki ihtimal daha vardır. Biri şöyle denilmesidir: Kâfirler, ancak çok önemli ve çok büyük şeyler için Allah adına yemin ederler, normalde ise Allah'tan başkası adına yemin

---

[449] en-Nisâ, 4/119.

[450] bk. Âl-i İmrân, 3/55.

ederler. Âyette bütün gücüyle Allah adına yemin etmek denilmesi de, Allah'ı yüceltmek ve saygı duyduğunu göstermek anlamını içerir. İkincisi, muhtemeldir ki onlar Allah'tan başkaları adına yemin ediyorlar, bu yeminlerini Allah ile tekit ediyor ve güçlendiriyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın"[451].

Bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına yemin ettiler. Denildi ki: Onlar, eğer kendilerine **bir mûcize gelirse mutlaka Allah'a inanacaklarına** dair kuvvetle yemin ediyorlardı. Bunun için Resûlullah'tan (s.a.) mûcize istiyorlar, eğer mûcize gelirse kendisine inanacaklarını yeminle teyit ediyorlar. Meselâ şöyle diyorlardı: "Sen bizim için yerden bir pınar fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız"[452]. "Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece göğe çıktığına da asla inanmayacağız"[453]. Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: [§]Ey Mu- 179
hammed! **De ki: Mûcizeler ancak Allah'a aittir,** onları gönderen ve indiren sadece Allah'tır. Benim mûcizeleri ne göndermeye, ne de indirmeye gücüm yeter. Nitekim Allah şöyle buyurdu: "De ki: 'Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum"[454]. Buna benzer âyetler, onların istedikleri mûcizeleri gönderme gücünün kendisinde olmadığını haber vermektedir.

Ama mûcize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız? Bu âyetin işaret ettiği anlamlara dair farklı görüşler vardır. Hasan-ı Basrî ve Ebû Bekir el-Esam şöyle dediler: Cenâb-ı Hak **Farkında mısınız?** anlamındaki sözüyle, **Eğer kendilerine bir mûcize gelirse mutlaka iman edeceklerine dair** Allah adına yemin edenlere hitap etmektedir. **Farkında mısınız?** Yani size mûcize geldiğinde iman edeceğinizi nereden biliyorsunuz? Sonra Allah yeni bir cümleye başlamakta ve şöyle buyurmaktadır: Gerçek şu ki onlar, **Mûcize geldiğinde de inanmayacaklar.** Hasan-ı Basrî, âyeti yeni bir cümlenin başlangıcı olarak; diye okumuştur: "İnnehâ izâ câet lâyu'minûn" (إِنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ)[455]. Diğer müfessirler şöyle dediler: Âyet, Resûlullah'ın (s.a.) ashabına hitap etmektedir. Onlar, **Eğer kendilerine bir mûcize gelirse mutlaka iman edeceklerini** söylemişlerdi. Yani onlar, kendilerine mûcize geldiği takdirde mutlaka iman edeceklerine dair Allah adına yemin ettiklerinde kâfirlerin mutlaka bunu ya-

451 en-Nahl, 16/91.
452 el-İsrâ, 17/90.
453 el-İsrâ, 17/93.
454 el-En'âm, 6/50.
455 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr ve Ebû Amr âyeti böyle okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 265).

pacaklarını ve söyledikleri şeye iman edeceklerini zannetmişlerdi. Allah da onlara şöyle söyledi: Mûcize geldiğinde onların iman edeceklerini nerden biliyorsunuz? Burada olumsuzluk edâtı olan "lâ" (لا) atılmış ve şöyle denilmiştir: Mûcize geldiğinde onların iman edeceklerini siz nereden biliyorsunuz? Burada başka bir ihtimal ise, bir kelimenin gizlenmiş olmasıdır. Yani Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemiştir: **Siz farkında mısınız?** Şunu bilin ki, **Onlar mûcize geldiğinde de inanmayacaklar.** Bu yorumda, **Farkında mısınız?** cümlesinde vakfe yapılmış, sonra da; şunu bilin ki, **Onlar mûcize geldiğinde de inanmayacaklar,** şeklinde yeni bir cümle kurulmuş olmaktadır. Sanki bu, doğruya daha yakın gibidir. Başka bir ihtimal de şudur: Müslümanlar dediler ki: Onlara mûcize gelse bile iman etmeyecekler. O zaman Allah onlara hitap ederek; **Mûcize geldiğinde de inanmayacaklarını nerden biliyorsunuz?** diye sordu.

وَنُقَلِّبُ اَفْـِٔدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِه۪ٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فٖي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١١٠﴾

110. "O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi (mûcize gösterdikten sonra da) ***yine onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz. Ve onları şaşkın olarak taşkınlıkları içinde bırakırız."***

Onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz. Yani onların gönüllerini ve gözlerini delillerle ve mûcizelerle ters çeviririz, döndürürüz ve **O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi** yine iman etmezler. Müfessirler şöyle
160 dedi: **Onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz,** [§]yani imanla onların arasına gireriz ve o mûcize gelse bile onlar yine iman etmezler, nitekim ilk seferinde de (mûcizeden önce de) onlarla iman arasına girmiştik. Burada başka bir ihtimal daha vardır: Mûcizeler onların kalplerini ve gözlerini Allah'ın vahdâniyyetinden ve ulûhiyyetinden çevirirler ve **O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi** yine iman etmezler. İkincisi, onlar şayet mûcizeler geldiğinde iman ederlerse, sonradan onların kalplerini çeviririz. Bu yoruma göre, Allah onların kalplerini ve gözlerini çevirme fiilini yarattı demektir. Nitekim bir âyette şöyle buyurmuştur: "Onlar doğru yoldan sapınca Allah da kalplerini saptırdı"[456]. Yani kalplerin sapması fiilini yarattı. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir.

---

[456] es-Saf, 61/5.

Sonra bu âyette, diğer organlardan ayrı olarak özellikle kalpler ve gözlerden söz etti. Çünkü kalbin ve gözün algılanmasına konu olan her şey yalnızca Allah'ın birliğine ve ulûhiyyetine şahitlik etmektedir.

O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi. Bu beyan hakkında bazıları şöyle dedi: O insanlar, kendilerine mûcize gelse bile iman etmeyecekler, tıpkı onlardan önce atalarının da istedikleri mûcizeler geldiğinde iman etmedikleri gibi. Bunlar da aynı şekilde istedikleri mûcize gelse bile iman etmeyecekler. Başkaları ise şöyle dediler: **O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi,** yani daha önce kendileri istemeden onlara mûcizeler gelmişti ve onlar iman etmemişlerdi. Şimdi kendilerinin isteği üzerine mûcize gelse bile yine inanmayacaklar. Başka bir ihtimal da şudur: Arap müşrikleri, şayet kendilerine bir uyarıcı gelirse ona iman edeceklerine dair Allah adına yemin ediyorlardı. [§] 181
İşte "Onlar kendilerine bir uyarıcı gelirse herhangi bir ümmetten daha doğru bir yolda olacaklarına dair var güçleriyle yemin etmişlerdi"[457] meâlindeki âyet bunu ifade etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* onlar buradaki, "herhangi bir ümmetten daha doğru" meâlindeki sözle yahudileri ve hıristiyanları kastediyorlardı. Yani şayet kendilerine bir uyarıcı gelirse yahudilerden ve hıristiyanlardan daha doğru yolda olacaklarına yemin ediyorlardı. "Ama onlara uyarıcı gelince bu sadece (haktan) uzaklaşmalarını arttırdı"[458]. Cenâb-ı Hak burada, daha önce istedikleri uyarıcı geldiğinde ona iman etmedikleri gibi, şimdi de istedikleri mûcizeler gelse bile yine iman etmeyeceklerini haber vermektedir. Peygamberine de onların mûcizeleri doğru yolu bulmak gayesiyle istemediklerini, ancak inat ve kibir olsun diye istediklerini bildirmektedir. Bu yorum, sanki doğruya daha yakındır.

Onları şaşkın olarak taşkınlıkları içinde bırakırız. Allah onların asla iman etmeyeceklerini bildiği için kendilerini sapıklıklarının karanlıkları içerisinde terk etti ve orada şaşkın şaşkın dolaşmaktadırlar.

وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَٓا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ

[457] Fâtır, 35/42.
[458] Fâtır, 35/42.

111. "Eğer (istedikleri gibi) *onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler."*

Eğer (istedikleri gibi) onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı. Bu beyan, "Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: 'Mûcizeler ancak Allah'a aittir.' Fakat mûcize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?"[459] meâlindeki âyetin sılasıdır. Sonra Allah **Eğer... indirseydik**, buyurmuş ve onlara istedikleri mûcizeler gönderilse, hatta melekler indirilse ve ölüler dile gelse bile yine iman etmeyeceklerini haber vermektedir. Onların mûcize istemeleri, doğru yolu bulma arzusuyla yapılan bir istek değil, alay etmek için ve inat olsun diye yaptıkları bir istektir. Çünkü onlara bazı mûcizeler gelmişti, eğer inat etmeselerdi onlara inanırlardı. Sonra Cenâb-ı Hak onların iman etmeyeceklerini, mûcizeleri de ancak inat olsun diye istediklerini biliyordu, bu inatlarını
182 da onlarda katı kalpli bir haslet haline getirerek kendilerini terk etti, [§]hatta onların kalplerinin taştan daha katı olduğunu haber verdi[460]. Bu inatlarını ayrıca onlarda kin ve cehâlet özelliği[461] haline ve sözünü ettiğimiz konulara işaret eden bunlara benzer huylar haline getirdi. Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: "Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar..."[462] Bu âyetlerde Allah onların inatçılık ve aldatıcılık özelliklerini haber vermektedir.

[Mûcizeler ve İman]

Bu âyette, mûcizelerin muhataplarını iman etmeye mecbur etmediğine dair delil vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: **Eğer (istedikleri gibi) onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, yine de inanacak değillerdi.** Şayet mûcize insanı zorla imâna getirseydi, bu gerçekleşirdi. "Biz istesek onlara gökten bir mûcize indiririz de derhal ona boyun eğerler"[463] meâlindeki âyet de onların mûcize ile iman etmeyeceklerine işaret etmektedir, ancak Allah onların iman etmelerini dilerse iman ederler. Şayet mûcizeler insanları iman etmeye mecbur

---

459 el-En'âm, 6/109.

460 "Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır" (el-Bakara, 2/74). Bu âyet her ne kadar yahudiler hakkında gelmiş ise de, mûcizeleri gördüğü halde hakkıyla iman etmeyen herkese şamildir.

461 "De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?" (ez-Zümer, 39/64).

462 "Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, yine de 'Herhalde gözlerimiz perdelendi, hatta bize büyü yapılmış olmalı!' derler" (el-Hicr, 15/14-15).

463 eş-Şu'arâ, 26/4.

etseydi, kıyâmetten daha büyük ve daha açık bir mûcize olmaz. Sonra Allah "Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir"[464] buyurmaktadır. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Sonra 'Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlardan değildik' demekten başka beyan edecekleri bir mazeretleri olmadı"[465]. Onlar kıyâmeti ve azabı gördüklerinde hemen yalana sarılırlar. Bu da göstermektedir ki mûcize onların zorla iman etmelerini sağlamıyor. "Biz istesek onlara gökten bir mûcize indiririz de derhal ona boyun eğerler"[466] meâlindeki âyetin tefsirine göre de, Allah onların boyun eğmelerini istediğinde ancak boyun eğerler, yoksa söz konusu ettiğimiz mûcize ile gelen delillerle boyun eğmezler.

[§]**Allah dilemedikçe;** Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Buradaki meşîet (dile- 183
mek), kudret meşîetidir. Yani iman etmeleri için şayet Allah onları âciz bırakmayı dilerse, demektir. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Dilesek (dünyada da) gözlerini büsbütün kör ederdik"[467]. "Yine dilesek oldukları yerde onların mahiyetlerini değiştirirdik"[468]. Bu gibi âyetlerde sözü edilen meşîet (dilemek) de kudret meşîetidir. Ancak biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, onların mahiyetlerini değiştirmeyi dileseydi değiştirirdi. Buna göre şunu da söyle: Allah onların hidâyete ermelerini isteseydi mutlaka onları hidâyete erdirirdi, hidâyeti benimsemelerini isteseydi mutlaka hidâyeti benimserlerdi. Mûtezile ise şöyle diyor: Buradaki meşîet, baskı ve zorlama meşîetidir. Baskı ve zorlama halinde imandan söz edilemeyeceğini daha önce belirtmiştik[469]. Dolayısıyla **Allah dilemedikçe** meâlindeki ilâhî kelâm Mûtezile'nin görüşüne göre şöyle bir anlama dönüşür: Allah onların zorla iman etmelerini dilediği takdirde iman ederler, fakat bu iman olmaz.

Her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik. Bu beyanın kırâatinde ve tefsirinde ihtilaf edilmiştir[470]. Hasan-ı Basrî "kubulen" (قُبُلًا) kelimesine alenî olarak diye anlam vermiştir. Katâde de alenî diye mâna vermiş, gözleriyle açık olarak görselerdi, demiştir[471]. **Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi;**

---

464 el-En'âm, 6/28.

465 el-En'âm, 6/23.

466 eş-Şu'arâ, 26/4.

467 "Dilesek (dünyada da) gözlerini büsbütün kör ederdik de yolu bulmak için çabalayıp dururlardı; ama o takdirde nasıl görebileceklerdi ki?" (Yâsîn, 36/66).

468 "Yine dilesek oldukları yerde onların mahiyetlerini değiştirirdik de (taş gibi) artık ne ileri gidebilirler ne de geri dönebilirlerdi." (Yâsîn, 36/67).

469 bk. el-En'âm, 6/104.

470 Yedi kırâat imamından Nâfi' ve İbn Âmir âyetin lafzını "kıbelen" (قِبَلًا) diye, diğer kırâat imamları ise "kubulen" (قُبُلًا) diye okumuşlardır (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 266).

471 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 2; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 341.

bu cümlenin anlamı bizim söylediğimiz gibidir, yani Allah onların iman etmelerini dileseydi iman ederlerdi (fakat bu imanın anlamı olmazdı). Mücâhid "kubulen" (قُبُلًا) kelimesine bölük bölük diye anlam vermiştir[472]. Ebû Amr b. el-Alâ'nın rivayeti de **Her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik,** yani gruplar halinde getirseydik şeklindedir. Ubey b. [Kâb]'in mushafında de kabileler halinde getirseydik diye yazılmıştır. İbn Kuteybe "kubulen" (قُبُلًا) kelimesine cemaat cemaat diye, "kabîlen" (قَبِيلًا) kelimesine de sınıf sınıf diye anlam vermiştir. "Kabîlen" (قَبِيلًا) kelimesinin kefil anlamına geldiği de söylenmiştir. Bir âyet-i kerîmede şöyle buyurulmuştur: "Yahut Allah'ı ve melekleri şöyle karşımıza getirmelisin"[473]. Buradaki "kabîlen" (قَبِيلًا) kelimesi, kefiller anlamına gelir.
184 Kisâî şöyle dedi: [§]Bu lafzı "kubulen" (قُبُلًا) diye okuyan kişi onu "kabîl" (القَبِيل) kelimesinin çoğulu yapmış olur ve ön taraf anlamına gelir; tıpkı "cebîl" (الجَبِيل) kelimesinin çoğulu "cubulen" (الجُبُلًا) şeklinde geldiği gibi. "Kubul" (القُبُل) aynı zamanda ön tarafa yönelmek anlamını da içerir, önden ve arkadan (مِنْ قُبُلٍ ودُبُرٍ) sözünde olduğu gibi. Onu "kıbelen" (قِبَلًا) diye okuyan kişi, müşahede etmek anlamını kastetmiş olur. Ebû Avsece şöyle dedi: **Her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik,** yani şöyle denilir: Bütün insanlar geldiler, ayrıca karşıdan geldiler.

Buna göre bu âyetin yorumu belirttiğimiz gibi şöyle olur: Onlara melekleri indirseydik, ölüleri de onlarla konuştursak, **Her şeyi toplayıp karşılarına getirsek,** bütün bunları yapsak ve onlar da Muhammed'in (s.a.) söylediklerinin hak olduğunu dile getirseler bile **Yine de ona inanacak değillerdi. Ancak Allah dilemedikçe,** Allah'ın iman etmelerini dilediği kişiler ise hiç şüphesiz inanırlar. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu, Allah iman etmelerini dilemedikçe mûcizelerin insanı imana mecbur etmediğini gösterir, insanlar ancak Allah dilediği zaman iman ederler.

Fakat çokları bunu bilmezler, yani çokları bilgilerinden yararlanmazlar.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ

472 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 3; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 341.
473 el-İsrâ, 17/92.

112. "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yarattık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabb'in dileseydi bunu yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak."

[Her Peygamberin Mutlaka Bir Düşmanı Vardır]

Böylece biz, her peygamber için bir düşman yarattık. Denildi ki: Daha önce her peygambere düşmanlar yarattığımız gibi sana da düşmanlar yaratacağız. Bu âyetin "O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi (mûcize gösterdikten sonra da) yine onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz"[474] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olması muhtemeldir, **Böylece biz, her peygamber için düşman yaratırız.** Sonra **Böylece biz, her peygamber için bir düşman yarattık** meâlindeki ilâhî kelâm hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Peygamberler göndermek ve peygamberlerine tabi olanları ona dost yapmak, peygamberlerine âsi olanları da düşman yapmak, Allah'ın hükmüdür, bu, Allah'ın hepsi hakkındaki hükmüdür. Mûtezile'den Câfer b. Harb, Kâbî[475] ve diğerleri şöyle dediler: Yani her peygambere, onları biz düşman yapmadık, aksine onlar kendilerini her peygambere düşman ettiler. Biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın [§] 188
Biz, her peygamber için düşman yarattık meâlindeki beyanı [muhtemelen iki anlama gelir. Birincisi], biz her peygamber için her düşmanın düşmanlığını yarattık demektir. Buradaki "ca'l" (جَعْل) fiili Allah'ın yaratması anlamına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık"[476]. "Biz geceyi ve gündüzü birer nişan olarak yarattık"[477]. "Yeryüzünü sizin için bir beşik yapan O'dur"[478]. "Ca'l" (جَعْل) fiili, Allah'a nispet edildiği her yerde yaratmak anlamına gelir. Buna göre **Biz, her peygamber için düşman yarattık** meâlindeki cümle, biz her peygamber için her düşmanın düşmanlığını yarattık demektir. Bu âyet eğer Hasan-ı Basrî'nin dediği gibi Allah'ın hükmü demek olsaydı veya diğerlerinin de hayallerinin ürettiği mânaya gelseydi, "dalâl" (ضلال) ve "küfr" (كُفْر) fiillerinin de Allah'a nispet edilmesi gerekirdi. Bu ise çok uzak bir anlamdır. İkincisi, Allah onları dostluk fiilini yapmaya muvaffak kılmadı anlamına gelebilir, çünkü Allah onların düşmanlık fiilini dostluk fiiline tercih edeceklerini biliyordu.

---

474 el-En'âm, 6/110.

475 Ebu'l-Kāsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâbî el-Hurâsânî (ö. 319/931), Mûtezile'nin ileri gelenlerindendir, çeşitli eserleri vardır (bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 255).

476 el-Enbiyâ, 21/32.

477 el-İsrâ, 17/12.

478 Tâhâ, 20/53.

[İnsanların ve Cinlerin Şeytanları]

İnsan ve cin şeytanları, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Bu âyetin işaret ettiği anlamlara dair farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: Şeytanların hepsi cinlerdendir, sonra onlar bazı insanlara ilham verirler ve onlar da halkı Allah'a isyana çağırırlar. Cinden insana ilham gelir, insandan da bu ilham halka karşı söz ve davet şeklinde ortaya çıkar. Bazıları da şöyle dedi: Cinlerden de, insanlardan da şeytanlar vardır; cinlerin şeytanları cinleri Allah'a isyana ve küfre davet eder, insanların şeytanları da insanları aynı şeye çağırır, böylece her biri kendi cinsini Allah'a isyan etmeye davette bulunur. Buna göre başkasını Allah'a isyana çağıran herkes şeytandır, şeytanın işini yapmaktadır. Bunun gibi kendi halkını ve cahil kesimi sapıklığa ve Allah'ı inkâr etmeye çağıran kâfirlerin reisleri ve ileri gelenleri de onların şeytanlarıdır. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına, orada entrika peşinde koşma imkânı
186 vermişizdir"[479]. [§]"İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden hızla uzaklaşmışlardır"[480]. "Sonrakiler öncekiler için, 'Ey Rabb'imiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha azap ver!' diyecekler"[481]. Hiç şüphe yok ki, her kim başkasını Allah'a isyana ve O'nu inkâra çağırırsa, o şeytandır. Şeytan, Allah'ın rahmetinden uzak olan demektir; "şetane" (شَطَنَ) fiili, uzak oldu anlamına gelir. Şöyle de söylendi: İblis bir kısım şeytanları, insanları saptırmak ve Allah'a isyana çağırmak üzere görevlendirmiş, bir kısmını da cinleri saptırmak üzere görevlendirmiştir. Bu, ilk yorumla aynı anlama gelir.

Aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Yani aldatmak için birbirlerine süslü sözler fısıldarlar. Âyetteki "zuhruf" (الزخرف) kelimesi, altın anlamına gelir, cümle içinde kullanıldığında onu güzelleştirdim demek olur. Ebû Avsece şöyle dedi: Âyette geçen vahiy kelimesi, burada gözleriyle veya dudaklarıyla işaret etmesi anlamına gelir.

Rabb'in dileseydi bunu yapamazlardı. Bazıları şöyle dedi: Rabb'in dileseydi onları, kendisine itâat etmeleri ve isyan etmemeleri için şehvetleri ve ihtiyaçları olmayan bir varlık olarak yaratırdı. Tıpkı melekleri şehvetleri, ihtiyaçları ve arzuları olmayan bir özellikte yarattığı ve onların da kendisine isyan etmedikleri gibi. Mûtezile şöyle dedi: Rabb'in dileseydi onları âciz bırakır, hük-
187 mü altına alır [§]ve onların da Allah'a âsi olmaya ve O'nu inkâr etmeye güçleri

---

479 el-En'âm, 6/123.

480 el-Bakara, 2/166.

481 el-A'râf, 7/38.

yetmez, O'na iman eder ve hidâyeti benimserlerdi. Bize göre ise Rabb'in dileseydi onları hidâyete erdirir ve onlar da hidâyeti benimserlerdi; ancak dalâleti hidâyete tercih edeceklerini bildiği için onları hidâyete erdirmemeyi diledi. Mûtezile'nin âyetleri kötü bir şekilde yorumladıklarının örneklerini çeşitli yerlerde gösterdik[482].

Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak. Bu beyan tehdit anlamına gelir. Nitekim başka âyetlerde de şöyle buyurmaktadır: "Bırak onları; yesinler, yararlansınlar"[483]. "İstediğinizi yapın!"[484] Yani bırak onları, arzu ettiklerini yapsınlar, sen onları azap içinde göreceksin.

وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْـِٔدَةُ الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ ﴿١١٣﴾

113. "Âhirete inanmayanların kalpleri ona (o yaldızlı sözlere) ***kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri kötülüğü bundan böyle de işlemeye devam etsinler."***

Âhirete inanmayanların kalpleri ona (o yaldızlı sözlere) kansın, ondan hoşlansınlar. Denildi ki: Âhirete inanmayanların kalpleri, insan ve cin şeytanlarının telkin ettiği ve kalplerine attığı o yaldızlı sözlere meyletsinler ve sonra da birbirlerine bunları fısıldasınlar. **Ondan hoşlansınlar,** yani hevâlarına uygun düşen ve birbirlerine fısıldadıkları o yaldızlı sözlerden hoşnut olsunlar. Kendi arzu ve hevâsına uygun düşen şeyi elde eden herkes bundan hoşnut olur. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Bize kavuşma ümidi taşımayanlar, dünya hayatıyla yetinip onunla mutlu ve huzurlu olanlar..."[485] Çünkü onlar âhirete inanmıyorlar ve Allah'a kavuşmayı beklemiyorlar. Onların bütün hedefleri bu dünyadır, dünya hayatıyla yetindiler ve onunla mutlu ve huzurlu oldular. "Ve li-tesğâ ileyhi" (وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ) **Ona kulak verip dinlesin** meâlindeki ifadenin o kitaba kulak versin anlamına gelmesi muhtemeldir. **Âhirete inanmayanların kalpleri,** yani onların o kitaba yönelmeleri, onu kabul etmek gayesiyle değil, eleştirmek ve karalamak niyetiyledir. İşte böyle, o kâfirlerin bü-

---

[482] Meselâ bk. el-En'âm, 6/104.

[483] "Bırak onları; yesinler, yararlansınlar, boş ümit oyalasın onları; yakında bilecekler!" (el-Hicr, 15/3).

[484] "İstediğinizi yapın! O, yaptıklarınızı kuşkusuz görmektedir" (Fussılet, 41/40).

[485] Yûnus, 10/7.

tün hedefi ve alışılmış tavrı onu karalayıp eleştirmektir. Ancak ilk yorum daha isabetli gibidir. Sonra eğer inkarcıların büyükleri ve ileri gelenlerinin birbirlerine gizlice söyledikleri yaldızlı sözler bulunursa Allah Teâlâ da, âhirete inan-
288 mayanları, kendilerinden çıkan yalanlama statüsüne ortak yapar. [§]Onların büyüklerinden çağrı geliyor, halktan da razı olma ve kabul etme geliyordu. Onlardan yaldızlı ve süslü sözler, halktan da kabul ve rıza geliyordu; dolayısıyla o yalana ve aldatıcı sözlere hepsi ortak olmuştu.

İşledikleri kötülüğü bundan böyle de işlemeye devam etsinler. Bu beyanın anlamı konusunda ihtilaf edilmiştir. Şöyle diyenler vardır: **Onlar,** yani halk, **işlemeye devam etsinler. İşledikleri kötülüğü;** yani liderlerinin söyledikleri yalanları, onlara uyan halk da söylemeye devam etsin. Şöyle de söylendi: **İşlemeye devam etsinler,** yani tâbi olan halk da o yalanları söylemeye devam etsin. **Onların,** yani liderlere tabi olanların **İşledikleri** şey, aldatıcı ve yaldızlı sözlerdir. Sonra burada kullanılan "ıktirâf" (الاقتراف) fiilinin anlamı konusunda da farklı görüşler vardır. Bazıları, iktisâb, yani her şeyi elde etmek anlamına geldiğini söylemiştir. Şöyle diyenler de vardır: Iktirâf, günaha düşmek demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١١٤﴾

114. "(De ki:) ***Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım? Halbuki size kitabı açıklanmış olarak indiren O'dur. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten Rabb'in tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Sakın şüpheye düşenlerden olma!"***

[Mufassal Kitap]

(De ki:) Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım? Sanki o kâfirler Resûlullah'ı, (s.a.) aralarında tartıştıkları peygamberlik veya kitap konusunda karar vermesi için bir hakeme başvurmaya davet etmişlerdi. Resûlullah'ın (s.a.) da onlara şöyle demişti: **Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?** Sonra bu meâldeki cümleyi açarak dedi ki: **Size kitabı açıklanmış olarak indiren O'dur.** Hz. Peygamber (s.a.) diyor ki: **O size kitabı açıklanmış olarak indirmişken,** yani yaratılanların benzerini meydana getirmekten âciz kaldığı ve Allah'tan

geldiğini sizin de bildiğiniz kitabı indirmişken, ben Allah'tan başka bir hakem nasıl ararım? [§]Sonra sözlükte açıklanmış anlamına gelen "mufassalen" 188
(مفصلا) kelimesinde ihtilaf edilmiştir. Denildi ki: "Mufassalen" kelimesi, insanları aldatmayıp Kur'ân'ın Allah'tan indiğini bilecek şekilde her akıl sahibine hitap eden delilller ve kesin kanıtlarla açıklanmış anlamına gelir. Buna emri ve yasağı, helâl ve haram kıldığı hususları **açıklanmış** anlamı da verilmiştir. Buna göre Resûlullah şöyle diyor: Helal ve haram olan şeyler ile yapılması ve sakınılması gereken şeylerin açıklandığı kitap gelmişken, Allah'ın indirdiklerinden başka bir hakem nasıl ararım? Yani Allah'tan başka bir hakeme gitmeye gerek yok. Şöyle de denildi: Vâdi ve tehdidi ve nihaî âkıbeti **açıklayan** kitap, çünkü yapılan her işin mutlaka bir sonucu vardır ve o da vâd veya tehdit anlamını taşımaktadır. Nihayet şöyle de söylenmiştir: **Mufassal**, yani parça parça demektir; Cenâb-ı Hak onu toptan göndermemiş, onun bilgisi ve beyanı her işitenin kulağında kalsın diye parça parça göndermiştir. Böyleyken ben başka birinin hakemliğine nasıl ihtiyaç duyarım?

Halbuki Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten Rabb'in tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Bu âyetle ilgili de farklı görüşler vardır. Denildi ki: **Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler,** yani Tevrat'ı ve İncil'i verdiğimiz kimseler, **Kur'ân'ın gerçekten Rabb'in tarafından indirilmiş olduğunu bilirler.** Şöyle de denildi: **Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler,** yani kendisine bu kitabın verildiği herkes, **Onun gerçekten Rabb'in tarafından indirilmiş olduğunu bilir,** çünkü kendileri onun benzeri bir kitabı telif etmekten âcizdirler.

Sakın şüpheye düşenlerden olma! Bu âyet şu anlama gelebilir: Onların kendi kitaplarındaki hükümleri, seninle ilgili nitelik ve özellikleri değiştirdiklerinden şüphe etme! Şu anlama da gelebilir: **Sakın şüpheye düşenlerden olma!** Cenâb-ı Hak, peygamberinin asla şüpheye düşenlerden olmadığını bilmesine rağmen, Allah peygamberini bile böyle bir şeyi yasakladığına göre başkalarına öncelikle yasakladığını insanlar anlasınlar diye böyle söylemektedir. Yahut âyet, başkasının hükmünün peşinden koşanlara hitap etmekte ve 'bu kitabın Allah'tan geldiğinden şüphe edenlerden olma' demektedir[486].

486 "Muhtemeldir ki bu hitap, Resûlullah'tan (s.a.) kitaptan başka bir hüküm isteyenleredir. Bunun üzerine Allah şöyle demiştir: 'Sakın şüpheye düşenlerden olma!' Yani onun Allah'tan geldiğinden şüphe edenlerden olma ve sakın başka bir hakem arama!" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 267b).

وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١١٥﴾

106 [§]*115.* ***"Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir."***

Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. Buradaki "sıdkan" (صدقا) kelimesi verilen haberlerin ve vâdin doğruluğu, "'adlen" (عدلا) kelimesi de hükümlerde adalet anlamına gelir. **Tamamlanmıştır** meâlindeki sözcük de, verdiği haberlerin doğruluğu ve hükümlerinin âdil olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır, o kadar ki herkes bu haberlerin doğruluğunu ve o hükümlerin adaletli olduğunu anlar anlamına gelir. Şöyle de denilmiştir: **Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır,** yani onları düşünen, onun doğruluğuna ve âdil olduğuna bakan herkes onun Allah'tan geldiğini anlasın diye öyle oldukları delillerle ve kanıtlarla ortaya konulmuştur.

Müfessirler bu âyetteki **Rabb'inin sözü** ifadesiyle özel bir sözün kastedildiğini belirtirler. Bazıları şöyle der: **Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır** meâlindeki ilâhî kelâmdan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyet-i kerîmedeki sözüdür: "Andolsun ki cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım"[487]. Diğerleri şöyle dediler: Kâfirler Resûlullah'ı (s.a.) putlara tapmaya davet etmişlerdi, bu âyet işte bunun üzerine geldi. Ancak *en doğrusunu Allah bilir ya,* o her olaya, her vâde, her tehdide ve verdiği her habere ircâ edilir.

Rabb'inin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır meâlindeki ilâhî kelâmla [Hanefî] âlimlerimizin şu sözüne delil getirmek caizdir: Karısına, 'sen boşsun' diyen birinin talâkı tamam ve âdil olmuştur, çünkü o sünnete uygun olarak gerçekleşmiştir, onun sayı ile alakası yoktur. Çünkü onun sözü, meselenin adalet ve doğruluk bakımından tamamlandığını haber vermektedir. Sünnete uygun olan hak olmasıdır, o da adalettir.

O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. Bu beyan 'tamamlanmıştır' meâlindeki cümlenin tefsiridir; yani o gerçekten tamamlanmıştır, onda hiçbir eksiklik, zulüm ve vâdden dönme yoktur. O, içinde eksiklik ve yanlışlığı ba-

---

487 "Böylece Rabb'inin, 'Andolsun ki cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım' sözü yerini bulmuş oldu" (Hûd, 11/119).

rındıran yaratılanların sözleri gibi değiştirilmesi, eksik olması ve engellenmesi mümkün olan sözlerden değildir; yaratılanların sözleri değiştirilebilir, eksik olabilir, insanlar vâdettiklerine vefa göstermekten âciz kalabilir ve onu yerine getirmekten engellenebilirler. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın sözlerinin değiştirilmesi veya vâdettiği, tehdit ettiği ve haber verdiği şeylere vefa göstermekten engellenmesi veya hükmünde haksızlık yapması mümkün değildir, O bunlardan
çok yücedir. [§] **O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur** cümlesi, O'nun 191
vâdini ve tehdidini değiştirecek kimse yoktur, O'nun vâdi ve tehdidi mutlaka gerçekleşecektir, anlamına gelir. **Değiştirecek kimse yoktur** meâlindeki beyan, Allah'ın delillerini ve kanıtlarını değiştirecek kimse yoktur anlamına da gelebilir.

O her şeyi işitmektedir, yani şeytanın verdiği vesveseyi ve onların birbirlerine fısıldadıkları şeyleri işitmektedir. **O her şeyi bilmektedir,** yani onların yaptıkları ve verdikleri cevapları bilmektedir.

وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِى الْاَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١١٦﴾

116. "Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyarsan, seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü onlar zandan başka bir şeye tâbi olmuyorlar ve temelsiz bir tahminden başka bir şeye de dayanmıyorlar."

Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyarsan, seni Allah yolundan saptırırlar. Bu âyet-i kerîme, yeryüzünde yaşayan insanların çoğunluğunun dalâlette olduklarına ve putlara taptıklarına işaret etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, **Yeryüzünde bulunanların çoğu** buyurmaktadır. **Seni saptırırlar,** çünkü onlar Hz. Peygamber'i (s.a.) sapıklığa davet ediyorlardı. Burada hitap görünüşte Resûlullah'a (s.a.) ise de, hakikatte her mümine yöneliktir. Çünkü Resûlullah'ın (s.a.), onların putlara tapma davetine uymadığı bilinmektedir. Bu âyet aynı zamanda yeryüzünde Allah'a kulluk eden, nebîlerin ve resûllerin dini üzere olan insanların da var olduğuna işaret etmektedir.

Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyarsan, seni Allah yolundan saptırırlar. Rivayet edildiğine göre kâfirler Resûlullah'ı (s.a.) putlara tapmaya davet etmişlerdi, kendilerinin puta tapmakla hakikatte Allah'a taptıklarını söylüyor ve şöyle diyorlardı: "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[488].

---

[488] ez-Zümer, 39/3.

192 Ayrıca onlar "Bunlar Allah katında bizim aracılarımızdır"[489] diyorlardı. [§] Onlar sanki putlara tapıyorlar, her türlü ahlâksızlığı yapıyorlar, sonra da "Allah bize bunu emretti"[490] iddiasında bulunuyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, peygamberine, sen onların putlara tapma davetine uyarsan, onlar seni Allah'ın yolundan saptırırlar buyurmakta, çünkü onların sadece zanna uyarak putlara taptıklarını haber vermektedir: **Çünkü onlar zandan başka bir şeye tâbi olmuyorlar,** yani onlar sadece zanna dayanıyorlar. **Onlar temelsiz bir tahminden başka bir şeye de dayanmıyorlar.** Onlar, putların kendilerini Allah'a yaklaştırdıkları iddialarıyla ve Allah bize bunu emretti şeklindeki sözleriyle sadece Allah'a yalan isnat etmektedirler.

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ
بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١١٧﴾

117. "Muhakkak ki senin Rabb'in, evet O, kendi yolundan sapanları da, doğru yolda gidenleri de iyi bilmektedir."

Hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, kendi yolundan ayrılıp sapanları da, kendi yolundan gidenleri de bilir. **Muhakkak ki senin Rabb'in, evet O, kendi yolundan sapanları iyi bilmektedir** meâlindeki beyan, Cenâb-ı Hakk'ın onların doğru yoldan saptıklarını ve onlara gönderdiği peygamberleri ve kitapları yalanladıklarını bildiğine, bunlardan habersiz olmadığına işaret etmektedir. Ancak peygamberler göndermesi ve kitaplar indirmesi, onların neler yapacaklarını kendisinin bildiği bir hikmetin gereği idi. Onları ancak kendilerine gönderilen kişilerin durumları ve ihtiyaçları için göndermişti.

فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ ﴿١١٨﴾ وَمَا
لَكُمْ اَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ
عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ وَاِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ
عِلْمٍ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ ﴿١١٩﴾

489 Yûnus, 10/18.
490 el-A'râf, 7/28.

118. "Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine O'nun adı anılarak kesilenlerden yiyin."

119. "Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvandan niçin yemeyesiniz ki? Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır. Doğrusu birçokları bilgisizce kendi kötü arzularına uyarak saptırıyorlar. Muhakkak ki Rabb'in haddi aşanları çok iyi bilir."

Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine O'nun adı anılarak kesilenlerden yiyin. Tefsirciler bu âyeti, 'size ne oluyor ki kendi kestiklerinizi yiyorsunuz da Allah'ın kestiklerini ve öldürdüklerini yemiyorsunuz?' diyen küfür ehli ile açıklamaya çalışmışlar ve âyetin müşriklere hitap ettiğini söylemişlerdir[491]. Hitabın müslümanlara yapılmış olması daha doğru olmalıdır, [§]çün- 198
kü âyetin sonunda **Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız** diye buyurulmaktadır. Böyle bir ifadenin bulunduğu yerde müşrikler değil yalnızca müslümalar zikredilir. Nitekim başka âyetlerde şöyle buyurulmaktadır: "Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz"[492]. "Gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın"[493]. Bunlara benzer âyetlere baktığımızda anlıyoruz ki, âyette geçen hitap müminlere yapılmış gibidir. Sanki müslümanlardan bir grup, kesilen o hayvanlardan ve etlerinden kendilerini çekmişlerdi de, âyet-i kerîme onlara bunu yasaklamaktadır. Nitekim bazı rivayetlerde Resûlullah'ın (s.a.) ashabından bazılarının kendilerini hadım etmeye, nefislerinin şehevî arzularını yerine getirmemeye ve temiz rızıklardan yememeye karar verdikleri, fakat bunun onlara yasaklandığı kaydedilmektedir. Şu âyet-i kerîmenin onlar hakkında geldiği rivayet edilmiştir: "Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın"[494]. **Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yiyin** meâlindeki âyet de onlar hakkında gelmiş gibidir. Yahut dünyadan kopmuş zâhid bir grubun kendilerine bunları haram kılacaklarını Cenâb-ı Hak ezelde bildiği için onlara bu yasaklanmıştı. *En doğrusunu Allah bilir ya,* mesele şayet tefsircilerin, âyet müşriklere hitap etmektedir dedikleri gibi ise, Cenâb-ı Hakk'ın, **Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine O'nun adı anılarak kesilenlerden yiyin** buyruğu şu mânaya gelir: Yaratma ve emretme yetkisinin Allah'a ait olduğunu siz biliyorsunuz, bildiğiniz mûcizeleri Allah sizin için yaratmıştır, bu durumda üzerine Allah'ın adının anıldığı şeyleri nasıl haram kılarsınız?

---

491 Bu, İbn Abbâs ve diğerlerinden rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 16-17).

492 el-Bakara, 2/228.

493 el-Bakara, 2/278.

494 el-Mâide, 5/87. Rivayet için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 10; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr,* III, 139.

194 [§]Sonra Cenâb-ı Hak, üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenleri yemeyi emretmekte, üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenleri yemeyenleri kınamakta ve şöyle buyurmaktadır: **Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvandan niçin yemeyesiniz ki?** Burada Cenâb-ı Hak hayvanın ne ile ve ne şekilde kesildiğini veya kesilmediğini açıklamamaktadır. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir"[495]. Allah burada da o hayvanların ne şekilde kesildiğini açıklamamaktadır. Fakat insanlar bunu, hayvanı kesmek şartına bağladılar ve kesme ifadesi âyette gizli bırakılmıştır, dediler. Allah sanki şöyle buyurmaktadır: Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yeyiniz, üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvandan neden yemeyesiniz ki? Sonra onların, bu bilgide (kesme ifadesinin âyette gizli bırakıldığı bilgisinde) ittifak etmiş olmaları, onu ya Resûlullah'tan (s.a.) duyduklarından, ya da gelen hükümlerden öğrenmiş olduklarını gösterir, çünkü âyette buna dair bir açıklama yer almamaktadır. Nasıl böyle olmaz ki! Bu âyette, inen hükümleri bilen yahut elinde bir rivayet bulunan kişinin rivayetini terk etmesi halinde günahkâr olacağını söyleyenin iddiasını nakzettiğine dair bir işaret mevcuttur? Çünkü burada hükümlerin gelmesinden ve Hz. Peygamber'den (s.a.) bir şey işitmekten söz edilmemektedir, bu hal o kişinin günahkâr olmadığına işaret eder[496].

Yahut **Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yiyin** meâlindeki âyette Seneviyye'nin[497] (iki tanrıya inananların) durumu belirtilmektedir. Çünkü onlar hayvan eti yemeyi haram sayıyorlardı, şöyle diyorlardı: Günahı olmayana acı çektirmek hikmet değildir. Veyahut da âyette, kendi ellerinizle kestiğinizi yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüklerini neden yemiyorsunuz? diyenlerin durumu söz konusu edilmektedir.

---

495 el-Mâide, 5/5.

496 "Bu âyet, inen hükümleri bilen yahut elinde bir rivayet bulunan kişinin rivayetini veya âyetin nüzul sebebini terk ederek hükmü açıklaması halinde günahkâr olacağını iddia edenlerin sözlerini nakzettiğine nasıl delâlet eder? Çünkü burada inen hükümlerden ve Hz. Peygamber'den (s.a.) bir şey işitmekten söz edilmemektedir, halbuki bunların olması gerekirdi. Dinin temel direği olan ashab-ı kirâmın günahkâr olmakla tavsifi caiz değildir. Buna göre âyet-i kerîme, bunun günah olmadığına delâlet eder. Çünkü ihtiyaç, hükmün beyanını kaldırır, dolayısıyla isnada ve rivayete gerek yoktur." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 268a).

497 Seneviyye, nur ve zulmetin (ışık ve karanlığın) iki ezelî yaratıcı olduğunu iddia eder; nur (ışık) hayırları ve faydaları yaratan, zulmet (karanlık) da kötülükleri ve zararları yaratandır. Cisimlerde ışık ve karanlık yerleşmiş haldedir. Maziler ve Mezdekler onların kollarıdır. Mecûsîler de iki tanrıya inanırlar, fakat onlar karanlıkları yaratan demişlerdir (bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, I, 269; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 244.

[Gayr-i Müslimlerin Kestikleri]

Sonra **Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yiyin** meâlindeki beyan ile "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahtır"[498] meâlindeki âyette Cenâb-ı Hak, üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanları yemeyi mubah kılmış, fakat üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan sakındırmış, [§]onları yemeyi yasakla- 134
mış ve şöyle buyurmuştur: "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin"[499]. "Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanlar"[500]. Cenâb-ı Hak, Allah'tan başkası adına kesilen hayvanları leş saymakta ve haram kılmaktadır, üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanları ise temiz saymakta ve helâl kılmaktadır. Buna göre kesilen hayvan etini yemenin helâl olması için besmele çekmek şarttır. Eğer besmele şart olmasaydı, Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların leş sayılmaması ve haram olmaması gerekirdi. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlara "fısk" (büyük günah) adını vermiştir[501]. Fısk, Allah'ın emrinin dışına çıkmaktır. Nitekim bir âyet-i kerîme şöyledir: "İblis, Rabb'inin emrinden dışarı çıktı"[502]. Hâsılı âyet, hayvan keserken besmelenin şart olduğuna delildir. Bundan dolayıdır ki, Ehl-i Kitab'ın hayvanı keserken besmele çektiğini duyarsak, onların kestiklerini yemek bize helâl olur. Onlar her ne kadar gerçekte Allah'tan başkasını zikretmiyorlarsa da, Allah'ı da gerçek olarak bilmiyorlar, bu itibarla üzerine Allah'ın adını andıkları zaman bize helâl olur.

[Hayvan Kesmenin Hükmü]

Müşriklerin kestikleri ise helâl değildir, çünkü onlar zındıkların görüşlerine uyarak hayvan kesmeyi temelden kabul etmiyorlar. Zındıklar da hayvan kesmeyi kabul etmiyorlar ve bize şöyle diyorlar: Siz diyorsunuz ki; Rabb'iniz merhametlidir, hikmet sahibidir; fakat birine başka birini kesmesini ve öldürmesini emretmesinde merhamet ve hikmet yoktur. Bundan dolayı onlar ölmüş hayvan etlerini yiyorlar, kesilen hayvan etlerini yemeyi helâl saymıyorlar ve bu, rahmet veya hikmetle nitelenen birinin emri olamaz, diyorlardı. Fakat biz deriz ki: [Birincisi], hayvanı kesmeyi çirkin görmek ve ondan nefret etmek, insan tabiatının ondan nefret etmesi halidir, onu çirkin görmek de aklın çirkin

---

498 el-En'âm, 6/121.

499 el-En'âm, 6/121.

500 "Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanlar size haram kılındı" (el-Mâide, 5/3).

501 bk. el-En'âm, 6/121.

502 el-Kehf, 18/50.

görmesinden değil, insan tabiatının hayvan boğazlamaktan hoşlanmamasındandır. İnsan tabiatının çirkin gördüğü ve nefret ettiği bir şeyin ise, sonunda onu yapana fayda getirdiği için caiz olması mubahtır. Nitekim neticede fayda sağladığı için damardaki kanı akıtmak, hacamat olmak ve çirkin görülen birtakım yollarla tedavi olmak da mubahtır, insan tabiatı onu çirkin görse ve ondan nefret etse bile, fayda getirdiği için uygulama caiz görülür, çünkü akıl onu
196 çirkin görmemektedir. [§]Aklın çirkin gördüğü ve doğru bulmadığı bir fiilin mubah görülmesi veya emredilmesi ise caiz değildir. Halbuki insan tabiatının çirkin gördüğü ve nefret ettiği şeyin mubah kılınması, yukarıda belirttiğimiz gibi caizdir, çünkü bu tabiat âdet ve uygulama ile kalkar. Buna göre hayvan kesmeyi çirkin görmek ve ondan nefret etmek, aklın çirkin gördüğü ve nefret ettiği bir şey değil, insan tabiatının çirkin gördüğü bir şeydir. İkincisi, bütün bu hayvanlar kendileri için değil bizim için yaratılmış ve bizim menfaatlerimiz için kullanılmaya hazır hale getirilmiştir. Durum böyle olunca, onları bizim için yaratanın ve bizim emrimize verenin emrine uygun şekilde onları kesmek ve etlerini yemek bize mubahtır. Sonra, Senevîler, âlemin ancak ışık ve karanlığın uyumundan ibaret olduğunu iddia ediyorlar, ruh ışığa, beden de karanlığa aittir; buna göre hayvanı kesmek de rûhu bedenden çıkarıp aslına döndürmektir, çünkü onların iddialarına göre her şey neticede aslına ve ilk şekline döner.

Müşriklerin, siz kendi elinizle kestiklerinizi yiyorsunuz, fakat Allah'ın kestiklerini (öldürdüklerini) yemiyorsunuz, şeklindeki sözlerine iki türlü cevap verilir: Birincisi, müfessirlerin söyledikleri şu sözlerdir: Yaratmak Allah'a mahsustur, yarattığı varlıklarla ilgili hüküm koyma hakkı da O'na aittir; buna göre şunu helâl kılmış, öbürünü de haram kılmıştır. İkincisi, biz hayvanı keserken besmele çekmekle Allah'a kulluk yaparız, bunu yaparken Allah'ın adının anılması kulluk ifadesidir, bu şekilde ona kulluk yaptığımızı gösteririz. Allah'ın adını anmadan hayvanı kesmekte ise kulluk görüntüsü bulunmamaktadır. Bundan dolayı burada kulluğumuzu göstermek için onlar bize helâl kılınmıştır. Yapılan işte kulluğun bulunmadığı şey ise bize helâl değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yiyin. Bu beyan, zâhirde emirdir, ancak nefsin arzularına ve lezzetlerine yönelik olan emir iki anlama gelir: Ya helâl kılınan şeyi açıklamak veya helâl olmayan şeyi yasaklamak an-
197 lamına gelir. [§]Burada da bu emir helâl olan şeyi açıklamak ve helâl olmayan şeyi haram kılmak anlamındadır. Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilenleri yiyin, fakat Allah'ın adı anılmadan kesilenleri yemeyin.

Oysa Allah, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır. Bu beyan, **Üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvandan niçin yemeyesiniz ki? Oysa Allah, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır** meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla cümlesi). Yani, onları neden yemeyesiniz ki? Allah, çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri, leşi, kanı, domuz etini size açıklamıştır. Çünkü müşrikler ve zındıklar kesilen hayvanın etini yemeyi kabul etmiyor, leşi ve kanı yemeyi uygun görüyorlardı. Dolayısıyla üzerine Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanın etinden niçin yemeyesiniz ki? Üstelik Allah, haram kıldığı leşi ve kanı size açıklamıştır hitabı, müşriklere yöneliktir.

[Çaresiz Kalanın Leş Yemesi]

Çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Çaresiz kalan insanın karnını doyuruncaya kadar leşten yemeye hakkı vardır, çünkü Allah bunu ona helâl kılmıştır. Bizim kanâatimize göre, karnı doyuncaya kadar yemesi helâl değildir, çünkü Allah ancak çaresiz kalana onu helâl kılmıştır, doyuncaya kadar yemek ise çaresizlik değildir. Hasan-ı Basrî diyor ki: Eğer çaresiz kalan kişi o leşi yemeyip ölecek olsa ona bir günah yoktur, çünkü diyor, ona ancak ruhsat ve rahmet olarak helâl kılınmıştır, ruhsata göre amel etmeyen de günah işlemiş sayılmaz. Ancak bize göre bunlardan yemek ona ancak çaresizlik halinde mubah kılınmıştır, yemeyip ölecek olsa kendisini tehlikeye atmış olur. Cenâb-ı Hak, kendimizi öldürmemizi veya tehlikeye atmamızı bize haram kılmış, şöyle buyurmuştur: "Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın!"[503] Binaenaleyh leşten yemesi kendisine helâl kılınmışken yemeyip ölmesi ile kendisine helâl olan diğer yemekleri yememesi yahut kendisini telef edecek şeyler yapması arasında fark yoktur, bunların hepsi aynı şeydir. Hasan-ı Basrî şunu da söylüyor: İnsan çaresiz kaldığında başkasına ait malı ücret vermeden alma hakkına sahiptir, fakat mal sahibi onu vermezse, bedeli ne olursa
olsun ödemek zorundadır. [§]Bu uzak bir ihtimaldir. Başkasının malını almak 198
caiz değildir, bedel ödemek de gerekmez, fakat mal sahibi malı vermezse bedel ödemesi gerekir. Çünkü bedelini ödemeden başkasının malını almaya hakkı olan birine, mal sahibi malı vermediği veya engel olduğu zaman, onun bedel ödemesi gerekir, bu da o malı bedelsiz almasının mümkün olmadığına işaret eder. Biz bunu belirtmiştik.

Doğrusu birçokları bilgisizce kendi kötü arzularına uyarak saptırıyorlar. Bu ilâhî kelâm, onların hepsinin değil, sadece bir kısmının insanları saptırdığına işaret eder, onlar da insanların liderleri ve reisleridir. Çünkü halk, kişileri saptıramaz, ancak büyükler ve liderler saptırır.

503 el-Bakara, 2/195.

Muhakkak ki Rabb'in haddi aşanları çok iyi bilir. Bu ifadeyi daha önce açıklamıştık[504].

وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ اِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْاِثْمَ سَيُجْزَوْنَ
بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ ﴿١٢٠﴾

120. "Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka göreceklerdir."

Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Şöyle denilmiştir: Görünen ve görünmeyen organlarla günah işlemeyi bırakın; görünen organlar el, ayak, dil ve göz gibi uzuvlardır, görünmeyen organlar da kalpler ve düşüncelerin saklandığı vicdanlardır. Şöyle de söylenmiştir: İnsanların arasında iken de, onlardan uzak ve tek başına iken de günah işlemeyi bırakın! Günahın açığının söz konusu ettiğimiz hususlar, gizlisinin de zina olduğu da söylenmiştir. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Burada zinanın kastedilmiş olması ihtimali yoktur, çünkü âyet yenilmesi helâl ve haram olan şeylerden söz etmektedir. Ancak âyetin baş tarafı yiyeceklerden bahsediyor ise de, sonra zinayı yasaklamak için yeni bir cümleye başlamış olması da caizdir. O zaman **Günahın açığını da gizlisini de bırakın,** meâlindeki beyanla Cenâb-ı Hak sanki şunu söylemektedir: Gizli ve açık yapılan bütün günahları bırakın!

Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka göreceklerdir. Günahkârlar yaptıkları şeylerden dolayı hesaba çekilmeden asla bırakılmazlar, işledikleri günahlar yüzünden mutlaka ceza göreceklerdir. Bu, bir tehdit ifadesidir. **Günah işleyenler** anlamındaki ifade, günahta ısrar edenler, tövbe etmeyenler, günah işlemekten vazgeçmeyenler ve nihayet o hal üzere ölenler demektir. İşte onlar, mutlaka sözü edilen şekilde **ceza göreceklerdir**.

وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهُ لَفِسْقٌ وَاِنَّ
الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰى اَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ
اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ ﴿١٢١﴾

504 bk. el-En'âm, 6/117.

[§]*121. "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahtır. Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz."* 199

Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Bazıları bundan maksat ölmüş hayvandır dedi, bu İbn Abbâs'ın (r.a.) sözüdür[505]. Bazıları şöyle dedi: Maksat Allah'tan başkası adına kesilenlerdir. Biz deriz ki: Maksat, Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardır. Çünkü Cenâb-ı Hak "Murdar hayvan ve kan size haram kılındı"[506] meâlindeki âyetle ölmüş hayvan etini yemenin haram kılındığını açık olarak beyan etmişti. "Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanlar size haram kılındı"[507] meâlindeki âyetle Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların etini yemenin haram kılındığını da açık olarak beyan etmişti. Bağlamında bulunduğumuz âyetten başka âyetlerde murdar hayvan eti ile Allah'tan başkası adına kesilen hayvan etini yemenin haram kılındığını açıkça beyan ettiğine göre, açıklamaya çalıştığımız âyet, Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanların etini yemenin haram kılındığına dair olmalıdır. Aynı şekilde "De ki: Bana vahyedilende ... yasaklanmış bir şey bulamıyorum"[508] meâlindeki âyette de Cenâb-ı Hak, murdar hayvan eti ile Allah'tan başkası adına kesilen hayvan etini yemenin haram kılındığını açıkça beyan etmektedir. "De ki: Bana vahyedilende ... yasaklanmış bir şey bulamıyorum" meâlindeki âyette, o sırada sözü edilenden başka haram kılınan bir şey bulamıyordu, fakat sonra Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini yemenin haram kılındığını da buldu. Aynı şekilde yırtıcı hayvanlardan köpek dişi bulunan ve kanatlılardan pençesi olan bütün hayvanların haram kılındığını da buldu[509]. O sırada sözü edilen âyette belirtilenlerden başka haram kılınan bir şey bulamamıştı, fakat daha sonra başka şeylerin haram kılındığını da buldu. Müfessirlerden bazıları şöyle dedi: **Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin** meâlindeki âyet, insanların, 'kendinizin öldürdüğü ve kestiği hayvanları yiyorsunuz, [§]fakat Rabb'inizin öldürdüğü hayvanları haram sayıyorsunuz, üstelik 300
siz Rabb'inizi yücelttiğinizi de iddia ediyorsunuz' demeleri üzerine gelmiştir.

505 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 19; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 348.

506 el-Mâide, 5/3.

507 el-Mâide, 5/3.

508 el-En'âm, 6/145.

509 Birçok sahabîden rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.) yırtıcılardan köpek dişi olan ve kanatlılardan pençesi olan bütün hayvanları haram kıldı (Müslim, "Sayd", 12-16; Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 33; Tirmizî, "Sayd", 9, 11).

Bu, onların birbirlerine fısıldadıkları yaldızlı sözlerden ve **Şeytanların dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkin ettikleri** şeylerden ibaretti. Fakat biz deriz ki: [Birincisi], kesilen ve boynu vurulan her hayvan, yine de Allah için kesilmekte ve boynu vurulmaktadır, Cenâb-ı Hak bize, kesilen hayvanların bazısını yemeye izin vermiş, bazısını yemeyi de haram kılmıştır. Allah'ın bunu yapmaya hakkı vardır, bazı şeyleri yemeye izin vermek ve bazılarını yemeyi de haram kılmak O'nun yetkisindedir, dolayısıyla Allah, yarattığı hayvanlardan bazılarını yememize izin vermiş, bazılarını yemeye izin vermemiştir. Buna göre Allah'ın adıyla kesilen ve öldürülen bazı hayvanları yemeye izin vermiş, bazılarına ise izin vermemiştir. Binaenaleyh hepsi Allah adına kesilmiş ve öldürülmüştür, hepsi O'nundur. İkincisi, bütün yaratılanların mülkiyeti Allah'a aittir, dolayısıyla herhangi birinin, mülkiyeti dâhilinde olan bir şey için Allah'a, neden böyle yaptın, niye şöyle yapmadın demeye hakkı yoktur. Böyle bir söz, ancak kendi mülkiyetinin dışında kalan şeyler için söylenebilir. Tıpkı ortaklardan birinin diğerine, bana hakkımı vermedin, benim hissemi tam olarak ödemedin demesi gibi. Mal sahibi olan birine malı hakkında kendisine böyle bir şey demesi ise mümkün değildir. Üçüncüsü, daha önce de söylediğimiz gibi biz hayvanı Allah'ın adını anarak kesmekle Allah'a kulluk yapmış oluyoruz, dolayısıyla Allah'ın adını anmak kulluğumuzu ortaya koymaktır, bundan dolayı öyle bir görüş ileri sürmek mümkün değildir.

Kuşkusuz bu büyük günahtır. Cenâb-ı Hak, hayvan keserken Allah'ın adını anmamanın büyük günah olduğunu haber vermektedir, tıpkı daha önce murdar hayvanı ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanı yemenin büyük günah olduğunu haber verdiği gibi. Buradaki "fısk" (الفسق) kelimesi, Allah'ın emrinden çıkmak anlamına gelir. Allah'ın adını anmayı terk ederek hayvanı kesmek de, Cenâb-ı Hakk'ın emrinden çıkmak demektir, tıpkı daha önce sözünü ettiğimiz murdar hayvan etini yemek gibi.

[Hayvan Keserken Besmeleyi Unutmak]

Şayet biri: "Cenâb-ı Hakk'ın, **Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin** buyruğunu mutlak kabul edip unutarak besmeleyi terk edenin kestiği hayvanı da bu hükme dâhil etmeniz nasıl caiz olur?" diye bir soru sorarsa ona şu cevap verilir: Bu âyet, unutarak besmeleyi terk edenin
201 kestiği hayvanı kapsamaz, [§]çünkü hayvan kesmek cahil kasapların işidir, onlar da ikaz edilmeden besmele çekmeye kendilerini alıştırmamışlardır. Binaenaleyh bize göre asıl olan şudur: Kendini fiilen besmele çekmeye alıştırmayan birinin hataen veya unutarak onu terk etmesi mâzur görülür. Tıpkı ramazan

ayında unutarak yemek gibi, çünkü insan mûtad olarak kendini yemeye ve içmeye alıştırmıştır, oruç ise alışkanlığın dışında olan bir şeydir, bundan dolayı onun unutarak yemesi ve mûtad olanı yapması mâzur görülür. Çünkü alışkanlığın hilafına olan şeyleri her zaman koruyabilmesi insanlar için zordur. Cenâb-ı Hak, **Kuşkusuz bu büyük günahtır** diye buyurmuştur; hayvan keserken besmele çekmeyi unutan birinin fâsık olmadığı (büyük günah işlemediği) konusunda ihtilaf yoktur, ancak kasten terk ederse büyük günah işlemiş olur. Dolayısıyla âyet-i kerîme besmeleyi kasten terk edenle ilgilidir.

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: **Kuşkusuz bu büyük günahtır** meâlindeki âyetle, Allah, kasten veya unutarak besmele çekilmeyen hayvanın etinden yiyen kişiyi kastetmiş olması caiz değil midir? Eğer bu yorum doğru ise, o zaman âyet o eti yemekle ilgilidir.

Buna şu cevap verilir: "Kuşkusuz bu büyük günahtır" meâlindeki cümlenin, üzerine Allah'ın adını anmanın kasten terk edildiği hayvana işaret ettiğine ve fakat o hayvanın etinden yemekle ilgisi olmadığına dair delil Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetidir: "De ki: Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum"[510]. Bu âyete göre hayvanı Allah'tan başkası adına kesmek, bunu yapan insan için büyük günahtır, [§]binâenaleyh o büyük günahın, hay- 201
vanı keserken besmeleyi kasten terk eden insana ait olması gerekir. **Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin** meâlindeki buyruk da, özellikle besmeleyi kasten terk edenle ilgili olması gerekir.

Şayet: "Namaza başlarken alınan ilk tekbir hakkında; 'onun kasten veya unutarak alınmaması eşittir' dediğiniz halde, hayvanı keserken besmeleyi unutarak terk edeni neden kasten terk eden gibi saymıyorsunuz?" diye bir soru sorulursa buna şöyle cevap verilir: Meseleye hayvan kesimi açısından baktığımızda, insanın besmeleyi kasten terk etmesi ancak Kur'ân âyetiyle haram kılınmış ve büyük günah sayılmıştır. Biz deriz ki: Kesenden büyük günah (fısk) ne zaman yok olursa, kesilen hayvandan haramlık hükmü de o zaman yok olur, çünkü bir şey bir sebepten dolayı haram kılınmışsa, ancak o sebep yok olunca haramlık yok olur. Biz şunu söylemiyoruz: Namaza başlarken alınan ilk tekbiri terk eden insanın namazı bozulur, çünkü o tekbiri terk etmekle büyük günah (fısk) işlemiştir, onu kasten veya unutarak terk etmesi fark etmez. Bu konudaki rivayetler bizim söylediğimizi teyit etmektedir; Râşid b. Sâd Resûlullah'ın (s.a.)

---

510 el-En'âm, 6/145.

şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Besmeleyi kasten terk etmediği takdirde, ister besmele çeksin ister çekmesin müslümanın kestiği hayvan yenir"[511]. İbn Abbâs (r.a.) besmeleyi unutarak hayvanı kesen bir adam hakkında şöyle demiştir: Allah'ın adı her müslümanın kalbindedir, binâenaleyh onu yesin[512].

Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz. Tefsirciler bu âyeti, birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar[513] meâlindeki
201 âyete bağlayarak yorumladılar; [§]onlar hayvan kesme meselesini tartışıyorlardı: Kendi elinizle kestiğinizi yiyorsunuz, fakat Allah'ın öldürdüğünü yemiyorsunuz, diyorlardı. Yani onlar bu âyeti, müşriklerin müslümanlarla yaptıkları tartışmaya bağlıyorlar. Ancak onlar hem bu konuda, hem de Allah'ın birliği, peygamberliğin ispatı, ölümden sonra dirilmek ve benzeri her konuda müslümanlarla tartışıyorlardı. Meselâ şöyle diyorlardı: "Diyorlar ki: Sahi biz, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken mi, yeniden mi diriltilecekmişiz?"[514] Cenâb-ı Hak, eğer müslümanlar onlara uyarlarsa, onların da Allah'a ortak koşmuş olacaklarını haber vermektedir. Yani sizinle tartıştıkları konularda, **Eğer onlara uyarsanız, şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz.**

أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٢﴾

122. "Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere yaptıkları böyle güzel gösterilmiştir."

---

511 Bu rivayeti Abd b. Humeyd tahric etmiştir (bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 349). Ebû Dâvûd da *Kitâbu'l-merâsîl*'de, bu hadisi Salt'tan merfû olarak rivayet etmiştir: "Üzerine Allah'ın adını ansın anmasın müslümanın kestiği helâldir, çünkü o bir isim zikredecek olsaydı mutlaka Allah'ın adını zikrederdi". Bu rivayet mürseldir. Hadisi Beyhakî de İbn Abbâs'tan (r.a.) mevsûl olarak rivayet etmiştir, bu rivayetin de isnadı zayıftır (İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, IV, 137).

512 Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 349.

513 "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar" (el-En'âm, 6/112).

514 el-Mü'minûn, 23/82.

Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? Cenâb-ı Hak, bu âyette temsilî bir şekilde mümin ile kâfiri, anne karnının karanlıklarında kalıp görmeyen, duymayan ve hiçbir şeye aklı ermeyen bir varlık ile sonra oradan çıkarılıp gören, işiten ve aklı eren bir varlık haline gelmesine benzetmektedir; kâfir tıpkı o karanlıklarda terk edilen, oradan çıkarılmayan, görmeyen, duymayan ve aklı olmayan biri gibidir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: Anne karnının karanlıklarında görmeyen, duymayan, hiçbir şeye aklı ermeyen ve hiçbir şey anlamayan bir halde iken oradan çıkarılıp gören, duyan ve aklı eren biri haline gelen insan ile görmeyen, duymayan ve aklı ermeyen bir halde karanlıklarda terk edilen kişi bir değildir. Buna göre hakkı gören, işiten, her türlü hayra aklı eren, onu bilen ve buna uygun davranan mümin ile kâfir de bir değildir.

İnsanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuk, yani Allah'ın nuru ile. Müminin insanları doğru yola ve hayra çağıran dostları vardır. Hayırlı olanı görmeyen, duymayan ve anlamayan kâfirin ise kendisini doğru yola ve hayırlara çağıran dostları yoktur. Yani bu, öbürü gibi değildir. Gören, duyan ve aklı olan kişi, görmeyen, duymayan ve aklı olmayan kişi gibi değildir.
[§]Cenâb-ı Hak bu temsilî ifadeyi mümin ile kâfir hakkında kullanmaktadır; 204
her ikisi de özde aynı cevherden yaratılmış canlı varlıklardır, fakat mümin ilimden, Kur'ân'dan ve imandan kazandıklarıyla kendisini ebedî olarak canlı kılacak olan şeyleri elde etmiş, kâfir ise bunlardan hiçbir şey kazanmamıştır, dolayısıyla o görmeyen, hakkı duymayan ve aklı olmayan bir ölü gibidir. Bu misalin başka bir anlama daha gelme ihtimali de vardır: Mümin dünyada hayırlar ve iyi işler kazanır, dünyada kazandığı bu iyilikler onun için âhirette ışık olur ve o da âhirette bu ışık sayesinde insanlar arasında rahatça dolaşır. Kâfir ise dünyada iyi davranış türünden hiçbir şey kazanmamıştır, dolayısıyla karanlıklar içinde kalır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Şöyle denilecek: Geriye dönün de başka bir ışık arayın!"[515]

[Mûtezile ve Kur'ân Âyetlerinin Tefsiri]

İnsanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse... Mûtezile şöyle der: Onlar, kendilerine ışık bulan ve o sayede insanlar arasında dolaşanlardır. Fakat Cenâb-ı Hak âyette bu ışığı onlara kendisinin verdiğini haber vermektedir. Mûtezile'nin iddiası ise Kur'ân'ın zâhirini tahrif

515 "O gün münafık erkekler ve münafık kadınlar iman edenlere şöyle diyecekler: 'Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım'. Şöyle denecek: 'Geriye dönün de başka bir nur arayın!' Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır" (el-Hadîd, 57/13).

etmektir. Onlar, "O her şeye kādirdir"[516] meâlindeki âyet-i kerîmeyi de aynı şekilde anladılar ve dediler ki: O, bazı şeylere kādirdir. Cenâb-ı Hak kendisi için "O her şeyin yaratıcısıdır"[517] buyurmakta, fakat onlar, Allah bazı şeylerin yaratıcısıdır, demektedirler. Yüce mevlâ, "Allah dileseydi bunu yapamazlardı"[518] buyurmakta, onlar ise, Allah yaptıkları fiili yapmalarını diledi, fakat onlar Allah'ın dilediğinin dışındaki bir fiili yaptılar, diyorlar. Aynı şekilde Cenâb-ı Hak "Rabb'in dileseydi bunu yapamazlardı"[519] buyurmakta, onlar ise yaptıklarının dışındaki bir fiili yapmalarını diledi, demektedirler. Yine Cenâb-ı Hak "Böylece biz, her peygambere düşman yarattık"[520] buyurmakta, onlar ise Allah
205 her peygambere düşman yaratmamıştır diyorlar, [Ş]oysa Mûtezile kendilerini peygamberlere düşman yaptılar. Aynı şekilde Allah "Bunun gibi biz, her ülkede entrika çevirmeleri için suçlu ve günahkârlar yarattık"[521] diye buyurmakta, onlar ise elebaşlarını orada entrika çevirmemeleri için yarattı, demektedirler.

İşte kâfirlere yaptıkları böyle güzel gösterilmiştir. Bu âyetin işaret ettiği anlama dair farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: Müminlere Allah'a ibadet etmek güzel gösterildiği gibi kâfirlere de aynı şekilde Allah'a ibadet etmek güzel gösterilmiştir, fakat onlar inat ettiler ve ibadeti Allah'tan başka varlıklara yönelttiler. Bu, Mûtezile'nin görüşüdür. Bazıları da şöyle söyledi: Onlara yaptıkları şeyler güzel gösterildi. Kimin güzel gösterdiği konusunda da farklı görüşler vardır. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Onlara yaptıklarını şeytan güzel gösterdi. Başkası da, büyükler küçüklere güzel gösterdi, dedi. Bazıları da şöyle dediler: Onlara Allah güzel göstermişti, ancak güzel göstermenin ve saptırmanın şeytana nispet edilmesi, ancak onları böyle yapmaya şeytan çağırıp, buna teşvik ettiği ve kendilerine bunu fısıldadığı içindir. Ülkenin büyüklerine nispet edilmesi de, insanlara bunu onlar söyledikleri ve halkı böyle yapmaya onlar çağırdıkları içindir. Güzel göstermenin, saptırmanın, şaşırtmanın ve benzeri şeylerin Allah'a nispet edilmesi, bunları Allah'ın yaratmış olması açısındandır. Yani onlardaki sapma fiilini, güzel görme fiilini ve şaşırma fiilini yaratan Allah'tır, bu fiilleri yaratmış olması itibariyle bunlar Allah'a nispet edilmiştir. Şeytana ve halkın büyüklerine nispet edilmesi de, insanları ona çağırmaları, onu kendilerine fısıldamaları ve akıllarına sokmaları itibariyledir. Bütün nispetler de bu anlamdadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

516 el-Mâide, 5/120.
517 el-En'âm, 6/102.
518 el-En'âm, 6/137.
519 el-En'âm, 6/112.
520 el-En'âm, 6/112.
521 el-En'âm, 6/123.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فٖى كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِمٖيهَا لِيَمْكُرُوا فٖيهَا وَمَا
يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢٣﴾

123. "Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına, orada entrika peşinde koşma imkânı vermişizdir. Ama onlar farkında olmadan yalnız kendilerini aldatırlar."

Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına imkân vermişizdir. Yani **her ülkede** kâfirlerin **suçlu ve günahkâr elebaşlarına** ve büyüklerine Allah imkân vermiştir, tıpkı senin ülkenin **suçlu ve günahkârların elebaşılarına** imkân verdiği gibi. Cenâb-ı Hak, bu belâların diğer peygamberlerden ayrı olarak sadece kendisine mahsus olmak üzere verilmediğini bilmesi için bunu belirtmekte ve Resûl'ünü (s.a.) onların yaptıklarına karşı sabretme-
ye çağırmaktadır. [§]**Biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına** 206
imkân vermişizdir. Bu ilâhî kelâm hakkındaki farklı görüşleri, "Böylece biz, her peygambere düşman yarattık"[522] meâlindeki âyetin tefsirinde söz konusu etmiştik.

Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına, orada entrika peşinde koşma imkânı vermişizdir. Mûtezile şöyle der: Allah onların büyüklerine orada entrika peşinde koşma imkânı vermemiştir, ancak Allah dünyada onlara bolluk ve imkân vermiş ve onlar da orada entrika peşinde koşmuşlardır. Mûtezile, "Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk"[523] meâlindeki âyet hakkında da aynı şeyi söylüyorlar; Allah'ın onları cehennem için yaratmış olması caiz değildir, ancak onlar küfür ve sapıklık eylemlerini yaptıkları için cehennemlik olmuşlardır, yoksa onları cehennem için yaratmış değildir, diyorlar. Ayrıca yukarıdaki âyette bir kelimenin gizli bırakıldığını iddia ediyorlar, sanki Allah şöyle demektedir: **Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına imkân vermişizdir,** yani orada entrika peşinde koşmamaları için imkân vermişizdir, fakat yukarıda belirttiğimiz gibi Allah onlara bolluk ve imkân verdiği için onlar da orada entrika peşinde koşmuşlardır. Ancak **Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına, orada entrika peşinde koşma imkânı vermişizdir** meâlindeki ilâhî kelâm, delil olmak açısından daha açık ve daha uy-

---

522 el-En'âm, 6/112.

523 el-A'râf, 7/179.

gundur. Çünkü şayet peygamberler ülkenin büyüklerine gönderilmiş olsaydı, büyükler hiçbir delil getirmeseler de insanlar zaten onlara tâbi idiler, onların dışındakilere ise ancak deliller ve mûcizeler getirmeleri halinde tâbi olunur. Bazıları âyetin **Orada entrika peşinde koşmaları için** meâlindeki ifadeyi **Biz her ülkenin elebaşılarına imkân vermişizdir** meâlindeki ifadeden kesip ayırır ve bunun anlamı şudur der: **Bunun gibi biz her ülkede,** günahkâr büyüklerine **imkân verdik.** Sonra Cenâb-ı Hak **Orada entrika peşinde koşmaları için** buyurdu, yani bu imkânı onlara orada entrika çıkarmaları için verdi. Bazıları da şöyle der: Bu, onların hallerinin vardığı neticeyi haber vermektedir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Firavun ailesi onu bulup aldı. Ama sonunda o kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olacaktı"[524]. Aslında onlar onu (Hz. Mûsâ'yı) kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olsun diye almamışlar, kendilerinin dostu olsun diye almışlardı. Fakat sonunda (Hz. Mûsâ) onların düşmanı olunca, Cenâb-ı Hak onların halinin vardığı âkıbeti haber veriyor. İşte **Orada entrika peşinde koşmaları için** anlamındaki beyan da böyledir, Allah onların entrikalarının âkıbetini haber veriyor.

Bize göre ise burada önce şunun belirtilmesi gerekir: Hiç şüphesiz Allah onları entrika ve sapıklıktan başka bir şey için yaratmıştı, Cenâb-ı Hak onların yarattığı çizgide olmayacaklarını da hiç şüphesiz biliyordu. İstediği gibi
207 olmayacağını bildiği halde bir şey yapmak, hikmetli bir fiil değildir. [§]Meselâ içinde oturulmayacağını bildiği halde bina inşa eden veya kendisini hedefine götürmeyeceğini bildiği halde bir yola koyulan insan gibi, şüphesiz bu abes ve hikmetli olmayan bir gayrettir. Buna göre her türlü noksanlıktan münezzeh olan Allah'ın, yarattığı çizgide olmayacaklarını bildiği halde insanları hidâyet ve kendisine kulluk için yaratmış olması caiz değildir; yahut da insanların öyle olacaklarını bilmediği halde onları bu gaye için yaratmış olması da caiz değildir. Bu, yaptığı işin neticesini bilmemektir, Cenâb-ı Hak ise böyle şeylerden çok yücedir. Bu da göstermektedir ki Allah onların, nasıl olacaklarını ve neyi tercih edeceklerini biliyordu ve onları bu bilgiye uygun şekilde olmaları için yarattı. "Sonunda o (Hz. Mûsâ) kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olacaktı"[525] meâlindeki âyete göre, Allah katında onlar Hz. Mûsâ'yı (s.a.) kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olarak almışlardı.

---

524 el-Kasas, 28/8.

525 el-Kasas, 28/8.

Ama onlar farkında olmadan yalnız kendilerini aldatırlar. Yani onlar çevirdikleri entrikaların âkıbetinin kendilerine döneceğinin ve onun içine bizzat kendilerinin düşeceklerinin farkında değildiler. Meselenin aslı şudur: Cenâb-ı Hak neyi tercih edeceklerini ve nasıl olacaklarını bildiği ezelî ilmine uygun şekilde onları yarattı ve kendilerine bunun için imkân verdi.

وَاِذَا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَٓا اُوتِيَ رُسُلُ
اللّٰهِ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ اَجْرَمُوا
صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٤﴾

124. "Onlara bir âyet geldiğinde** (okunduğunda), **'Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız' dediler. Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir. Suç işleyenler, yapıp durdukları hileler sebebiyle, Allah tarafından bir aşağılanmaya ve çetin bir azaba uğratılacaklardır."

Onlara bir âyet geldiğinde (okunduğunda), 'Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız' dediler. Cenâb-ı Hak burada onların akılsızlıklarının ve inatçılıklarının hangi dereceye vardığını ve bilmelerine rağmen Resûlullah'a (s.a.) karşı nasıl büyüklenip inat ettiklerini haber vermektedir; çünkü onlar Resûlullah'a (s.a.) inen Kur'ân'ın Allah'ın mûcizesi ve kendisinin de Allah'ın elçisi olduğunu biliyorlardı. Biliyorlardı, çünkü onlar şöyle demişlerdi: **Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle sana inanmayız.** Onlar peygamberliğin ancak Allah katında saygın ve faziletli olan kişiye verildiğini biliyorlardı, çünkü onlar Allah'ın peygamberlerine verilen mûcizelerin benzeri kendilerine verilmedikçe iman etmemeyi düşünüyorlardı. Eğer böyle olmazsa Allah'ın peygamberlerine verilenin benzerinin kendilerine verilmesini de istemiyorlardı. Onlar, Muhammed aleyhisselâma indirilen bu Kur'ân'ın, Allah'ın mûcizesi ve delili olduğunu ve onun Allah tarafından geldiğini de biliyorlardı, çünkü onlar şunu söylüyorlardı: "Bu Kur'ân, şu iki şehirden büyük bir kişiye indirilseydi ya!"[526]
Onlar aynı zamanda peygamberliğin insanlardan büyük ve üstün olan kişilere
verildiğini de biliyorlardı, [§]çünkü onlar, "Bu Kur'ân, şu iki şehirden büyük 208
bir kişiye indirilseydi ya!" diyorlardı. Ancak onlar sözünü ettikleri büyük kişi-

[526] ez-Zuhruf, 43/31.

nin, insanlar nazarında büyük sayılan biri olduğunu zannediyorlardı. Cenâb-ı Hak ise şöyle buyurdu: **Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.** Bu âyet, onların mûcizeleri ve peygamberleri kabul ettiklerine ve peygamberleri diğer insanlardan daha üstün gördüklerine dair belirttiğimiz sözlerini ve delillerini geçersiz kılmaktadır.

Onların, bu Kur'ân şöyle bir adama indirilseydi ya, sözlerinin cevabı olarak Cenâb-ı Hak şöyle söylemektedir: **Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.** Sizler Allah'ın âlim ve kādir olduğunu biliyorsunuz ya, **Allah da elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.** Sonra **Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir** meâlindeki âyet hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: Peygamberliği insanların orta halli olanlarına vermek, deliller için daha zâhir ve dünyada insanların büyük sayılanlarına vermekten daha açıktır. Çünkü insanlar, büyük şahsiyetlere tabi olacak bir tabiatta yaratılmışlardır; eğer peygamberlik onlara verilmiş olsaydı, bu deliller açıkça ortaya çıkmazdı; çünkü insanlar zaten onlara tabi olacak bir tabiatta yaratılmışlardı. Fakat peygamberlik dünyada insanların orta halli olanlarına verildiğinde, delillerin ve kanıtların üstünlüğü ortaya çıkar, çünkü insanlar, beşerin orta hallilerine tabi olacak tabiatta yaratılmadılar, dolayısıyla insanlar kişilere değil delillere ve kanıtlara uymuş olurlar. Bazıları da şöyle dediler: **Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir,** yani peygamberliği, onu zâyi edecek olan, ona layık olmayan ve hali ona uymayan kişiye vermez, çünkü böyle birine verecek olsaydı risâleti zâyi olurdu.

Suç işleyenler, yapıp durdukları hileler sebebiyle, Allah tarafından bir aşağılanmaya ve çetin bir azaba uğratılacaklardır. Cenâb-ı Hak burada Resûlullah'a (s.a.) karşı büyüklenen ve inat edenlerin, Allah katında **aşağılanacaklarını** ve zillete uğrayacaklarını, aynı zamanda yapmış oldukları şeyler yüzünden **çetin bir azaba uğratılacaklarını** haber vermektedir.

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ
يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَٓاءِۜ كَذٰلِكَ
يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

125. "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır."

[Hidâyet ve Dalâlet]

Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar. Denildi ki: Resûlullah'a (s.a.) bu âyet-i kerîme soruldu, Hz. Peygamber (s.a.) "Onun
kalbine atılan bir nurdur" dedi. Onun bir alâmeti var mı? diye soruldu, [S] 209
buyurdu ki: "Evet var, nur kalbe girdiğinde insanın içi rahatlar ve genişler". Tekrar dediler ki: Yâ Resûlallah, onun bilinmesini gösteren bir alâmet var mı? Buyurdu ki: "Evet var, ebediyet yurduna bağlanmak, aldanma yurdundan uzaklaşmak ve ölüm gelip çatmadan ölüm için hazırlanmak"[527]. Eğer bu hadisin Resûlullah'tan (s.a.) geldiği sabit olsaydı, insanın içinin İslâm'a açılması, daha önce söylendiği gibi ona inanması ve tereddütsüz bir şekilde kabullenmesi hali hariç, nadiren görülürdü.

Sonra **Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, onun kalbine darlık ve sıkıntı verir** meâlindeki beyanın işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Bazı müfessirler şöyle dediler: İrade, her failin kendi tercihi ile yaptığı fiilin sıfatıdır. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir: Allah **kime** doğru yolu gösterirse **onun kalbini İslâm'a açar, kimi de** saptırırsa **onun kalbine darlık ve sıkıntı verir.** Mûtezile'den Câfer b. Harb ve Kâbî gibileri de şöyle dediler: **Allah kimi doğru yola iletmek isterse** meâlindeki âyetin tefsiri şudur: Allah'ın hidâyetini ilkin kabul eden kişiye hidâyeti kabul ettiği için daha sonra sevap olarak Allah gönlünü hayırlara açar. Allah'ın hidâyetini ilkin kabul etmeyen kişiye de hidâyeti kabul ve ikrar etmediği için ceza olarak Allah gönlünü daraltır. Çünkü Allah bütün yaratılanlara doğru yolu gösterir ve onların gönüllerini İslâm'a açar, fakat onlar hidâyeti benimsemezler. Mûtezile'den bazıları da şöyle dedi: **Allah kimi** âhirette cennetin yoluna **iletmek isterse,** dünyada gönlünü İslâm'a açar. Allah **kimi de** âhirette cennetin yolundan **saptırmak isterse,** dünyada **onun kalbine darlık ve sıkıntı verir.** Onlara denilir ki: İşte böyle Allah sizin dediğiniz gibidir, siz demiştiniz ki: Allah onları saptırmayı diledi. Sonra onlara şöyle denilir: Siz, Allah bütün yaratılanları doğru yola iletmeyi ve kalplerini İslâm'a açmayı diledi, diyorsunuz, sonra da diyorsunuz ki: Allah onları dünya-

---

527 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 26-27; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr,* III, 354. Dârekutnî ve İbnu'l-Cevzî, bu rivayetin isnadını zayıf gördüler (bk. Dârekutnî, *el-'İlel,* V, 189; İbnu'l-Cevzî, *el-'İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye,* II, 803).

da hidâyete erdirmeyi, âhirette de bizzat onları cennetin yolundan saptırmayı
210 diledi. Bu durum, sizin iddianıza göre zulümdür. [§]Çünkü onları dünyada hidâyete erdirmeyi diledi, âhirette ise aynı kimseleri cennetin yolundan saptırmayı diledi. Âyet-i kerîme ise onların sözlerini reddetmekte, görüşlerini nakzetmektedir. Çünkü O şöyle buyurmaktadır: **Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, onun kalbini** öyle yapar. Cenâb-ı Hak onları iki gruba ayırmaktadır, bir grubu hidâyete erdirmeyi diledi, diğer grubu da saptırmayı diledi. Allah, hidâyeti tercih edip kabul edeceğini bildiği kimseyi hidâyete erdirmeyi ve kalbini İslâm'a açmayı diledi. Dalâleti tercih edeceğini bildiği kimseyi de saptırmayı ve kalbine darlık ve zorluk vermeyi diledi. Allah kendisine dost olmayı istediği veya seçeceğini bildiği davranışın dışındaki bir davranışı dilediği halde Allah'a düşmanlık yapmayı dileyen kimseye bunu yapmak bir zayıflık alametidir. Sapıklığı ve Allah'a düşmanlığı tercih edeceğini bildiği biri hakkında Allah'ın dostluk dilemesi caiz değildir, çünkü Mûtezile diyor ki: Allah herkesi doğru yola iletmek istedi, fakat onlar doğru yolu benimsememek istediler ve benimsemediler, böylece onların iradesi, Cenâb-ı Hakk'ın iradesine üstün geldi. Bu, inanılmaz derecede çirkin bir sözdür. Sözde aşırılıktan ve haktan sapmış olmaktan Allah'a sığınırız. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Darlık ve sıkıntı ifadesindeki "harec" (الحرج) kelimesi, "dayyıku'd-dayyık", yani şiddetli sıkıntı demektir. "Dayyık" (الضَّيِّق) lafzı hakkında da Kisâî şöyle dedi: Bu kelime geçim sıkıntısı anlamına gelen "dîk" (الضِّيق) lafzından gelmektedir. Emir kipi ile geldiğinde "dayk" (الضَّيْق) diye kullanılır[528]. Nitekim şu âyet-i kerîmede böyle kullanılmıştır: "Kurdukları tuzaklardan kaygı duyma!"[529] "Harecen" (حَرَجًا) lafzı da "harece" (حَرَجَ) ve "harice" (حَرِجَ) diye iki şekilde okunur[530]. İbn Kuteybe şöyle dedi: "Haric" (الحَرِجُ) çıkış yolu olmayan dar yer anlamına gelir. Ebû Avsece de; "haric" (الحَرِجُ) darlık demektir, demiştir, vezni de "hari-
411 ce - yahrecu - harecen" (حَرِجَ، يَحْرَجُ، حَرَجًا) şeklindedir[531]. [§]Cenâb-ı Hak burada

---

528 Yedi kırâat imamı bu kelimedeki "yâ" (ى) harfinin şeddeli veya şeddesiz okunması konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Sadece İbn Kesîr "daykan" (ضَيْقًا) diye okumuş, diğerleri ise şeddeli olarak "dayyıkan" (ضَيِّقًا) diye okumuşlardır (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 268).

529 en-Nahl, 16/127.

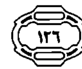
530 Yedi kırâat imamı bu kelimedeki "râ" (ر) harfinin üstünlü veya esreli okunması konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Kisâî ve Hafs'ın rivayetine göre Âsım, üstünlü olarak "harecen" (حَرَجًا) diye okudular. Nâfi' ile Ebû Bekir'in rivayetine göre Âsım ise esreli olarak "haricen" (حَرِجًا) diye okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 268).

531 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 160.

müminin kalbini genişlik ve rahatlıkla, kâfirin kalbini de darlık ve sıkıntı ile nitelemiştir. Bu, gözle bakıldığında birinin kalbi ötekininkinden daha geniştir anlamında değildir. Ancak, *en doğrusunu Allah bilir ya*, müminin kalbini geniş olmakla nitelemesi, dünya ve âhirette kalbinden yararlanması anlamındadır, kâfir ise kalbinden yararlanmadığı için onu darlık ve sıkıntı ile nitelemiştir. Bu aynen kâfiri kulağından ve dilinden faydalanmadığı için sağır, dilsiz ve "hares" (الخرس) olmakla nitelemesi gibidir. Aynı şekilde hayatından gereği gibi yararlanmadığı için kâfiri ölü diye, hayatından yararlandığı için mümini de diri diye isimlendirmiştir. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir, Allah, kalbinden yararlanmadığı için kâfiri, göğsü dar olmakla nitelemiştir.

Sanki göğe çıkıyormuş gibi. Denildi ki: Hiç yapamayacağı halde göğe çıkmak zorunda bırakılmış gibi bir darlık. Göğe çıkmaya zorlanmış gibi bir darlık anlamı da verilmiştir. Hz. Ömer'in (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hiçbir şey beni kız istemek kadar göğe çıkmaya zorlamamıştır. Yani hiçbir şey bana kız istemek kadar zor gelmemektedir[532]. "Yessa'adü - yessâ'adü - yes'adü" (يَصَّعَّدُ، يَصَّاعَدُ، يَصْعَدُ) kelimeleri farklı bablardan gelirler[533], ancak hepsinin anlamı aynıdır.

Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır. Buradaki "rics" (الرِّجْس) kelimesinin anlamında ihtilaf edilmiştir. Onun günah anlamına geldiği söylenmiştir. Yani küfürleri sebebiyle Allah onların kalplerini dar ve sıkıntılı kıldığı gibi aynı zamanda kalplerini günahla da doldurmuştur. Şöyle de denilmiştir: "Rics", lânet ve gazap anlamına gelir. Yani Allah onların kalplerine lâneti ve gazabı koymuştur. Bunun delili şu âyet-i kerîmedir: "Hûd şöyle cevap verdi: Üzerinize Rabb'inizden bir öfke ve bir azap inmektedir"[534].

وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
يَذَّكَّرُونَ

[§]*126.* ***"Bu*** (din), ***Rabb'inin dosdoğru yoludur. Biz öğüt alacak bir ka-*** 212
vim için âyetleri ayrıntılı olarak açıkladık."

---

532 Bunu Taberî isnatsız olarak Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet eder (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 31).

533 Yedi imamdan İbn Kesîr bu kelimeyi "şes'adü" (يَصْعَدُ) diye okumuştur. Nâfi, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza ve Kisâî "yessa'adü" (يَصَّعَّدُ) diye okudular. Ebû Bekir'in rivayetine göre Âsım "yessa'adü" (يَصَّاعَدُ) diye okudu (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a*, 268-269).

534 el-A'râf, 7/71.

Bu (din), Rabb'inin dosdoğru yoludur. Bu âyette kullanılan bu anlamına gelen "hâzâ" (هذا) işaret sıfatı herhangi bir şeye işaret etmemektedir. Ancak bunun, daha önce müminin kalbini kendisine açtığı belirtilen İslâm'ı göstermesi muhtemeldir. **Bu, Rabb'inin yoludur** meâlindeki beyan, yaratılanları kendisine davet ettiği tevhit yolu anlamına gelebilir.

Biz âyetleri ayrıntılı olarak açıkladık. Yani tevhidin delillerini ve kanıtlarını ortaya koyduk ve açıkladık. Bunu daha önce belirtmiştik[535].

Öğüt alacak bir kavim için, yani nasihatlerden öğüt alacak olanlar için. Bu beyanın, delilleri ve kanıtları kabul edecek ve büyüklenmeyecek olanlar için, anlamına gelmesi de muhtemeldir.

لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

127. "Rab'leri katında onlara esenlik yurdu vardır. Ve yapmakta oldukları (güzel) ***işler sebebiyle Allah onların dostudur."***

Rab'leri katında onlara esenlik yurdu vardır. Buradaki "selâm" (السلام) kelimesinin cennetin ismi olması muhtemeldir, yani onlar için cennet vardır, demektir. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Allah esenlik yurduna çağırıyor"[536]. "Selâm" kelimesinin Allah'ın ismi olması da muhtemeldir. Buna göre âyet, onlar için Allah'ın yurdu, yani cennet vardır anlamına gelir.

Yapmakta oldukları (güzel) işler sebebiyle Allah onların dostudur. Denildi ki: Allah onlara, yani müminlere en yakın olandır. Nitekim bir âyette şöyle buyurmuştur: "Allah onlara sizden daha yakındır"[537]. **Allah onların dostudur** meâlindeki ifade, onların koruyucusu ve yardımcısıdır, anlamına da gelebilir. Bu konuyu daha önce zikretmiştik[538].

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ
وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا

535 bk. el-En'âm, 6/97.

536 Yûnus, 10/25.

537 "Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır" (en-Nisâ, 4/135).

538 bk. el-Bakara, 2/257.

اَجَلَنَا الَّذٖٓى اَجَّلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اِلَّا مَا
شَٓاءَ اللّٰهُ اِنَّ رَبَّكَ حَكٖيمٌ عَلٖيمٌ

128. "Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, 'Ey cinler (şeytanlar) ***topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız'*** (der). ***Onların insanlar arasındaki dostları ise, 'Ey Rabb'imiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık' derler. Allah buyurur ki: 'Allah'ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir.' Şüphesiz Rabb'in hikmet ve ilim sahibidir."***

Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün. Cenâb-ı Hak burada, daha önce belirtildiği üzere cinleri ve insanları veya öncekileri ve sonrakileri toplayacağı günü kastetmektedir[539].

[§]**Ey cinler (şeytanlar) topluluğu!** Burada bir kelime gizli bırakılmıştır. 213
Allah sanki şöyle buyurmaktadır: **Onların hepsini** -yani cinleri ve insanları- **bir araya topladığı gün,** sonra cinlere dönerek şöyle söylemektedir: **Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız.** Tıpkı "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[540] meâlindeki âyette olduğu gibi, burada da 'onlar diyorlar ki' anlamına gelen ifade gizlenmiştir, yani onlar şöyle diyorlar: Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz. İşte açıklamaya çalıştığımız âyette de aynı şekilde bir kelime gizlenmiştir.

Siz insanlarla çok uğraştınız. Müfessirler buradaki (قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ) ibaresine, **insanlardan** çoğunu saptırdınız anlamını vermişlerdir. Allah'tan başkasına kulluk etmek, Allah'ın emrine ve birliğine muhalif davranmak konusunda onların insanlardan pek çok tâbileri vardır. Yahut bu cümle, **insanlardan pek çoğunu** kul edindiniz anlamına gelir.

[Cinlerin ve İnsanların Birbirlerinden Faydalanmaları]

Onların insanlar arasındaki dostları ise, 'Ey Rabb'imiz! Biz birbirimizden yararlandık' derler. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: Allah'a isyan ve O'nun emrine muhalefet konu-

---

539 Hafs'ın rivayetine göre Âsım buradaki kelimeyi "yâ" (يا) ile "yehşuruhum" (يَحْشُرُهُمْ) diye okudu. Yedi kırâat imamından diğerleri "nun" ile (نَحْشُرُهُمْ) diye okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a,* 269). Muhtemelen müellif âyeti "nun" (ن) harfi ile okunuşuna göre tefsir etmiştir.

540 ez-Zümer, 39/3.

sunda biz birbirimize yardım ettik; onlar davet ettiler, bunlar da kabul ettiler. Şöyle diyenler de vardır: **Ey Rabb'imiz! Biz birbirimizden yararlandık,** yani biz birbirimizden çeşitli menfaatler elde ederek yararlandık. Rivayet edildiğine göre bunlardan biri şudur: İnsanlardan biri sefere çıktığında, akşam vaktinde bir çöle ulaşır, çok korkar ve 'buradakilerin alçaklarından bu vadinin efendisine sığınırım', diye dua eder. Orada onların efendisine sığınarak emniyete kavuşur. İşte bu, insanlarla cinlerin birbirlerinden yararlandıklarının örneğidir. Şu âyet-i kerîme de buna işaret etmektedir: "İnsanlardan bazı adamlar cinlerden bazı kişilere sığınırlardı"[541]. Cinlerin insanlardan faydalanmalarına gelince, kendi kavimlerinde onların şan ve şerefini yükseltmeleridir, onlar derler ki: Bizi insanlar efendi yaptı. Cinlerin insanlardan faydalanmalarının bir örneği de, eğer rivayet sabit ise, onların yiyeceği insanların kullandıkları kemiklerdir, bu onların gıdası olmaktadır. Onların hayvanlarının yemi de, insanların hay-
214 vanlarının dışkılarıdır[542]. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: [§]Onların birbirlerinden faydalanmaları, ancak cinlerin emredip insanların ona uygun davranmaları şeklinde olur. Cenâb-ı Hak âyette insanların verdiği cevabı belirtmiş[543], fakat cinlerin cevabını belirtmemiştir.

Bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık. Denildiğine göre burada ölüm kastedilmiştir veya kıyâmette dirilmek kastedilmiştir, çünkü onlar ölümden sonra dirilmeyi inkâr ediyorlardı. O gün onlar, **Bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık,** biz bu günü yalan sayıyorduk, diyerek inkâr ettiklerini ikrar ederler.

Allah buyurur ki: Sizin kalacağınız yer, yani **Allah'ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız** makamınız. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Allah'ın dilediği hariç,** Cenâb-ı Hak cehennemde ebedî olarak kalmalarını dilemiştir. Başkaları şöyle dedi: Buradaki istisna, dirilme vaktinden ebedî olarak kalma hükmünün verildiği vakte kadar geçen zamanla ilgilidir, o da hesap vaktidir. Hesap vakti, **Allah'ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yerdir,** meâlindeki âyetin istisna zamanıdır, yani hesap devam ettiği müddetçe de-

---

541 el-Cin, 72/6.

542 Resûlullah'ın (s.a.) cinlerle karşılaşmasını anlatan uzun bir hadisin içinde şöyle geçmektedir: Cinler Hz. Peygamber'e (s.a.) ne yiyeceklerini sordular, şöyle buyurdu: "Üzerine Allah adı zikredilen her kemik, sizin azığınızdır. Kemikler sizin elinize etten daha bol geçer. Her hayvanın dışkısı da, sizin hayvanlarınızın yemidir." (Müslim, "Salât", 150; Tirmizî, "Tefsîr", sûre, 6).

543 İnsanların cevabından maksat, âyet-i kerîmede geçen "Onların insanlar arasındaki dostları ise, 'Ey Rabb'imiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık' derler" ibaresidir.

mektir. Denildi ki: Buradaki istisna, isyan ve günah fiillerini işlemek konusunda onlara tâbi olan, fakat inançta onlara uymayan müminler hakkındadır. Bu, günah işleyen müminlerin de cehenneme gireceklerine ve günahları ölçüsünde orada ceza göreceklerine dair bir delildir, eğer bu doğru ise aynı zamanda oradan çıkacaklarına da bir delil teşkil eder.

Allah'ın dilediği hariç. Bu beyanın üç anlama gelmesi muhtemeldir. Birincisi, âhiretteki ebedilik, dünyadaki ebedilikten daha büyüktür, çünkü dünyadaki ebedilik neticede bitmeye mahkûmdur. Âhiretteki ebediliğin ise sona erme ihtimali yoktur. İkincisi, buradaki istisna, onların ateşe girmeden önceki zamanla ilgilidir. Üçüncüsü, küfür konusunda onlara tabi olmayan kişilerle ilgilidir.

Şüphesiz Rabb'in hikmet sahibidir. Yani hükmetmesi ve her şeyi ait olduğu yere koyması suretiyle hikmet sahibidir. **Rabb'in ilim sahibidir,** yani bütün bunları bilmektedir.

وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

129. "İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zâlimleri birbirine yandaş yaparız."

Bu âyet, Mûtezile'nin iddialarını reddetmektedir. Çünkü yandaş olmak, ancak fiillerle, yaptığı işlerle mümkün olur. Sonra Cenâb-ı Hak, yandaş yapmayı kendi zâtına nispet etmektedir. Bu ifade, burada Allah'ın yaratmasının söz konusu olduğunu gösterir. [§]Bundan maksat da, Cenâb-ı Hakk'ın onlarda 213
yandaşlığın sebeplerini yaratmasıdır. Sonra Allah müminlerin de birbirlerinin dostu olduğunu söylemektedir: "Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir"[544]. Aynı şekilde kâfirlerin de birbirlerinin velisi olduğunu söylemektedir: "Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudur"[545].

---

544 et-Tevbe, 9/71.

545 el-Mâide, 5/51. "Ebû Zeyd (r.h.) şöyle dedi: 'Zâlimleri birbirine yandaş yaparız', yani onları birbirine musallat ederiz demektir. Sonra 'Allah'ın mesajını görmezden gelen kimseye bir şeytan tahsis ederiz; artık bu onun arkadaşıdır' meâlindeki âyet-i kerîmeyi okudu" (ez-Zuhruf, 43/36) (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 272a).

يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ
اٰيَاتٖي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا
وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا
كَافِرٖينَ ﴿١٣٠﴾

130. "Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? 'Kendi aleyhimize şahitlik ederiz' derler; dünya hayatı onları aldatmış oldu ve (âhirette) ***kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler."***

[Cinlerden Peygamber Var mı?]

Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size peygamberler gelmedi mi? Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: Cinlerden peygamberler gelmedi, peygamberler ancak insanlardan geldi, fakat Allah burada onları her iki varlık türüne birlikte nispet etmiştir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurur: "Onlardan (o iki denizden) inci ve mercan çıkar"[546]. Halbuki inci ve mercan o iki denizden birinden çıkmaktadır[547]. Cenâb-ı Hak diğer bir âyette de şöyle buyurur: "Onların içinde ayı bir ışık yapmıştır"[548]. Halbuki Allah bunu onlardan yalnız birinin içinde (yedi gök tabakasından birinde) yapmıştır. Nitekim insanlar da; yedi kabilenin içinde bir mescid vardır, derler, ancak sadece bir kabilenin içinde mescid vardır ve yedi kabilenin insanları orada toplanırlar. Bazan bir şey cemâate nispet edilir, fakat sadece bir kişi kastedilir. İşte peygamberlerin cinlere ve insanlara nispet edilmesi de böyledir. Bazıları şöyle dedi: Her iki cinsten de peygamberler gelmiştir; cinlere cinlerden, insanlara insanlardan peygamber gelmiştir. Cinler insanlara görünmezler, ancak insanlara gönderilen peygamberleri insanlar görürler. Cenâb-ı Hak her iki varlık türüne de kendi özlerinden peygamber
216 göndermiştir. [S]Bazıları da şöyle dedi: İnsanlardan gelen peygamberler her

546 er-Rahmân, 55/22.

547 Yani "minhumâ" (منهما) zamiri bir önceki âyette geçen "O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi" (er-Rahmân, 55/19) cümlesindeki iki denize râcidir. Meşhur olan görüşe göre iki denizden maksat tuzlu deniz ile tatlı denizdir, inci ve mercan ise ancak sadece tuzlu denizden çıkar.

548 Nûh, 71/16.

iki cinse gönderilmişlerdir. Cinlerden de bir uyarıcı vardır, nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, sana doğru yönlendirmiştik"[549]. Cenâb-ı Hak bu âyette cinlerden uyarıcıları belirtti, ancak peygamberleri söz konusu etmedi. Uyarıcıların mertebesi, peygamberlerin mertebesinden daha alttadır, tıpkı nebîlerle resûllerin mertebeleri gibi. Ancak Cenâb-ı Hakk'ın insanlardan gönderdiği peygamberleri, ilâhî ahkâmı cinlere de tebliğ için kuvvetlendirmesi, onlarla görüşmesi ve cinlerin de kendilerine gönderilen insan peygamberden gizlenmemeleri caizdir. Esasen bizim için bunları bilmek ihtiyacı yoktur, ancak peygamberlerin getirdikleri mûcizeleri ve delilleri bilmeye ihtiyaç vardır. Bütün yaratılanlar bu Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmekten âciz kalmışlardır. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için insanlar ve cin bir araya gelse dahi onun benzerini ortaya koyamazlar"[550]. Cinler insanlardan daha güçlü olmalarına rağmen Allah cinleri ve insanları Kur'ân'ın benzerini ortaya koymaktan âciz bırakmıştır, bu da Kur'ân'ın mûcize olduğunu gösterir. Cinler daha güçlü-kuvvetli olmalarına rağmen onların bile âciz kalması, başkalarının daha çok âciz kaldıklarına işaret eder. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak Kur'ân'ı Arapça olarak göndermiş, Araplar yine de onun benzerini ortaya koymaktan âciz kalmışlardır. Araplar'ın âciz kalmaları da, Arap olmayanların daha çok âciz olduklarını gösterir. Peygamber insanlardan olsa da, cinlerin de onları dinlemeleri caizdir. Onların da bu delillere sahip çıkmaları, ona uygun davranmaları ve sonra da peygamberlerin bilgisi olmadan bunu kavimlerine tebliğ etmeleri mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

Size âyetlerimi anlatan peygamberler. Bu beyanın, size âyetlerimi okuyan peygamberler anlamına gelmesi muhtemeldir. **Size âyetlerimi anlatan peygamberler** meâlindeki beyan, onlar size âyetlerimi açıklarlar, Allah'ın birliğine ve ulûhiyyetine dair âyetleri ve sizin inkâr ettiğiniz ölümden sonra dirilmeye dair âyetleri açıklarlar, anlamına da gelebilir. **Bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler,** yani mutlaka karşılaşacağınız gün hakkında sizi uyaran peygamberler. **Bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler** meâlindeki cümle, [§]onlara bunun âhirette söyleneceğine işaret 217
eder. **Kendi aleyhimize şahitlik ederiz, derler.** Bu ilâhî kelâm, onların dünyada yalanladıklarının ikrarıdır. Nitekim başka bir âyette de Allah şöyle buyu-

---

[549] "Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'ân'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde 'Susup dinleyin!' dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler" (el-Ahkâf, 46/29).

[550] el-İsrâ, 17/88.

rur: "Böylece günahlarını itiraf etmiş olurlar"[551]. Yani dünyada peygamberlerin söylediklerini ve haber verdiklerini yalanladığımıza dair **Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.**

Dünya hayatı onları aldatmış oldu. Dünyanın görünen (zâhir) ve gizli (bâtın) olmak üzere iki anlamı vardır. Zâhir olan için bir aldatma söz konusudur, dünyanın zâhirine bakan onunla aldanır. Onun bir de bâtını vardır, bâtınına bakan da öğüt alır. Dünyanın zâhiri, onun zineti ve süsüdür, kâfir onun zâhirine bakar ve aldanır. Dünyanın bâtını ise, bir halden başka bir hale dönmesi, zevale ermesi ve fâni olmasıdır; işte onun bâtınına bakan da ondan öğüt alır, anlamını bilir ve dünyanın bunun için yaratılmadığını, fakat akıbetin düşünülmesi için yaratıldığını anlar. Sonra aldatmanın dünyaya nispeti, insan akıl ve fikir sahibi olmazsa ona kanarak aldandığından dolayıdır.

(Âhirette) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler. Bu, onların kendi hallerinin itirafıdır.

ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ ﴿١٣١﴾

131. "Bu da demektir ki, halkı habersizken, Rabb'in haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir."

Bu da demektir ki, Rabb'in haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir. Buradaki "zâlike" (ذلك) işaret sıfatı, muhtemelen daha önce geçen "Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız"[552] meâlindeki âyet ile "Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?"[553] meâlindeki âyete ve azarlama anlamı içeren benzeri âyetlere işaret etmektedir. "Zâlike" (ذلك) işaret sıfatının, geçmiş ümmetlerin helâkine işaret etmesi de muhtemeldir; **Haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir,** önceden kendileri bu konuda Allah tarafından uyarıldığı halde yahut azabı kendileri istediklerinden dolayı helâk edici ve köklerini kurutucu azaba uğrayarak onlar kendilerine haksızlık ettiler[554].

---

551 el-Mülk, 67/11.

552 el-En'âm, 6/128.

553 el-En'âm, 6/130.

554 Yani geçmiş ümmetlerin helâke uğraması, azabı ve helâki kendileri istedikleri içindir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Hatırla, bir de şöyle diyorlardı: Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!" (el-Enfâl, 8/32).

[§]Onlar zulümden ve isyandan **Habersizken** helâk edilmediler. Böyle olması 218
mümkün değildir, onlar hakkında Allah'ın kanunu, belirttiğimiz şeyleri yapmadan asla helâk edilmemeleridir; bunun sebebi de Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna şu gerekçe ile çıkmamalarıdır: "Rabb'imiz! Ah, ne olurdu, bize bir peygamber gönderseydin de âyetlerine uyup da müminlerden olsaydık!"[555] Onların böyle bir gerekçeleri olmasa da, Cenâb-ı Hak onlara verdiği imkânlar ve bünyelerine koyduğu özellikler sayesinde Allah'ın kendilerini başıboş bırakmak için yaratmadığını, belli bir âkıbet için yarattığını biliyorlardı. Ancak geçmiş ümmetler hakkında Allah'ın kanunu, gerekli uyarı ve tehdidi yapmadan, zulüm işlediklerini, inatçılık yaptıklarını, büyüklendiklerini ve inatla ilâhî azabı istediklerini görmeden onları helâk edici ve köklerini kurutucu bir azapla yok etmemesidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın lütfundan ve rahmetinden başka bir şey değildir.

وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

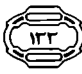
132. "Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Rabb'in onların yaptıklarından habersiz değildir."

Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Bazıları bu âyetin zâhirinden hareketle cinlerin yaptıkları itâatlerden sevap kazandıklarına, işledikleri kötülüklerden de ceza göreceklerine delil getirdiler. Çünkü Cenâb-ı Hak, herkesin yaptığı işlere göre dereceleri olduğunu haber vermektedir. Daha önce "İnsan ve cin şeytanları"[556] meâlindeki ilâhî kelâm ile "Onların hepsini bir araya toplayacağı gün"[557] ve "Ey cin ve insanlar topluluğu!"[558] meâlindeki âyetlerde Cenâb-ı Hak her iki varlık türünü birlikte zikretmiş, her iki grubun da isyanlarını ve günahlarını birlikte anmıştı. Buna göre **Herkesin dereceleri vardır** meâlindeki cümle, her iki gruba da şamildir; onlardan her birinin dereceleri vardır, eğer hayır yaparlarsa karşılık olarak hayır, kötülük yaparlarsa da karşılık olarak kötülük görürler. [§]Allah kendilerine rahmet eylesin 219
İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed [b. Hasan] böyle dediler. **Herkesin dereceleri vardır** meâlindeki âyeti Ebû Hanîfe'ye (r.h.) delil gösterdiler; Allah bunu müminlere değil kâfirlere hitap eden âyetlerin devamında belirtmiştir, buna göre **Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır** meâlindeki beyan özellikle onlar için tehdit ifade eder. Dolayısıyla **Herkesin dereceleri vardır** meâlindeki

555 el-Kasas, 28/47.
556 el-En'âm, 6/112.
557 el-En'âm, 6/128.
558 el-En'âm, 6/130.

ifade, derekeleri vardır, işledikleri kötülüklerden ve peygamberleri yalanlamalarından dolayı cezadan ve azaptan farklı mertebeleri vardır anlamına gelir. Çünkü sevap, Allah'ın lütfunun ve ihsanının sonucu, azap da O'nun hikmetinin gereğidir. Hikmet, Allah'a âsi olanı ve emrine muhalefet edeni cezalandırmayı gerektirir. Sevabın gereği de lütuftur. Cenâb-ı Hak yarattığı kullarına öyle nimetler ve lütuflar ihsan etmiştir ki, insanlar bütün gayretlerini gösterseler dahi o nimetlerden bir tanesinin bile şükrünü yerine getirmeye muktedir olamazlar. Dolayısıyla onların itâati, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine vermiş olduğu nimetlerin şükrüdür, durum böyle olunca onların yaptıkları şeylerin sevabı, ancak Allah'ın beyanıyla bilinir. Aynen melekler için, onların sevabı vardır denilemeyeceği gibi.

Rabb'in onların yaptıklarından habersiz değildir. Bu âyetin iki anlama gelmesi ihtimali vardır. (Birincisi), **Rabb'in**, onların Cenâb-ı Hakk'a isyan konusunda yaptıkları işlerden **habersiz değildir**, ancak kendisinden bir rahmet olarak onlara azap etmeyi ertelemektedir anlamına gelebilir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Sakın, Allah'ı zâlimlerin yaptıklarından habersiz sanma! O sadece, onların işini bir güne erteliyor"[559]. İkincisi, Cenâb-ı Hak onların amellerini ve yaptıkları şeyleri bilmektedir, bundan habersiz olarak onları yaratmamıştır, aksine yaptıklarının zararını ve faydasını kendilerinin görmesi için bütün yapacaklarını bilerek yaratmıştır.

وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ اِنْ يَشَاْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ
بَعْدِكُمْ مَا يَشَٓاءُ كَمَٓا اَنْشَاَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ اٰخَرٖينَ

133. "Rabb'inin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, rahmet sahibidir; tıpkı sizi başka bir kavmin zürriyetinden yarattığı gibi, eğer isterse sizi ortadan kaldırır ve arkanızdan yerinize dilediği bir kavmi getirir."

Rabb'inin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, rahmet sahibidir. Bu âyet-i
220 kerîme Seneviyye'nin[560] iddialarını reddetmektedir. Onlar diyorlar ki: [§]Tanrı yaratıkları kendi menfaati için yaratmıştır, çünkü yaptığı işte kendi menfaatini düşünmeyen biri hakîm değildir. Bu âyette ise Cenâb-ı Hak, zatıyla zengin olduğunu, hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını haber vermektedir. Bir kimse yaptığı şeyle duyduğu bir ihtiyacı ve başına gelen bir zararı karşılamayı düşünmüş ise,

---

559 İbrâhim, 14/42.

560 Seneviyye, iki tanrının evreni yaratıp yönettiğine inananlar demektir.

o insan ihtiyacını gidermek ve zararı kendisinden def etmek için o işi yapmış demektir. Her türlü noksanlıktan münezzeh olan Allah ise zatıyla zengindir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; yarattığı kişileri ise onların kendi menfaatleri için yaratmıştır, çünkü haber verdiği üzere Allah, yarattıklarından müstağnidir.

Rabb'inin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Buradaki "ğanî" (الغني) kelimesinin o kâfirlere azap etmeye ihtiyacı yoktur anlamına gelmesi muhtemeldir, yani onlara azap etmekte Allah'ın menfaati yoktur ki azap etsin yahut böyle bir ihtiyacı yoktur, fakat hikmet bunu gerektirmektedir. Veyahut bu lafız, "Ey cin ve insanlar topluluğu! İçinizden size peygamberler gelmedi mi?"[561] meâlindeki âyetin bağlantı cümlesidir (sıla). Buna göre de anlamı şöyle olur: Size peygamber göndermesi ve sizi imtihana tabi tutması, Allah'ın kendi ihtiyacı veya menfaati için değildir, çünkü zatı itibariyle O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.

Rabb'inin rahmet sahibidir. Bu âyetin de iki anlama gelmesi muhtemeldir. Biri, onlara cezayı hemen vermemekle rahmet sahibi olduğunu göstermiştir anlamına gelebilir. İkincisi, yaratıkları var edip onların birbirlerinden faydalanmalarını ve istifade etmelerini sağladığından ve onları sadece kendilerinin menfaatleri için yarattığından dolayı **rahmet sahibidir**. Buradaki **rahmet sahibidir** meâlindeki ifade, rahmetini kabul eden ve buna layık olan için rahmet sahibidir anlamına da gelebilir, rahmetini kabul etmeyen için de intikam sahibidir.

Eğer isterse sizi ortadan kaldırır ve arkanızdan yerinize dilediği bir kavmi getirir. Çünkü O'nun zatı itibariyle hiç kimseye ihtiyacı yoktur, sizi de kendi menfaati ve ihtiyacı için yaratmamıştır. Eğer O isterse sizi yok eder ve sizin yerinize başkalarını getirir. Şayet O yaratıkları kendi menfaati için yaratmış olsaydı, onları yok edemezdi. **Tıpkı sizi başka bir kavmin zürriyetinden yarattığı gibi, eğer isterse sizi ortadan kaldırır** ve **arkanızdan yerinize dilediği bir kavmi getirir.** [§]Cenâb-ı Hak bu âyette gücünde ve kudretinde 221
onlara ihtiyacı olmadığını haber vermektedir; O sizi yok etmeye, kökünüzü kurutmaya ve sizin yerinize başkalarını getirmeye kādirdir. O, yaratıkları, biri diğerinden doğmak suretiyle var olma özelliği bulunmayan muhtelif cevherlerden yaratmış, sonra onlara doğurma ve üreme özelliğini vermiş, doğum ve üreme yoluyla da onları birbiri ardınca yaratmıştır[562].

---

[561] el-En'âm, 6/130.

[562] Yani Allah mahlukatı farklı cevherlerden yaratmıştır, bu cevherlerin kendilerinde doğum ve üreme özelliği bulunmamaktadır, ancak bu cevherlerden yaratılan mahlukata Allah doğum ve üreme özelliğini vermiştir, bu da Cenâb-ı Hakk'ın kudretine delâlet eden şeylerdendir.

إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَاٰتٍ وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿١٣٤﴾

134. "Size bildirilen mutlaka gelecektir; bunu önleyemezsiniz."

Size bildirilen mutlaka gelecektir. Yani size yapılan vâd ve tehdit mutlaka gelecektir. Yahut **size bildirilen** ibaresi, peygambere vâdedilen yardım ve destek **mutlaka gelecektir**, gerçekleşecektir mânasına gelir. **Bunu önleyemezsiniz.** Buna, Rabb'inizi engelleyemezsiniz anlamı verilmiştir. Şöyle de söylenmiştir: Yaptığınız çirkin işler sebebiyle Allah'ın sizi cezalandırmasının önüne geçemezsiniz. **Bunu önleyemezsiniz** meâlindeki ilâhî kelâmın asıl anlamı şudur: Size azap etmesinden ve cezalandırmasından Rabb'inizi âciz bırakamazsınız.

قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّ۪ي عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿١٣٥﴾

135. "De ki: Ey kavmim! Elinizden gelen ne varsa yapın! Ben de yapacağım! İleride göreceksiniz, yurdun sonu kimin olacak? Şu muhakkak ki zâlimler iflâh olmaz."

De ki: Ey kavmim! Elinizden gelen ne varsa yapın! Bu âyetteki "alâ mekânetiküm" (على مكانتكم) ifadesine, siz yine eski halinizde kalın, diye anlam verilmiştir. Kendi yerlerinizde ve sınırlarınız içinde kalın anlamı da verilmiştir. Ancak, *en doğrusunu Allah bilir ya*, **Elinizden gelen ne varsa yapın!** meâlindeki cümle, yaptığınız şeylere devam edin diye de tefsir edilir. Sonra bunun çeşitli şeylere ihtimali vardır. **Elinizden gelen ne varsa yapın,** yani dininizin gereklerini yapmaya devam edin, **Ben de yapacağım,** yani ben de dinimin gereklerini yapmaya devam edeceğim. Tıpkı şu âyette ifade buyurulduğu gibi: "Sizin di-
222 niz size, benim dinim banadır"[563]. [§]Bu âyet-i kerîmenin, onların Resûlullah'a (s.a.) tuzak kurmaya niyetlendikleri anlamına gelmesi de muhtemeldir. Buna göre onlara şöyle denilmiştir: Siz bana istediğiniz tuzağı kurun, ben de sizin tuzaklarınızı bozacağım. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Hatırlar mısın? İnkâr edenler seni etkisiz hale getirmek veya öldürmek ya da yurdundan çıkarmak için tuzaklar kuruyorlardı; onlar tuzak kuruyorlardı Allah da

563 el-Kâfirûn, 109/6.

bozuyordu"[564]. Muhtemeldir ki onlar, Resûlullah'ın (s.a.) başını derde sokmak, onu helâk etmek ve kendisine hile yapmak istiyorlardı, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: "Haydi hepiniz bana tuzak kurun, bana aman vermeyin!"[565] Bu ifade, mûcizeler ve deliller getirdikten sonra yine de büyüklenmenin son noktasına çıkıldığında ve inatçılığın zirvesine varıldığında kullanılır. Tıpkı "Sizin dininiz size, benim dinim banadır"[566] meâlindeki âyet gibi.

İleride göreceksiniz. Bu beyan âkıbetin **Kimin olacağını ilerinde göreceksiniz** anlamına gelebilir. Tehdidi hak edenin helâk edildiğini **İleride göreceksiniz** anlamına da gelebilir. Yahut hangimizin tehdit edilmeye ve korkutulmaya müstahak olduğumuzu ileride göreceksiniz.

Şu muhakkak ki zâlimler iflâh olmaz. Bu, zâlimler zulümlerine devam ettikleri müddetçe iflâh olmazlar mânasına gelmesi muhtemeldir. Bunun belli bir kavim hakkında gelmiş olması da muhtemeldir. **Zâlimler** âhirette **felah bulamazlar** anlamına da gelebilir.

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ
بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَٓائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِ
وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ

136. "Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza** (putlara)**' dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar!"

Bu Allah'a aittir, Cenâb-ı Hak burada onların ne kadar akılsızca davrandıklarını çeşitli açılardan haber vermektedir. Birincisi, onlar hakikatte Allah'a ait olan bir şeyden Allah'a bir hisse ayırıyorlardı; o nesneleri var edenin ve yaratanın Allah olduğunu bilmelerine rağmen, kalkıp da ondan Allah'a bir pay, putlarına da bir pay ayırıyorlardı. Bu nesneleri insanlar için Allah'ın yarattığına, bunları onlar için Allah var ettiğine göre onlar üzerinde tasarruf hakkının da onlara değil Allah'a ait olduğunu, Allah'ın kendilerine vermesi sayesinde

564 el-Enfâl, 8/30.
565 Hûd, 11/55.
566 el-Kâfirûn, 109/6.

bunlara sahip olduklarını ve gerçek sahibin de Allah olduğunu bilmelerine rağmen böyle yapmakla onların ne kadar akılsızca davrandıklarına işaret etmektedir.

233 [§]İkincisi, Cenâb-ı Hak onların ne kadar akılsızca işler yaptıklarını şu davranışlarıyla da açıklıyor: Onlar meyvelerden, ekinden ve diğer şeylerden Allah'a bir pay, putlara da bir pay ayırıyorlar, sonra Allah'a ayırdıkları payın başına bir şey gelir ve paylar karışırsa onu ortaklarına verip Allah'ı terk ederler, ortak koştuklarına ayırdıkları paya bir şey karışır ve Allah'a ayırdıkları pay ellerinde kalırsa onu alıp ortaklarına verirler, kendileri ondan faydalanırlar ve diğerini putlara bırakırlar, bunu da putları Allah'a tercih ettikleri ve onlara daha büyük saygı gösterdikleri için yaparlardı. Putların payı olan ürün artar, fakat Allah'a ayırdıkları pay artmazsa, yine putlara bırakırlar ve; eğer Allah dileseydi kendi payını arttırırdı, derler. Allah'a ayırdıkları ürün çok olur, putlara ayırdıkları az olursa, o zaman Allah'ın payını alır bir kısmını putlara, bir kısmını da fakirlere verirlerdi. İşte Cenâb-ı Hak bütün bu yaptıklarını onların akılsızca davranmalarına bağlamakta; bütün bunları insanlar için yaratıp var edenin Allah olduğunu, mallarında ve yaptıkları kullukta Allah'a ortak tanıdıkları putların hiçbir şeye sahip olmadığını bilmelerine rağmen yine de putları tercih ettiklerini, dolayısıyla putları tercih etmek, onlara daha çok saygı göstermek, malın taksim ve paylaşımında putları daha üstün tutmak anlayışının, onların kendi tutumlarından kaynaklandığını açıklamaktadır. Onların mallarında ve yaptıkları kullukta, hiçbir hakka sahip olmayanı Allah'a ortak kılmaları akılsızlık göstergesidir ve haksızlıktır. Bu, kendileri kız çocuklarını beğenmedikleri halde onları Allah'a nispet etmelerine benzemektedir, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Onlardan birine bir kız çocuğu müjdelendiğinde..."[567] Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Kız çocuklar O'na, erkek çocuklar da size öyle mi?"[568] "Ama o takdirde bu insafsızca bir taksim!"[569] Siz kız çocuklarından nefret ediyorsunuz ve onları Allah'a nispet ediyorsunuz, böyle bir tavır haksızlıktır, zulümdür. Buna göre dünyadaki her şeyi yaratanın Allah olduğunu bilmelerine rağmen mal taksiminde putları Allah'tan üstün tutmaları, Allah'a karşı onları daha çok kollamaları ve onları Allah'a ortak koşmaları zulümdür ve akıldan uzak bir davranıştır.

Sonra Cenâb-ı Hak, **Ne kötü hüküm verdiklerini** haber veriyor, yani onların verdikleri hüküm ne kadar kötüdür!

---

567 "Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir" (en-Nahl, 16/58).

568 et-Tûr, 52/39.

569 en-Necm, 53/22.

وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَث۪يرٍ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُ۬هُمْ
لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ د۪ينَهُمْ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ
وَمَا يَفْتَرُونَ

[§] *137. "Bunun gibi, ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını öldür-* 223
meyi iyi bir şey gibi gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapamazlardı. Öyleyse onları uydurduklarıyla baş başa bırak!"

Bunun gibi, müşriklerden çoğuna iyi bir şey gibi gösterdi. Yani Cenâb-ı Hak, onlara putlara pay ayırmayı ve Allah'ın kendileri için yarattığı şeylerden putlara da vermeyi güzel gösterdiği gibi, **Çocuklarını öldürmeyi de** güzel gösterdi. Yahut Allah onlara helâl kıldığı şeylerden sâibeyi, vasîleyi ve hâmı[570] haram saymayı güzel gösterdiği gibi, ortakları onlara, çocuklarını öldürmeyi de iyi bir şey gibi gösterdi. Meselenin aslı şudur: Cenâb-ı Hak yarattığı varlıkların içine, çocuklarını, özellikle de güçsüz ve küçük çocuklarını öldürmelerine mani olacak olan şefkat ve merhamet duygusunu bir tabiat olarak yerleştirmiştir. Aynı şekilde Allah'ın kendilerine helâl kıldığı şeyleri haram saymalarına engel olacak olan şehvet ve zevk duygusunu da onların tabiatına koymuştur. Fakat ortakları onlara bu işleri süsledi, Allah'ın kendilerine helâl kıldığı şeyleri haram saymayı ve çocuklarını öldürmeyi güzel gösterdi. Ortaklarının onlara, Allah'ın kendilerine helâl kıldığı şeyleri haram saymayı ve çocuklarını öldürmeyi süsleyip güzel göstermesi, Cenâb-ı Hakk'ın onların fıtratlarına koymuş olduğu şefkat duygusuna, şehvet ve zevk hissine galip geldi.

Sonra **Onların ortakları** konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle dedi: **Ortakları** ile kendilerini o şeyleri yapmaya çağıran şeytanları kastedilmiştir. Şöyle de söylendi: **Ortakları,** onların büyükleri ve tabi olmalarını istedikleri reisleridir.

Sonra büyüklerin evlatlarını öldürmeleri muhtemelen büyüklük ve bir güç gösterisi idi. Çünkü onlar kız çocuklarından hoşlanmıyorlardı. Himaye edilmesi gerekenleri öldürmek ise fakir düşmek korkusundandı.

---

570 bk. el-Mâide, 5/103.

Kendilerini mahvetsinler. Denildi ki: Kendilerini helâk etsinler, çünkü onlara karşı bu şefkat duygusu içinde görünüyor olmakla birlikte, kendilerini mahvedip helâk etmeyi süsleyip güzel göstermeye çalışıyorlardı. Aynı şekilde dinlerini karıştırıp bozmayı da güzel göstermeye çalışıyorlardı.

223 [§]**Allah dileseydi bunu yapamazlardı.** Bu ilâhî kelâmın farklı şeylere işaret etmesi muhtemeldir. Bazıları şöyle dedi: Allah dileseydi onları helâk ederdi ve bunu yapamazlardı. Şöyle de denildi: Allah onları âciz bıraktı ve onu yapmalarına engel oldu. Nitekim bir âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurur: "Dilesek (dünyada da) gözlerini büsbütün kör ederdik"[571]. Şöyle de söylenmiştir: **Allah dileseydi bunu yapamazlardı,** yani yapmamaları için Allah onlara onu çirkin gösterirdi. Meselenin aslı şudur: Allah onların bazı şeyleri güzel gösterme ve dinlerini karıştırıp bozma fiilini tercih edip yapacaklarını bilince, yaptıkları ve tercih ettikleri şeyi diledi. Bu hususu biz çeşitli yerlerde zikrettik[572].

Öyleyse onları uydurduklarıyla baş başa bırak. Yani onları bırak, Allah'a yaptıkları iftiralarına karşılık verme! Bu beyan, onları uydurduklarıyla baş başa bırak, çünkü Allah onlara bunun hesabını soracak ve onlar asla kaçamayacaklar, anlamına gelebilir. Onları uydurduklarıyla baş başa bırak, çünkü bu iftiranın zararı bize ve sana değil, onlara aittir anlamına da gelebilir. Bunu en iyi Allah bilir.

وَقَالُوا هٰذِهٖٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ لَا يَطْعَمُهَٓا اِلَّا مَنْ نَشَٓاءُ بِزَعْمِهِمْ وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا افْتِرَٓاءً عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ

138. "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: 'Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır.' Bir kısım hayvanlar da vardır ki, (böyle istiyor diye) *Allah'a iftira ederek* (keserken) *üzerlerine O'nun ismini anmazlar. Yapmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah onları cezalandıracaktır."*

---

[571] "Dilesek (dünyada da) gözlerini büsbütün kör ederdik de yolu bulmak için çabalayıp dururlardı; ama o takdirde nasıl görebileceklerdi ki?" (Yâsîn, 36/66).

[572] bk. el-En'âm, 6/112.

Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Denildi ki: Bu âyet, "Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)' dediler"[573] meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla cümlesi). Ortaklarına ayırdıkları o pay, açıklamaya çalıştığımız âyetteki **dokunulamaz** olan hissedir. Çünkü onlar bu mallardan faydalanmıyor, onu yemeyi haram sayıyorlardı; o, **dokunulamazdı.** Buradaki "hıcr" (الحِجْر) kelimesi yasak olmak anlamına gelir. İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hıcr", müşriklerin vasîle, sâibe ve hâm[574] gibi hayvanlardan ve diğer şeylerden haram kıldıklarıdır[575]. Onlar Câhiliye döneminde, ekinlerden ve hayvanlardan Allah'ın haram kıldığı şeyleri helâl, helâl kıldıklarını da haram sayıyorlardı. [§]Übey (r.a.) ve İbn Abbâs'ın (r.a.) mushafında 226
bu kelime, "cim" (ج) ve "râ" (ر) harfleri takdim tehir yapılarak "hırc" (حِرْج) diye okunmuştur[576]. Hasan-ı Basrî de "hucr" (حُجْر) diye okudu[577]. "Hıcr"ın asıl anlamı yasaklamaktır, "mahcûr" (محجور) da yasaklanmış anlamına gelir. "Hacertü aleyhi" (حَجَرْتُ عليه) denilir ve bununla "ona yasakladım" anlamı kastedilir. Hıcr aynı zamanda Mekke'de bir yer adıdır. Bu kökten gelen "ihticâr" (الاحتجار) fiili de kendine ayırmak anlamına gelir, bir şeyi almak ve ondan kimseye bir şey vermemektir.

Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bunları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Bazıları şöyle dedi: **Bizim dilediğimizden başkası** anlamındaki ifade, **onların saçma düşüncelerine göre**, Allah'ın dilediği **kimselerden başkası yiyemez** demektir. Çünkü onlar bazı şeyleri insanlara haram kılıyorlar, ahlâksızlık yapıyorlardı: Allah böyle emretti, diyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak A'râf sûresinde şöyle buyurur: "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler"[578]. Bazıları da şöyle dedi: **Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bizim dilediğimizden başkası** meâlindeki beyanda, kendileri için kanun koydukları kişiler kastedilmektedir. Yani **onları,** kendileri için kanun koydukları kişilerin **dilediklerinden başkası yiyemez,** onları yemeyi kadınlara yasaklamışlardı.

---

573 el-En'âm, 6/136.

574 bk. el-Mâide, 5/103.

575 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 46; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 364.

576 Übey'in (r.a.) kırâati için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII 94; İbn Abbâs'ın kırâati için de bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 45; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 364.

577 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII 94; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 365. Bütün bu kırâatlerde kelime yine aynı anlama gelir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 45).

578 el-A'râf, 7/28.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "İstersem, Hz. İsmail'in dinini ilk defa kimin değiştirdiğini, bahîreyi ve sâibeyi ilâhlara ilk kimin adadığını size söyleyebilirim"[579]. Buna göre onlar, buradaki iradeyi, kendileri için kanun koydukları kişilere nispet etmişler ve onu kadınlara haram kılmışlar, fakat erkeklere helâl saymışlardı. Bazıları da şöyle dediler: **Bizim dilediğimizden başkası** cümlesinde, o erkekler kastedilmektedir, kadınlar hariç tutulmuş, erkekler kastedilmiştir. Bu da onların ne kadar akılsızca bir hayal
227 dünyasında olduklarını gösterir. [§]Çünkü onların saçma düşüncelerine göre, bazı temiz yiyecekleri haram kıldıklarından dolayı peygamberliği inkâr ediyorlardı, fakat sonra Allah'ın onlara helâl kıldığı bahîra, sâibe ve benzeri temiz yiyecekleri kendilerine haram kılanlara tabi oluyorlardı.

Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır. Bunlar daha önce zikredilen bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî diye sözü edilen hayvanlardır. Bunlar bu âyette **dokunulamaz** diye belirtilmişlerdir. Müşrikler bu hayvanları, ortaklarına adamışlardı ve onlardan hiç faydalanmıyorlardı.

(Keserken) üzerlerine O'nun ismini anmadıkları hayvanlar. Bu âyetin farklı anlamlara işaret ettiği söylenmiştir. Denilmiştir ki: **(Keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar,** yani Allah'ın verdiği nimetleri bilmek ve O'nun verdiği nimetlere karşı Allah'a şükretmek için onlardan faydalanmazlardı. Şöyle de denildi: **(Keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar,** yani onları yemek için kesmezler ve keserken de Allah'ın adını anmazlar. **Üzerlerine O'nun ismini anmazlar** meâlindeki beyanın, hayvana binerken Allah'ın adı anıldığı gibi onların sırtına binerken Allah'ın adını anmazlar, anlamına gelmesi de muhtemeldir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Bunu bize boyun eğdiren Allah'tır"[580]. Çünkü onlar o hayvanlara binmezler, onları putlarına adarlardı. Onlarla hacca gitmezlerdi de denilmiştir. İlk görüş daha doğru gibidir, yani

---

[579] Ebû Hureyre (r.a.) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "Ben, Amr b. Âmir b. Luhay el-Huzâî'yi, cehennemde barsaklarını sürükleyerek (dolaşırken) gördüm; o, develeri ilâhlara ilk adayan adamdır" (Buhârî, "Menâkıb", 9; Müslim, "Cennet", 51). Bir rivayette "... ve bahîreyi ilk adayandır" cümlesi de vardır. (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 366). Bahîre ve sâibe'nin açıklaması için bk. el-Mâide, 5/103.

[580] "Bütün çiftleri yaratan, bineceğiniz gemileri ve hayvanları var eden de O'dur. Var etti ki, sırtlarına binesiniz, üzerine yerleştiğinizde Rabb'inizin nimetini hatırlayasınız ve şöyle diyesiniz: Bunu bize boyun eğdiren Allah noksanlardan münezzehtir, yoksa biz buna güç yetiremezdik! Ve biz kuşkusuz Rabb'imize geri döneceğiz" (ez-Zuhruf, 43/12-13). İbn Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre; Resûlullah (s.a.) sefere çıkmak üzere devesinin üzerine bindiğinde üç defa tekbir getirir, sonra şu meâldeki âyeti okurdu: "Bunu bize boyun eğdiren Allah noksanlardan münezzehtir, yoksa biz buna güç yetiremezdik! Ve biz kuşkusuz Rabb'imize geri döneceğiz." (Müslim, "Hac", 425; Tirmizî, "Da'avât", 46).

onlar Allah'ın verdiği nimetleri bilmek ve O'nun verdiği nimetlere karşı Allah'a şükretmek için onlardan faydalanmazlardı.

Yapmakta oldukları iftiraları yüzünden Allah onları cezalandıracaktır. Çünkü onlar, Allah böyle emretti, şunu haram kıldı, bunu helâl kıldı diyorlardı, bu ise Allah'a iftira etmekten başka bir şey değildir. Yahut da onlar, Allah'a kulluğa ve O'nun verdiği nimetlere kendi ortaklarını (putlarını) da ortak ettiklerinden dolayı Allah'a iftira etmiş oluyorlardı.

وَقَالُوا مَا فِى بُطُونِ هٰذِهِ الْاَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلٰٓى
اَزْوَاجِنَا وَاِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَٓاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ اِنَّهُ
حَكِيمٌ عَلِيمٌ

139. "Dediler ki: 'Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır. Şayet (yavru) ***ölü doğarsa, o zaman*** (kadın-erkek) ***hepsi ona ortaktır.' Allah bu değerlendirmelerinin cezasını verecektir. Şüphesiz ki O, hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir."***

Dediler ki: Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır. Denildi ki: Bu âyet-i kerîme, "Onlar dediler ki: Bunlar, dokunulmaz hayvanlardır"[581] meâlindeki âyetin sılasıdır, onlar
bu hayvanları kadınlara haram, erkeklere ise helâl kılıyorlardı. [§]Yani hay- 228
vanlar canlı bir yavru dünyaya getirdiklerinde, ondan erkekler yararlanıyor, ancak kadınlar yararlanamıyordu, şayet ölü bir yavru dünyaya getirirse, erkekler ve kadınlar ondan müştereken yararlanıyorlardı. Cenâb-ı Hak bütün bunları onların yaptıkları akılsızca davranış olarak belirtmektedir. Yüce Allah şu âyet-i kerîmede de onlara vermiş olduğu lütfunu ve nimetleri zikretmektedir: "Bağları meydana getiren O'dur..."[582]

Allah bu değerlendirmelerinin cezasını verecektir. Yani onların Allah'a iftira etmelerinin, Allah'ın onlara helâl kıldığı yiyecekleri haram yapmalarının ve haram kıldıklarını da helâl saymalarının cezasını verecektir.

---

581 el-En'âm, 6/138.

582 el-En'âm, 6/141.

قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوٓا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا
رَزَقَهُمُ اللّٰهُ افْتِرَٓاءً عَلَى اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٤٠﴾

140. "Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, Allah adına yalan söyleyerek (kadınlara) ***yasaklayanlar muhakkak ki ziyana uğramışlardır; bunlar yoldan sapmışlardır, doğruyu bulacak durumda değillerdir."***

Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, Allah adına yalan söyleyerek (kadınlara) yasaklayanlar muhakkak ki ziyana uğramışlardır. Cenâb-ı Hak onların kendi çocuklarını öldürmeleri, Allah'ın onlara helâl kıldığı yiyecekleri ve O'nun verdiği rızıkları haram saymaları sebebiyle onlar hüsrana uğramışlardır. **Bunlar yoldan sapmışlardır, doğruyu bulacak durumda değillerdir.** *Hidâyete kavuşmak ve doğru yolu bulmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

وَهُوَ الَّذٓي اَنْشَاَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ
وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا اُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ
كُلُوا مِنْ ثَمَرِهٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهٖ وَلَا تُسْرِفُوا اِنَّهُ لَا
يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴿١٤١﴾

141. "Çardaklı ve çardaksız bağları, değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narları meydana getiren O'dur. Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez."

Çardaklı ve çardaksız bağları meydana getiren O'dur. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak bunu, Allah'ın helâl kıldıklarını, ekinlerden verdiği rızıkları, hayvanları ve onlardan yararlanmayı haram kılmalarının mukabili olarak söz konusu etmektedir; **Bağları meydana getirdi** buyurmaktadır, yani bostanları yarattı demektedir, bunları düşünen biri onu vücuda getirenin gerçek Mâlik, Hakîm ve Müdebbir olduğunu da bilir. Çünkü onları bir anda topraktan çıkararak yetiştirip büyüten O'dur. Bütün yaratılanlar bir araya gelseler

bile, onun topraktan nasıl çıktığını, ne kadar çıktığını ve ne miktarda yetiştiğini takdir edemezler. Cenâb-ı Hak ise şöyle buyurmaktadır: "Orada ölçüleri belli her türden ürünler bitirdik"[583]. [§]Çünkü çiçeklerden ve meyvelerden hep aynı 220
ölçüde ürünler çıkmaktadır, o kadar ki yaratılmışlar bütün gayretlerini göstererek onların yapraklarının ve ürünlerinin farklılığını anlamaya çalışsalar bile buna güçleri yetmez, onlarda bir farklılık bulmaları da mümkün olmaz. Sonra Cenâb-ı Hak meyveleri ve yaprakları her sene, önceki senedeki gibi çıkarmaktadır. Bütün bunlar, onları yaratanın ve vücuda getirenin gerçek Mâlik ve Hakîm olduğuna, her şeyi ait olduğu yere koyduğuna, O'nun yarattığı her şeyi hikmete ve ilâhî tedbire uygun yarattığına, boş yere yaratmadığına; dolayısıyla helâl ve haram kılmakta ve rızıkları taksim etmekte hüküm ve tedbirin de O'na ait olduğuna, helâl ve haram kılmak konusunda O'ndan başka hiç kimsenin 'bu helâldir bu da haramdır, bu onlara bu da şunlara mahsustur' diye bir söz söyleme hakkının olmadığına, bu hakkın ancak onların gerçek mâlikine ait olduğuna işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir ya*, Cenâb-ı Hak bunu, aşağıdaki âyetlerde ve benzerlerinde söz konusu ettiği, onların Allah'a karşı hüküm koymak yarışına girmelerine ve hüküm vermekte kendilerini Allah'a ortak görmelerine mukabil olarak belirtmiştir: "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez"[584]. "Zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)' dediler"[585]. "Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır. Bir kısım hayvanlar da vardır ki, (böyle istiyor diye) Allah'a iftira ederek (keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar"[586].

Sonra **Çardaklı ve çardaksız bağlar** meâlindeki kelâmın işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Denildi ki: **Çardaklı**, yani yayılmış, mahsulü yer üzerine yayılan ürünler demektir. **Çardaksız** da, toprak üzerinde yayılmayan, gövdesi üzerinde ayakta kalan ürün anlamına gelir. Şöyle de denilmiştir: **Çardaklı** (معروشات) üzüm ve kabak gibi ürünler için yapılan çatıdır. **Çardaksız** (غير معروشات) hurma ve meyve ağaçları gibi bir çatıya ihtiyaç olmadan yetişen ürünlerdir, bunların ikisi de aynı şeydir. [§]Bu iki kelimenin, söylene- 230
nin aksi bir anlama geldiği de söylenmiştir, yani **Çardaklı** gövdesi üzerinde ayakta duran, **Çardaksız** da gövdesi olmayandır. *En doğrusunu Allah bilir*. Bu iki sözcüğün açıklaması, âyetin devamında yapılmaktadır: **Değişik ürünleriy-**

---

[583] el-Hicr, 15/19.

[584] el-En'âm, 6/138.

[585] el-En'âm, 6/136.

[586] el-En'âm, 6/138.

le hurmalar, ekinler, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narlar. Bu ürünlerden bir kısmı renk olarak birbirine benzer, fakat tat olarak farklıdır, bazılarının rengi farklıdır, ancak tadı birbirine benzemektedir. Bunların böyle olması da onları yaratanın aynı zat olduğunu, O'nun Hakîm olduğunu ve yarattığı her şeyi hikmet üzere yarattığını, Müdebbir olduğunu ve hiçbir şeyi boş yere yaratmadığını insanların anlamaları içindir. İnsanlardan bazıları şöyle demiştir: **Birbirine benzeyen ve benzemeyen** meâlindeki beyan, âyette geçen nar ve zeytinle ilgilidir, çünkü onların yaprakları birbirine benzemekte, fakat meyveleri benzememektedir. Ancak bazı insanlar da bu ibarenin, hem sözü edilen iki ürünle ve hem de diğer ürünlerle ilgili olduğunu söyler. *En doğrusunu Allah bilir.*

Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin. Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemektedir: Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin, onları haram kılmayın! Bu cümlenin, onların haram kılmalarının mukabili olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yani onlardan yiyin, boşuna yok olsun ve bozulsun diye haram kılmayın!

[Toprak Ürünlerinin Zekâtı]

Hasat günü de hakkını verin. Cenâb-ı Hak âyette hurmayı, ekini, zeytini ve narı, yani taneli ve tanesiz olan, tartıya gelen ve gelmeyen ürünleri topluca belirttikten, az veya çok olmasıyla ilgili bir detaya girmeden yetişen üründen toprağın hakkını vermek gerektiğini söylemektedir. Bu ifade, topraktan az veya çok ne çıkarsa onda birinin zekât olarak vermek gerektiğine işaret etmektedir. Cenâb-ı Hak, Bakara sûresinde de aynı hususu ifade buyurmaktadır: "Sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin"[587]. Muâz [b. Cebel]'in (r.a.) Resûlullah'tan (s.a.) rivayet ettiği hadis de şöyledir: "Topraktan çıkan her üründen onda bir veya yirmide bir zekât vardır"[588]. İbn Ömer'in (r.a.) hadisine
231 göre Resûlullah (s.a.) bunu yazıp Yemen halkına göndermişti. [§]Enes'in (r.a.) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadis de şöyledir: "Toprağın yetiştirdiği az

[587] "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin" (el-Bakara, 2/267).

[588] Bu rivayeti bu lafızlarla kaynaklarda bulamadık. Ancak Abdullah b. Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Gökten yağanlarla sulanan ve kaynak sularıyla sulanan ya da kökünün bulduğu su ile yetinen toprağın mahsulünde onda bir, hayvanlarla çekilen su ile sulanan toprağın mahsulünde ise yirmide bir zekât vardır" (Buhârî, "Zekât", 55; Ebû Dâvûd, "Zekât", 12; Tirmizî, "Zekât", 14).

veya çok her üründe onda bir zekât vardır"[589]. Muâz'ın (r.a.) rivayetinde şu ifadeler bulunmaktadır: Resûlullah (s.a.) beni Yemen'e gönderdi ve bana her yetişkinden bir dinar veya o değerde olan meâfirî (Yemen'de dokunan kumaş) almamı emretti. Ayrıca kırk sığırdan üç yaşına girmiş bir sığırı, otuz sığırdan da iki yaşına girmiş bir sığırı, gökten yağanlarla sulanan toprağın her türlü mahsulünde onda bir, kova ile sulanan toprağın mahsulünde ise yirmide bir zekât almamı emretti[590]. Ebû Hanîfe (r.h.) bütün bu rivayetleri delil kabul ederek topraktan az veya çok ne çıkarsa hepsinden zekât verilmesi gerektiğini söyledi.

Sonra **Hasat günü de hakkını verin** meâlindeki beyanda geçen "hak" (حق) kelimesinin işaret ettiği anlam konusunda müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları şöyle dedi: Bundan maksat zekâttan ayrı olarak verilmesi gereken sadakadır. Bu âyetin Mekkî olması sebebiyle onlar bu kanâate varmışlardır, çünkü zekât Medine'de farz kılınmıştır ve bu âyet zekât âyetiyle neshedilmiştir. Bazıları da şöyle der: Bu âyette zekât kastedilmektedir, eğer âyette bir nesih söz konusu ise, ancak zekâtın miktarı neshedilmiştir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak âyetin sonunda şöyle buyurmaktadır: **İsraf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.** İsraf sözlükte, tayin edilen sınırı aşmak demektir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "O iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında makul bir dengeye göre olur"[591]. [§] **İsraf etmeyiniz** meâlindeki âyet hakkında şöyle de denil- 232
miştir: Hepsini vermeyin, bir kısmını yeyin, bir kısmını da toprağın hakkı olarak verin. Şöyle de söylendi: **İsraf etmeyiniz** meâlindeki beyan burada ortak etmeyiniz anlamına gelir, sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Ekinlerden

589 Ebû Mutî' el-Belhî bu hadisi merfû olarak şu lafızlarla rivayet etmiştir: "Ürün az olsun çok olsun, gökten yağanlarla sulanan toprağın mahsulünde onda bir, kova ile sulanan toprağın mahsulünde ise yirmide bir zekât vardır." Bu rivayetin isnadı çok zayıftır. Abdürrezzâk, Ömer b. Abdülaziz'den şöyle rivayet eder: Toprağın yetiştirdiği az veya çok her üründe onda bir zekât vardır (bk. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, II, 385; İbn Hacer, *ed-Dirâye*, I, 263).

590 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*,V, 233. Bu rivayetin bir kısmı Ebû Dâvûd, "Zekât", 4; İbn Mâce, "Zekât", 17; Tirmizî, "Zekât" 5'de de tahric edilmiştir. Ebû Dâvûd'un rivayeti, hadisteki bazı garib lafızları açıklamaktadır: Muâz'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) onu Yemen'e gönderirken zekât olarak her otuz sığırdan iki yaşına girmiş bir sığır veya tosun, her kırk sığırdan da üç yaşına girmiş bir sığır, ayrıca her yetişkinden bir dinar veya o değerde olan ve Yemen'de imal edilen meâfirî adlı kumaştan almasını emretmiştir. Hadisin diğer lafızlarına gelince; tebî', bir yaşını tamamlamış sığır demektir, müsinne de iki yaşını tamamlamış üçüncü yılına girmiş sığırdır. Yaşını tamamlaması, yetişkin insan gibi büyük olması anlamında değildir, üçüncü yılına girmiş olması anlamındadır (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "تبع" ve "سن" md.).

591 el-Furkān, 25/67.

ve hayvanlardan Allah'ın size verdiği rızıklara tanrılarınızı ortak etmeyiniz, sonra tanrılarınız onları size haram eder ve onlardan yararlanamazsınız. İsraf, hiç kimsenin yararlanamadığı şeydir. Onlar bu rızıkları putlara tahsis ettiklerinde, ne kendileri ondan yararlanabilirler, ne de başka biri. Dolayısıyla bu âyet, "Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinlerdir"[592] meâlindeki âyetin mukabili olarak getirilmiştir. Allah kendilerine rahmet eylesin, İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed [b. Hasan] bu konuda Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) Resûlullah'tan (s.a.) rivayet ettiği şu hadise dayanırlar: "Beş veskten az olan (toprak mahsulünde) zekât yoktur. Beş deveden azı için zekât yoktur. Beş ukıyyeden az olan gümüş parada zekât yoktur"[593]. Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.), Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu, der: "Beş veske ulaşmadıkça tahıldan, üzümden ve hurmadan zekât gerekmez"[594] ki bu da yüz ferak miktarıdır[595]. Allah kendilerinden razı olsun, İbn Ömer, Abdullah b. Amr ve Ebû Hureyre de Hz. Peygamber'den (s.a.) bu hadisin benzerini rivayet etmişlerdir. Mûsâ b. Talha'nın rivayetine göre de Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Yeşilliklerde zekât yoktur"[596]. Hz. Ömer'den
233 (r.a.) [§]ve Hz. Ali'den (r.a.) de bunun benzeri rivayet edilmiştir. Bir grup selef ulemasından da buğdaydan, arpadan ve hububattan başka toprak ürünlerinde zekât olmadığı rivayet edilmiştir[597]. Ebû Hanîfe (r.h.) şöyle dedi: Bütün bu rivayetler, ürün ancak şu miktara ulaşırsa alınması gereken zekât yoktur (yani

---

592 el-En'âm, 6/138.

593 Buhârî, "Zekât", 4; Müslim, "Zekât", 1-5. Bir vesk 60 sa'dır. Zevd, üçten dokuza kadar olan deve sürüsüdür. Bu konuda başka şeyler de söylenmiştir. Yalnız burada develerden maksat erkek değil dişi olanlardır. Ukıyye de zekâta tabi gümüşün miktarıdır.

594 Bu rivayeti bu lafızlarla kaynaklarda bulamadık. Ancak Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet eder: "Beş veske ulaşmadıkça tahıllar ve hurmadan zekât gerekmez." Bir rivayette "hurmadan" ilavesi de vardır (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 73; Müslim, "Zekât", 5).

595 Ferak, üç sa' miktarı ürünü alabilen bir kaptır, iki buçuk sa' miktarı alabilen kap olduğu da söylenmiştir (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "فرق" md.).

596 Muâz'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre, o, Hz. Peygamber'e (s.a.) bir mektup yazmış ve yeşilliklerin, yani sebzelerin durumunu sormuş, Resûlullah (s.a.) da cevaben "Ondan bir şey gerekmez" buyurmuş. Ebû Îsâ et-Tirmizî şöyle dedi: Bu hadisin isnadı sahih değildir ve bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen sahih bir rivayet yoktur. Bu hadisi ise Mûsâ b. Talha Hz. Peygamber'den (s.a.) mürsel olarak rivayet etmiştir. İlim adamları da buna göre amel etmişler ve yeşil sebzeler için zekât gerekmediğine hükmetmişlerdir. Ebû Îsâ şöyle dedi: Bu rivayetin senedinde bulunan Hasan b. Umâre, hadisçiler nezdinde zayıf biridir, Şûbe ve diğerleri onun zayıf olduğunu söylemişlerdir, İbn Mubarek de onun rivayetini terk etmiştir (Tirmizî, "Zekât", 13). Bütün bu hadisler için bk. İbn Hacer, *ed-Dirâye*, I, 262.

597 Bu konudaki bütün rivayetler için bk. İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, II, 166.

ne çıkarsa hepsinden zekât vardır) anlamına gelir; yeşilliklerden alınacak zekât yoktur, ancak sahibinin ödemesi gereken bir zekât vardır, o da onu öder[598].

Sonra zekât âyetinde belirtilen şey eğer hak ise, *en doğrusunu Allah bilir ya*, o zaman âyet ancak çardaklı ve çardaksız bahçelerde yetişen hububattan ve meyvelerden zekât almanın gerekli olduğuna işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir ya*, buna üzüm ve üzüm dışında kalan bütün meyveler de girer. Cenâb-ı Hak **Hurmalar, ekinler, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytinler ve narlar** buyurmaktadır, buna göre bahsi geçen bütün bu ürün çeşitlerinden zekât vermek gereklidir. Allah, **Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin,** diye buyurmaktadır, burada o ürünlerin zekâtını hasat günü vermenin hak olduğunu söylemektedir. Buna göre hasat gününden önce taze olarak yenen ürünlerin bağışlanmış olması caizdir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, eğer bu yorum doğru ise, Cenâb-ı Hak **Ürün verdiğinde ürününden yiyin** buyurmasa dahi, Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen hadisler, bir fayda getirmediği müddetçe yenilen miktarın zekâtı bağışlanmıştır anlamına gelir, çünkü meyve yenir. Dolayısıyla söylediğimizin dışında ona başka bir anlam verilmesi, yani insanların onu yemeyi haram saymaları ve onlardan yararlanmamaları doğru olmaz. Çünkü Cenâb-ı Hak **Yiyin,** yani onlardan faydalanın, onları zayi etmeyin buyurmuştur. **Ürününden yiyin** meâlindeki ifade, yenilen miktarın zekâtının bağışlandığı şeklinde anlaşılırsa ancak sözün faydası ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir ya*, Hz. Peygamber'in (s.a.) şu hadisi de bu yoruma uygun düşmektedir: "Zekât alınacak meyveyi ağacında tahminde bulunduğunuzda, üçte bir nispetinde düşürerek tahmin edin! Bu kadar düşürmezseniz dörtte bir nispetinde düşürerek zekâtı takdir edin!"[599] [§]Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.) şöyle bu- 334
yurduğunu rivayet eder: "Arâyâ'da (azıklık miktarda) zekât yoktur". Hz. Ömer (r.a.), Sehl b. Ebû Hasme'yi (r.a.) ağaçtaki hurma ürününün miktarını tahmin etmesi için görevlendirmiş ve ona şöyle demişti: Bahçe sahibi olan aile efradını hurma bahçesinde görürsen, onların yiyecekleri miktarı tahminine katma[600]. Mekhûl'un rivayetine göre de Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Ürün tahmini yaparken insanların yükünü hafifleten, çünkü malda "ariyye" (yiyecek miktar)

---

598 Yani zekât tahsildarları, belirtilen miktara ulaşmadıkça ekinden zekât almazlar, ancak tarla sahibi zekâtı kendiliğinden verir, çünkü az olan ekinin zekâtı da az olur, dolayısıyla zekât tahsildarlarının onu takip etmesine gerek yoktur.

599 Ebû Dâvûd, "Zekât", 14; Tirmizî, "Zekât", 17.

600 Hâkim, bu rivayetin isnadının sahih olduğunda ittifak edildiğini söyler (bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 560).

ve vasiyet vardır"[601]. Bütün bu rivayetler, insanlar israf etmedikleri takdirde, yedikleri taze hurma miktarının zekât hesabına dâhil olmadığına delildir. Bu miktarı da Hz. Peygamber (s.a.) üçte bir veya dörtte bir olarak belirlemiştir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bu, âyetteki hak lafzını zekât olarak yorumlayanların görüşlerine işaret eder gibidir, çünkü Cenâb-ı Hak **İsraf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez,** buyurmaktadır. Buradaki **israf etmeyin** emri, onu tazelik olarak yerken israf etmeyin, çünkü zekâta muhtaç kişiler bundan zarar görürler anlamına da gelebilir. Bu emrin, daha önce zikrettiğimiz gibi her konuda israfı yasaklamak anlamına gelmesi de muhtemeldir. Bu rivayetlere dayanarak üzüm ve meyve gibi taze olarak yenilen ürünlerden zekât gerekmediği, zekâtın ancak hasat edilip kurutulan ve depolanan ürünler için gerekli olduğu sahih olunca, taze olarak yenilen şeylerden zekât vermenin gerekli olmadığı, ancak kurutulup depolanan ürünlerden zekâtın verilmesi gerektiği sonucuna varılır. Bakliyat, taze hurma, kavun-karpuz, acur, salatalık, elma ve benzeri ürünlere gelince, bunların zekâtı yoktur. Bütün bunlar, Allah kendilerine rahmet eylesin, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerinin delilleridir. Ancak biz, yenir halde olsa dahi taze olarak satılan şeyler için zekâtın gerektiğine muhalif bir şey bilmiyoruz. Bu ise, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve onların görüşünde olanlar için delil olarak gösterdiğimiz rivayetlere ters düşmektedir.
235 Yeşillikler için zekâtın gerekmediğine [§]ve beş veskten daha az olan toprak ürünlerinde zekât vermenin gerekli olmadığına dair olan rivayetler ise, alınması gereken zekât yoktur, fakat ürünün sahibi bizzat kendisi onu verir diye yorumlanır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Hasat günü de hakkını verin** cümlesini o döneme mahsus bir hüküm diye anlamak caizdir. Yahut **Hakkını verin,** yani her şeyi putlara sarfettiğiniz gibi onları da putlara harcamayın, demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٤٢﴾

142. "Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları da (yaratan O'dur). ***Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin; şeytanın ardına düşmeyin; şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır."***

---

601 Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, IV, 33-34; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, II, 172.

Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları da (yaratan O'dur). Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin. Bu ilâhî kelâm, "Çardaklı ve çardaksız bağları yaratan O'dur..."[602] âyetinin bağlantısıdır (sıla), yani **Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları** da yaratan O'dur demektir. Sonra bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle der: Âyetteki "hamûle" (الحمولة) sözcüğü binilen, sırtına yük vurulan hayvan demektir, yani Allah onları binmek için yarattı. "Ferş" (الفرش) kelimesi de, onların küçükleri olan ve binilemeyen hayvanlar anlamına gelir. Şöyle de denilmiştir: "Hamûle" (حَمُولَة), deve, sığır, katır ve benzeri hayvanlardır. "Ferş" (فَرْش) ise, koyun ve keçi gibi eti yenen hayvanlardır, Allah onları etlerinin yenmesi için yaratmıştır. "Ferş" sözcüğü, hayvanlardan alınan (yün ile) sergiler ve yaygılar anlamına da gelebilir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: "Hamûle", sırtına binilen hayvan demektir ve bu onlara mahsus bir kelimedir; "ferş" ise hayvan ve diğer varlıklardan elde edilen her nevi maldır, "efreşehullahu lehu" (أفْرَشَه اللهُ له) denilince, Allah onu ona verdi demek olur. İbn Abbâs (r.a.) ise şöyle söyledi: "Hamûle", deve, at, katır ve eşek gibi binilebilen her çeşit hayvandır; ferş ise, koyun cinsidir[603]. İbn Ömer (r.a.) de şöyle dedi: "Hamûle" deve; ferş de sığır ve koyundur. Ebû Avsece dedi ki: "Hamûle" kadınların bindiği hayvanlardır, "ferş" de üreme amacıyla saklanan hayvanlardır. İbn Kuteybe şunları söyler: "Hamûle", sırtına binilen büyük develere denir, "ferş" ise henüz sırtına binilemeyecek derecede küçük olan, dört yaşına gelmeyen develerdir. [§]De- 136
veler için kullanılan "hikak" (الحِقَاق) kelimesi, binilmeye uygun olan, binilmeyi hak eden deve anlamına gelir[604].

Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin; şeytanın ardına düşmeyin. Buradaki **Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin** meâlindeki beyan, bunların şükrünü Allah'a yöneltin demektir. **Şeytanın ardına düşmeyin** meâlindeki ilâhî kelâm da, Allah'ın size helâl kıldığı şeyleri haram etmek suretiyle şeytanın ardına düşmeyin, çünkü Allah bunları sizin için rızık olarak yaratmıştır, anlamına gelir. Nitekim başka âyetlerde Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)' dediler"[605]. "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: 'Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şunlar da binilmesi yasaklan-

---

[602] el-En'âm, 6/141.

[603] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 63; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 370.

[604] İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 162.

[605] el-En'âm, 6/136.

mış hayvanlardır.' Bir kısım hayvanlar da vardır ki, (böyle istiyor diye) Allah'a iftira ederek (keserken) üzerlerine O'nun ismini anmazlar"[606]. "Dediler ki: Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, kadınlarımıza ise yasaklanmıştır"[607]. Cenâb-ı Hak ise, **Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin** diye buyurmaktadır. Yine aynı şekilde "Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin"[608], onlardan yararlanın, diye emretmektedir; **Şeytanın ardına düşmeyin,** yani bunları kendinize haram etmeyin, Allah'ın lütfettiği nimetleri bilin ve bu nimetlerin şükrünü de O'na gönderin, başkalarına yöneltmeyin!

şeytanın adımları anlamına gelen "hutuvâti'ş-şeytân" (خطوات الشيطان) ibaresinin, şeytanın izleri, şeytanın işleri, şeytanın davetleri ve süslemeleri mânalarına geldiği de söylenmiştir. Bunların hepsi aynı anlama gelir. Bunun aslı şudur: Başkasının çağrısına uyan ve onun emrine râm olan kişi için, onun izine uydu denir, biz bu hususu daha önce zikretmiştik[609].

Şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır. Yani Allah'ın size helâl kıldığı ve rızık olarak verdiği şeyleri haram kılmanız için şeytanın yaptığı çağrı ile şeytan sizin helâk olmanızı ve azaba uğramanızı kasteder, asla sizin menfaatinizi düşünmez. Başkasının helâkini isteyen herkes, onun düşmanı sayılır. Cenâb-ı Hakk'ın burada insanlara verdiği nimetleri ve lütufları hatırlatması, yukarıda da söylediğimiz gibi şu mânaya gelir: Allah bütün bunları sizin için yarattı, öyleyse siz de şükrü başkasına değil sadece O'na yöneltin.

ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ قُلْ آٰلذَّكَرَيْنِ
حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِ نَبِّؤُ۫ن۪ي
بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿١٤٣﴾ وَمِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ
اثْنَيْنِ قُلْ آٰلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ
الْاُنْثَيَيْنِ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ وَصّٰيكُمُ اللّٰهُ بِهٰذَا فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ

606 el-En'âm, 6/138.
607 el-En'âm, 6/139.
608 el-En'âm, 6/141.
609 bk. el-Bakara, 2/268.

افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى
الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

[§] 143. "Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş... De ki: O, bun- 227
lardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavrularını mı haram kıldı? Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin."

144. "Ve deveden iki, sığırdan iki ... De ki: 'O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavruları mı haram kıldı? Yoksa Allah'ın size böyle buyurduğuna şahit mi oldunuz?' Bilgisizce insanları saptırmak için Allah hakkında yalan uydurandan daha zâlimi kimdir! Allah o zâlimler topluluğunu asla doğru yola iletmez."

Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş... Cenâb-ı Hak, yukarıda "Çardaklı ve çardaksız bağları yarattığını"[610], binmek ve yününden sergiler yapmak için hayvanlar yarattığını belirttiği gibi, burada da sekiz çift yarattığını belirtmektedir, O'nun bizim için yarattığını belirttiklerinden biri de sekiz çift hayvandır. Burada **Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş** diye başlayan âyet-i kerîmede sözü edilenlerin, "Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları da (yaratan O'dur)"[611] meâlindeki âyetin açılımı olması muhtemeldir. Buna göre **Sekiz çift** anlamındaki sözcükler, önceki âyette geçen "hamûle" ve "ferş" lafızlarının açıklamasıdır.

Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş meâlindeki âyette, kâfirlerle yapılan tartışmanın ve Allah'tan gelen bilgilendirmenin tanıtılması vardır. Çünkü onlar bazı şeyleri kadınlara haram sayıyorlar, fakat erkeklere helâl kılıyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Dediler ki: Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır. Şayet (yavru) ölü doğarsa, o zaman (kadın-erkek) hepsi ona ortaktır"[612]. Onların bu sözlerine karşılık Cenâb-ı Hak, **De ki: O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi haram kıldı?** buyurmaktadır. Allah bize onlarla yapılacak tartışmanın mahiyetini öğretiyor ve onlardan haram edilen hayvanın haram oluş sebebini söylemelerini istiyor. Allah, **De ki: O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi haram kıldı?** buyurdu, şayet onların erkek oldukları

---

610 el-En'âm, 6/141.
611 el-En'âm, 6/142.
612 el-En'âm, 6/139.

için haram edildiğini söylerlerse, o zaman erkek olan bütün hayvanların haram olması gerekir. Halbuki erkeklerden helâl kılınanlar vardır, dolayısıyla
258 onların sözlerindeki çelişki ortaya çıkmaktadır. Eğer onlar, [§]Allah dişi hayvanları haram kıldı diyecek olurlarsa, o zaman da bütün dişilerin haram kılınmış olması gerekir. Bütün dişiler haram kılınmadığına göre, yine onların sözlerindeki çelişki ortaya çıkar. Çünkü bir şeyin bir halden dolayı haram veya helâl kılınmış olması, sonra aynı hâl mevcut olduğu halde bu hükmün ondan kaldırılmış olması; yahut **Bu iki dişinin rahimlerindeki yavruların** haram kılınmış olması caiz değildir. Eğer o halden dolayı hayvan haram kılınmışsa, iki dişinin rahimlerindeki yavru da haramdır, o haram olmayınca bunun da haram olmaması gerekir.

Burada, bir illete dayanarak bir hüküm verilmişse, aynı illet var olduğu müddetçe aynı hükmün de var olması gerektiğinin delili vardır, kıyas bunu gerektirir.

Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin. Yani onların sahip oldukları bir bilgi yoktur ki söylesinler. Cenâb-ı Hak **Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin** meâlindeki buyruğuyla, onun haram olduğu iddianızla ilgili bildiğinizi söyleyin demektedir. Allah müteakip âyette de **Yoksa Allah'ın size böyle buyurduğuna şahit mi oldunuz?** buyurmaktadır, yani haram kıldığına şahit mi oldunuz? Haram saydığınız şeylerin haram kılındığına siz ne kitap cihetiyle, ne peygamber vasıtasıyla ve ne de istidlâl yoluyla şahitsiniz. Çünkü bütün ilimler üç esasa dayanır; ya istidlâl bilgisine ki o aklî bilgidir, ya müşahede ve gözlem bilgisine ki o da duyusal bilgidir, ya da işitme ve haber alma bilgisine dayanır. Cenâb-ı Hak onların bu ilimlerden hiçbirine sahip olmadıklarını haber vermektedir. İstidlâlî bilgiye bakalım, hiçbir akıl sizin haram kıldığınız şeylerin gerçekten haram olduğu neticesine varmaz. Gözlem bilgisi de böyle bir neticeye varmaz, çünkü siz Allah'ın onları haram kıldığını görmüş değilsiniz. İşitme ve haber alma bilgisiyle de bu hükme varılamaz, çünkü onlar ilâhî kitaplara inanmıyorlar ve peygamberleri tasdik etmiyorlardı ki, bunun haram olduğunu bize peygamberler haber verdi yahut onların haram olduklarını ilâhî kitaplarda gördük diyebilsinler! Böylece onlar hayretler içersinde ve canları son derece sıkılmış bir halde terk edildiler.

Bu âyet, Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğinin ispatına da işaret etmektedir. Çünkü onlar bu şeyleri, kendi içlerinde açıkça bilinen bir şeyden dolayı haram kılıyor değillerdi, Resûlullah (s.a.) da küçüklüğünden yaşlanıncaya kadar onların arasında yaşamıştı, Hz. Peygamber'in (s.a.) bunları bilen

birine gidip öğrendiğine de şahit değildiler. Cenâb-ı Hak ise, onların haram
kıldıklarının [§]ve yaptıkları şeylerin yanlış olduğunu haber vererek bu bil- 239
gilerin ona Allah tarafından verildiğini göstermek istemiştir. Hz. Peygamber
(s.a.) onların haram kıldıklarının helâl, helâl saydıklarının da haram olduğunu
yaratılmışların birinden değil, Allah'tan öğrenmişti.

Allah hakkında yalan uydurandan daha zâlimi kimdir! Yani **Allah hakkında yalan uydurandan daha zâlim** kimse yoktur. Çünkü onları Allah yaratmıştır, onların ihtiyaç duydukları her şeyi kendileri için yaratan da O'dur; onlar bütün nimetlere Allah'ın yaratmasıyla sahip olmuşlardır ve o nimetler içinde yüzmektedirler. **Allah hakkında yalan uydurandan daha zâlim** kimse yoktur! Çünkü onlar, Allah'ın haram kılmadığı bir şeyi O haram kıldı diyorlar, Allah'ın emretmediği bir şeyi de O emretti diyorlar. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Sözce[613] ve söz bakımından Allah'tan daha doğru kim olabilir?"[614] Söz bakımından Allah'tan daha doğru kimse olmadığı gibi, bütün bunların failinin ve belirtilen nesneleri yaratanın Allah olduğunu bildikten sonra gerçekten **Allah hakkında yalan uydurandan daha zâlim** kimse olmaz! **Daha zâlim kimdir** meâlindeki ifade, görünürde soru cümlesidir, ancak hakikatte cevaptır. Çünkü bu konuda soru ihtimali yoktur. Sanki bir cevap cümlesi olarak Allah şöyle demiştir: **Allah hakkında yalan uydurandan** daha büyük bir zâlim yoktur.

Bilgisizce insanları saptırmak için. Çünkü onlar Allah hakkında yalan uydurmakla insanları saptırmayı ve doğru yoldan çıkarmayı kastetmektedirler.

Allah o zâlimler topluluğunu asla doğru yola iletmez. Yani onlar küfrü ve zulmü tercih ettiklerinde Allah onları doğru yola iletmez. Şöyle de denilmiştir: Cenâb-ı Hak ezelî ilmiyle onların kesinlikle küfrü benimseyeceklerini bildiği için **asla doğru yola iletmez.** Bu cümlenin, onlar kendi kanâatlerine göre hak yolda ve adil olduklarını düşünseler de, Allah katında zâlim ve kâfir oldukları için Allah onları asla doğru yola iletmez anlamına gelmesi de muhtemeldir.

قُلْ لَٓا اَجِدُ ف۪ي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ اِلَّٓا اَنْ
يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا اَوْ لَحْمَ خِنْز۪يرٍ فَاِنَّهُ رِجْسٌ اَوْ فِسْقًا

613 en-Nisâ, 4/87.
614 en-Nisâ, 4/122.

أُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٤٥﴾

145. "De ki: Bana vahyedilende, murdar et (meyte) *veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak şartıyla, kim* (yasaklananlardan) *yemek zorunda kalırsa, bilsin ki Rabb'in bağışlayan ve esirgeyendir."*

De ki: Bana vahyedilende, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bula-
240 **mıyorum.** Burada bulunan **De ki:** [§]**Bulamıyorum** meâlindeki cümlenin iki anlama gelmesi muhtemeldir. Birincisi, bana vahyedilende sizin haram saydığınız şeyleri **bulamıyorum** demektir, sizin haram kılmadığınız şeyleri ise bulabiliyordu. İkincisi, bir zaman diliminde **yasaklanmış bir şey bulamıyorum,** demektir, bu durumda başka bir zamanda onu bulabiliyordu. Hangisi olursa olsun bu konuda, Bişr'in söylediğine göre âyette zikredilen şeylerden başkasının helâl olduğuna dair bir delil yoktur.

De ki: Bana vahyedilende, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum. Böyle bir hitap tarzı, ancak mutasavver bir soru üzerine kullanılabilir, bu hitap tarzının konuya giriş cümlesi olarak kullanılması doğru olmaz. Mutasavver soru üzerine kullanılınca da, insanların yaptıkları şeylere cevap yerine geçer; daha önceki âyetlerde geçtiği gibi hayvanlardan ve ekinlerden bazı şeyleri haram kılmalarına, bahîreyi, vasîleyi, sâibeyi ve hâmîyi haram saymalarına cevaptır. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak **De ki: Bana vahyedilende,** -sizin haram kıldığınız şeylerden- **yasaklanmış bir şey bulamıyorum,** buyurmuştur; **Murdar et (meyte) veya akıtılmış kandan başka yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum.** Yahut da âyet-i kerîme, meydana gelen bir olay üzerine sorulan sorunun cevabıdır, Cenâb-ı Hak soru üzerine **De ki: Bana vahyedilende, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum** buyurmuştur, yani âyette belirtilenlerden başka yasaklanmış bir şey bulamıyordu. Ancak bir zaman diliminde âyette belirtilenlerden başkasının yasaklandığını bulamıyordu, fakat başka bir zamanda onları buluyordu. Her iki halde de Bişr'in bu âyeti bize karşı delil göstermesi uygun değildir, o; **De ki: Bana vahyedilende yasaklanmış bir şey bulamıyorum** meâlindeki âyeti delil göstererek diyor ki: Burada belirtilen murdar et, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası

adına kesilenler dışında her şey helâldir ve serbesttir, belirtilenlerin dışında hiçbir hayvan haram değildir. Ayrıca Hz. Peygamber'den (s.a.), yırtıcılardan köpek dişi olan ve kuşlardan pençesi olan bütün hayvanları yasakladığına dair olan rivayetin[615] âhâd haberlerden olduğunu, haber-i vâhidin ise kitabı neshedemeyeceğini, [§]Cenâb-ı Hakk'ın **Bana vahyedilende yasaklanmış bir şey** 241
bulamıyorum buyurduğunu da söylemektedir. Ancak bu haber, mütevâtir sayılması gereken bir rivayettir, çünkü hâs ve âm herkes bunu biliyordu, buna göre amel ediyorlardı, o kadar ki müslümanların pazar yerlerinde bunların satıldığı neredeyse hiç görülmemiştir. Bu durum, o rivayetin mütevâtir haberlerden sayılması gerektiğini gösterir.

Bize göre ise, haram kılma lafzı mutlak olarak ancak haram olduğu kesin ve nihaî olan şeyler için kullanılır. Biz deriz ki: Hayvanlar konusunda haram lafzı, ancak âyet-i kerîmede zikredilen murdar hayvan, akıtılmış kan ve domuz için kullanılır; diğerleri için yasaklanmıştır, mekruhtur denilir, fakat mutlak olarak haramdır denilmez, yenilmez denilir. Sonra âyet-i kerîme, yukarıda zikretmiş olduğumuz iki anlamdan başka bir mânaya gelse dahi, bu, âyette zikredilenlerin dışındaki hayvanların helâl olduğunu göstermez. Çünkü Cenâb-ı Hak **bulamıyorum** lafzını kullanmıştır, bir zaman diliminde bulamadı ise de başka bir zamanda bulması caizdir.

Yiyecek kimse için yasaklanmış... Bu ifade, derinin haramlığının da ete bağlı olduğuna işaret eder, onun kızartılıp yenilmesi mümkündür, bu itibarla haramlığı da etin haramlığı gibidir. Deri tabaklandığında ise yenilme özelliğini kaybeder, dolayısıyla **Yiyecek kimse için** yenilme özelliğini de yitirir.

Yiyecek kimse için yasaklanmış... Bu ilâhî kelâm, Cenâb-ı Hakk'ın "Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş hayvanlar size haram kılındı..."[616] meâlindeki âyette söz konusu ettiği hayvanları yemenin haram olduğuna işaret eder. Çünkü o âyette Allah haram olduğunu belirttiklerinden başka hayvanların nesini haram kıldığını açıklamamaktadır, onun açıklamasını bu âyette yapmaktadır: **Yiyecek kimse için yasaklanmış.** [§]Bu, o âyetteki haramlığın 242
belirtilen hayvanların etini yemek ve onlardan yararlanmakla ilgili olduğunu göstermektedir. Nitekim şu âyet-i kerîmede de aynı şey söz konusudur: "Bu-

---

615 Hz. Peygamber'in (s.a.) yırtıcılardan köpek dişi olan ve kuşlardan pençesi olan bütün hayvanları yasakladığı birçok sahâbeden rivayet edilmiştir (Müslim, "Sayd", 16; Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 32; Tirmizî, "Sayd", 9, 11).

616 el-Mâide, 5/3.

gün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir"[617]. Allah burada onların helâl olduğunu söylüyor, fakat nesinin helâl olduğunu söylemiyor, açıklamaya çalıştığımız âyete göre onların yenmesi helâldir.

Sonra haram olduğunu söylediği murdar hayvan, özellikle eceliyle ölen hayvanlardan ibaret değildir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar... Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla yırtıcıların öldürdüğü hayvanlar..."[618] Burada belirttiği hayvanların hiçbiri kendi eceliyle ölmüş değildirler, Allah'ın emretmediği çeşitli sebeplerle ölmüşlerdir, dolayısıyla murdar olmuşlardır. Bu da göstermektedir ki, Allah'ın emretmediği bir şekilde ölen veya öldürülen her hayvan murdardır, zaruret hali dışında onlardan yararlanılması helâl değildir.

Veya akıtılmış kan; bu ibare, kanın akıtılmış olanının haram olduğuna işaret eder. Etin içinde bulunan ve ete karışmış olan kan ise haram değildir, sadece akıtılmış olanı haramdır. Ebû Avsece şöyle der: Akıtılmış anlamına gelen "mesfûh" (المسفوح) kelimesi, dökülmüş anlamına gelir; nitekim akıttım dediğinde, döktüm demek istersin. İbn Kuteybe de, "mesfûh", akan demektir, der[619]. İbn Abbâs (r.a.) da, "mesfûh", dökülen demektir, der[620].

Yahut domuz eti; Cenâb-ı Hak, domuzun özü itibariyle haram olduğu, murdar hayvanın ise kendisi değil ârızî bir sebeple olduğu bilinsin diye burada domuz için "et" kelimesini kullanmış, diğer hayvanlar için ise "meyte" (ميتة) (murdar) kelimesini kullanmıştır. Bundan dolayı diyoruz ki, murdar hayvanın yününden, tüyünden ve kemiklerinden yararlanmakta beis yoktur, ancak domuzun hiçbir şeyi caiz değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak şartıyla kim bu (yasaklanananlardan) yemek zorunda kalırsa meâlindeki cümlede geçen **başkasına zarar vermemek** anlamındaki beyan, başka birinin kendi dininde onu helâl sayması halinde ona zarar vermemek mânasına gelir. **Sınırı aşmamak** meâlindeki

617 el-Mâide, 5/5.

618 "Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar size haram kılındı" (el-Mâide, 5/3).

619 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 162.

620 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 71.

ifade de, yemek zorunda olduğu miktarı aşmamak anlamına gelir. Kitabımızın baş tarafında bu konudaki görüşleri ve ihtilafları belirtmiştik[621]. [§]**Bilsin ki** 242
Rabb'in bağışlayandır, yani haram olanı yemek zorunda kaldığı için bağışlayandır. **Esirgeyendir,** yani zorunlu halde harama ruhsat vermesi itibariyle esirgeyendir. Bu cümle de daha önce çeşitli yerlerde söz konusu edilmişti[622].

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ
حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا اَوِ الْحَوَايَا اَوْ
مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ

146. "Yahudilere mahsus olmak üzere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere, sığır ve koyunun ise iç yağlarını onlara haram kıldık. Taşkınlıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık. Biz elbette doğru sözlüyüz."

Yahudilere mahsus olmak üzere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Denildi ki: Bundan maksat, deve gibi hayvanlardır. Şöyle de denildi: **Bütün tırnaklı hayvanlar** meâlindeki cümle ile horoz, ördek ve deve gibi hayvanlar ile parmakları ve ayakları ayrılmayan bütün hayvanlar kastedilmiştir. Bu ilâhî kelâm, yaban eşeği ve kaz gibi her tırnaklı hayvanı **haram kıldık,** diye de açıklanmıştır. Şöyle de söylenmiştir: **Bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık,** yani bütün pençeli kuşları, bütün köpek dişli yırtıcıları ve tavşan ve deve gibi tırnakları ayrılmayan bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Bu, İbn Abbâs'ın görüşüdür[623]. Bütün tırnaklı hayvanların haram kılındığının belirtilmesinden anlaşılan, kendileri haram olanlar değil, yenilmesi haram olanlardır. Bazılarının da ifade ettiği gibi bundan maksat, deve, koyun, sığır ve benzeri hayvanlardır. Nitekim başka bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır:

---

621 bk. el-Bakara, 2/173.

622 Meselâ bk. el-Bakara, 2/173.

623 "Yahudilere mahsus olmak üzere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık" meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Parmakları ayrılmayan, yani deve gibi parmakları birbirinden ayrılmayan hayvanlardır (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 377). Muhtasar olarak da rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 73).

"Yahudilerin zulmü sebebiyle önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık"[624].

Sırtlarında taşıdıkları yağlar hariç olmak üzere, sığır ve koyunun ise iç yağlarını onlara haram kıldık. Denildi ki: Burada kastedilen, hayvanların karınlarındaki ve bağırsaklarındaki iç yağlar ile böbreklerindeki yağlardır. **Yahut bağırsaklarındaki yağlar**, yani kalın ve ince bağırsaklarındaki yağlardır. **Kemiğe karışan yağlar,** meâlindeki cümle ile de butlarındaki yağların kastedildiği söylenmiştir. **Sırtlarında taşıdıkları yağlar** anlamındaki cümle ile de etteki yağın kastedildiği söylenmiştir. Bu ve diğer lafızlar ile **Bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık** cümlesi hakkında farklı görüşlerin bulunduğu da söylenmiş-
242 tir. [§]Ancak bizim bunları bilmeye ihtiyacımız yoktur, çünkü o şeriat neshedilmiştir, neshedilen hükümle amel etmek haramdır. Onlar olsun veya başkası olsun o hükümlerle amel etmemize gerek olmadığına göre onları bilmeye de ihtiyacımız yoktur. Bizim ancak bunların onlara neden haram edildiğini, hangi sebeple bu şeylerin onlara yasakladığını bilmemiz gerekir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bunun sebebi Cenâb-ı Hakk'ın şu âyet-i kerîmede belirttiği şey olmalıdır: "Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık"[625]. Cenâb-ı Hak bu âyette onların zulmetmeleri sebebiyle bu temiz şeyleri kendilerine [iki sebepten] haram kıldığını haber vermektedir. [Birincisi] Yüce Allah **Taşkınlıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık** buyurmakta, onları taşkınlıkları yüzünden bu şekilde cezalandırdığını haber vermektedir. İkincisi, onlar iddialarındı, "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız"[626] diyorlardı. Buna karşılık buyuruyor ki: Eğer Allah'ın oğulları ve sevgili kulları olduğunuz iddianızda doğru söylüyor iseniz, hiç kimse evladını veya sevdiğini en küçük bir zulümle cezalandırmaz ve temiz şeyleri onlara haram kılmaz. Allah size temiz şeyleri haram kıldığına, zulmünüzün ve taşkınlığınızın cezası olarak bunları size yasakladığına göre siz iddianızda yalan söylüyor ve Allah'a iftira ediyorsunuz. Bu âyet aynı zamanda Muhammed aleyhisselâmın risâletini ve nübüvvetini ispat etmektedir; çünkü onlar bu şeyleri kendi aralarında haram sayıyorlardı, fakat zâlim olduklarını ve bu şeylerin kendilerine zulümleri ve

---

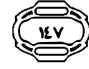
624 en-Nisâ, 4/160.

625 "Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık" (en-Nisâ, 4/160-161).

626 "Yahudiler ve hıristiyanlar, 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız' dediler" (el-Mâide, 5/18).

taşkınlıkları sebebiyle haram edildiğini söylemiyorlardı, sonra Hz. Peygamber (s.a.), onlara haram kılınan bu temiz şeylerin ancak zulümleri ve taşkınlıkları sebebiyle haram edildiğini kendilerine haber verdi. Bu, durum, onun bu bilgiyi Cenâb-ı Hak'tan aldığını gösterir. Dolayısıyla bu, Muhammed aleyhisselâmın nübüvvetine işaret eden mûcizelerden biridir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Taşkınlıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık, yani bu haram kılma işi, onların taşkınlıklarının ve zulümlerinin cezasıdır. **Biz elbette doğru sözlüyüz,** yani onların zulüm ve taşkınlık yaptıklarına dair söylediklerimiz konusunda biz elbette doğruyu söylüyoruz. Verdiğimiz bütün haberlerde **Biz elbette doğru sözlüyüz.**

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ
الْمُجْرِمِينَ

[§] *147.* ***"Eğer seni yalanlarlarsa de ki: Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir;*** 245
bununla birlikte O'nun suçlu topluluğa vereceği ceza da geri çevrilemez."

Eğer seni yalanlarlarsa de ki: Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Eğer seni yalanlarlarsa,** yani onları davet ettiğin, tasdik etmelerini ve rablığı sadece Allah'a tahsis etmelerini emrettiğin şeyi yalanlarlarsa **De ki: Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir,** yani yalanlamaktan vazgeçip tasdik eder, O'nun tek ilâh olduğunu ve ortağı olmadığını kabul ederseniz, O sizin küfür halinde iken yaptıklarınızı bağışlayacak ve kötülüklerinizi örtecektir. **Eğer seni yalanlarlarsa de ki: Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir; bununla birlikte O'nun suçlu topluluğa vereceği ceza da geri çevrilemez.** Bu cümlede sanki takdim-tehir var gibidir, sanki Cenâb-ı Hak, eğer seni yalanlarlarsa de ki: O'nun suçlu topluluğa vereceği ceza geri çevrilemez, demekte, sonra da **Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir,** buyurmaktadır, eğer tövbe ederseniz, O'nun rahmeti affetmeyi de içine almaktadır. Diğer müfessirler de şöyle derler: **Eğer seni yalanlarlarsa,** ey Muhammed, zulümleri ve taşkınlıkları sebebiyle onlara haram kılınan şeyleri haber verdiğinde seni yalanlarlarsa, **De ki: Rabb'iniz geniş rahmet sahibidir,** kimseyi günah işlediği anda hemen helâk etmez ve hemen azap etmez, kendisine zaman tanır; O'nun vereceği **ceza da geri çevrilemez,** yani günahkâr bir kavme azap gönderdiğinde bu azap asla geri çevrilemez. *En doğrusunu Allah bilir.*

سَيَقُولُ الَّذِينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا
حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتّٰى ذَاقُوا
بَاْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا
الظَّنَّ وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ ﴿١٤٨﴾

148. "Putperestler diyecekler ki: 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.' Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz."

Putperestler diyecekler ki: Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık. Bu âyetin Arap müşrikleri hakkında geldiği söylenmiştir. Onlar haram kıldıkları şeylerin haramlığı konusunda çelişkiye düştüklerinde ve delilleri bitirildiğinde böyle söylemişler ve işi Allah'a nispet etmişlerdi. Bu âyet, "Koyundan iki, keçiden iki olmak üzere sekiz eş... De ki: 'O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavrularını mı haram kıldı? Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin.' Ve deveden iki, sığırdan iki... De ki: O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavruları mı haram kıldı? Yoksa Allah'ın size böyle buyurduğuna şahit mi oldunuz?"[627] meâlindeki âyetin sılasıdır. Çelişkileri ortaya çıkıp delilleri de bitirilince korktular ve hemen şöyle dediler: **Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.** Cenâb-ı Hak da Peygamberine şöyle buyurdu: **Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar,** yani daha önce geçen ümmetler de peygamberlerini aynı şekilde yalanladılar, onlar da peygamberlerine, ümmetinin sana söylediklerini söylüyorlardı. **Allah dileseydi ortak koşmazdık...**

298 [§]**Allah dileseydi ortak koşmazdık.** Bu beyanın işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Hasan-ı Basrî ve Esam şöyle dedi: "Meşîet" (المشيئة), yani dilemek lafzı burada rıza anlamına gelir. Dediler ki: Allah bizim yaptıklarımızdan razı olmuştur, çünkü atalarımız da bizim yaptıklarımızı yapmışlardı. Allah onlarla yaptıkları arasına bir engel koymadı, onların ellerini

627 el-En'âm, 6/143-144.

tutmadı, onların bu işleri yapmalarına engel olmadı; eğer onların yaptıklarından razı olmasaydı, onlara engel olur ve yasaklardı. Onlar ancak kendilerinin yapmış olduğu şeyleri yapan atalarını da peygamberlerin helâke ve azaba uğramalarından korkuttuklarını, fakat sonra onların bu halde öldüklerini ve azaba uğramadıklarını gördükleri için bunu Allah'ın rızasına ve içinde bulundukları hale izin verdiğine hamletmişler, onlara azabın ertelendiğini, çünkü Allah'ın yapılanlardan razı olduğunu düşünmüşlerdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyetin zâhiri ile Mûtezile arasında küçük bir alaka vardır. Onlar şöyle diyorlar: Cenâb-ı Hak, **Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar** meâlindeki âyetiyle onların sözlerini reddetmiş, bu sözden dolayı kendilerini azarlamış ve onları şiddetli bir şekilde korkutmuştu. Eğer bu konuda sizin yaptığınız gibi meşîeti Allah'a nispet etmek caiz olsaydı, onları reddetmez, azarlamaz ve böyle şiddetli bir şekilde korkutmazdı. Bu durum, böyle denilmesinin ve meşîeti Allah'a nispet etmenin caiz olmadığını gösterir. *Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.* Biz deriz ki: Meşîetin burada farklı anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi, Hasan-ı Basrî'nin ve Esam'ın söylediği rıza anlamındadır, onlar, Allah bundan razıdır demişlerdi.

İkincisi, emir ve davet anlamına gelmesidir, derler ki: Allah onlara bunu emretti ve kendilerini buna davet etti[628].

Üçüncüsü, onlar bunu hakikat anlamında değil alay etmek için ve ironi olsun diye söylüyorlardı. Mecûsîler'in durumu da böyledir, onlara, neden iman etmiyor ve İslâm'ı kabul etmiyorsunuz? denildiğinde, aynen bunların söylediklerini söylüyorlardı: Eğer Allah dileseydi biz de iman ederdik ve O'na asla ortak
koşmazdık. [§]Onlara yapılan bu azarlama ve korkutma, o sözleri alay etmek 247
için söylemiş olduklarından ve Allah'a iftira ederek O'nun böyle emrettiğini, buna davet ettiğini ve bunlardan razı olduğunu iddia etmelerinden dolayıdır. *En doğrusunu Allah bilir ya,* meşîet burada Mûtezile'nin söylediği gibi değil, bu üç şekilde anlaşılmalıdır. Nitekim başka bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "İnsan, 'Ben öldükten bir süre sonra sahiden yeniden hayata döndürülecek miyim?' diyor"[629]. Aslında bu, hak bir kelâmdır, fakat insan onu alay ve istihza için söylemektedir, bundan dolayı ona ceza hak olmuştur.

---

628 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler" (el-A'râf, 7/28).

629 Meryem, 19/66.

De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Yani size Allah'tan gelen ve bize açıklayacağınız bir delil, bir beyan mı var? Allah'ın size öyle emrettiğine ve sizi ona davet ettiğine yahut azap etmek için size mühlet vermek değil de yaptıklarınızdan razı olduğu için sizi o halde bıraktığına dair elinizde bir kanıt mı var? Size muhalif olanları da kendi hallerinde bırakmadı mı?[630] Onları kendi hallerinde bırakması, kendilerinden razı olduğunun delili midir? Allah şöyle buyuruyor: **Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz,** yani bu konuda sizler zandan başka bir şeye uymuyorsunuz. **Siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.** Yani onlar bu konuda sadece temelsiz bir tahminde bulunuyor ve yalan söylüyorlardı. İddia ettikleri gibi Allah'ın öyle emrettiğine, herkesi ona davet ettiğine ve onların yaptıklarından razı olduğu için kendilerini o halde bıraktığına dair ellerinde hiçbir delil ve beyan bulunmamaktadır.

قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعٖينَ ﴿١٤٩﴾

149. "De ki: Kesin delil ancak Allah'ındır. Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi."

[Kesin Delil (Huccetü'l-Bâliğa)]

De ki: Kesin delil ancak Allah'ındır. Kesin delil diye tercüme ettiğimiz "el-huccetü'l-bâliğa" (الحجة البالغة) nitelemesi, her türlü şüpheyi yok eden, her gafili ve uyuyanı ikaz eden ve uyandıran delil demektir. Bu beyan şöyle de açıklanmıştır: Tam, her şeyi bastıran, her şeye üstün ve galip gelen, karşısına çıkan her şeyi perişan eden ve ona galip gelen delil. Hasan-ı Basrî şöyle dedi:
248 "Huccetü'l-bâliğa", âhiretteki kesin delildir, [§] Allah gerekli kesin delil olmadan orada hiç kimseye azap etmeyecek ve ceza vermeyecek demektir. Dünyada insanların yaptığı gibi keyfe göre veya intikam duygusuyla yahut ihtiras sâikiyle kimseyi cezalandırmayacaktır. Yaratılanlardan hiç kimse yoktur ki, onun hakkında Allah'ın kesin bir delili olmasın! Mukarreb meleğe gelince, Allah onu sadece itâat fıtratında yaratmıştır, dolayısıyla Allah'ın lütfu, ikramı ve ihsanı olarak o âsilik yapamaz, sadece Allah'ın verdiği nimetlere şükürde eksiklik yapabilir. Peygamberlere ve salih kullara gelince, Cenâb-ı Hakk'ın onlar üzerinde çeşitli yolları ve delilleri vardır.

---

630 "Görmez misiniz ki Allah, din bakımından size muhalif olan müslümanları, yahudileri ve hıristiyanları da, onların bâtıl yolda olduklarını iddia etmenize rağmen kendi hallerine bırakmış, köklerini kazımamıştır" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 278a-b).

Sonra "Huccetü'l-bâliğa"nın çeşitli anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi, bir mûcize, kesin bir delil ve insanları benzerini yapmaktan âciz bırakan bir kitap olarak Resûlullah'a (s.a.) indirdiği bu Kur'ân-ı Kerîm'dir. İnsanların onun benzerini yapmaktan âciz kalmaları, bu kitabın, Allah'ın Hz. Peygamber'e (s.a.) gönderdiği mûcizelerden ve delillerden biri olduğunu gösterir.

İkincisi, Allah büyün yaratılanları ve bütün nesneleri kendisine şahitlik edecek nitelikte yaratmıştır, bütün varlıklar O'nun vahdâniyyetine şahittirler. İşte "huccetü'l-bâliğa" budur.

Üçüncüsü, "huccetü'l-bâliğa"nın peygamberlerin dilleri ve verdikleri haberlerdir. Çünkü insanlar arasında asla yalan konuşmadıkları için onları bu sebeple sorumlu tutmayacaktır[631]. Zira onların dillerinden asla yalan ve çirkin söz çıkmamıştır, Cenâb-ı Hak, bu türlü yanlışlardan onları korumuştur. Hatalardan korunmak onlara ait kılınmıştır, çünkü Allah onları yeryüzünde insanlara karşı kendi delilleri ve mûcizeleri yapmıştır. Allah onları yeryüzüne delil ve mûcize olsunlar diye göndermiştir. İşte huccetü'l-bâliğa budur. *Hatalardan korunma ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

Bazıları şöyle dedi: **Kesin delil ancak Allah'ındır** meâlindeki ilâhî kelâm şu anlama gelir: Nesneleri helâl ve haram kılmak konusunda kesin delil Allah'a aittir, onları haram kılmaya dair delil bazı yiyecekleri kendilerine haram kılan insanlara ait değildir, çünkü onlar sadece nefislerinin arzularına göre bazı şeyleri kendilerine haram kılar. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§] **Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi.** Hasan-ı Basrî 242
şöyle dedi: Buradaki "meşîet" (dilemek) lafzı, kudret meşîeti anlamındadır. Şayet Allah dileseydi onlara boyun eğdirir, âciz bırakır ve mâsıyet işlemeye asla güçleri yetmezdi. Tıpkı melekleri itâat fıtratında yarattığı ve bu yüzden onların mâsıyet işlemeye asla muktedir olamadıkları gibi. Sonra Allah melekleri, resûllere, nebîlere ve bütün insanlara üstün kılıyor. Sonra da onlar itâat yapmaya mecbur olarak yaratılmışlardır, diyor. Bu sözde çelişki vardır; boyun eğdirilen ve itâat fıtratında yaratılan birinin, iradesine göre iş yapan birine üstün kılınması mümkün değildir, üstelik insanın şehvetine tabi olma gücü ve boyun eğmeye mecbur kaldığı ihtiyaçları var, bunlar aynı zamanda itâatte bulunmasına da engel olabilir. Hasan-ı Basrî diyor ki: Meleklerin üstünlükleri sahip oldukları bünyeye ve yaratılış temizliğine dayanır. Bir kişide bulunan bir cevher sebebiyle o cevherin dışındaki şeylere üstün olması da mümkün değildir. Çünkü Allah hiçbir şeyin üstünlüğünü kendi cevherine bağlamamıştır, aksine

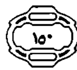
---

631 Arapça metinde her ne kadar "لم يُؤاخذو هم" şeklinde bir tercih yapılmışsa da bu "لم يأخذهم" olmalıdır

yapacağı salih ve temiz amellerine bağlamıştır. Nitekim şöyle buyurmaktadır: "Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, güzel bir ağaca benzetti"[632]. "Kötü sözün misali de kötü bir ağaçtır"[633]. Cenâb-ı Hak yaptığı bu benzetmelerden ayrı olarak başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Güzel yerin bitkisi Rabb'inin izniyle (güzel) çıkar"[634]. Bir başka âyette de şöyle buyurur: "Rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir"[635]. Bu ve benzeri âyetlerde görülmektedir ki Cenâb-ı Hak hiç kimseyi özü itibariyle diğerine üstün tutmamıştır, onları ancak salih amellerle üstün tutmuştur. Bundan dolayı biz diyoruz ki, Hasan-ı Basrî'nin sözlerinde çelişki vardır.

Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi. Bize göre bu âyet-i kerîmenin anlamı açıktır. Allah dileseydi onların hepsini doğru yola iletir, itâate muvaffak kılar ve o yola sevk ederdi. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Eğer insanlar tek tip bir topluluk haline gelecek olmasaydı Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerine (her biri) gümüşten tavan yapardık"[636]. Onların evlerinin gümüş ve zinetlerle süslenmesi kendilerini küfre yönelttiği halde, bu durum müminler için olduğunda onlar iman ederlerdi, ancak Allah böyle yapmadı. Bu durum, onların "Allah dileseydi ne biz ortak koşardık"[637] meâlindeki âyet-i kerîmenin emir ve rıza yahut alay etmek anlamına geldiğine dair görüşlerine işaret etmektedir, çünkü Cenâb-ı Hak **Allah dileseydi elbette hepinizi doğru**
230 **yola iletirdi** buyurmaktadır. [§]Mûtezile şöyle der: Meşîet burada zorlama ve baskı anlamındadır. Baskı halinde imanın muteber olmadığını, onun ancak irade bulunması halinde geçerli olduğunu daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla buradaki meşîet, seçim yapma durumundaki iradeyi ifade eder, yaratma anlamına gelmez. Çünkü herkes, yaratılışı itibariyle mümindir. Bu itibarla âyetin yorumu bizim söylediğimiz gibi olmalıdır.

قُلْ هَلُمَّ شُهَدَٓاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَا فَاِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

632 İbrâhim, 14/24.
633 İbrâhim, 14/26.
634 el-A'râf, 7/58.
635 Fâtır, 35/10.
636 ez-Zuhruf, 43/33.
637 el-En'âm, 6/148.

150. "De ki: 'Allah şunu yasak etti diye şahitlik edecek tanıklarınızı getirin.' Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte** (bu yalana) **şahitlik etme; âyetlerimizi yalan sayanların ve âhiret gününe inanmayanların arzularına uyma. Onlar Rab'lerine başkalarını eş tutuyorlar."

De ki: Allah şunu yasak etti diye şahitlik edecek tanıklarınızı getirin. Yani sizin haram kıldığınız vasîleyi, sâibeyi ve hâmîyi ve yahudilerin haram kıldıkları ekinleri ve hayvanları Allah'ın yasakladığına dair şahitlerinizi getirin. **Eğer** bütün bunları Allah'ın yasakladığına dair **Onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme!** Cenâb-ı Hak, **Allah şunu yasak etti diye şahitlik edecek tanıklarınızı getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme** nasıl der, onları delil getirmeye nasıl davet eder? Delil getirdiklerinde de **Sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme!** nasıl söyler? *En doğrusunu Allah bilir ya*, haram kılma hakkının yaratılanlardan birine değil Allah'a ait olduğunu onlar biliyorlardı, buna rağmen onlar, bunu Allah haram kıldı diye **Şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme!** Çünkü onların şahitliği bâtıldır, geçerli değildir. Bunları Allah'ın haram kıldığına dair Ehl-i Kitab'ın şahitlerini getirmelerini istemesini Hz. Peygamber'e (s.a.) Cenâb-ı Hakk'ın emretmiş olması da muhtemeldir. Çünkü onlar, kendileri müşrik idiler ve putlara tapıyorlardı, fakat Ehl-i Kitap'tan olan ve peygamber gönderilenlerden, bu konuda kendileri için şahitlik etmelerini istiyorlardı. Bundan dolayı Allah **Şayet onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme,** buyurmuştur. Yani onlar müşrikler için buna şahitlik etmezler, onlarla birlikte sen de şahitlik etme! Allah bunu peygamberine, onların şahitlik etmeyeceklerini haber vererek söylemektedir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: "Onlar çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılsa asla yardımlarına koşmazlar; yardım etmeye kalksalar da, muhakkak arkalarını dönüp kaçarlar"[638]. Cenâb-ı Hak burada münafıklardan haber vermektedir, onlar "Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız...
Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız" diyorlardı. [§]Sonra da 251
Cenâb-ı Hak, "Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar" buyurmaktadır.

---

[638] "Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i Kitap'tan inkârcı yandaşlarına, "Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız, sizin hakkınızda (aleyhinizde) kimseye asla itâat etmeyiz. Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız" diyorlar. Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar. Oysa çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılsa asla yardımlarına koşmazlar; yardım etmeye kalksalar da, muhakkak arkalarını dönüp kaçarlar. Ve sonunda onlar yardımsız kalırlar" (el-Haşr, 59/11-12).

Sonra onların hakiki niyetlerini haber vermekte "Şayet onlar çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılsa asla yardımlarına koşmazlar" buyurmaktadır. Allah, onların başta kendileriyle birlikte savaşa çıkmayacaklarını, fakat yardım etmeye kalksalar bile muhakkak arkalarını dönüp kaçacaklarını haber vermektedir. İşte **Size şahitlik edecek tanıklarınızı getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme** meâlindeki buyruk da bunun gibidir, yani onlar şahitlik etmezler. *En doğrusunu Allah bilir.* Burada kendilerine şahitlik etmeleri için babalarını getirmeleri istenmiş de olabilir, çünkü onlar şöyle diyorlardı: "Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti"[639]. Allah, babalarımızı helâk etmeyip kendilerine dokunmadığı için onların yaptıklarından razı olmuş demektir. Dolayısıyla onlardan şahitlik etmeleri için babalarını getirmeleri istenmişti, fakat onlar buna asla bir yol bulamadılar. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın, eğer iddianızda samimi iseniz!"[640] Bunu asla yapamadılar!

Âyetlerimizi yalan sayanların ve âhiret gününe inanmayanların arzularına uyma. Bu âyet, onların haram saydıkları şeyleri herhangi bir delile ve kanıta dayanmadan kendi arzularına göre haram kıldıklarına işaret etmektedir.

Onlar âhiret gününe inanmıyorlar ve Rab'lerine başkalarını eş tutuyorlar. Yani kulluk ve ulûhiyyet konusunda Rab'lerine putları eş tutuyorlar.

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا
وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ نَحْنُ
نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ
وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّت۪ي حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ
لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٥١﴾

151. "De ki: Gelin, Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korku-

639 el-A'râf, 7/28.
640 el-Bakara, 2/23.

suyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız."

De ki: Gelin, Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım. Cenâb-ı Hak, **Gelin** buyuruyor, **Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım,** neleri haram kıldığını size delilleri ile açıklayayım. Haram kıldığınız şeyleri siz, babalarınızı taklit yoluyla yahut kendi arzularınıza göre haram kıldınız, herhangi bir emir veya delille haram kılmadınız. Sonra Cenâb-ı Hak, onlara haram kıldığı şeyleri açıkladı ve şöyle buyurdu: **O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın.** Şirk, aklen de yasaktır, dolayısıyla akıl sahibi olan herkesin tevhidi kabul etmesi ve Rabb'ini bilmesi gerekir. Çünkü onda suretlerin terkibi vardır ve o en güzel ve en sağlam şekilde yaratılmıştır. Kendilerine bu sureti ve bu sağlamlığı Allah'tan başka birinin vermediğini, [§]bu konuda başka birinin O'na 252
ortak olmadığını biliyorlar ve görüyorlardı. Size bunca iyiliği ve nimetleri O lütfettiği halde, rablığı ve ulûhiyyeti konusunda başka birini O'na nasıl ortak koşarsınız? Bu, akla ve peygamberden duyulan naklî bilgilere (sem') aykırıdır.

De ki: Gelin, Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın meâlindeki ilâhî kelâm iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi, **Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım** anlamındaki cümlede vakfedilir ve cümle bitirilir. Sonra **O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın** anlamındaki yeni bir cümleye başlanır. Sanki **Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım** deyince, Rabb'imizin bize haram kıldığı şey nedir, diye sormuşlar, bunun üzerine **O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın** buyurmuş. İkincisi de, iki cümle birbirine bağlanır, ancak, olumsuzluk edatı olan "lâ" (لا) atılır, bu durumda sanki şöyle buyurmuştur: **Rabb'iniz,** kendisine herhangi bir şeyi ortak koşmanızı **haram kıldı.** Olumsuzluk edatı olan "lâ" (لا) cümlede bazan ziyade olarak kullanılır, ancak anlam açısından yok farz edilir.

Anne babaya iyilik edin, onlara iyilikle muamele edin.

Şeyat: "Cenâb-ı Hak âyetin başında **Rabb'inizin size neleri haram kıldığını okuyayım** buyuruyor, ancak sonra anne-babaya iyilik yapmayı emrediyor, haram kıldığı şeyi belirtmiyor?" diye bir soru sorulursa buna şöyle cevap verilir: Onlara iyilik yapma emri, iyiliği terk etmenin haram olduğunu ifade eder. Sanki şöyle buyurmaktadır: Rabb'iniz size anne-babaya iyilik yapmaktan uzak durmayı haram kılmış, onlara karşı iyi ve güzel davranmayı size farz kılmıştır. Sonra siz aklınızla da bilirsiniz ki anne-babaya iyilik etmek farzdır, onlara kötülük yapmak size haram kılınmıştır. Bununla birlikte anne-babanızın

size yaptığı iyilikler, Allah'ın size verdiği iyiliklerden daha çok değildir. Böyle iken anne-babaya kötülük yapmayı uygun görmüyorsunuz, aksine onlara iyilik yapmayı gerekli görüyorsunuz da, Allah'a karşı kötülük yapmayı ve kullukta O'na başkasını ortak etmeyi nasıl tercih edersiniz?

Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. [Mekkeli Müşrikler] fakirlik ve açlık korkusuyla çocuklarını öldürüyorlardı. Bu da onlara haram kılınan şeylerdendir. Bu durum, bir halde sakıncalı olan bir şeyin başka bir
233 konumda mubah olmayı gerektirmediğine işaret eder. [S]Çünkü Cenâb-ı Hak "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızın canına kıymayın"[641] buyurmaktadır, bu, fakirlik korkusu olmadığında onları öldürmenin mubah olduğunu göstermez. Ancak onlar çocukları o sebepten öldürdükleri için burada özellikle o gerekçeyi belirtmiştir. Bu ifade, öldürme eyleminin her halde yasak olduğunu gösterir.

Biz, sizin de onların da rızkını veririz. Yani sizin rızkınız olan ekinleri, meyveleri ve nebatları biz yetiştiriyoruz. Dolayısıyla sizin çocuklarınızın rızkını da topraktan çıkardığımız ekinlerle ve meyvelerle biz veriyoruz, binâenaleyh onları öldürmeyin! Fakirlik ve açlık korkusuyla kendinizi öldürmüyorsunuz da, aynı gerekçe ile çocuklarınızı nasıl öldürürsünüz? Sizin rızkınızı veren, onların rızkını da vermektedir.

Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Buradaki **yaklaşmayın** meâlindeki ifade, yapmayın anlamına gelir. Kötülüklere yaklaşmayın, ancak kötülükler ve haramlarla aranıza helâlden perdeler çekin anlamına da gelebilir. Böylece haramlara yaklaşmaması, onlarla arasına helâlden perdeler ve örtüler çekmesi müslüman için hak olur. **Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın** meâlindeki âyetin işaret ettiği anlam konusunda da ihtilaf edilmiştir. Denildi ki: Buradaki "fevâhiş" (الفواحش) kelimesinden maksat zinadır. **Kötülüklerin açık olanı** "Mâ zahare minhâ" (ما ظهر منها) cümlesi de kadınlarla konuşmak, oturmak ve kaynaşmak anlamına gelir. **Gizli olanı** anlamındaki "ve mâ betane" (وما بطن) ifadesi ile de bizzat zina kastedilmiştir. Onlar kadınlarla birlikte oturup kalkıyorlar, ancak herkesin önünde onlarla ilişkide bulunmuyorlar, yalnız kaldıklarında onlarla zina ediyorlardı. Denilmiştir ki: Hür kadınlarla gizlice, fakat cariyelerle açıktan zina ediyorlardı, yaptıkları bu eylem âyetle onlara haram kılındı. Şöyle de denildi: **Kötülüklerin açık olanı**, annelerle evlenmektir, **Gizli olanı** da zinadır; onlar annelerle açıktan evlenirlerdi.

641 el-İsrâ, 17/31.

Bu, İbn Abbâs[642] (r.a.) ve Saîd b. Cübeyr'in (r.a.) görüşüdür. Şu da söylenmiştir: **Kötülükler** anlamına gelen "fevâhiş" (الفواحش) haram kılınan her şeydir; [§] 254
açık kötülük, insanlar tarafından da görülenler, gizli kötülük de kendileriyle Allah arasında kalanlardır. **Kötülüklerin açık olanı** dış organlarla yapılan, **Gizli olanı** da kalple (düşüncelerle) yapılanlardır da denilmiştir. Mücâhid şöyle dedi: **Kötülüklerin açık olanı,** iki kızkardeşi aynı anda nikâhına almak ve babanın karısını (üvey annesini) almaktır. Gizli olanı da zina ve Allah'ın haram kıldığı şeylerdir[643]. **Kötülüklerin açık olanı** meâlindeki ifade ile başkalarının gördüğü fiillerin, **Gizli olanı** anlamındaki ifade ile de gözle ve kalple yapılan fiillerin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim Resûlullah (s.a.) "Gözler zina eder, eller de zina eder"[644] buyurmuştur. Buna göre **Gizli olanı,** gözün ve kalbin zinasıdır, çünkü bizzat görenden başkası onu bilemez. *En doğrusunu Allah bilir.* Bütün bu maddelerde Cenâb-ı Hak sanki haramı söz konusu etmiş gibidir; yani Allah size şirki haram kılmış, anne-babaya iyilikten yüz çevirmeyi haram kılmış, haksız yere cana kıymayı da haram kılmıştır. Sanki haram kılma (حرّم) lafzı bunların hepsinde belirtilmiş gibidir.

Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. Denildi ki: Buradaki **Haklı sebep** anlamına gelen "bi'l-hak" (بالحق) kelimesi, irtidat ederse öldürülür, kısas olarak ve evli olduğu halde zina eden de öldürülür anlamına gelir.

İşte bunları Allah size emretti, yani zikredilen bu haramlara uymayı size emretti. **Size emretti** meâlindeki "vessâküm bihî" (وصّاكم به) ifadesinin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Denildi ki: **Size emretti**, yani size farz kıldı. Buna size emretti anlamı da, haram kılınan şeyi size açıkladı mânası da verilmiştir. Bunların hepsi aynı anlama gelir.

Umulur ki düşünüp anlarsınız. Allah belirttiklerinden başkasını haram kılmadı, sizin hayvanlardan ve diğer yiyeceklerden haram kıldıklarınızı da haram kılmadı. **Umulur ki düşünüp anlarsınız,** yani aklınızdan yararlanırsınız.

---

642 "Kötülüklerin açığına yaklaşmayın" meâlindeki âyet hakkında İbn Ebû Hâtim ve İbn Merdûye, İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediğini tahric ederler: Bundan maksat anneleri ve kızları nikâhlamaktır. "Gizli olanı" da zinadır (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 383).

643 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 83.

644 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 412. Ebû Hureyre (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Âdemoğluna zinadan nasibi yazılmıştır, bu yazılan kesinlikle onu bulacaktır. Gözlerin zinası bakmaktır, kulakların zinası dinlemektir, dilin zinası konuşmaktır, elin zinası tutmaktır, ayakların zinası da yürümektir. Kalp de ister ve temenni eder. Cinsel organ bunu ya tasdik eder (zina yapar) ya da yalanlar (zina fiilini yapmaz)" (Buhârî, "İsti'zân", 12; Müslim, "Kader", 12). Bu, Müslim'in lafzıdır.

Yahut şöyle deriz: Allah aklınızı kullanmanız için bunları size emretti. Umulur ki anlamına gelen "le'alle" (لعل) sözcüğü Allah tarafından kullanılınca vücûb (gereklilik) ifade eder. Yahut Allah'ın size hitap ettiği ve emrettiği şeyleri akledersiniz.

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُ
وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا
وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا ذٰلِكُمْ
وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

233 **[§] *152. "Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alasınız diye Allah size bunları emretti."***

[Yetim Malı]

Yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: **Yetimin malına el sürmeyin,** yetimin malını yemeyin demektir, ancak **onun iyiliğine olması** hariç. Buradaki **onun iyiliğine olması** anlamındaki beyan hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: Bundan maksat, bir insanın yetimin malında çalışması ve bu çalışmasının karşılığı olarak ondan yemesidir. Başkaları da şöyle dedi: Ondan borç olarak yemesidir, ancak bu konuda ihtilaf edilmiştir. Bazıları da şöyle dediler: Maksat yetimin hayvanlarını kullanması, hizmetçilerini çalıştırması ve benzeri şeylerdir. Bu âyet-i kerîme belli bir şeyle yorumlanmasına müsait olmayan konulardandır. Bize göre ise âyetin bu son zikredilen hususla yorumlanması daha doğrudur. Çünkü yetimin kölelerini çalıştırmak, hayvanlarına binmek ve onlardan yararlanmak, onlarla içli dışlı olmalarından dolayı zorunludur. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlarla içli dışlı olursanız zaten onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah düzelten ile bozanı bilir"[645]. Dediğimiz gibi yetimlerle içli dışlı olmaları itibariyle onun mallarından yararlanmaları kaçınılmazdır. Hasan-ı

---

645 el-Bakara, 2/220.

Basrî şöyle dedi: **Yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin** meâlindeki buyruğun anlamı şudur: Yetimin malına ancak uygun olan şekilde el sürün, uygun olan şekilde el sürmek de velinin fakir olması ve nafakasını yetimin malıyla karşılamasıdır, işte bu durumda onun malına el sürebilir. Onlara göre velinin ailesi fakir ise, onların nafakası da yetimin malı ile karşılanır. Nafakasını yetimin malından karşılamak şart olmasa da, velinin onun malından almak hakkına sahip olduğu açıktır. Sonra âyet-i kerîme bize göre iki anlama gelir. Birincisi, yetimin malına, onu korumak, çalıştırmak ve çoğaltmak için yaklaşır; Cenâb-ı Hak burada yetimin velisine, onun malını korumasını ve çalıştırmasını emretmektedir. İkincisi, yetimin malına, onu arttırmak ve çoğaltmak niyetiyle yaklaşır. Bundan dolayı Ebû Hanîfe (r.a.), yetimin bakımını üstlenen kişi aynı zamanda onun vasîsi ise, yetim için faydalı olduğu takdirde, daha çok kâr elde edeceği düşüncesiyle onun malını satmasının da caiz olduğunu söylemiştir.

[§]Rüşdüne erişinceye kadar. Ebû Bekir [el-Keysânî] şöyle dedi: Bu 258
cümle, yetim kendi işlerinin başına geçecek yaşa gelinceye kadar, demektir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak, "Eğer onlarda akılca bir olgunlaşma görürseniz"[646] buyurmaktadır. Diğer tefsirciler de şöyle dediler: Buradaki "rüşd" (رشد) kelimesinden maksat 18 yaştır. Rüşdüne erişince ifadesiyle idrâk çağı kastedilmiş gibidir, yani her şeyi anlayıp idrak edecek hale gelinceye kadar.

Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Bu cümle de yetimler hakkında gelmiş gibidir. Cenâb-ı Hak, yetimlerin mallarını ölçüp tartmakta dürüst olmayı emretmektedir, yetimlerin iyiliğine olmadıkça onların mallarına el sürmeyi yasakladığı gibi, onları ölçüp tartmakta dürüst davranmamayı da yasaklamaktadır. Aynı şekilde Allah, **Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun** buyurmaktadır. Bu cümlenin de yetimler hakkında gelmiş olması mümkündür, yani yetimler için bir söz söylediğiniz zaman yakınınız bile olsa sözünüzde âdil olun. **Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin.** Yani yetimler hakkında Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. **Yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin** ilâhî kelâmında ve "Büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin"[647] meâlindeki âyette ve diğer âyetlerde ifade buyurulduğu üzere, yetimler hak-

---

646 "Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onlarda akılca bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin" (en-Nisâ, 4/6).

647 en-Nisâ, 4/6.

kında Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. **Ölçü ve tartıyı adaletle yapın** meâlindeki emrin yetimler ve diğer bütün insanlar hakkında gelmiş olması da muhtemeldir. Bu cümle iki anlama gelir. Birincisi, dürüst olmamak insanlara zarar verir ve onların haklarını zâyi eder, bundan dolayı Allah ölçü ve tartının tam yapılmasını emretmektedir. Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "İnsanların mallarının değerini düşürmeyin"[648]. İkincisi, faizden kaçınmaktır; zimmetinde olan malda ölçüyü tam yapmak gerekir, hakkını tam değil eksik verdiği zaman, kalan fazlalık onun için faiz olur.

Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Bu cümle iki anlama gelir. Birincisi, biz hiç kimseye kendisini telef edecek bir şeyi -her ne kadar bu Allah için caiz olsa da- **teklif etmeyiz.** Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık..."[649] Allah İsrâiloğulları'na da kendilerini öldürmelerini emretmişti[650]. İkincisi, biz kimseye yapılamayacak bir şeyi **teklif etmeyiz;** meselâ bir
257 insana, ulaşması ebediyen mümkün olmayan bir şeyin emredilmesi gibi. [§] Gerekli vasıtaya sahip olmadığı halde bir şeyin emredilmesi, ancak o vasıta kendisine verildikten sonra caizdir. Meselâ gerekli şartları taşımadığı, yani temiz olmadığı halde insana namazın emredilmesi gibi ve "Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır"[651] meâlindeki âyette görüldüğü üzere insana hacca gitmesinin emredilmesi gibi. Bu, bir şeye ulaşmak için gerekli vasıtaya sahip olmak kendi elinde bulunan kişiye, onun emredilmesinin caiz olduğuna işaret eder. Artık o insanın başka şeylerle uğraşması, o emri dikkate almadığını gösterir.

Söz söylediğiniz zaman adaletli olun. Bazı tefsirciler şöyle dediler: Bu emir şahitlikle ilgilidir. Nitekim Allah başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Ey iman edenler! Kendinizin veya anne-babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun"[652]. **Söz söylediğiniz zaman adaletli olun** emrinin her söz ile ilgili olması da muhtemeldir. Sözde adalete gözetmek, fiilde gözetmekten daha önemlidir, çünkü

---

648 el-A'râf, 7/85.

649 "Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık, pek azı müstesna bunu yapmazlardı" (en-Nisâ, 4/66).

650 "Mûsâ kavmine demişti ki: Ey kavmim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratanınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O'dur" (el-Bakara, 2/54).

651 Âl-i İmrân, 3/97.

652 en-Nisâ, 4/135.

hikmet akılsızlıktan, hak da bâtıldan söz ile ayırdedilir, bu bakımdan sözde adalet daha önemlidir.

Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. Yani helâl ve haram, emir ve yasak konusunda ve diğer hususlarda Allah'a verdiğiniz sözleri eksiksiz yerine getirin.

İşte düşünüp öğüt alasınız diye Allah size bunları emretti. Cenâb-ı Hak, burada düşünüp öğüt alırsınız anlamına gelen "tezekkerûn" (تذكرون) fiilini zikretmiş, daha önceki âyette düşünüp anlarsınız anlamına gelen "ta'kılûn" (تعقلون) fiilini, bundan sonraki âyette ise günahtan korunursunuz anlamına gelen "tettekûn" (تتقون) fiilini belirtmiştir. Aklınızı kullandığınızda düşünür, öğüt alırsınız ve menfaatinize uygun olanla olmayanı anlarsanız, sonra da haramlardan ve menfaatinize uygun olmayan davranışlardan sakınırsınız. Yahut **Düşünüp öğüt alırsınız** meâlindeki cümle, Rabb'inizin verdiği öğütlerden ve size yasakladığı fiillerden ders alırsınız ve helâke düşmekten sakınırsınız veya haramları işlemekten sakınırsınız anlamlarına gelir.

وَأَنَّ هٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ
بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

153. "Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) ***yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte günahtan korunmanız için Allah bunları size emretti."***

Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun! Bu âyet, çeşitli hu-
suslara delâlet eder. **Şüphesiz bu,** [§]emir ve yasak ile helâl ve haram olarak bu 258
âyette belirtilenler anlamına gelmesi muhtemeldir. **Benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun!** Müfessirlerin söylediklerine göre, bu âyetler muhkemdir, hiçbir ilâhî kitap tarafından neshedilmemiştir, bunlar âdemoğullarının hepsine haram kılınmıştır. Başka bir ihtimal de **Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur** meâlindeki âyetin peygamberlerin davet ettiği her şey anlamına gelmesidir. **O benim dosdoğru yolumdur. Ona uyun, (başka) yollara sapmayın!** Çünkü peygamberler insanları davet ettikleri dine, deliller ve kanıtlarla çağırmışlardır. Diğer bir ihtimal de, **Bu benim dosdoğru yolumdur** meâlindeki cümle ile dinin aslı, Allah'ın birliği, O'na kulluk ve O'nun ulûhiyyetine başkalarını ortak etmeden ihlasla kendini Allah'a vermek anlamının kastedilmiş olmasıdır. Yahut Muhammed aleyhisselâmın getirdiği veya Kur'ân'da söz konusu

edilen buyrukların kastedilmiş olması da ihtimal dâhilindedir[653]. Cenâb-ı Hak, "hâzâ" (هذا) diye bir işaret ismi kullanmış, fakat onunla bizzat neyi kastettiğini belirtmemiştir, bundan dolayı sözünü ettiğimiz ihtimaller akla gelmektedir[654].

Başka yollara sapmayın, sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. Cenâb-ı Hak, burada belirttiği dosdoğru olan yoluna uymayı emretmekte ve başka yollara uymayı yasaklamaktadır. Çünkü diğer dinlerin ve farklı arzuların, dosdoğru yola dair hiçbir delilleri ve kanıtları yoktur. Dosdoğru yol olarak belirtilen din, delili ve kanıtı ile hak dindir, diğer dinler değil. Her ne kadar diğer din mensupları kendi dinlerinin Allah'ın dini ve yolu olduğunu iddia etseler de.

İşte günahtan korunmanız için Allah bunları size emretti. Yani bu âyette belirtilen haramlardan, yasaklardan ve isyanlardan **korunmanız için...** Yahut değişik dinlerden ve yollardan **korunmanız için...** Meselenin aslı şudur: Mutlak doğru yol Allah'ın yoludur, mutlak din Allah'ın dinidir, mutlak kitap da Allah'ın kitabıdır.

ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذٖٓي اَحْسَنَ وَتَفْصٖيلًا
لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٤﴾

154. "Sonra iyilik edenlere (nimetimizi) *tamamlamak ve her şeyi açıklamak için, bir hidâyet ve rahmet olmak üzere Mûsâ'ya kitabı indirdik ki Rab'lerinin huzuruna varacaklarına inansınlar."*

Sonra iyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için Mûsâ'ya kitabı in-
250 **dirdik.** Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. [§]Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **İyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için,** yani dost-

653 "Buradaki 'Bu benim dosdoğru yolumdur' meâlindeki cümlenin, Muhammed aleyhisselâmın getirdiği ve Kur'ân'da belirtilen buyruklar anlamına gelmesi muhtemeldir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât,* vr. 280a).

654 "Sonra 'Buna uyun!' lafzı, Kur'ân'da ve Hz. Muhammed'in (s.a.) getirdiği şeriatte bulunan her şeye uyun anlamında bir emirdir. Şeriat ise, farz, nâfile, mubah ve haramları içine alır. Cenâb-ı Hak farz olmayan bir şeye uyulmasını nasıl emreder? Burada biz deriz ki: Uyma emri, Hz. Peygamber'in (s.a.) yaptığının aynısını yapmak anlamına gelmez ki, farz olmakla nasıl tavsif edilir denilsin! Ancak uymak, farzları emretmesi, nâfilelere teşvik etmesi, mubahları serbest bırakması ve haramları çirkin görmesi şeklinde şeriatın yaptığı tertibin doğruluğuna inanmak ve her şeyi buna göre, şeriatın farz, nâfile veya mubah sayması esasına göre yapmaktır. *En doğrusunu Allah bilir"* (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât,* vr. 280a).

luğu iyi olanlara âhirette Allah'ın nimetine ve cömertliğine tam olarak nail olması için. Şöyle de denildi: **İyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için,** yani iyilik yapanlara ve müminlere nimetimizi tamamlamak için; buradaki "alellezî" (على الذى) ifadesi, iyilik edenlere ve iman edenlere anlamına gelir. "Alâ" (على) harf-i cerinin, sebep bildiren "lam" harf-i ceri anlamına gelmesi de caizdir; nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede; "Dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar"[655] diye buyurmaktadır, yani putlar için kestiğiniz hayvanlar demektir. Katâde şöyle dedi: Allah'ın kendisine verdiği nimetlerde güzel davranan kişiye Cenâb-ı Hak cennetini ve rızasını vermek suretiyle cömertliğini tamamlayacaktır, Allah'ın verdiği nimetlerde güzel davranmayanın elindekini de alacak ve sonra o kişi hiçbir mazereti olmadığı halde Allah'a gidecektir[656]. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: **Sonra iyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için Mûsâ'ya kitabı indirdik,** yani sonra size Mûsâ ve kitabı ile delilleri ve açıklamaları tam olarak gönderdik, yani Mûsâ ve kitabı, size verilenleri tasdik etmekte ve onlara uygun düşmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmuştur: "Rabb'inden gelmiş açık bir delile dayanan kimse (hiç ötekiler gibi olur mu)? Bu delili de Rabb'inden gelen bir şahit izliyor; ayrıca ondan önce de bir önder ve rahmet olarak Mûsâ'nın kitabı var"[657]. Buradaki "temâmen" (تماما) kelimesinin belirttiğimiz anlamda, Allah'ın nimetlerini ve cömertliğini tamamlamak için, diye bir anlama gelmesi muhtemeldir. Delilleri ve açıklamaları tamamlamak, hikmeti ve ilmi tamamlamak anlamına da gelebilir. **İyilik edenlere** meâlindeki de, iyi ve güzel davrananlara, anlamına gelir. İbn Mesûd'un (r.a.) mushafında da ibare "temâmen ale'l-lezî ehsenû" (تمامًا على الذين أحسنوا) şeklindedir.

Ve her şeyi açıklamak için. Yani her şeyi izah edip göstermek için. **Hidâyet olmak üzere.** Yani yanlışlıklardan ve şüphelerden uzaklaştırmak ve bir lütuf olmak üzere. **Rahmet olmak üzere.** Yani azaptan ve cezadan kurtarmak üzere. **Rab'lerinin huzuruna varacaklarına inansınlar diye.** Yani mümin oldukları halde Rab'lerinin huzuruna varsınlar diye ve bunu gerçekleştirmek üzere.

---

655 el-Mâide, 5/3.

656 "İyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için" meâlindeki âyet hakkında Katâde'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Dünyada iyilik edenlere Allah da âhirette ona iyiliklerini tamamlayacaktır. Başka bir rivayette de, Allah ona kıyâmet günü cömertliğini tamamlayacaktır, dedi (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 91; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 386).

657 Hûd, 11/17.

İyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak için meâlindeki cümle hakkında İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Allah, risâletini tebliğ ettiği kişiye kitabı en güzel şekilde tamamladı. **Her şeyi açıklamak için,** yani her şeyi izah etmek için; **Hidâyet olmak üzere**, yani dalâletten hidâyete götüren bir rehber olmak üzere; **Rahmet olmak üzere,** yani bir lütuf olmak üzere; **Rab'lerinin huzuruna varacaklarına inansınlar diye,** yani ölümden sonra dirileceklerine inansınlar diye.

298 [§]**Sonra Mûsâ'ya kitabı indirdik.** Bu beyan hakkında bazıları şöyle dedi: Buradaki tertip esas alınırsa, âyet haber vermek anlamına gelir, Allah sanki şöyle buyurmuştur: Sonra biz Mûsâ'ya kitabı tam olarak verdik, yani vermiştik.

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٥٥﴾

155. "Bu da (Kur'ân) *bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Ona uyun ve günahtan korunun ki size rahmet edilsin."*

[Kur'ân'ın İsimleri ve Bunların Anlamları]

Bu da bizim indirdiğimiz bir kitaptır, yani indirdiğimiz bu Kur'ân **Mubarektir.** Ebû Bekir el-Keysânî bunun hakkında şöyle dedi: Mubarek, bereketli demektir, Kur'ân, kendisine sarılanı her türlü hayra ulaştıran ve her türlü kötülükten koruyan mübarek bir kitaptır. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: O **mübarektir**, onu kabul eden, ona tabi olan ve ona uygun davranan kişi için mübarek bir kitaptır. Kur'ân'a, ona uyanlara bereketler getirdiği için mübarek diye isim verilmiştir, o kendisine uyan ve hükümlerine göre davrananlar için mübarektir, ona bereketler getirecektir. Fakat ona uygun davranmayanlara bereket getirmeyecektir, aksine onlar için şiddettir ve onun kalbindeki manevî pisliği arttırır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden 'Bu hanginizin imanını arttırdı ki?' diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler. Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (mânevî) pisliğine pislik katmıştır"[658]. Buna göre âyet-i kerîme bizim söylediğimiz mânaya gelir: O, kendisine tabi olan ve ona sarılan için mübarektir. Kur'ân-ı Kerîm'e

---

658 et-Tevbe, 9/124-125.

mecîd ve kerîm diye de isim verilmiştir; yani ona tabi olan mecîd (şanlı ve şerefli) ve kerîm (cömert ve kıymetli) olur. Aynı şekilde Kur'ân, kendisine tabi olan kişiye yeni bir hayat verdiği için ona rûh ve hay (hayat veren) diye de isim verilmiştir[659]. Bereketin aslı, hiç zarar görmeden bir şeyden menfaat sağlamaktır, bu onun için bereket olur. Buna göre insanlar birbirlerine, şunu Allah sana mübarek kılsın, dediklerinde, Allah sana hiç zarar vermeden bunu senin için faydalı kılsın, demiş olurlar. Buna göre Kur'ân, mübarektir, yani bereket getirendir demek olur, [§]ancak insanların ondan faydalandıkları ve onunla amel 201
ettikleri için mübarek denilmiştir. Bereket iki anlama gelir: Birincisi, daima artan ve çoğalan her türlü hayrın ismidir. İkincisi, yorgunluk ve sıkıntı çekilmeden kazanılan her türlü faydanın ismidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ona uyun ve günahtan korunun, yani onun işaretlerine ve davetlerine uyun; **Korunun**, yani ona muhalefetten korunun, **Ki size rahmet edilsin,** yani size rahmet edilmesi için. Onun emirlerine ve işaretlerine uyan ve onun yasaklarından ve haramlarından korunan merhamete mazhar olur.

اَنْ تَقُولُٓوا اِنَّمَٓا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَاۖ وَاِنْ كُنَّا
عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِل۪ينَۙ ﴿١٥٦﴾

156. "Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi; biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz, demeyesiniz."

Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi demeyesiniz. Müfessirler bu âyetin yahudilere ve hıristiyanlara işaret ettiğini kaydederler. Allah, yahudilere ve hıristiyanlara kitap indirdiği sırada ancak onlardan müslümanlara kitap indirmiştir. Fakat *-en doğrusunu Allah bilir* ya- **Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi** meâlindeki cümle, Kitabın, yani Tevrat ve İncil'in indirilmesi ancak yahudi ve hıristiyan diye isimlendirilen **Bizden ön-**

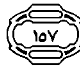
---

659 Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz o (asılsız saydıkları kitap) şanı yüce bir Kur'ân'dır" (el-Burûc, 85/21); başka bir âyette şöyle buyurur: "Kuşkusuz o, değeri çok yüce Kur'ân'dır" (el-Vâkıa, 56/77); diğer bir âyette de şöyle buyurur: "İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur'ân) vahyettik" (eş-Şûrâ, 42/52). Kur'ân'ın açık bir şekilde hay diye isimlendirildiğine dair bir âyet bulamadık. Muhtemelen müellif şu âyete işaret etmektedir: "Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah ve Resûl'ünün çağrısına uyun" (el-Enfâl, 8/24). Hay kelimesinin, rûh lafzının tefsiri ve teyidi olması da mümkündür.

ceki iki topluluk yaratıldığında gerçekleşmiştir, yoksa Tevrat nâzil olduğunda yahudiler olmadığı gibi, İncil'in indirildiği sırada da hıristiyan yoktu[660].

242 [§]**Kitap yalnız [bizden öncekilere] indirildi demeyesiniz.** Bu beyan, "Bu da (Kur'ân) bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"[661] meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla cümlesi). **Kitap yalnız bizden önceki iki gruba indirildi,** yani bize indirilmedi dememeniz için. Buradaki "en" (أن) edatının, "len" (لن) anlamında kullanılmış olması da mümkündür, yani kitap yalnız [bizden öncekilere] indirildi dememeniz için anlamında, Allah Teâlâ'nın şu âyette buyurduğu gibi: "Birine, size verilenin benzeri veriliyor diye mi (böyle davranıyorsunuz)?"[662] Yani size verilenin benzeri başkasına verilmemiştir.

Biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz, demeyesiniz, yani biz onların okuduklarından habersizdik. Bu cümle "an dirâsetihâ" (عن دراستها) diye de gelir, çünkü maksat kitapları okumaktır, fakat âyette o millete işaret olmak üzere "hum" (هم) diye, yani onlar demek olan çoğul zamiri kullanılmıştır.

اَوْ تَقُولُوا لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْ فَقَدْ
جَٓاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ
بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَاۜ سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا
سُٓوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ

660 "Müfessirler şöyle demişlerdir: Kitap yalnız yahudilere ve hıristiyanlara indirilmiştir. Ancak lafzın zâhirinde bir boşluk vardır, onlar diyorlar ki: Allah kitabı yahudilere ve hıristiyanlara indirmiştir. Halbuki onlara kitabın geldiği sırada yahudi ve hıristiyan yoktu, onlar ancak müslüman idiler. Buna göre kitap Yahudilere ve Hıristiyanlara değil ancak Müslümanlara indirilmiş olur. *En doğrusunu Allah bilir ya,* 'Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi' meâlindeki cümle, kitabın, yani Tevrat ve İncil'in nâzil oluşunun ortaya çıkması yaratılışta bizden önceki iki grupta görülmüştür, bu kitaplar nâzil olduktan sonra onlara yahudi ve hıristiyan denilmiştir. Bu iki grup yaratıldıktan sonra meydan gelen olaylar sebebiyle her biri o ismi almaya layık görüldüler. Yoksa Tevrat nâzil olduğunda yahudi olmadığı gibi, İncil nâzil olduğunda da hıristiyan yoktu. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 280b).

661 el-En'âm, 6/156.

662 Âl-i İmrân, 3/73.

157. "Yahut 'Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik' demeyesiniz diye (Kur'ân'ı indirdik). *İşte size Rabb'inizden apaçık bir delil, bir hidâyet ve rahmet geldi. Allah'ın âyetlerini yalan sayan ve onlardan yüz çevirenden daha zâlim kim vardır? Âyetlerimizden yüz çevirenleri yüz çevirmelerinden ötürü azabın en kötüsüyle cezalandıracağız."*

Yahut 'Bize de kitap indirilseydi' demeyesiniz diye (Kur'ân'ı indirdik). Bu ilâhî kelâm da yukarıda söylediğimizle aynı mânaya gelir: **Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik, demeyesiniz diye (Kur'ân'ı indirdik). İşte size Rabb'inizden apaçık bir delil geldi.** İnsanların haklı bir delilleri ve mazeretleri olmasa da Cenâb-ı Hak, bu Kur'ân'ı onların delillerini çürütmek ve mazeretlerinin önünü kesmek için göndermiştir. Buna göre "Biz peygamberleri, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın diye gönderdik"[663] meâlindeki âyet, Cenâb-ı Hak, peygamber ve kitap göndermeseydi bile onların Allah'a karşı ileri sürecekleri bir delilleri olamazdı, anlamına gelir. Sonra mazeret olarak onların şöyle konuşmaları muhtemeldir: [Birincisi], onlara kitapları kendi dillerinde geldi, bize ise kendi dilimizde gelmedi; biz onların dillerini bilmiyoruz, kitaplarını da okuyamıyoruz. Şayet bu sözle, kendilerine gerekçe bulmak ve mazeret ileri sürmek mümkün olsaydı, bu gerekçe ve mazeret ancak Kur'ân'a uymayan Araplar'ın dışındaki milletler için geçerli olabilirdi, çünkü Kur'ân Arap olmayanların lisanı ile gelmemişti. Arap olmayanlar da onların, yani Araplar'ın dilini bilmiyorlardı. [§]Sonra Cenâb-ı Hak o bilgiye ulaşma yolunu gösterdiği için Arap 263
olmayanların da bu gerekçeleri ortadan kalkmıştır. Buna göre Araplar'ın da, kendi dilleri ile gelmeyen kitaplara tabi olmamaları için ellerinde bir mazeretleri kalmamıştır, çünkü oradaki bilgilere ulaşmak, onları öğrenmek ve başkalarından elde etmek imkânına sahiptirler. İşte bu gerçek, insanların ellerinde yeterli vasıta olmadığı halde Allah, onlara ulaşma imkânını verdiği takdirde kendilerine bazı sorumlulukların yüklenebileceğine delildir. İkincisi, onlar şu sözlerle de mazeret ileri sürebilirler: Yahudiler ve hıristiyanlar ihtilafa düştüler ve asla ittifak etmeleri mümkün olmayacak derecede fırkalara ayrıldılar, bu durumda onlara nasıl tabi olalım? Kendilerine denir ki: Onların mezhepleri ve kitapları, ancak onları ve sözlerini ayrıştırmıştır. Allah, onlara öyle deliller ve açıklamalar göndermiştir ki, bunlar ortada iken onların neden ayrıştıkları bilinmiyor, dolayısıyla bu konuda onların makul bir gerekçeleri yoktur. Cenâb-ı Hak şu âyette buyurduğu gibi: "Kendilerine bir mûcize gelirse ona mutlaka

[663] en-Nisâ, 4/165.

inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler"[664]. Buna rağmen kendilerine mûcizeler geldiği halde yine inanmadılar. "Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi demeyesiniz"[665] meâlindeki âyet-i kerîme ile **Yahut 'Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik' demeyesiniz diye (Kur'ân'ı indirdik). İşte size Rabb'inizden apaçık bir delil geldi,** buyruğu da bu şekilde anlaşılmalıdır. Bu âyet, Mecûsîler'in Ehl-i Kitap olmadığına da işaret etmektedir, çünkü onlar şayet Ehl-i Kitap olsalardı, âyet-i kerîmede kitap ehli olan iki gruptan değil üç gruptan söz edilmesi gerekirdi. Cenâb-ı Hak, ancak iki gruba kitap indirdiğini haber vermektedir, dolayısıyla onların kitap ehli olması imkânsızdır.

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Burada Cenâb-ı Hak sadece müşriklerden bahsetmektedir.

Buna şöyle cevap verilir[666]: *En doğrusunu Allah bilir ya,* "Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi demeyesiniz diye"[667] ben size kitap gönderdim. Dolayısıyla onlar bunu diyemediler. Fakat Allah, şayet kitap göndermeseydi onların ileri sürecekleri gerekçeyi bildiği için, kitap göndererek bütün gerekçelerini bitirmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi kitap göndermeseydi bile onların haklı bir gerekçeleri ve mazeretleri yoktu, ancak Allah buna rağmen yine de kitap gönderdi.

İşte size Rabb'inizden apaçık bir delil geldi. Denildi ki: Bundan maksat Kur'ân-ı Kerîm'dir. Maksat Muhammed aleyhisselâmdır da denilmiştir. **Rabb'inizden size bir hidâyet geldi,** yani şüpheli ve yanlış yollardan doğru yola götüren bir rehber geldi. **Rabb'inizden size bir rahmet geldi,** yani bu,
264 Rabb'inizden size gönderilen bir rahmet ve nimettir. [§] **Allah'ın âyetlerini yalan sayan ve onlardan yüz çevirenden daha zâlim kim vardır?** Yani **Allah'ın âyetlerini yalan sayandan daha zâlim** hiç kimse yoktur. Buradaki **Allah'ın âyetleri** ifadesinin, Allah'ın delilleri anlamına geldiği söylenmiştir; Allah'ın dini olduğu da söylemiştir. Biz bu konuya çeşitli yerlerde temas etmiştik[668]. **Daha zâlim kimdir?** ibaresinin zâhirde soru cümlesi olduğunu, ancak bunun

---

664 el-En'âm, 6/109.

665 el-En'âm, 6/156.

666 "Şöyle bir soru sorulursa: 'Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi' meâlindeki âyet, müşriklerden bahsetmektedir. Onların, kitap çeşitli gruplara değil de sadece iki gruba indirildi sözleri nasıl delil olabilir? Şu cevap verilir: *En doğrusunu Allah bilir ya...*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 281a).

667 el-En'âm, 6/156.

668 bk. el-Bakara, 2/61.

hakikatte Allah'tan gelen bir hüküm cümlesi olduğunu da daha önce söylemiştik[669]. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: **Allah'ın âyetlerini yalan sayan ve onlardan yüz çevirenden** daha vahşi bir zâlim yoktur.

Onlardan yüz çeviren, yani onlara itibar etmeyen demektir. **Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yüz çevirmelerinden ötürü azabın en kötüsüyle cezalandıracağız.** İfade gayet açıktır.

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ اَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ
اٰيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ
تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ ف۪ٓي اِيمَانِهَا خَيْرًاۜ قُلِ انْتَظِرُٓوا اِنَّا
مُنْتَظِرُونَ

158. "(İnanmak için) ***ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabb'inin gelmesini ya da Rabb'inden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabb'inden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz. De ki: Bekleyin! Şüphesiz biz de beklemekteyiz."***

(İnanmak için) ille de şunu mu bekliyorlar? Müfessirler bu ibareye, beklemiyorlar diye anlam vermişlerdir. Buradaki "hel" (هل) sözcüğü, soru ve hayret edatıdır. Ancak müfessirler, âyette cevap sözcüğü yer almadığı için buna cevap anlamı vererek, beklemiyorlar mânası verdiler. Nitekim "Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden daha zâlim kimdir?"[670] meâlindeki âyete, Allah'a yalan iftira edenden daha zâlim kimse yoktur, anlamı vermişlerdir. Bu ise, âyetteki sorunun cevabıdır, ancak âyette cevap belirtilmemiş, soruya cevap olarak da onlar kimse yoktur, demişlerdir. Çünkü âyet soru cümlesidir, cevabını da onlar verdiler. Buna göre **Onu mu bekliyorlar?** "Hel yenzurûne" (هل ينظرون) ifadesi soru cümlesidir, cevabı âyette yer almamaktadır, bunun cevabı da, beklemiyorlar, sözcüğüdür. Tıpkı "Onlar, besbelli ki, kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar!"[671] meâlindeki âyet gibi.

---

669 bk. el-En'âm, 6/93.

670 el-En'âm, 6/21.

671 Yâsîn, 36/49.

265 **[§]"(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabb'inin gelmesini ya da Rabb'inden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar?** *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu âyet-i kerîme sanki inatçılar, bütün gayretleri karşı çıkmak ve inatla direnmek olan insanlar hakkında gelmiş gibidir. Resûlullah'ın (s.a.) o kâfirlerden ümidini kesmesi anlamı taşımaktadır. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.) onların imân etmelerini çok arzu ediyor ve onlara karşı büyük bir şefkat besliyordu. Onların iman etmelerini o derece arzu ediyor ve onlara öyle bir şefkat duyuyordu ki, neredeyse üzüntüden kendisini helâk edecekti, şu âyette buyurduğu gibi: "Onlar için üzülerek kendini helâk etme"[672]. "İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!"[673] İşte buna benzer âyetlerde Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'in (s.a.) artık onların iman edecekleri ve İslâm'a girecekleri arzusunu duymaması için, içinde taşıdığı o kâfirlerin iman edecekleri ümidini bitirmiştir. Artık onlara üzülüp kendini helâk etmemesi, aksine onları düşman görmesi, onlara buğzetmesi, onlar için taşıdığı şefkat duygusunu kalbinden çıkarması, onların düşmanlıklarına hazırlıklı olması ve onlardan uzak durması gerekmektedir. Nitekim Hz. İbrâhim de aynı şeyi yapmıştı: "İbrâhim onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine belli olunca ondan uzaklaştı"[674]. Cenâb-ı Hak, Hz. Nuh'a da bunun benzerini söylemişti: "Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başkası artık inanmayacak. Sakın onların yaptıklarına üzülme!"[675] Allah, iman eden kişilerden başkalarının da iman edeceklerine dair Nuh'un (s.a.) içindeki ümidi bitirdiği ve onlara üzülmesini yasakladığı gibi: "Sakın onlar için üzülme!"[676] Ancak Allah'ın, onların iman edeceklerini zikrettiği zaman dilimi müstesnadır, o da meleklerin geldiği ve onlara Allah'ın âyetlerini getirdiği zamandır, nitekim âyette; **İlle de kendilerine meleklerin gelmesini mi bekliyorlar?** buyurmaktadır. Bazıları şöyle dedi: **Meleklerin gelmesi** ibaresinden maksat, melekler lânet okuyarak ve kızgın bir şekilde onların ruhlarını almaya geldikleri zamandır, işte o insanlar ancak o zaman iman ederler, demektir. Bazıları da **İlle de kendilerine meleklerin gelmesi** meâlindeki beyanın kıyâmet günü anlamına geldiğini söyler. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Melekleri görecekleri gün, işte o zaman, günahlara boğulmuş olanlar için hiçbir iyi haber olmayacak ve onlar (meleklere), 'Her şeyden mahrum olduk!' diyecekler"[677].

---

672 Fâtır, 35/8.
673 eş-Şu'arâ, 26/3.
674 et-Tevbe, 9/114.
675 Hûd, 11/36.
676 el-Hicr, 15/88.
677 el-Furkān, 25/22.

[§]**Veya Rabb'inin gelmesini bekliyorlar** meâlindeki cümlede sanki "emir" kelimesi gizlenmiş gibidir, sanki Allah şöyle buyurmuştur: **Veya Rabb'inin** emrinin **gelmesini bekliyorlar.** Nitekim Nahl sûresinde aynen bu şekildedir: "Yahut Rabb'inin emrinin gerçekleşmesini mi bekliyorlar?"[678] Sonra bu âyetteki "emr" (أمر) kelimesinden maksat, Allah'ın azabıdır, nitekim Cenâb-ı Hak, "Emrimiz gelince"[679] yani azabımız gelince buyurmaktadır. Buna göre bu âyette geçen Allah'ın emri, Allah'ın azabı demektir. Tehdit anlamında Allah'a nispet edilenler konusunda kural şudur: Bununla Allah'ın zatı kastedilmez, ancak O'nun intikamı, azabı ve cezası kastedilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor"[680] buyurmakta, ancak bununla kendi zatını değil, cezasını ve azabını kastetmektedir. Başka bir âyette "Kim Allah'a kavuşmayı arzu ederse"[681] buyurmakta, bu sözle de kendi zatına kavuşmayı kastetmemektedir. Diğer bir âyette "Sonunda dönüş Allah'adır"[682] buyurmakta, bir âyette de "Bütün işler Allah'a dönecektir!"[683] buyurmaktadır. Bu anlamda gelen âyetlerin hiçbirinde Allah kendi zatını kastetmemekte, fakat azabını ve cezasını kastetmektedir. Yahut şöyle söyleriz: Allah'a nispet edilen ve yüceltme anlamı kastedilen her şey ile o günün büyüklüğü yahut Allah'ın azabının ve cezasının büyüklüğü kastedilir. 266

Ya da Rabb'inden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Buradaki bazı işaretler lafzı ile Cenâb-ı Hakk'ın aşağıdaki âyetlerde ifade buyurduğu şeylerin kastedilmiş olması muhtemeldir: "Dehşetli cezamızı gördüklerinde, 'Allah'ın birliğine inandık' derler"[684]. "Felâketi vadilerine yönelmiş, ufku kaplayan bir bulut olarak görünce..."[685] "Birisi, hiç kimsenin savamayacağı azabın gelmesini istedi"[686]. Buna benzer âyetlere göre; onlar azabı gözleriyle gördüklerinde iman ederler, [§]ancak o vakit iman etmek kendilerine hiçbir fayda 263
sağlamayacaktır. Burada müfessirlerin söyledikleri şeyin kastedilmiş olması da muhtemeldir, buna göre maksat güneşin batıdan doğması, Deccâl'ın zuhûru ve Dâbbe'nin ortaya çıkmasıdır. Bu konuda Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyur-

678 en-Nahl, 16/33.
679 "Emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik ve üzerlerine sağanak halinde taşlar yağdırdık" (Hûd, 11/82).
680 Âl-i İmrân, 3/28.
681 el-Ankebût, 29/5.
682 Âl-i İmrân, 3/28.
683 el-Bakara, 2/210.
684 el-Mü'min, 40/84.
685 el-Ahkâf, 46/24.
686 el-Meâric, 70/1.

duğu rivayet edilir: "Üç şey ortaya çıktığı zaman, daha önce iman etmemiş olanın veya imanında bir hayır kazanmayanın o sırada iman etmesi kendisine fayda vermez: Deccâl, Dâbbe, ve güneşin batıdan doğması"[687]. Ebû Hureyre (r.a.) şöyle dedi: Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "Şu altı şey gelmeden önce (salih) amellere devam edin: Güneş battığı yerden doğmadan veya duman olayından veya Deccâl'dan veya Dâbbe'den veya herhangi birinize gelen hususi emirden veya umumi emirden önce"[688]. Herhangi birinize gelen hususi emirden maksat, insanın kendi ölümüdür. Umumi emir ile de kıyâmetin kopması kastedilmiştir[689]. İbn Mesûd (r.a.), tövbe, güneş batıdan doğuncaya kadar geçerlidir, dedi ve sonra şunu ekledi: Yaşadığınız her yıl, bir öncekinden daha kötüdür[690]. Buna benzer başka rivayetler de vardır. Eğer bu rivayetler sabit ise, bunlara güvenilmesi gerekir. Hz. Âişe (r.a.) de şöyle dedi: (Kıyâmetin) ilk alâmeti ortaya çıktığında kalemler atılır, hafaza melekleri hapsedilir[691] ve bedenler amellere şahit olurlar[692].

[İmanın Geçersiz Oluşu]

268 [§]**Daha önce inanmamış kimseye, o gün iman etmesi fayda sağlamaz.** Cenâb-ı Hak, öyle bir zamanda iman etmenin kimseye fayda getirmeyeceğini haber vermektedir. Çünkü [birincisi] bu, insanın kendi seçimi ile yaptığı hakiki bir iman değildir, o ancak azabı ve belayı defetme imanıdır. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Dehşetli cezamızı gördüklerinde, 'Allah'ın birliğine inandık' derler"[693]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Onlar geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten

687 Müslim, "Îmân", 249; Ebû Dâvûd, "Tefsir", 7.

688 Müslim, "Fiten", 128; İbn Mâce, "Fiten", 28. Katâde, "umumî emir" lafzını, kıyâmet saati diye açıklar (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 407).

689 İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, "عمّ" md.

690 Abd b. Humeyd ve Taberânî, İbn Mesûd'un (r.a.) şöyle dediğini rivayet ederler: Şu üç alâmet ortaya çıkıncaya kadar âdemoğlunun tövbesi muteberdir: Güneş batıdan doğuncaya yahut Dâbbe ortaya çıkıncaya veyahut Ye'cûc ve Me'cûc zuhur edinceye kadar. Artık ondan sonra yaşadığınız her yıl bir öncekinden daha kötüdür (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 393). Bu rivayeti Heysemî de Ye'cûc ve Me'cûc zuhur edince cümlesine kadar olan kısmını tahric etmiş ve şöyle demiştir: "Bunu Taberânî munkatı' bir senedle tahric etmiştir" (Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, X, 1989).

691 Yani kıyâmet alâmetlerinin iki ortaya çıktığında, meleklere kalemlerini atmaları emredilir ve insanların amellerini yazmaktan vazgeçirilir, çünkü gayb perdesi kaldırılmıştır, imtihanın hikmeti de zâil olmuştur.

692 Bu rivayeti Hz. Âişe'den (r.a.) Abdürrezzâk, İbn Ebû Şeybe, Abd b. Humeyd ve İbnu'l-Münzir tahric etmişlerdir (bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 394).

693 el-Mü'min, 40/84.

yalancıdırlar"[694]. Cenâb-ı Hak burada, onlara tekrar dünyaya gönderilseler bile yine peygamberleri yalanlamak ve Allah'ı inkâr etmek adetlerine döneceklerini haber ermektedir. Dolayısıyla bu, o sırada onların iman etmelerinin, azabı ve belayı def etme imanı ve bir korku imanı olduğuna işaret eder. Bu aynen şu âyet-i kerîmede ifade buyurulan Firavun'un imanına benzemektedir: "Firavun boğulmak üzereyken şöyle dedi: Elhak inandım ki, İsrâiloğulları'nın iman ettiğinden başka tanrı yokmuş! Ben de artık kendini O'na teslim edenlerden biriyim"[695]. Ancak o vakitteki imanı kendisine hiçbir fayda vermemişti, çünkü o şahsî iradesi ve tercihiyle yaptığı hakiki iman değil, kendini helâk olmaktan kurtarma imanıydı. İkincisi, boğulma anı azabın inme anıdır, sözünün istidlâlî bilgiye dayalı bir söz olması için duyu ötesine duyusal âlemle delil getirmeye güç yetiremez. Çünkü "iman ettim" sözü kalbinde benimsediği bir bilgiden değil sadece dilinden çıkmaktadır, dolayısıyla yukarıda da söylediğimiz gibi o vakitteki imanı ona fayda getirmez. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Kötülükleri yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında 'Ben şimdi tövbe ettim' diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur"[696]. Çünkü o, azabı ve cezayı defetme imanıdır. [Üçüncüsü], yahut o vakitteki imanının, içtihat ile ulaştığı bir iman olması için o anda içtihat etmeye güç yetiremez. Bundan dolayı belirttiğimiz gerçekleşmiştir. [Dördüncüsü], veyahut güneşin batıdan doğması, Deccâl'ın ve Dâbbe'nin ortaya çıkması ve belirtilen diğer şiddet, bela ve azap çeşitlerinin görülmesi ve bunların insanı Allah'a iman etmeye mecbur bırakması halindeki iman da muteber değildir, çünkü o irade ve kendi tercihi olan iman değil, mecburi imandır. Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen, güneşin batıdan doğmasından, Deccâl'ın ve Dâbbe'nin ortaya çıkmasından sonra yapılan tövbelerin kabul edilmeyeceğine dair olan haberler, ondan sonra yapılan itâatlerden sevap kazanılamayacağı anlamına
da geliyor gibidir. [§]Ancak insanlar imân ve itâate davet edildiklerinde, sonra 269
onlar da bu davete uyduklarında onların bu tutumlarının kabul edilmemesi uzak bir ihtimaldir. Fakat sözünü ettiğimiz sebeplerden dolayı onların sevap alamamaları, inkâr etmeleri ve ilâhî nimetlere nankörlük etmeleri sebebiyle de ceza görmeleri ihtimal dâhilindedir. Çünkü sevap vermeyi gerekli görmek, lütuf ve ihsan ifadesidir. Hikmette ise, itâatlere sevap vermekle lütfu terk etmek demektir. Çünkü sevap, Cenâb-ı Hak'tan gelen nimetlere karşı O'na şükretmenin karşılığıdır, inkârı cezalandırmak ise hikmetin gereğidir, bundan dolayı mesele bizim dediğimiz gibidir. Ebû Hanîfe'nin (r.a.) şu sözü de bu anlamı teyit

---

694 el-En'âm, 6/28.

695 Yûnus, 10/90.

696 en-Nisâ, 4/18.

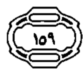
etmektedir: Cinler itâat ettiklerinde kendilerine sevap verilmez, çünkü sevabın gerekli olmasının yolu lütuftur, onlar için âyetlerde böyle bir şey belirtilmemiştir. Ancak onlar küfredip günah işledikleri takdirde, yukarıda nitelediğimiz anlamda kendilerine ceza verilir. Bunları en iyi Allah bilir.

Binaenaleyh, **Daha önce inanmamış kimseye,** azabı, şiddeti ve ilâhî mûcizeleri gördüğü zaman **iman etmesi fayda sağlamaz.**

[İmansızın Yaptığı İyiliklerin Kendisine Faydası Yoktur]

Yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, yani bu iyilik ona fayda sağlamaz, ancak inancı sayesinde iyilik yapmışsa faydasını görür. İman etmediği halde bir iyilik yapmışsa onun faydası yoktur. Azabı ve ilâhî alâmetleri gördüğü zaman iman etmesinin faydası olmadığı gibi, iman etmeden önce yapmış olduğu iyiliğin de faydası olmaz. Denildi ki: **Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabb'inden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz,** meâlindeki âyet, imanını asla irtidat etmeyeceği ve dininden dönmeyeceği kararı ile yapmayan kişinin **İman etmesi fayda sağlamaz** demektir. Şöyle de denilmiştir: **Daha önce inanmamış kimseye, iman etmesi fayda sağlamaz** meâlindeki beyan, iman etmiş olması ona fayda sağlamaz demektir. **Yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye** meâlindeki cümle de, o tasdikinde Allah'a tâzim ve O'nun şanını yüceltme elde etmeyen kişiye imanı fayda vermez, ancak bunlara sahip olursa
250 fayda verir, demektir. [§]Çünkü her nevi tasdik, Allah'ı tâzim ve O'nun şanını yüceltmek anlamına gelmez. Nihayet şöyle de söylenmiştir: **Yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye** meâlindeki beyan, ilâhî mûcizeleri gözleriyle görmeden tasdik etmesine bağlı olarak hayır işlemeyen kişiye fayda vermez anlamına gelir.

De ki: Bekleyin! Şüphesiz biz de beklemekteyiz. Bu cümle tehdit anlamına gelir, yani belirttiğimiz o üç şeyden birini bekleyin! **Şüphesiz biz de beklemekteyiz.** Başka bir âyette de Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "De ki: Bekleyin bakalım, ben de sizinle birlikte beklemekteyim!"[697] Yahut, azabı **Bekleyin,** biz de sizinle birlikte onu **Beklemekteyiz.**

اِنَّ الَّذٖينَ فَرَّقُوا دٖينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فٖى شَيْءٍ اِنَّمَا
اَمْرُهُمْ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

697 et-Tûr, 52/31.

159. "Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir."

Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar[698]. Hz. Âişe (r.a.) ve Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre onlardan biri, bu âyet kâfirler hakkındadır demiş, diğeri de dalâlette olanlar hakkındadır, demiştir[699]. Onların Harûrîler[700] olduğu da söylenmiştir. Şöyle de söylenmiştir: Onlar yahudiler ve hıristiyanlardır[701]. Ancak onların kimler olduğunu biz bilmiyoruz, kim olduklarını bilmeye de ihtiyacımız yoktur. [§]Sonra **Dinlerini böldüler** cümlesi üç anlama gelebi- 271
lir. Biri, hakikat anlamına gelebilir, çünkü bütün din mensupları, kendilerinin Allah'ın dini üzere olduklarına inanırlar, hiç kimse kendisinin Allah'ın dininden başka bir din üzerinde olduğunu söylemez. Görmez misin ki müşrikler bile şöyle diyorlardı: "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[702]. "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız"[703]. Onlar, kendilerinin Allah'ın dini üzere olduklarını söyleseler de hakikatte **Dinlerini bölmüşlerdi,** Allah'ın dininde değildiler. **Dinlerini böldüler** meâlindeki beyanın diğer

---

698 Bu âyetteki (فرقوا) kelimesini yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Nâfi', Âsım, Ebû Amr ve İbn Âmir şeddeli olarak "ferrekû" (فَرَّقُوا) diye okumuşlar, Hamza ve Kisâî ise "fârekû" (فَارَقُوا) diye okumuşlardır (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâat*, 274).

699 Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) Hz. Âişe'ye (r.a.) şöyle demiş: "Ya Âişe! 'Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar' meâlindeki âyetten maksat, bu ümmetin bidat ehli, hevâ ehli ve dalâlet ehli olanlardır. Onların tövbesi yoktur. Ya Âişe! Şüphesiz günah işleyen herkes için tövbe vardır, ancak bidat ehlinin ve hevâ ehlinin tövbesi yoktur. Ben onlardan uzağım, onlar da benden uzaktırlar" (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 402). Heysemî bu hadisi zayıf görmüştür (bk. *Mecma'u'z-zevâid*, I, 188). Ebû Hureyre'nin (r.a.) de, şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Onlar, bu ümmet içindeki insanlardır; bir rivayette de: onlar bu ümmetin bidat ve hevâ ehli olan insanlarıdır, demiştir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 105; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 402).

700 Harûrîler'den maksat Hâricîlerdir. Kûfe civarındaki bir yer olan Harûrâ'ya nispet edilerek bu isim verilmiştir. Çünkü onlar ilk defa orada bir araya gelmişler ve Hz. Ali'ye (r.a.) karşı çıkma kararını orada vermişlerdi. (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "حر" md.).

701 "Katâde (r.a.) şöyle dedi: Onlar yahudilerdir, çünkü onlar puta tapanlarla birlikte müslümanlara karşı birleşmişlerdi. Ebû Hureyre (r.a.) de şöyle dedi: Onlar bu ümmetin dalâlet ehli olanlarıdır, âyet müslümanları farklı iddialardan sakındırmakta, İslâm dini üzerinde birleşmeye ve ülfete davet etmektedir. Hasan-ı Basrî (r.a.) de şöyle dedi: Onlardan maksat bütün müşriklerdir, çünkü onların hepsi bu niteliğe sahiptirler. Hz. Âişe'den (r.a.) de, onlar kâfirlerdir, dediği rivayet edilmiştir. Harûrîler'in kastedildiği de söylenmiştir (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 281b).

702 "Allah'tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, ' sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz' diyorlar" (ez-Zümer, 39/3).

703 Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar" (Yûnus, 10/18).

bir anlamı da şöyle olabilir: Onlar, Cenâb-ı Hak tarafından emrolundukları ve -Allah kendilerine salât ve selâm eylesin- nebîlerin ve resûllerin davet ettiği dini bölüp parçalamışlardı. Bu âyetin başka bir anlamı da şu olabilir: Onlar, nebîlerin ve resûllerin döneminde tabi oldukları dini bilâhare bölüp parçalamışlardı. *En doğrusunu Allah bilir.* Cenâb-ı Hak başka âyetlerde de şöyle buyurmaktadır: "Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler"[704]. "İman ettikten sonra kâfir mi oldunuz?"[705] Halbuki onlar Allah'a iman ediyorlardı.

Gruplara ayrılanlar, yani onlar grup grup, parça parça oldular.

Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur. Bu âyetin tefsirini yapanlardan bazıları, âyete, senin onlarla savaşmana gerek yoktur mânasını verdiler. Sanki Cenâb-ı Hak, belli bir zaman Hz. Peygamber'e (s.a.) onlarla savaşmayı yasaklamış, sonra kendisine izin vermiş, kılıç âyeti bunu neshetmiştir. Bu uzak bir ihtimaldir. **Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur** meâlindeki ilâhî kelâm, senin onların diniyle ilgin yoktur anlamına gelebilir; çünkü onların dini atalarını taklit esasına dayanmakta, senin dinin ise deliller ve kanıtlar dinidir, dolayısıyla senin onlarla, yani onların diniyle hiçbir alâkan yoktur. **Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur** meâlindeki ifadenin, sana onların dini sorulmayacak ve ondan hesaba çekilmeyeceksin anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur"[706]. Yahut o kâfirlerin, Resûlullah'ın (s.a.) kendi dinlerine döneceklerinden ümitlerini kestikleri anlamına gelebilir, nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Bugün, kâfirler dininize karşı (mücadelede) ümitlerini yitirmişlerdir"[707].

372 [§]**Onların işi ancak Allah'a kalmıştır.** Bu beyan, onların hükmü sana ait değil Allah'a aittir, onlar hakkındaki hükmü Allah verecektir anlamına gelebilir. Yahut onlarla savaşmak emri Allah'a aittir, savaşmak için sana izin vermedikçe onlarla savaşamazsın, anlamına da gelebilir. **Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir.** Bu da bir tehdit cümlesidir.

---

704 el-Bakara, 2/89.

705 "Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır; yüzleri kararanlara, iman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!" (denir) (Âl-i İmrân, 3/106).

706 el-En'âm, 6/52.

707 el-Mâide, 5/3.

مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى
اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

160. "Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."

Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse... [Birincisi], bu âyette geçen **Sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır** meâlindeki cümlede kötülüğün karşılığı olan cezanın gerekli olmadığı, **Getirdiğinin on katı vardır** meâlindeki cümlede ise, iyiliğin karşılığı olan mükâfatın gerekli olduğu anlamı vardır. Çünkü Allah, onun için şu vardır buyurmaktadır, bu ise iyiliğin karşılığı olan mükâfatı vermenin gerekli olduğunu ifade eder. Kötülüğün karşılığı olan cezanın gerekli olduğu, "Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür"[708] meâlindeki âyet-i kerîmede ve benzerlerinde belirtilmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi[709] iyiliklere karşılık vermek, güzelliklere ve hayırlara sevap vermek, bir lütuf ve ihsandır. Çünkü Cenâb-ı Hak, herkese pek çok nimetler vermiştir, yapılan bu hayırlar da O'nun verdiği nimetlere bir karşılık ve şükür yerine geçer. Meseleye mükâfatı veren açısından baktığımızda sadece lütuf ve ikramdan bahsedilir. Kötülüğün cezasına gelince, bu hikmetin gereğidir, insanın yaptığı kötülükler Allah'ın verdiği nimetlere nankörlük anlamına gelir, nankörlük de cezayı ve ona uygun bir karşılık vermeyi gerektirir. İkincisi, insandan hayır ve güzellik olarak çıkan fiiller onun yaratılışına, suretine ve güzel konumuna uygun düşen, Allah'ın yaratıp var ettiği gibi düzgün olan davranışlardır; ondan yaratılışına muhalif bir fiil çıkmaz, dolayısıyla ceza görmesini gerektirmez. Kötülüklere gelince, bunlar insanın hilkatine muhalif davranışlardır, insanın yaratılışına ve konumuna uygun düşmeyen şeylerdir, bundan dolayı ona ceza verilmesi gerekir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım"[710].

[§]**Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır.** Bu ilâhî kelâm, 273
sınırlama anlamına gelmez, bu oranda hiç artma ve eksilme yapılamaz demek değildir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* o ancak verilecek olan karşılığı büyük

---

708 en-Nisâ, 4/123.

709 bk. el-En'âm, 6/132.

710 ez-Zâriyât, 51/56.

göstermek ve yüceltmek anlamındadır; çünkü Cenâb-ı Hak, Allah yolunda yapılan her harcamaya yediyüz misline varıncaya kadar fazlasıyla karşılık vereceğini haber vermektedir[711]. Ancak tevhit konusunda getirdiği güzelliklerin sözü edilen bu miktara ulaşması mümkün değildir. Getirmiş olduğu tevhidin, bizzat kendisinin bu sayıya ulaşması veya az olması söz konusu değildir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bu, mükâfatı büyük göstermek veya temsil mânasına gelir[712]. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Genişliği gökle yerin genişliği gibi olan cennet"[713] diye buyurmaktadır. Bunu, yaratılanlar nezdinde gök ve yerden daha geniş bir yer olmadığı için söylemektedir. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Neredeyse gökler çatlayacak, yer ortasından yarılacaktı!"[714] Bunun gibi âyetler, onların Allah hakkında söyledikleri sözün yanlışlık açısından büyüklüğünü göstermek için temsil (örneklendirme) anlamına gelmektedir, yoksa hakikatte yerin yarılması veya göğün çatlaması söz konusu değildir. Söylediğimiz gibi açıklamaya çalıştığımız âyet de bu anlamdadır, sınırlama ve tayin anlamında değildir.

Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin şu kadarı vardır, **Kim de kötülükle gelirse ona** da şu vardır. Cenâb-ı Hak burada, kim iyilik yaparsa ona şu vardır, kim de kötülük yaparsa şu vardır demeyip, iyiliğin ve kötülüğün getirilmesinden söz etmektedir. Bu ifade, insanın hayatını ne ile bitirdi ve ruhu nasıl çekilip alındı ise ona bakılacağı bilinsin diyedir. Allah sanki şöyle demektedir: Hayatını iyilikle tamamlayan ve bu halde iken ruhu çekilip alınan insana şu vardır, çünkü insan bazan iyilik yapar, fakat sonra onu bozan ve geçersiz kılan şirk ve benzeri büyük günahları işleyerek yaptığı iyiliği yok eder. Nitekim Hz.

711 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir" (el-Bakara, 2/261).

712 "Bu ilâhî kelâm, sınırlama anlamına gelmez, bu oranda hiç artma ve eksilme yapılamaz demek değildir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, o ancak Allah'a tâzim ve O'nun şanını yüceltmek anlamındadır. Görülmez mi ki Cenâb-ı Hak, Allah yolunda yapılan her harcamaya yediyüz misline varıncaya kadar fazlasıyla karşılık vereceğini haber vermektedir. Dinin aslı olan tevhit konusunda getirdiği güzelliklerin ise bu miktara ulaşması veya ondan çok az olması caiz değildir, aksine on misli kadardır. Dolayısıyla âyetteki on misli ifadesi bir sınırlama ve oranı belirten hakiki sayı anlamında değildir. O ancak insanların akıllarında durması gereken miktarı büyütmek anlamına gelir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 282b).

713 el-Hadîd, 57/21.

714 "Öyle ki bundan dolayı neredeyse gökler çatlayacak, yer ortasından yarılacak, dağlar yıkılıp çökecek! Çünkü Rahmân'a çocuk yakıştırıyorlar" (Meryem, 19/90-91).

Peygamber'in (s.a.) de, "Ameller son hallerine (havâtîm) göre değerlendirilir"[715] buyurduğu rivayet edilmiştir.

[§]**Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır.** Bazıları şöyle de- 273
diler: **Kim** tevhitten sonra iyilikle gelirse, **ona getirdiğinin on katı vardır** ve **kim de** tevhitten sonra **kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır.** Bazı müfessirler de şöyle dediler: **Kim iyilikle gelirse,** yani tevhitle birlikte yaptığı iyilikle gelirse, **ona getirdiğinin on katı vardır.** Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi bu sınırlayıcı bir rakam değildir, iyiliğin büyük ve Allah katındaki değerini göstermek veya temsil anlamındadır. **Kim de kötülükle gelirse,** yani şirk inancı ile gelirse, **o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır.** Ancak şirk inancına verilen cezanın dengidir, çünkü şirk kötülüklerin en büyüğüdür. Bu âyet-i kerîme, "misl" (مِثْل) (eş, benzer) denilen karşılığın bazan farklı miktarda olabileceğine işaret etmektedir, çünkü âyette iyiliğin sevabı olarak **on misli,** kötülüğün karşılığı olarak da misli kadar denilmektedir. Bu iki örnekten biri, asıl ile aynı nevide ve sevabı verilen amel miktarında değildir. Bazıları da **Kim iyilikle gelirse** meâlindeki cümleye, âhirete tevhit ile gelirse diye, **ona getirdiğinin on katı vardır** meâlindeki cümleye de kat kat sevap vardır diye anlam vermişlerdir. **Kim de kötülükle gelirse,** yani şirk ile gelirse, **o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır,** yani kendisine o büyüklükte bir ceza verilir. Şirkin cezası cehennemdir, çünkü şirk günahların en büyüğü, cehennem de cezaların en büyüğüdür. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Uygun bir karşılıktır"[716], yani yaptıklarına uygun bir karşılıktır.

Onlar haksızlığa uğratılmazlar. Yani hiçbiri haksızlığa uğratılmaz; ne dengiyle cezalandırılması gerekenin cezası arttırılır, ne de fazlasıyla mükâfatlandırılacak olanın mükâfatı belirtilenden az tutulur.

قُلْ اِنَّنِى هَدٰينِى رَبِّى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ
حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦١﴾

161. "De ki: 'Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola, sapasağlam bir dine, Allah'ı bir bilen İbrâhim'in dinine iletti.' O, ortak koşanlardan değildi."

---

715 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 335; Buhârî, "Kader", 5.

716 en-Nebe', 78/26.

De ki: Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Buradaki "hedânî" (هداني) kelimesi, işaret etti, gösterdi anlamına gelir, yani **Rabb'im bana dosdoğru bir yol gösterdi.** Ancak bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyet-i kerîme, Cenâb-ı Hakk'ın lütfunu kendisine hatırlatmak anlamına gelmektedir, yoksa bunu beyan etmek ve ona göstermek anlamına gelmemektedir. Ancak bunun üzerine bir açıklama söz konusu olabilir; Resûlullah (s.a.) hidâyete kılavuzluk yapmakta ve insanlara onun yolunu göstermektedir, buna rağmen Allah kendisine, sen istediğin kişiyi hidâyete erdiremezsin buyurmaktadır: "Kuşkusuz sen istediğini hidâyete erdiremezsin. Fakat Allah dilediğini hidâyete erdirir"[717]. Bu, âyet-i kerîmenin göstermek ve beyan ile değil, hidâyete ulaşmanın ve onu başarmanın Allah'ın ikramı ve lütfu ile olduğu anlamına geldiğini gösterir. Nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Boyun eğmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyor-
227 lar. Onlara şöyle de: Teslim olmanızı bana yapılmış bir iyilik saymayın! [§]Asıl Allah, sizin için iman yolunu açarak size lütufta bulunmuştur"[718]. Eğer âyet yol göstermek ve açıklama yapmak anlamına gelseydi, bunu Hz. Peygamber (s.a.) yapıyordu. Sonra Allah, onların Hz. Peygamber'e (s.a.) değil, Allah'a minnet borcu bulunduğunu haber vermektedir. Dolayısıyla burada kastedilen yol göstermek değil, söylediğimiz gibi bizzat hidâyetin kendisidir.

Sapasağlam[719] bir dine. Denildi ki: Hiç eğriliği büğrülüğü olmayan sapasağlam, dümdüz bir din. Nitekim bir âyet-i kerîme şöyledir: "Allah, kuluna sağlam ve kusursuz kitabı indirmiş, onda hiçbir bozukluğa yer vermemiştir"[720]. Buradaki "ivec" (العوج) kelimesi, hiçbir kusuru olmayan anlamına gelir, Cenâb-ı Hak insanlara hiçbir kusuru olmayan bir kitap gönderdiğini haber vermektedir.

İbrâhim'in dini. Farklı dinlere mensup olanların hepsi de, kendilerinin İbrâhim'in dininde olduklarını iddia etmektedirler. Cenâb-ı Hak haber vermektedir ki İbrâhim'in dini, onların iddia ettikleri din değil, Muhammed aleyhisselâmın getirdiği dindir.

---

717 el-Kasas, 28/56.

718 el-Hucurât, 49/17.

719 On kırâat imamından Âsım, İbn Âmir, Hamza, Kisâî ve Halef bu kelimeyi "kıyemen" (قِيَمًا) diye okumuşlar, Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Câfer ve Yâkub "kayyimen" (قَيِّمًا) diye okumuşlardır (bk. İbnu'l-Cevzî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, II, 267).

720 "Hamd Allah'a mahsustur. (O Allah ki, insanları) kendi tarafından gelecek çetin bir azap ile uyarmak için kuluna sağlam ve kusursuz kitabı indirmiş, onda hiçbir bozukluğa yer vermemiştir" (el-Kehf, 18/1-2).

Hanîf olarak. Denildi ki: Müslüman olarak. Arapça'da "hanef" (الحَنَف) kelimesi meyletmek anlamına gelir, hanîf de Allah'ın dinine meyleden kişi demektir. Cenâb-ı Hak, Hz. İbrâhim'in (s.a.) insanları Allah'ın dinine, babalarının ve atalarının mensup oldukları dine, yani nebîlerin ve resûllerin dinine çağırdığını haber vermektedir. **O, ortak koşanlardan değildi.** Bu cümle ile Allah, Hz. İbrâhim'i (s.a.) şirkten aklamaktadır. **Hanîf olarak** meâlindeki kelimeye, Allah için samimi olarak anlamı da verilmiştir; İbrâhim (s.a.), samimi olarak Allah'ın Rab olduğu ve O'na kulluk etmek gerektiği konusunda, o kâfirlerin yaptıkları gibi Allah'a hiç kimseyi ortak koşmamıştır. İbn Mesûd (r.a.) ve Hafsa'nın mushafında bu beyan, sizin Allah'ı bir bilen İbrâhim'in dini, fıtratı üzere yaratılmış olduğunuz sapasağlam din, şeklindedir. Sapasağlam din anlamına gelen kelime "kayyımen" (قَيِّمًا) diye de "kıyemen" (قِيَمًا) diye de okunmuştur.

Yahut **Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti** meâlindeki cümle, Allah'a şükretmek, kendisine verdiği nimetlere ve en doğru yola iletmek suretiyle lütfedip ikram ettiklerine hamdetmek anlamına da gelir. Buradaki "müstakîm" (مُسْتَقِيم) kelimesinin, hakkı delillerle ayakta tutmak anlamına gelmesi de muhtemeldir. Aynı şekilde **Sapasağlam din** ibaresi de, sağlam olduğu delillerle ve kanıtlarla belli olan din anlamına da gelir. Buna karşılık onların dini, kendi kişisel arzularının ürünü olan dindir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak **Hanîf dini** demektedir.

[§]De ki: Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti. Bu beyanda, "De ki: 258
Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir"[721] meâlindeki ilâhî kelâmda ve "De ki: Ben Allah'tan başka bir Rab mi arayacağım?"[722] meâlindeki âyette Cenâb-ı Hak Hz. Peygamber'e (s.a.) hitap etmekte, ancak bütün yaratılanlar kastedilmektedir. Resûlullah'ın (s.a.) mâruz kaldığı sorgulanmak, kendisinden olur olmaz isteklerde bulunmak gibi sıkıntıların benzerine mâruz kalan insanın bu âyetleri okuması ve bunlarda belirtilen şeyleri düşünmesi gerekir. Şayet bu âyetlerde özel olarak sadece Resûlullah'a (s.a.) hitap edilmiş olsaydı, âyetlerde geçen **De ki** anlamına gelen lafzın olmaması gerekirdi, bunun yerine şöyle yap, böyle yapma denilmesi icabederdi, dünyada birinin başka birine hitap etmesi bu şekildedir, biri diğerine hitap ederken "de ki" dememesi kuraldır. İşte bu da bizim söylediğimizi kanıtlar. "De ki: O Allah'tır, tektir"[723] meâlindeki âyet de böyle-

---

721 el-En'âm, 6/162.

722 el-En'âm, 6/164.

723 el-İhlâs, 112/1.

dir. Allah'ın sıfatlarının nitelenmesini isteyen insanın, O'nu İhlâs sûresindeki gibi nitelemesi gerekir. Resûlullah (s.a.) ile diğer yaratılanlar bu hitapta aynı durumdadırlar.

Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti. Bu beyanda Allah'ın doğru yola iletmek suretiyle lütfu belirtilmekte ve vermiş olduğu nimetlerin şükrünü edâ etmesi istenmektedir. "De ki: Benim namazım, (her türlü) ibadetim..."[724] meâlindeki âyet ise, kulluğu samimiyetle sadece Allah'a tahsis etmeyi, hayat ve ölüm de dâhil olmak üzere kendini bütünüyle tamamen O'na teslim etmeyi emretmektedir. "De ki: Ben Allah'tan başka bir Rab mi arayacağım?"[725] meâlindeki âyet ise, Allah'ın bir olduğuna ve O'nun yegâne Rab olduğuna inanmaya davet etmektedir.

Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti meâlindeki âyet, iman konusunda doğru yola ileten ikinci bir kişinin var olduğunu söyleyenlerin iddialarını reddettiği anlamına da gelmektedir. Çünkü Allah insana **Şüphesiz Rabb'im beni doğru yola iletti** demesini emretmektedir, şüphesiz Allah ikinci bir şahsı kabul etmez. Dolayısıyla bu konuda ikinci bir şahsa yer verenin bu iddiası
372 iki anlama gelir: [§]Ya bir şüphe içindedir, ya da Allah'ın lütfettiği nimetleri gizlemektedir. Allah'ın verdiği nimetlere sahip olan herkesin bunu göstermesi ve Resûlullah'ın (s.a.) da emrettiği üzere, verdiği nimetlerden dolayı Allah'a şükretmesi gerekir.

قُلْ اِنَّ صَلَاتٖى وَنُسُكٖى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتٖى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿١٦٢﴾ لَا شَرٖيكَ لَهُۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا۬ اَوَّلُ الْمُسْلِمٖينَ ﴿١٦٣﴾

162. "De ki: Benim namazım, (her türlü) ***ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir."***

163. "O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben müslümanların ilkiyim."

De ki: Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir. Bu âyet-i kerîme iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.) bizzat kendisine bir çağrıyı dile getirmesini emretmek anlamına gelir, yani Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır:

---

[724] el-En'âm, 6/162.

[725] el-En'âm, 6/164.

De ki: Ben namazımı, (her türlü) ibadetimi Allah için yapıyorum, **hayatım ve ölümüm de âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir.** İkincisi, o kâfirler ve günahkârlardan farklı ve onlara karşı olduğu anlamına gelir, yani Allah şöyle buyuruyor: **Ben namazımı** ve kulluğumu Allah için yerine getiriyorum, **hayatım ve ölümüm de Allah içindir.** Ben, sizin kulluğunuzda ve ibadetinizde Allah'a başkalarını ortak kıldığınız gibi kimseyi Allah'a ortak kılmıyorum. *En doğrusunu Allah bilir.*

Namazım meâlindeki sözcüğün işaret ettiği anlam hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları, farz namazlardır, demiş, bazıları da, boyun eğme ve övgü anlamına gelen hudû ve senâ namazıdır demişlerdir. Buna göre ben Allah için hudû ve senâ yaparım, demektir. "Salât" (صلاة) kelimesi sözlükte senâ, yani övgü anlamına da gelir.

İbadetim anlamına gelen "nusukî" (نسكى) kelimesi hakkında da farklı görüşler vardır. Hasan-ı Basrî buna dinim anlamını vermiştir[726]. Nitekim bir âyet-i kerîmede "Biz her ümmete kurban kesmeyi meşrû kıldık"[727], yani bir din yaptık buyurmaktadır. Bu kelimeye 'hac, umre ve başka yerlerde kestiğim kurbanlar Allah içindir' anlamı da verilmiştir. 'Her türlü ibadetim' anlamı da verilmiştir. "Nusuk" (نسك) kelimesi, her çeşit ibadetin ismidir, bundan dolayı her ibadet yapana nâsik denilmiştir[728].

Hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir. Yani ben Allah için yaşıyor ve Allah için ölüyorum. Şahsımda ve kulluğumda hiç kimseyi Allah'a ortak kılmam, aksine her şey Allah içindir. Bu konuda **O'nun ortağı yoktur.**

[S]**Bana sadece bu emrolundu.** Burada takdim tehir olması muhtemeldir. 258
Sanki Allah şöyle buyurmaktadır: De ki: Ben namazımı ve her türlü ibadetimi Allah için yapmakla emrolundum. Yahut bana, namazımı, her türlü ibadetimi ve kulluğumu sadece Allah için yapmam ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamam için kendisine dua etmem ve sadece O'ndan istemem emrolundu.

Ben Müslümanların ilkiyim. Bu beyanın, ben tebliğ etmekle emrolunduğum şeylere boyun eğenlerin ve teslim olanların ilkiyim anlamına gelmesi muhtemeldir. Hz. Peygamber'e (s.a.) kendisine gelen emirleri tebliğ etmesi emredilmişti ve o da, tebliğ etmekle emrolunduğum şeylere ilk teslim olan benim

---

726 Kurtubî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 152.

727 el-Hac, 22/34.

728 bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "نسك" md.

diyordu. Bunun, İslâm olmak için vakit geçirmemek, hemen kabul edip itâat etmek anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyette şöyle buyurmuştur: "Kendilerine gösterdiğimiz her mûcize bir diğerinden daha büyüktü"[729]. Bu ifade, onlardan bazısı daha büyük bazısı daha küçük anlamına gelmez, aksine hepsi büyüktür anlamındadır, son derece büyük olduğu anlamına gelen bir nitelemedir. Buna göre âyet-i kerîme İslâm olmanın vaktini tayin anlamına gelmez, ancak hemen kabul edip itâat etmek mânasına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.* İslâm, kendini ve bütün nesneleri sağlam olarak Allah'a teslim etmek demektir, buna göre âyet, 'ben kendimi sağlam olarak Allah'a teslim ettim' anlamına gelir.

قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغٖي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍۜ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَاۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۚ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فٖيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٤﴾

164. "De ki: 'Allah her şeyin Rabb'i iken ben O'ndan başka bir Rab mi arayacağım?' Herkesin yaptığının sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabb'inizedir ve O, hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir."

De ki: Allah her şeyin Rabb'i iken ben O'ndan başka bir Rab mi arayacağım? Bu âyet-i kerîmeyi iki şekilde anlamak mümkündür. Biri, Allah'tan başka Rab olmadığını bildiğiniz halde **Ben O'ndan başka bir Rab mi arayacağım?** mânasına gelebilir. **Allah** varken O'ndan başka **Bir Rab mı arayacağım?** mânasına da gelebilir; Allah'ın Rab ve ilâh olduğunun izleri, herkeste sağlam ve açık bir şekilde mevcuttur. Sizin beni davet ettiğiniz şeylerde ise Allah'ın rablığını ve O'na kulluğun izlerini görüyorum, bu durumda ben nasıl O'ndan başka Rab edinebilirim?

Herkesin yaptığının sonucu kendisine aittir. Bu ilâhî kelâm da iki şekilde yorumlanabilir. Bu cümle, 'herkes ancak kendi yaptığı kötülüğün karşılığını görür, yani âhirette kimse başkasının sorumluluğunu yüklenmez' anlamına gelebilir. Nitekim Allah **Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez** buyurmuştur. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "(Ey müşrikler!), söz

---

[729] ez-Zuhruf, 43/48.

dinlemezseniz onun (peygamberin) sorumluluğu ona, sizin sorumluluğunuz da size aittir"[730]. **Herkesin yaptığının sonucu kendisine aittir** meâlindeki âyet, eğer insan bırakılsa ve istediğini yapacak olsa herkes yaptığını ancak kendi aleyhine yapmış olur, fakat Allah lütfedip onlardan bazılarına ve kendi aleyhine yaptığı tercihlerine mani oluyor anlamına da gelebilir. Nitekim Yûsuf aleyhisselâm şöyle demişti: [§]"Şüphesiz nefis, Rabb'imin acıyıp koruması dı- 258
şında, daima kötülüğü emreder"[731]. O, Rabb'imin korudukları dışında her nefsin kötülük yapacağını haber vermiştir. Burada gizli bir kelimenin var olması da ihtimal dâhilindedir. Allah sanki şöyle buyurmaktadır: **Herkesin yaptığı** ancak kendi **aleyhine ve** lehinedir. Böyle cümleler Kur'ân-ı Kerîm'de caizdir. Meselâ Cenâb-ı Hak "Âlemlere uyarıcı olsun diye"[732] buyurmaktadır, bu cümle bir millet için uyarıcı olsun, başka bir millet için müjdeci olsun diye, bir halde uyarıcı, başka bir halde müjdeleyici olsun diye anlamına gelir.

Sonunda dönüşünüz Rabb'inizedir ve O, hakkında anlaşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir. Bu bir tehdit cümlesidir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) namaz için tekbir aldığında bu tekbirin peşinden **Benim namazım, (her türlü) ibadetim...** meâlindeki âyeti sonuna kadar okurdu. Hz. Ali'den (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) namaza başlarken tekbir alır ve şu âyetleri okurdu: "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim[733]. De ki: "Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben müslümanların ilkiyim"[734]. Bundan sonra da uzun bir dua okuduğu belirtilmiştir[735]. Hz. Âişe (r.a.) ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) de şöyle söyledikleri rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) namaza başlarken ellerini omuzlarına kadar kaldırır, sonra şöyle derdi: "Allah'ım; her türlü noksanlıktan seni tenzih eder ve ancak sana hamd ederim. Senin ismin pek mübarektir, şânın çok yücedir, senden başka ilâh yoktur"[736]. Ebû Hanîfe (r.h.) farz namazlarda bu duayı okumayı tercih ederdi. Aynı şey Hz. Ömer'den (r.a.) de rivayet edilmiştir, o da namaza kalktığında tekbir alır, sonra bu duayı okurdu: Allah'ım; her türlü

---

730 en-Nûr, 24/54.
731 Yûsuf, 12/53.
732 el-Furkān, 25/1.
733 el-En'âm, 6/79.
734 el-En'âm, 6/162-163.
735 Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 201; Ebû Dâvûd, "Salât", 118-119.
736 Ebû Dâvûd, "Salât", 119-120; Tirmizî, "Salât", 65.

noksanlıktan seni tenzih eder ve ancak sana hamd ederim. Senin ismin pek mübarektir, şânın çok yücedir, senden başka ilâh yoktur. İbn Mesûd'un (r.a.) da namaza başladığında; Allah'ım; her türlü noksanlıktan seni tenzih eder ve
280 ancak sana hamd ederim. [§]Senin ismin pek mübarektir, şânın çok yücedir, senden başka ilâh yoktur, diye söylediği rivayet edilmiştir[737]. Ebû Yûsuf da bu sözleri söylemeyi ve Hz. Ali'den (r.a.) rivayet edilen âyetleri okumayı müstahab görürdü, ancak bunu söylemeyi farz saymaz, bundan başka şeylerin söylenmesinde de mahzur görmezdi. Ebû Hanîfe (r.h.) ise farz namazlarda, Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) ve Hz. Âişe'nin (r.a.) Resûlullah'tan (s.a.) rivayet ettikleri, Hz. Ömer'den (r.a.) ve Abdullah b. Mesûd'dan (r.a.) da rivayet edilen sözlere başka bir şeyin ilave edilmesini güzel görmezdi. Nâfile namazlarda ise istediği duaları ve övgü cümlelerini söylemesini uygun görürdü. Hz. Ali'nin (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.) fiili olarak rivayet ettiği şeyin nâfile namazlarda yapılmış olması muhtemeldir.

وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فٖى مَٓا اٰتٰيكُمْ اِنَّ رَبَّكَ سَرٖيعُ الْعِقَابِ وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٦٥﴾

165. "Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz Rabb'inin cezası çok çabuktur; yine O'nun bağışlaması ve rahmeti boldur."

Sizi yeryüzünün halifeleri kılan O'dur. Bu âyetin işaret ettiği anlama dair farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dediler: **Sizi yeryüzünün halifeleri kıldı.** "Sizi" sözüyle Resûlullah'ın (s.a.) ashabı kastediliyor. Allah Teâlâ ashabı daha önce geçen ve peygamberlerini yalanlayan veya tasdik eden insanlara halef kıldı; bunu da insanların, Hz. Peygamber'i (s.a.) yalanlayanların başlarına nelerin geleceğini bilmeleri, dolayısıyla onu yalanlamaktan ve ona muhalefetten sakınmaları ve onları Hz. Peygamber'i (s.a.) tasdike, ona uymaya ve ona itâate özendirmek için; aynı zamanda sakındırmak ve özendirmek konusunda daha

---

[737] Tirmizî şöyle dedi: "Âlimlerin ekserisi, Resûlullah'ın (s.a.) söylediği rivayet edilen "Allahım!; her türlü noksanlıktan seni tenzih eder ve ancak sana hamd ederim. Senin ismin pek mübarektir, şanın çok yücedir, senden başka ilâh yoktur" duasını benimsemişlerdir. Hz. Ömer'den (r.a.) ve Abdullah b. Mesûd'dan (r.a.) da böyle rivayet edilmiştir. Tâbiilerin ve diğer âlimlerin ekserisi de buna göre amel etmişlerdir" (Tirmizî, "Salât", 65).

önce geçen milletlerden ibret almaları için, daha önce geçenleri örnek almak ve onlardan ibret alarak Hz. Peygamber'e (s.a.) nasıl yaklaşacaklarını, ona güzel davranmaları, saygı göstermeleri ve onu tasdik etmeleri gerektiğini bilip, ona kötü muamele etmekten ve onu yalanlamaktan sakınmaları için yaptı. Bazıları ise şöyle dediler: **Sizi yeryüzünün halifeleri kıldı.** Yani bütün insanları var olmakta ve yaşam şartlarında birbirlerine halef kıldı: Hayatta ve ölümde, zenginlikte ve fakirlikte, sağlıkta ve hastalıkta, izzette ve zillette, her şeyde, gençlikte ve yaşlılıkta birbirlerine halef kıldı. [§]Bunları da insanlar için ibret 281
olsun diye ve kendilerini yaratanı ve var edeni bilmeleri için yaptı. Şayet bütün insanlar birden yaratılmış olsaydı, kendilerinin hallerini, bir halden başka bir hale nasıl değiştiklerini bilemezlerdi. Bunun için Allah, kendi hallerini ve bir halden başka bir hale nasıl intikal ettiklerini bilmeleri ve hepsini aynı yaratıcının yarattığını anlamaları için insanları tek tek, nesilden nesile devam edecek şekilde ayrı ayrı yarattı. Onlar şayet hep birden yaratılmış olsalardı, nutfe halinden diğer hallere, yani "nutfe"den "alaka"ya, sonra "mudğa"ya, sonra çocukluk haline ve oradan da yaşlılık haline dönüşmenin dayanağını teşkil eden temel bilgileri bilemezlerdi. Aynı şey, zenginlik ve fakirlik, sağlık ve hastalık gibi her türlü durumlar için söz konusudur, insanlar şayet hep aynı durumda olsalardı, bunları bilemezlerdi. Bundan dolayı Allah, söylediğimiz hususlara işaret etmesi için onları birbirlerine halef kıldı. Bu konuda İbn Abbâs'ın (r.a.) beyan ettiği görüş de ihtimal dâhilindedir: İnsanlar, cinlere halef olmuş, onlardan sonra gelmişlerdir[738]. İlk yorum, insanların Hz. Peygamber'e (s.a.) yaklaşımı ve ona güzel davranmaları ile ilgili, ikincisi ise Cenâb-ı Hakk'ın tek Rab olduğunu açıklamakla ilgilidir.

Kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Bu ifade, muhtemelen insanların konumlarıyla ilgilidir. Yaratılışlarıyla ilgili olması da muhtemeldir. Cenâb-ı Hak, insanlardan bazılarına diğerlerinden daha üstün dereceler ve faziletler lütfetmesi ve dünyada bazılarına bazılarından daha üstün imkânlar vermesi, insanların dünyada özendikleri üstün bir şekilde yaratılmış olmak gibi bazılarının bazılarına üstün oldukları faziletleri âhirette kazanmaları ve daha düşük konuma düşmekten kaçmaları içindir. Allah, âhirette üstün dereceler kazanmaya ve dünyada nefret ettikleri şeyleri yapmaktan kaçınmaya özendirmek için böyle yapmıştır.

---

738 "Hani Rabb'in meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti" (el-Bakara, 2/30) meâlindeki âyetin tefsirinde İbn Abbâs'ın (r.a.) bu mânada bir sözü rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 199; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, I, 111).

[Allah'ın İnsanları Denemesi]

Size verdiği şeylerde sizi denemek için. Bu beyanın zenginlik ve fakirlik,
282 çocukluk ve yaşlılık gibi bütün durumlarla ilgili olması muhtemeldir. [§] **Size verdiği şeylerde** meâlindeki ifade ile verdiği nimetlerin kastedilmiş olması ihtimali de vardır. Yani Allah'ın size verdiği nimetlere karşı şükredip etmeyeceğinizi denemek için.

Size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Denildi ki: Allah, zengini zenginliği ile, sağlıklıyı da sağlığı ile imtihan eder. Fakiri fakirlik haliyle, hastayı da hastalık haliyle dener. Denemek her iki açıdan da Cenâb-ı Hak'tandır; ya verdiği nimetlere şükürde bulunmak veya verdiği sıkıntılara karşı sabretmekle imtihan. Bütün bu imtihanlarda da iki yol bulunduğunu açıklamıştır: Hak yol ve bâtıl yol. Allah, her yolun insanı nereye götüreceğini de açıklamıştır; eğer insan hak yola girerse, bu yol kendisini ebedî nimetlere ve sonu gelemeyen mutluluklara götürecektir. Şayet bâtıl yola girerse, bu yol da onu şiddetli azaba ve daimî hüzne götürecektir. Bunu açıkladıktan sonra Allah insanı bu iki yol arasında muhayyer bırakmıştır. İşte denemenin anlamı budur.

Şüphesiz Rabb'inin cezası çok çabuktur. Bazıları şöyle dedi: Bu âyet, azabın çok çabuk geleceğini haber vermektedir, çünkü gelmesi mukadder olan her şey çok yakındır, sanki gelmiş gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'ın emri yerine gelecektir"[739]; "İnsanların hesaba çekilecekleri gün iyice yaklaştı"[740]. "Vakit yaklaştı"[741]. Bu gibi âyetler, sözü edilen şeyin mutlaka geleceğini ifade eder, sanki hemen gelmiş gibidir. Bazıları da şöyle dedi: Bu âyet, Allah'a isyan edenlerin azabının çok şiddetli olacağını haber vermektedir.

O'nun bağışlaması ve rahmeti boldur. Daha önce de belirttiğimiz gibi O'nun müminleri bağışlaması ve onlara rahmeti bol olacaktır. Hamd, âlemlerin Rabb'ine mahsustur. Allah'ın salât ve selâmı da efendimiz Muhammed aleyhisselâma, onun ailesine ve bütün ashabına olsun!

---

739 en-Nahl, 16/1.

740 el-Enbiyâ, 21/1.

741 el-Kamer, 54/1.

A'RÂF SÛRESİ

Bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu söylenmeştir.

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

[§] *1. "Elif-lâm-mîm-sâd."* 283

[Hurûf-i Mukattaa]

Yarattığı varlıkları en iyi bilen, doğru yolu bulmaları için kullarına lütufkâr olan Allah'a hamdolsun. Allah, hikmetiyle, yönetim ve idaresiyle insanları cehâletten ilme, dalâletten hidâyete ulaşmaları için onlara âyetleri ve beyanı gönderdi. Peygamberine de kullarını Allah'ın yoluna hikmetle ve güzel öğütlerle davet etmesini tavsiye etti. Bunun için Muhammed aleyhisselâmı bütün insanlara gönderdi ve ona kitap da verdi. O ümmî Arap peygamberin başka kitaplarda yazılanları bilmediğini, dolayısıyla o kitabın ancak Allah'tan geldiğini Ehl-i Kitab'a ve müşriklere göstermek üzere daha önceki kitaplarda olan şeyleri bu kitaba da koydu; bunu da onlar için en açık delil olsun diye böyle yaptı. Resûlullah'ın (s.a.) peygamber olmadan önce herhangi bir kitabı asla okumadığını ve eliyle de hiç yazı yazmadığını[1], onların şairlerinden olmadığını, soy (ensâb) ilmini ve geçmişle ilgili haberleri bilen biri olmadığını o iki grup da biliyordu. Bu, kesin delil olmakta son noktadır. Allah, insanlar ilâhî kitap olduğunu anlasınlar diye bu Kur'ân'da gayba dair bilgileri haber verdi, farzları belirledi, hükümler koydu, Allah'tan başka herkesi âciz bırakacak deliller ge-
tirdi. [§]Buna rağmen kavmi onu beğenmedi, onu dinlemek bile istemedi, bü- 288
yüklendi; "Bu Kur'ân, şu iki şehirden büyük bir kişiye indirilseydi ya! dediler"[2]. "Bu Kur'ân'a kulak vermeyin, okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız"[3]

---

1 Muhtemelen müellif burada "Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun" (el-Ankebût, 29/48) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

2 ez-Zuhruf, 43/31.

3 Fussılet, 41/26.

dediler. Herşeyi bilen ve her şeyden haberdar olan Allah, onlara tenezzül etmedikleri ve büyüklendikleri taraftan geldi, bu kitaptaki sûrelerin başına onların hiç bilmediği rumuzlar koydu. Bunu duyduklarında, kendilerinin uydurdukları edebî ve şaşırtıcı sözler gibi, onları da Muhammed'in (s.a.) uydurduğunu zannettiler. Kendilerinin beceremedikleri bir şeyi Muhammed'in (s.a.) yapmış olmasından hoşlanmadılar. Bu sözlerden sonra içinde neler olduğunu anlamak için kitabı incelemeye başladılar; kitapta şanlı ve hikmetli sözler, önemli haberler, parlak deliller ve gönüllere şifa veren öğütler buldular. Bunun üzerine onların çoğu İslâm'a girdi, yalnız iki tip insan olduğu yerde kaldı: Önyargılı inatçı ile düşünmeyen cahil mukallit. Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu gösteren şeylerden biri de "Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd" (كهيعص)[4], "Tâ-sîn-mîm" (طسم)[5], **"Elif-lâm-mîm-sâd" (المص)**, "Elif-lâm-mîm-râ" (المر)[6] ve benzeri âyetlerdir. Cenâb-ı Hak, müteakip âyetlere dikkat çekmek için sûreye **"Elif-lâm-mîm-sâd"** (المص) diye başladı.

Bu hurûf-i mukattaanın (birbirinden kopuk harflerin) hitap olması ihtimali vardır. Allah bununla peygamberlerine, sadece onların anlayıp başkalarının anlayamayacağı bir hitapta bulunmaktadır. Tıpkı dünyadaki kralların kendileriyle has adamları arasında sadece onların anlayabileceği ve başkalarının anlayamayacağı birtakım işaretler görüldüğü gibi. Krallarla has adamları
285 arasında sözünü ettiğimiz bu hal, halk arasında bilinen bir durumdur. [§] Buna göre bu hurûf-i mukattaanın, Allah'tan gelen hitaplar olması muhtemeldir. Allah bunlarla peygamberlerine hitap etmektedir; çünkü peygamberler Allah'ın has adamlarıdır ve onlar başkalarının anlayamadıkları şeyleri anlarlar. Onların anlamaları iki şekilde açıklanabilir. [Birincisi], Cenâb-ı Hak onlara haber veriyor[7] ve diyor ki: Ben size şöyle bir âyet indirdiğimde, ondan kastım şudur. [İkincisi], âyetin maksadı ve beyanı, âyetle birlikte gelir ve peygamberler de Allah'ın bildirmesi sayesinde onun dilediği hususu anlarlar, Allah başkalarına göstermediği şeyleri onlara gösterir. Nitekim bir âyette şöyle buyurmaktadır: "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik"[8]. Cenâb-ı Hak peygamberlerine, başkalarına göstermediği ve onlara bildirmediği şeyleri göstermiştir. Bunlar insanlara göre müteşâbihtir, ancak peygamberlere göre müteşâbih değildir.

---

4 Meryem, 19/1.

5 eş-Şu'arâ, 26/1; el-Kasas, 28/1.

6 er-Ra'd, 13/1.

7 "Birincisi, Allah onlara gayr-i metluv bir vahiyle, melekler vasıtasıyla haber veriyor ve diyor ki: ..." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 283b).

8 en-Nisâ, 4/105.

Ferrâ şöyle dedi: Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği "elif" (ا), "bâ" (ب), "te" (ت), "se" (ث) diye alfabenin sonuna kadar dağılmış olan bu hurûf-i mukattaa ile sanki şunu söylemiş olması muhtemeldir: Ben, bu dağılmış harfleri toplayıp ondan bir kitap yaptım[9]. Onları **Elif-lâm-mîm-sâd (المص)**, "Elif-lâm-mîm Allah" (الم الله)"[10], "Elif-lâm-mîm zâlike'l-Kitâb"[11] (الم ذلك الكتاب), "Elif-lâm-mîm-râ" (الر) [12] ve benzeri şekilde indirdim. Bunlardan neyi kastettiğini şüphesiz en iyi Allah bilir. Biz, ilim adamlarının bu konudaki sözlerini anlayabildiğimiz ve aklımızda tutabildiğimiz kadarıyla eserimizin baş tarafında belirtmiştik[13].

كِتَابٌ اُنْزِلَ اِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ ف۪ى صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنْذِرَ بِه۪ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٢﴾

2. "Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın."

[Hz. Peygamber'in İçinin Daralması]

Sonra Cenâb-ı Hak, **Bu sana indirilen bir kitaptır** meâlindeki beyanla söze başlamakta ve buyurmaktadır ki: Bu, kullarını **Kendisiyle uyarman için** Rabb'inden indirilen **bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.** Cenâb-ı Hak buyuruyor ki: Kavmine tebliğ etmek üzere Allah'ın sana farz kıldıklarından, [§]Allah'ın seni müşriklerden uzak durmaya mecbur et- 288
mesinden ve onların Allah'tan başkalarına kulluk etmelerinden dolayı **kalbin** daralmasın. Hz. Peygamber (s.a.), daha önceki peygamberlerin korktukları şeylerin başına gelmesinden korkuyordu, nitekim Hz. Mûsâ (s.a.); "Onların beni öldürmelerinden korkuyorum"[14] demişti. Resûlullah (s.a.), kendi milletini tanıyordu ve onların kendileri gibi olmayan kişileri öldürmeye ne kadar arzulu olduklarını da biliyordu. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "Allah seni insanlardan koruyacaktır"[15] buyurarak onu korkusundan emin kıldı. İnsanların bu âyetlerin Allah'tan geldiğini anlamaları için de bu sûrenin sonunda "Haydi

9 Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, I, 248.
10 Âl-i İmrân, 3/1-2.
11 el-Bakara, 2/1-2.
12 er-Ra'd, 13/1.
13 bk. el-Bakara, 2/1.
14 eş-Şu'arâ, 26/14.
15 el-Mâide, 5/67.

ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!"[16] buyurdu. Bu âyetler, Cenâb-ı Hakk'ın, Resûlü'ne (s.a.) gönderdiği en büyük mûcizelerdendir. Burada insanların kendisine yapmalarından korktuğu kötülükleri asla yapamayacaklarını Allah ona haber veriyordu. Hadislerde rivayet edildiğine göre Cenâb-ı Hak onu kavmine gönderdiğinde, "Ey Rabb'im, o takdirde onlar benim başımı yararlar ve onu bir ekmek kırıntısı haline getirirler"[17] dedi. Allah kendisini bundan da emin kıldı ve tebliğ konusunda **Artık kalbinde bir sıkıntı olmasın** diye buyurdu. Allah'ın sana farz kıldığı kulluk görevleri ve kavminin karşı çıktığı hükümler konusunda için daralmasın! Sonra Cenâb-ı Hak, sözü kitabın nitelemesine getiriyor ve **İnananlara öğüt veren kitap** diye ondan bahsediyor. Allah, o kitabın âyetlerini insanlar okuyup düşünürlerse hakkı bâtıldan ayırmayı bilirler ve kendilerine farz kılınan şeyleri öğrenirler, buyuruyor.

Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın. Denildi ki: Buradaki "harec" (الحرج) kelimesi, göğsün daralması anlamına gelir. Göğüs daralması meâlindeki ifade de çeşitli anlamlara gelir. Küfür ve şirk içinde yetişen o kâfirlere, özellikle kendilerine muhalif olanları öldürmeyi ve helâk etmeyi amaç edinen krallara ve firavunlara kitabı tebliğ etmek durumunda karşılaşacağı tehlikelerden ve zorluklardan dolayı içinin daralması anlamına gelebilir. Yahut onun Allah'tan gelmediğine dair şeytanın gönlüne vesvese vermesi anlamına da gelebilir. Yahut da kendisine onun, öncekilerin efsanelerinden
287 ibaret olduğunu söyleyebilirler, nitekim o kâfirler de öyle söylemişlerdi: [§] "Bu eskilerin masallarından başka bir şey değil"[18]. Sonra **Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın** meâlindeki, yasak koyma anlamına da gelebilir, yani bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın, sana yüklenen bu sorumluluktan dolayı içinde bir darlık olmasın! Bazıları şöyle dediler: **Bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın,** yani onun Allah'tan geldiği konusunda kuşku duymuştu; ısmet sıfatının yasak koymaya engel olmadığını daha önce söylemiştik[19], ısmet

---

16 el-A'râf, 7/195.

17 Bu cümle uzun bir hadisin içinde yer almaktadır. "...Yüce Allah bana, Kureyş'i yakmamı emretti. Ben ise; 'Ey Rabb'im; bu takdirde onlar benim başımı yararlar ve onu bir ekmek kırıntısı haline getirirler' dedim. Bunun üzerine; 'Onlar seni (vatanından) çıkardıkları gibi, sen de onları çıkar! Onlara karşı savaş ki, biz de sana yardım edelim. Sen infakta bulun ki, biz de sana infak edelim. Sen bir ordu gönder ki, biz de onun beş misli bir orduyu gönderelim. Sana itâat edenlerle beraber, isyan edenlere karşı savaş!' buyurdu..." (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 162; Müslim, "Cennet", 63).

18 el-Ahkâf, 46/17.

19 bk. el-En'âm, 6/35.

sıfatının olduğu yerde yasak da olur[20]. Bunun yasaklama anlamına gelmemesi, fakat sen kendini helâk edecek bir sıkıntıyı yüklenme anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sen de onların yüzünden üzülme, tuzak kurmalarından dolayı da canını sıkma"[21]. Başka bir âyette de şöyle buyurdu: "Onlar için üzülerek kendini helâk etme"[22]. Bu âyetler yasaklama anlamında değil, ancak kendini helâk edecek sıkıntıyı yüklenme anlamındadır. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra Cenâb-ı Hak, "Allah seni insanlardan koruyacaktır"[23] meâlindeki âyetle Hz. Peygamber'i (s.a.), o insanların yapacakları her türlü kötülükten emin kılmış, ona güvence vermiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'e (s.a.), senin şeytanın var mı? diye sorulmuş, o da, "vardı, ancak bana yardım edildi ve o da teslim oldu" demiş[24]. İşte bu rivayette de belirtildiği üzere Allah, onu şeytanın vesveselerinden de emin kılmıştır. Daha önce de söylediğimiz gibi Cenâb-ı Hak, bütün bunlardan peygamberini güvende kılmıştır.

Kendisiyle insanları uyarman için. Muhtemeldir ki Allah bununla peygamberine kâfirleri uyarmasını ve müminleri müjdelemesini emretmektedir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmuştur: "Bu, haksızları uyarmak için ve iyi yolda olanlara müjde olarak gelmiş bir kitaptır"[25]. Buna göre bu sûredeki **Uyarman için** meâlindeki ifade, kâfirleri uyarman için anlamındadır. **İnananlara öğüt vermen için,** [§]yani az önce zikrettiğimiz gibi inananları müjdelemek 288
için. Aslında uyarmak da müjdedir, çünkü uyardığın kişi uyarıyı kabul ederse, bu onun için müjde sayılır. **Kendisiyle insanları uyarman için** cümlesi, mu-

20 "Biz, ısmet sıfatının, sınamayı ve yasak koymayı izale etmediğini, aksine konulan yasağın ısmet sıfatını istikrarlı kıldığını daha önce söylemiştik" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 284a).

21 en-Neml, 27/70.

22 Fâtır, 35/8.

23 el-Mâide, 5/67.

24 Abdullah b. Mesûd'dan (r.a.) rivayet edilmiştir: Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Sizin her birinize, mutlaka cinlerden bir arkadaş vekil edilmiştir." Sana da mı yâ Resûlallah? dediler. "Bana da! Ancak ona karşı Allah bana yardım etti de o, müslüman oldu. Artık o bana hayırdan başka bir şeyi emredemiyor" (Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 69). Benzer mânada rivayetler için bk. Tirmizî, "Radâ", 16.

25 el-Ahkāf, 46/12.

vafık ve muhalif herkesi uyarman için anlamına da gelebilir. Nitekim başka bir âyette "Âlemlere uyarıcı olsun diye"[26] buyurmuştur.

اِتَّبِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اَوْلِيَٓاءَۜ قَل۪يلًا مَا تَذَكَّرُونَ ﴿٣﴾

3. "Rabb'inizden size indirilene uyun; O'nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!"

Uyun! Helâl ve haram kılmak konusunda, emir ve yasak koymakta onlara uymayın! Çünkü helâl ve haram kılma işi, yaratılanların yetkisi dâhilinde değildir. **Rabb'inizden size indirilene uyun!** Cenâb-ı Hak müminlere Rab'lerinden indirilene uymasını emretmektedir, kaldı ki peygamberine de Rabb'inden kendisine gönderilene uymasını emretmişti, şöyle buyurmuştu: "Rabb'inden sana vahyolunana uy!"[27] Bunu da Resûlullah'a (s.a.) indirilenin aynı zamanda bütün müminlere gönderildiğini insanlar bilsinler diye emretmektedir. **Rabb'inizden size indirilene uyun** meâlindeki ilâhî kelâm, zikredilen şeyler konusunda, helâl ve haram kılınan, emredilen ve yasaklanan şeyler konusunda size indirilene uyun, anlamına gelir. **O'nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin.** Denildi ki: Bu cümle başka ilâhlar edinmeyin, O'nu bırakıp başka ilâhların helâl ve haram kıldıklarına, emredip yasakladıklarına uymayın, demektir. Yani onlar, Allah'ın kendilerine haram kıldıklarından sakınmalı, helâl kıldıklarını da helâl saymalıdırlar, başka helâller ve haramlar inşa etmemelidirler. Bazı tefsirciler şöyle dediler: Buradaki "evliyâ" (الأولياء) kelimesi, putlar anlamına gelir. Fakat bu kelimenin burada o anlama gelmesi muhtemel değildir, çünkü söylediğimiz gibi onlar helâl ve haram saymak konusunda büyüklerine uyuyorlardı, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah'ı bırakıp da din âlimlerini ve rahiplerini Rab edindiler"[28]. Onlar hakikatte din âlimlerini ve rahiplerini Rab edinmiş değillerdi, ancak onların helâl ve haram kıldıklarına uyuyor ve onların fikirlerini benimseyerek yollarını şaşırıyorlardı. İnsanların helâl ve haram konusunda onlara kuvvetle bağlı olmalarından dolayı Allah kendilerini böyle adlandırmıştır.

---

26 "Âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna Furkān'ı indiren Allah aşkındır, cömerttir" (el-Furkān, 25/1).

27 el-En'âm, 6/106.

28 et-Tevbe, 9/31.

[§]**Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!** Tefsirciler şöyle dediler: Yani öğüt alan müminler ne kadar da azdır! Ancak **Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz** meâlindeki beyan, işin aslını ve başını düşünmüyorsunuz, anlamına da gelebilir, çünkü buradaki hitap o kâfirlere yöneliktir, âyet de onlar hakkında inmiştir[29]. 289

وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا فَجَٓاءَهَا بَاْسُنَا بَيَاتًا اَوْ هُمْ قَٓائِلُونَ ﴿٤﴾

4. "Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi."

Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Tefsirciler şöyle der: Cenâb-ı Hak, **Nice ülkeler var ki onları helâk ettik** diye buyurarak, peygamberleri yalanlamaları yüzünden geçmiş ümmetleri helâk ettiğini söyleyip Hz. Peygamber'i (s.a.) yalanlayan Mekkeliler'i korkutmaktadır; siz ey Mekkeliler!, Allah'ın elçisini yalanladığınız için helâk edilirsiniz, demektedir. Gerçi onlar geçmiş ümmetlerin ancak peygamberleri yalanlamaları yüzünden helâk edildiklerini bilmiyorlardı, şu kadar var ki onların ellerinde bu konuda bilgi kaynağı bir kitap yok idiyse de, kitap sahibi olanların, yani Ehl-i Kitab'ın bilgisine ulaşmaları mümkündü, dolayısıyla bu onlar için de bir delil idi. Nitekim Arap olmayanlar da Arapça inen kitabı anlamıyorlardı, ancak Araplar'a ulaşarak ilâhî kitaptaki bilgiyi öğrenmeleri mümkün olduğu için, Kur'ân onlar için de delildir. Binaenaleyh geçmiş ümmetlerin helâk edildikleri bilgisi onlarda bulunmasa da, Ehl-i Kitap'tan bu bilgiyi almaları mümkün olduğu için, bu bilgi, onlar için de delil sayılır. Bu âyet-i kerîme, Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğinin ispatına da işaret etmektedir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.) geçmiş ümmetlerin peygamberleri yalanlamaları yüzünden helâk edildiklerini haber vermektedir, halbuki Resûlullah (s.a.) onların kitaplarını görmemiş, bu bilgileri onlardan birine giderek de öğrenmemişti, fakat yine de bu durumdan haber veriyordu. Bu gerçek, onun bu bilgiyi Azîz ve Celîl olan Allah'tan aldığını gösterir.

Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Buradaki "be's" (البأس) kelimesi, [§]tedavisi 290
imkânsız ve çok ağır hastalık, yaralanma ve benzeri her türlü felâketin adıdır. O der ki: Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (r.a.) bıçaklandığında kendisine, sana be's yoktur denilmiş, o da cevaben, eğer ölüm varsa bana da be's var demektir

---

29 Bu konudaki diğer görüşler için bk. el-A'râf, 6/10.

ve bu bana gelecektir, demiş[30]. Diğer tefsirciler ise şöyle dediler: "Be's" kelimesi, azap demektir, âyetteki "be'sünâ" (بأسنا) lafzı da azabımız anlamına gelir.

Geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken anlamına gelen "beyâten ev hum kāilûn" (بياتا أو هم قائلون) lafızlarındaki "beyât" (البيات) kelimesi geceleyin demektir[31]. "Kaylûle" (القيلولة) ise gündüz öğle vaktidir. Bu iki zaman dilimi, insanların gaflet vaktidir yahut güven içinde oldukları zamandır. Cenâb-ı Hak, azabının onlara ancak gaflet halinde iken veya güvende olduklarını düşündükleri bir zamanda geldiğini söyleyerek emrinden gafil olmamalarını, azabından da kendilerini güvende görmemelerini söylemektedir.

فَمَا كَانَ دَعْوٰيهُمْ اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَٓا اِلَّٓا اَنْ قَالُٓوا اِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿٥﴾

5. "Azabımız onlara gelip çattığında, 'Biz gerçekten zâlim kişilermişiz!' diye yakınmaktan başka söyleyecekleri söz kalmadı."

Azabımız onlara gelip çattığında onların yakınmaları, yani azabımız gelmeden önce onların sözleri sadece, biz hak yoldayız, demekten ibaretti, başkaları da bâtıl yolda idiler. Ancak azabımız onlara geldiğinde, **Biz gerçekten zâlim kişilermişiz,** diyerek zâlimliklerini itiraf ettiler. Bazıları **Onların yakınmaları** ibaresine, azabın geldiği sıradaki yakınmaları anlamını verirler, o sırada onların **Biz gerçekten zâlim kişilermişiz diye yakınmaktan başka söyleyecekleri söz kalmadı.** Nitekim başka bir âyette Allah şöyle buyurmaktadır: "Dehşetli cezamızı gördüklerinde, 'Allah'ın birliğine inandık' derler"[32].

فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذِينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَلِينَ ﴿٦﴾

6. "Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız."

---

30 Beyhakî, *es-Sünenu'l-kübrâ,* VIII, 48.

31 Beyât kelimesi, gece karanlığında yapılan her nevi iş anlamına gelir. Bu iş onların başına beyât zamanı geldi denilince, gece karanlığında geldiği anlaşılır (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* "بيت" md.).

32 el-Mü'min, 40/84.

[Âhirette İnsanların Sorgulanması]

Cenâb-ı Hak, bu âyet-i kerîmede hem elçilerin ve hem de kendilerine elçi gönderilen insanların hepsinin sorguya çekileceğini ifade buyurmaktadır. Başka bir âyette, "İşte o gün insanlara da cinlere de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır)"[33] buyurmuştur. Diğer bir âyette de, "Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir"[34] diye buyurmaktadır. Ancak Rahmân sûresindeki âyette geçen "İşte o gün kimseye günahı hakkında soru sorulmaz" cümlesi, [§]yaptığı iş ve işlediği günah- 291
la ilgili olarak, 'ne yaptın, ne işledin?' diye sorulmaz demektir, fakat 'neden yaptın?' diye sorulur ve ondan delili istenir: O günahı neden işledin? Neden o işi yaptın? Yahut mahşerde bir yerde sorulur, fakat başka bir yerde sorulmaz. Bazıları buna, kimsenin günahı başkasından sorulmaz, ancak sahibine ve failine sorulur anlamını verdiler. *En doğrusunu Allah bilir ya*, Cenâb-ı Hak burada âhiret şartlarının dünyadakinden farklı olduğunu haber vermektedir. Çünkü dünyada insan çoğu kez başkasının günahından sorguya çekilir, yanında bulunan arkadaşı sorgulanır. Âhirette ise kimse başkasının suçundan sorgulanmaz. Bundan dolayı bu âyet-i kerîme söylediğimiz anlama gelir. Yahut âyetteki "sorulmaz" lafzı, açık ve alenî olarak yaptıkları sorulmaz, ancak gizli ve saklı yaptıkları sorulur anlamına gelir, çünkü melekler insanın açıktan yaptıklarını yazarlar ve onu ortaya koyarlar. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyette "O hiçbir söz söylemez ki yanında çok dikkatli bir gözetleyici olmasın!"[35] buyurmaktadır. Dolayısıyla ikrar etmesi için, gizli yaptıklarından sorulur, ondan sonra sorulmaz.

Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız. Bazı tefsirciler şöyle der: Peygamberlere, ilâhî risâleti ümmetlerine tebliğ edip etmedikleri sorulur, ümmetlerine de peygamberlerin kendilerine risâleti tebliğ edip etmedikleri sorulur. Peygamberlere sorulması şahitlik anlamındadır, nitekim âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: "Siz insanlara şahit olasınız diye"[36]. Yani peygamberin insanlara risâleti tebliğ ettiğine şahit olasınız diye. [§]Bazıları şöyle der: Al- 294
lah, risâleti peygamberlere tebliğ edip etmediklerini meleklere sorar, sonra da meleklerin kendilerine risâleti tebliğ edip etmediklerini peygamberlere sorar.

---

33 er-Rahmân, 55/39.

34 el-Enbiyâ, 21/23.

35 Kāf, 50/18.

36 "İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık" (el-Bakara, 2/143).

Peygamberlere sorulan sorunun, onların verdikleri cevaplarla ilgili olması mümkündür. Ümmetler hakkındaki soru da peygamberlere ne cevap verdikleri ile ilgilidir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara 'Size ne cevap verildi?' diye soracağı gün"[37]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "O gün Allah onlara hitap ederek, 'Peygamberlere ne cevap verdiniz?' diye sorar"[38]. Yahut ümmetin sorgulanması, onların huzurunda gerçeğin ikrarı için ve kendilerine yapılan tebliği inkâr ettikleri içindir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Allah, 'Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlara sen mi Allah'ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin dedin?' buyurduğu zaman"[39]. Bu soru, açıklama yapılmasını istemek anlamında bir sorudur, bunun başka anlamı yoktur. Çünkü Hz. Îsâ'nın (s.a.) onlara böyle bir şey demediğini Allah biliyordu, ancak bunu onlara ikrar ettirmek için, onun kendilerine böyle söylediğini dememeleri için sormuştur. Çünkü onlar Hz. Îsâ'nın (s.a.) kendilerine böyle söylediğini iddia ediyorlardı. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir.

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ ﴿٧﴾

*7. "**Ve onlara** (olup bitenleri) **tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız. Biz** (olup bitenlerden) **uzakta değiliz.**"*

Yani insanların işledikleri amellerden ve yaptıkları şeylerden uzakta değiliz. Ancak söylediğimiz gibi onlara sorulacaktır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onlara (olup bitenleri) tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız. Biz (olup bitenlerden) uzakta değiliz** meâlindeki âyetin, önceki âyette herkese sorulacağını zikrettiği, bu sorunun da gizlenen şeyleri ortaya çıkarmak amacıyla sorulacağı için bazı şeyleri gizlemenin mümkün olduğu zannedilme ihtimalinden dolayı gelmiş gibidir. Dünyada soru sormanın gayesi bilgi almaktır, Cenâb-ı Hak da **Onlara (olup bitenleri) tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız** buyurarak, o sorunun haber ve yardım almak anlamında olmadığını, fakat kınama, açıklama veya şahitlik yapmak anlamına geldiğini haber vermektedir. Buna göre Allah'ın sınaması ve imtihanı, gizli olan şeyleri ortaya çıkarmak için değil, emir ve yasağın takriri anlamındadır, zaten imtihanın dünyadaki anlamı da budur. Yahut insanlardan gizli yapılan şeylerin açıkça ortaya konulması içindir. Bun-

---

[37] el-Mâide, 5/109.

[38] el-Kasas, 28/65.

[39] el-Mâide, 5/116.

dan dolayı yaratılanlar nezdinde imtihan ve sınama olduğu için Allah'ın emir ve yasağına imtihan ve sınama diye isim verilmiştir. Her ne kadar Allah katında böyle bir ihtimal yoksa da insanlar arasında ona böyle isim verilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٨﴾ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَاُولٰٓئِكَ الَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَظْلِمُونَ ﴿٩﴾

[§]*8.* ***"O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir."*** 293

9. "Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır."

[Kıyâmette Amellerin Tartılması]

O gün ölçü-tartı haktır. Artık kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar ... Hasan-ı Basrî şöyle dedi: O gün insan için bir terazi kurulur, onun iki kefesi vardır, iyilikler ve kötülükler orada tartılır. **Kimin tartıları ağır gelirse** cennete girer, **Kimin de tartıları hafif gelirse** cehenneme girer[40]. Diğer tefsirciler şöyle dediler: Âyette geçen "mevâzîn" (الموازين) kelimesi ile bizzat iyilikler ve kötülükler kastedilmiştir. Kimin iyilikleri kötülüklerine galip gelirse cennete girer, kötülükleri iyiliklerine galip gelen de cehenneme girer. Müfessirlerin ekserisi bu görüştedirler. Onların söyledikleri şey bizce ihtimal dâhilinde değildir. Hasan-ı Basrî'nin iki kefesi olan bir terazidir, iyilikler ve kötülükler orada tartılacaktır, şeklindeki görüşü de muhtemel değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak, **Kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir,** buyurmaktadır. Terazinin iki kefesinden biri ağır geldiğinde öbürü hafif kalır, biri hafif olduğunda da öbürü ağır olur. Binaenaleyh o iki kefeden her biri, bir kişi için hem ağır gelir, hem de hafif. Halbuki Cenâb-ı Hak âyet-i kerîmede **Kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, kendilerini ziyana sokanlardır,** buyurmaktadır. Diğer tefsircilerin söyledikleri, "mevâzîn"

40 İbnu'l-Münzir ve Lâlikâî, Abdülmelik b. Ebû Süleyman'dan şöyle rivayet ederler: Hasan-ı Basrî'nin huzurunda mîzandan söz edildiğinde şöyle söyledi: Onun bir dili ve iki kefesi vardır (Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 418).

ile bizzat iyiliklerin ve kötülüklerin kendileri kastedilmiştir, sözleri de muhtemel gözükmemektedir. Çünkü âyet-i kerîme hem müminler, hem de kâfirler hakkındadır; bir müminin yaptığı kötülük onun imanına galip gelemez, bir kâfirin iyilikleri de onun şirkine galip gelemez. Ancak şöyle denilebilir: İnsanın iyilikleri tartılır ve imanından ayrı olarak yaptığı kötülüklerle karşılaştırılır. Aynı şekilde kâfirin kötülükleri de şirkten ayrı olarak iyilikleri ile karşılaştırılır, kâfirlerin dünyada yapmış oldukları iyilikler, dünyada kendilerine verilen nimetlere karşılık sayılır, böylece dünyada onların yaptıkları iyiliklerin karşılığı olarak dünyada kendilerine verilen nimetler gösterilir (ve âhirette ala-
294 cakları bir şey kalmaz). Mümine gelince, onun kusurları görmezden gelinir [§] ve yaptıkları en güzel şekilde kabul edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "İşte cennetlikler arasında olan bu kimselerin, yaptıklarının güzelini kabul ederiz, kötülüklerini de görmezlikten geliriz"[41]. Yahut âyetteki mîzandan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın başka bir âyet-i kerîmede belirtmiş olduğu kitaptır: "Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir... Kime de kitabı arkasından verilirse..."[42] Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Kitabı sağ tarafından verilen kimse der ki: Alın kitabımı okuyun!"[43] "Kitabı sol tarafından verilene gelince o, 'Keşke bana kitabım verilmeseydi de' der"[44]. Bazıları şöyle dedi: Âyetteki tartıdan maksat adalettir, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Biz, adalet terazileri kurarız"[45]. Allah burada terazileri adaletle kurarız demeyip "Adâlet terazileri kurarız" buyurmaktadır. Burada geçen "kıst" (القسط) kelimesi adalet demektir, âyet adaletten haber vermektedir, Cenâb-ı Hak o gün insanlar arasında adaletle hükmedecektir. Bazıları da şöyle dedi: **O gün ölçü-tartı haktır** meâlindeki ilâhî kelâmı, o gün insanlara yaptıklarının karşılığını vermek haktır anlamına gelir; itâat edene karşılık olarak güzellik ve sevap verilecek, kötülük yapana da onun cezası verilecektir ve bu haktır. Bazıları ise, **O gün ölçü-tartı haktır** meâlindeki beyan hakkında şöyle dedi: Yani (dünyadaki) tâat (ın karşılığı), o gün her itâat edenin hakkıdır ve onu hak olarak bulacaktır[46]. Âyet-i kerîmedeki ölçü-tartı ifadesinin, sınır ve

41 el-Ahkâf, 46/16.

42 "Kime de kitabı arkasından verilirse, 'Eyvah!' diye bağıracak ve alevli ateşe girecektir" (el-İnşikāk, 84/7-12).

43 el-Hâkka, 69/19.

44 el-Hâkka, 69/25.

45 el-Enbiyâ, 21/47.

46 "O gün ölçü-tartı haktır, cümlesi hakkında bazıları şöyle dedi: O gün (dünyadaki) tâat (ın karşılığı), her itâat edenin hakkıdır, kimin tâati kabul edilmişse, o tâat o gün hak ve sâbit olacaktır. O gün sabit olmayan ise, boşa giden ve heder olan tâattir, dolayısıyla o tâat değildir. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 285a).

takdir anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Arzda ölçüleri belli her türden ürünler bitirdik"[47]. Yani sınırları ve ölçüleri belli ve belirlenmiş ürünler. Buna göre **O gün ölçü-tartı haktır** cümlesi, o gün her şeyin ölçüsü haktır, kötülüklere ilave yapılmaz, insanların dünyada yaptıkları iyiliklerden de hiçbir şey eksiltilmez. Âyetteki "vezin" (الوزن) ile neyi kastettiğini en iyi Allah bilir.

[§]**Kimin tartıları ağır gelirse, kimin de tartıları hafif gelirse.** Bu be- 395
yan temsilî anlamda bir cümleye benzemektedir, gerçek anlamda terazi ve hafif gelmek anlamında değildir, ancak müminlerin amellerinin büyüklüğünü, kâfirlerin amellerinin de hafifliğini ve yok hükmünde olduğunu tavsif etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak müminlerin amellerini temiz ve sabit kalan bir şeye benzetmekte, devamlı ve istikrarlı olmakla nitelemektedir. Kâfirlerin amellerini de kaybolup giden değersiz bir şeye benzetmekte, amellerini bâtıl olmak ve heba olmakla nitelemekte, şöyle buyurmaktadır: "Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti"[48]. Burada müminlerin amellerini kökü yerde sabit, temiz ve istikrarlı bir ağaca benzetmektedir. Kâfirlerin amellerini de işe yaramayan, yok olup giden kötü bir ağaca benzetmekte, şöyle buyurmaktadır: "Kötü sözün misali de kökü yerden sökülmüş, ayakta duramayan kötü bir ağaçtır"[49]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Güzel yerin bitkisi Rabb'inin izniyle (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz"[50]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "İnkâr edenlerin yapıp ettikleri, susamış kimsenin geniş düzlüklerde görüp su zannettiği serap gibidir; sonunda gelip ona ulaşınca orada bir şey bulamaz"[51]. Bir yerde de şöyle buyurur: "Köpük atılıp gider; insanlara fayda veren şeye gelince, o dünya durdukça durur"[52]. Bunlara benzer başka âyetler de vardır. Bu âyetlerde Cenâb-ı Hak müminlerin amellerini sabit ve istikrarlı bir şekilde varlığını devam ettirmekle tavsif etmekte, kâfirlerin amellerini de yok olup gitmek ve hebâ olmakla nitelemektedir. Buna göre **Kimin tartıları ağır gelirse** meâlindeki ilâhî kelâm, büyük, sabit ve istikrarlı olmak anlamında bir nitelemedir. **Kimin tartıları hafif gelirse** meâlindeki beyan de, bâtıl olmak ve yok olup gitmek anlamında bir nitelemedir, yani onların âhirette yararlanacakları hiçbir hayırları yoktur anlamındadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

47 el-Hicr, 15/19.
48 İbrâhim, 14/24.
49 İbrâhim, 14/26.
50 el-A'râf, 7/58.
51 en-Nûr, 24/39.
52 er-Ra'd, 13/17.

Onlar, kendilerini ziyana sokanlardır meâlindeki âyete tefsirciler, aldandılar, zarara uğradılar anlamını verdiler, mümin olsun kâfir olsun herkesin mutlaka cennette de cehennemde de bir yeri ve arkadaşı vardır; mümin kâfirin cennetteki yerini, kâfir de müminin cehennemdeki yerini alır. İşte bu, kendilerini zarara sokan insanların hüsranıdır. Fakat bu görüş isabetli gözükmemektedir. Cenâb-ı Hak, kâfirin iman etmeyeceğini ve hayatını küfür ile bitireceğini bildiği halde onun için cennette bir yer ve arkadaş ayırması ihtimali yoktur. Onların dünyada ve âhirette görecekleri belirtilen zararın, muhtemelen dünyada sahip oldukları nimetlerin ellerinden gitmesi ve âhiret nimetlerine de ulaşamamış olmalarıdır. İşte dünyada ve âhirette apaçık hüsrana uğramaktan maksat budur.

296 [§]**Âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı** cümlesi hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Buradaki **âyetlerimizi** lafzı, dinimizi yalanlamalarından dolayı anlamına gelir. Ancak **âyetlerimizi** meâlindeki lafız, delillerimizi mânasındadır, **zulmediyorlar** meâlindeki lafız da, onları ait olmadıkları yerlere koyuyorlar demektir. Bundan maksat da, onların zulümlerinden bahseden âyetlerdir, çünkü zulüm bir şeyi ait olmadığı yere koymaktır.

Burada başka bir mesele de şudur: Ömrünü küfür içinde geçiren biri, hayatının sonunda iman ederse, küfür halinde iken işlemiş olduğu büyük günahları bağışlanır, affedilir ve onlardan sorguya çekilmez. Ancak mümin olduğu halde günah işleyen ve hayatını da mümin olarak tamamlayan biri küfrü gerektiren bir şey yapmasa bile işlediği günahlardan sorguya çekilir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bunun iki izahı vardır. Birincisi, kâfir için itâate dair fiillerin bizzat kendileri değil, ancak bu amellerin kabulü söz konusudur. Kâfir müslüman olduğunda Cenâb-ı Hak onun amellerini kabul eder, o sırada onun için kabulden başka bir şey yoktur. Bundan dolayı küfür halinde iken işlediği günahlardan sorguya çekilmez. Mümin ise itâat fiillerinin ve o amellerin bizzat kendilerini yerine getirmekle yükümlüdür ve bu yaptıkları kendisinden kabul edilir. Bundan dolayı o amellerde haddi aşması halinde sorguya çekilir.

İkincisi, kâfir büyük günahlar işledikten sonra müslüman olduğunda imanını zedelemez ve onda bir eksiklik yapmaz, böylece Rabb'ine kâmil bir imanla vardığı için sorguya çekilmez. Mümin ise, büyük günah işlediğinde imanını zedelemiş ve imana muhalif olan, ona uygun düşmeyen işler yaptığı için imanında eksiklik yapmıştır. Bundan dolayı bu ikisi birbirinden farklıdırlar.

وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِى الْاَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا
تَشْكُرُونَ

[§] *10. "Doğrusu sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtala-* 297
rı verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!"

Doğrusu sizi yeryüzüne yerleştirdik. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Âyette geçen "mekkennâküm" (مَكَّنَّاكُمْ) fiili, sizi yeryüzüne mâlik kıldık anlamına gelir. **Orada size geçim vasıtaları verdik,** yani yeryüzünde maişetinizi temin edeceğiniz imkânlar verdik. Cenâb-ı Hak burada, verdiği nimetlere şükretmeleri için insanları yeryüzüne sahip kıldığını ve onlara yararlanacakları nimetler verdiğini ve lütuflarda bulunduğunu hatırlatıyor. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Sizi yeryüzüne yerleştirdik** cümlesi, sizden önce geçenlerin yerlerine sizi halef kıldık anlamına gelir. Cenâb-ı Hak onları öncekilerin yerine halef kılmak ve yeryüzünde maişetlerini temin imkânı sağlamak suretiyle onlara verdiği nimetleri hatırlatıyor, bu nimetlerin önceki milletlerin elinden yok olup gittiği gibi bugün sahip oldukları bu nimetlerin onlardan da yok olup gitmesiyle korkutuyor. Bunu söylemekle Cenâb-ı Hak, yeryüzünü istikrar yurdu, yayılma mekânı, dolaşma ve yaşama alanı kıldığını hatırlatmaktadır ki bunlar insan için mutlak gerekli olan ihtiyaçlardır. Onların hepsi tek olana râcidir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Görmezler mi ki, biz orayı (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışızdır!"[53] Yani Harem'i sizin için güvenli bir yurt yaptık, oralarda dolaşır ve maişetinizi temin edersiniz. "Çevrelerindeki insanlar ise durmadan yerinden koparılıp götürülürler"[54]. Bu âyetlerde Allah onlara verdiği nimetlerin ve lütufların büyüklüğünü hatırlatıyor. Bu, hitabın Mekkeliler'e yapılmış olmasına göredir. Şayet hitap bütün insanlara yapılmışsa, o zaman yeryüzünü insanlar için istikrar yurdu ve gezip dolaşacakları bir mekân kılmak suretiyle onlara olan lütfunu hatırlatmaktadır.

Ne kadar da az şükrediyorsunuz! Bu beyan farklı anlamlara gelir. "Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!"[55] meâlindeki âyet de böyledir. Birincisi, "Onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, mutlaka 'Allah' diyeceklerdir"[56]

---

53 el-Ankebût, 29/67.

54 "Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışızdır!" (el-Ankebût, 29/67).

55 el-A'râf, 7/3.

56 Lukmân, 31/25.

meâlindeki âyette ifade buyurulduğu üzere onlar kendilerini yaratanı kabul ediyorlardı. Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın ulûhiyyetini ikrar ediyorlar, fakat yine de kulluğu başkalarına yapıyorlardı. Bundan dolayı yüce Allah **Ne kadar da az şükrediyorsunuz** diye buyurmaktadır. İkincisi, siz asla Allah'a şükretmiyor ve O'nu hiç anmıyorsunuz anlamına gelir. Üçüncüsü, **Ne kadar da az şükrediyorsunuz** meâlindeki ilâhî kelâm muhtemelen müminlere yöneliktir; çünkü müminler şükrediyorlar, fakat onlar şükretmiyorlardı, yeryüzünde müminlerin sayısı daha az, onlar ise daha çok idiler.

298 [§]Dördüncüsü, kendilerine verilen bütün nimetlerin şükrünü edâ etmeye onların güçleri yetmez, çünkü Allah'ın nimetleri çok fazladır; bir tanesinin bile şükrünü hakkıyla yerine getirmek mümkün değildir, hepsinin şükrü nasıl edâ edilecektir? Bundan dolayı şükür az gelmektedir.

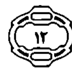
وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ
فَسَجَدُوٓا اِلَّٓا اِبْلٖيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدٖينَ ﴿١١﴾

11. "Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik; sonra da meleklere, 'Âdem'e secde edin' diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı."

Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik. Bu beyan hakkında Hasan-ı Basrî, Cenâb-ı Hak burada özellikle Hz. Âdem'i (s.a.) kastetmektedir, dedi, çünkü âyetin devamında Allah **Sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklere, 'Âdem'e secde edin' diye emrettik** buyurmaktadır. Cenâb-ı Hak Âdem'i yarattıktan sonra meleklere, Âdem'e secde etmelerini emrettiğini haber vermektedir. Şayet âyetteki yaratmadan maksat bizler olsaydık, secdenin de biz yaratıldıktan sonra yapılması gerekirdi, halbuki secde olayı daha önce gerçekleşmişti. Başkaları da şöyle dediler: Burada bütün insanlar kastedilmektedir, çünkü Allah, **Sonra meleklere, 'Âdem'e secde edin' diye emrettik** buyurmaktadır. Eğer **Sizi yarattık; sonra size şekil verdik** meâlindeki beyan özellikle Âdem'i kasdetmiş olsaydı, ikinci defa tekrar Âdem'in adını belirtmezdi, bu da âyet-i kerîmenin Âdem'in bütün neslini kastettiğine işaret eder. Bazıları da şöyle dediler: **Sizi yarattık** ibaresinde Âdem'i (s.a.) kastetmekte, **Sonra size şekil verdik** meâlindeki cümlede de anne rahminde şekil verdiğini belirtmektedir. Hasan-ı Basrî'nin söylediği şeyin doğru olması muhtemeldir. Başka bir ihtimal de şudur: **Sizi yarattık,** yani sizi yaratmayı o asıldan takdir

ettik, o asıldan maksat da Hz. Âdem'dir. Çünkü yaratmak fiili, aynı zamanda takdir etmek anlamına gelir; nitekim "ben onu takdir ettim" anlamına gelmek üzere ben onu yarattım, dersin. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak **Sizi yarattık,** yani sizi o asıldan ve o varlıktan sizi takdir ettik buyurmaktadır. Arkasından **Sonra size şekil verdik, sonra da meleklere, 'Âdem'e secde edin' diye emrettik,** yani **Biz meleklere 'Âdem'e secde edin' diye emretmiştik** buyurmaktadır. Dilde bu türlü ifadeler caizdir. Bazı kelâmcılar şöyle demişlerdir: Nutfe bilkuvve insandır, sonra bilfiil insan haline gelir. Bazıları da şöyle dedi: Nutfe, insan varlığının özüdür, ancak aslımızın ve varlığımızın esası olması itibariyle bizim toprağa ve çamura nispet edilmemiz caizdir.

[§]**İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer al-** 299
madı. Hasan-ı Basrî dedi ki: İblis meleklerden değildi[57]; Cenâb-ı Hak, "O'nun sözünün önüne geçmezler, sadece O'nun emriyle hareket ederler"[58] ve "Orada, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır"[59] meâlindeki âyetlerde, ayrıca buna benzer diğer âyetlerde bütün melekleri itâatle ve kendisine boyun eğmekle nitelemektedir. İblis'ten ise her türlü kötülükten başka bir şey sadır olmamıştır. Hasan-ı Basrî şöyle devam eder: âyetlerde zikredildiği üzere Allah melekleri nurdan, İblis'i ise nârdan (ateşten) yaratmıştır, nâr (ateş), nur ile aynı cevherden değildir. Bu da İblis'in meleklerden olmadığını gösterir. **İblis'in dışındakiler secde ettiler** meâlindeki cümle de buna işaret eder; Kûfeli bir adam müstesna Basralılar (Basriyyûn) şu eve girdiler denildiğinde, buradaki istisna edatı Kûfelilerin (Kûfiyûn) de oraya girdiğine delâlet eder. Buna göre âyetteki istisna edatı, İblis'in de Âdem'e secde etmekle emrolunduğuna işaret eder. Ancak onun meleklerden olup olmadığını bilmeye bizim ihtiyacımız yoktur, bize gereken onun bizim düşmanımız olduğunu bilmemizdir. Bu konuya daha önce temas etmiştik[60].

قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَن۪ي
مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ ط۪ينٍ

57 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 226.
58 el-Enbiyâ, 21/27.
59 et-Tahrîm, 66/6.
60 bk. el-Bakara, 2/34.

12. "Allah buyurdu: 'Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?' (İblis), *'Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın' dedi."*

Denildi ki: **Seni secde etmekten alıkoyan nedir?** (ما منعك الا تسجد) meâlindeki beyan, "Secde etmekten seni alıkoyan nedir?"[61] (ما منعك ان تسجد) anlamındadır. Başka bir âyette de geçtiği üzere buradaki olumsuzluk edâtı olan "lâ" (لا) zâiddir.

[Toprak Ateşten Daha Hayırlıdır]

(İblis), 'Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın' dedi. Ateşten yaratılanın çamurdan yaratılandan daha hayırlı olduğunu Allah'ın düşmanı nereden bilmiştir? Gıdaların yenilebilir hale gelmesi için ateşe ihtiyaç vardır, bu bakımdan ateş çamurdan daha hayırlıdır, denilecek olursa, şöyle cevap verilir: Ateş gıdaların yenilebilir hale gelmesi için
300 ihtiyaç ise, toprak da gıdaların yetişmesi için gereklidir; [§]bir nesneyi vücuda getirmek, onu yenilebilir hale getirmekten daha faydalı ve daha büyük bir iştir. Muhtemelen gıdalar ateşten başka şeylerle de, meselâ güneş ve başka vasıtalarla da yenilebilir hale getirilebilir. Sonra çamur ateşe galip gelir, onu söndürür ve yok eder, fakat ateş çamura galip gelemez, onu yok edemez. Durum böyle olunca, ateşin çamurdan daha faziletli ve daha hayırlı olduğunu söylemek caiz değildir.

[İblis Neden Kâfir Oldu?]

Allah'ın düşmanı İblis'in neden kâfir olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: Allah'ın düşmanı İblis, meleklere secde etme emrini kendi üzerine almadı, bundan dolayı küfre girdi. Başkaları da şöyle dedi: Allah'ın düşmanı, Cenâb-ı Hakk'ın, üstün mertebede olanlara, kendilerinden daha düşük konumda bulunanlara boyun eğip itâat etmelerini emretmesini hikmet olarak görmediği için küfre girdi; o Allah'ın secde emrini olması gereken yere koymadığını -aksine Allah'ın düşmanı Cenâb-ı Hakk'ın emrini ait olmadığı yere koymuştur- düşündüğü için küfre girdi. Diğerleri de şöyle söylediler: Allah'ın düşmanı İblis büyüklenmesi sebebiyle küfre girmiştir, Âdem'e karşı büyüklenmenin başka bir anlamı yoktur[62]. Denildi ki: Kıyas yapmakta ilk hata eden ve sapıtan kişi, Allah'ın lâneti üzerine olsun İblis'tir.

---

61 "Allah, Ey İblis dedi, Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?" (Sâd, 38/75).

62 "...Âdem'e karşı büyüklenmek, Allah'ın emrine karşı büyüklenmek demektir, çünkü O'nun emrini kabul etmemiştir. Allah'a karşı büyüklenmek ise küfürdür" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 286a).

قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ ﴿١٣﴾

13. "Allah, 'Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Artık sen aşağılıklardansın!' buyurdu."

[İblis'in Kovulması]

Allah, 'Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir' buyurdu. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır: Bazıları şöyle dedi: **İn oradan** ibaresi ile, gökten in anlamı kastedilmektedir, çünkü Allah lânet eylesin İblis gökte idi, Cenâb-ı Hak gökyüzünü boyun eğenlerin ve mütevazilerin mekânı ve kaynağı yaptığı için İblis'e oradan inmesini emretmiştir. Onun gökten inip hem boyun eğenlerin ve hem de büyüklük taslayanların hepsine mekân kıldığı yeryüzüne gitmesini emretmiştir, çünkü yeryüzü her iki grubun da mekânı ve kaynağıdır. Bazıları da şöyle dedi: Onlara inme emri, kara parçasından çıkıp denizlerdeki adalara gitmesi için verilmiştir, çünkü yeryüzü orada yaşayanların durduğu mekândır, denizlerdeki adalar ise sürekli korku halinde olmayı göze alarak kimsenin duracağı bir yer değildir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Yeryüzüne onları sarsmasın diye sağlam dağlar yerleştirdik"[63]. Denizler ise sâkinlerini
sallar durur. [§]Oradan inme emrinin, bulunduğundan başka bir şekle girme 301
anlamına gelmesi de mümkündür, böylece ebediyen tanınmaz ve Allah'ın emrini terk edip yasaklarını işlediği için cezası da görülmez. **Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir,** yani o surette veya o yerde büyüklenemezsin, o kadar ki devamlı korku içinde yaşar, asla istikrar bulamazsın. Belirttiğimiz hususların gökyüzünde olması da muhtemeldir.

Çık! Artık sen aşağılıklardansın! Birinin lânetlenmesi, küçülmesi ve aşağılıklardan olması anlamına gelir. Onun gözlerden gaib olması ve hiçbir gözün kendisini görememesi itibariyle veya Allah'ın rahmetinden kovulduğu için küçüklerden ve aşağılıklardan olduğu anlamına gelmesi de mümkündür.

قَالَ اَنْظِرْنٖى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٤﴾ قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرٖينَ ﴿١٥﴾

---

[63] el-Enbiyâ, 21/31.

14. "İblis, 'Bana insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar mühlet ver' dedi."

15. "Allah, 'Haydi, sen mühlet verilenlerdensin' buyurdu."

İblis, 'Bana insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar mühlet ver' dedi. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda da ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: Ölüm acısını tatması için Allah ona kıyâmetin ilk nefhasına (sûra birinci üfleme) kadar mühlet verdi, dünya hayatı âhiret hayatına bitişik değildir. Cenâb-ı Hak bu hususu başka bir âyette şöyle zikretmektedir: "Allah, 'Vakti (katımızda) bilinen bir güne kadar mühlet verilmiş olanlardansın' buyurdu"[64]. Bazıları da şöyle dedi: Allah ona yeniden dirilme gününe kadar mühlet verdi. Âyetten anlaşıldığına göre Cenâb-ı Hak ona insanların tekrar dirilecekleri güne kadar mühlet vermiştir, çünkü o Rabb'inden insanların tekrar dirilecekleri güne kadar kendisine mühlet vermesini istemiş, şöyle demişti: **İblis, 'Bana insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar mühlet ver' dedi. Allah, 'Haydi, sen mühlet verilenlerdensin' buyurdu.** Bu, İblis'in isteğine Cenâb-ı Hakk'ın vermiş olduğu cevaptır. Başka bir âyette geçen bilinen vakit anlamındaki ifade ile de yine o gün kastedilmiştir. Başkaları ise şöyle söyledi: Allah ona mühlet vermiş, ancak sürekli korku ve endişe içinde yaşaması
303 için kendisine vermiş olduğu o mühletin zamanını açıklamamıştır. [§]Görmez misin ki, Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "İki güç birbirini görünce şeytan hemen dönüş yaptı ve 'Şüphesiz benim sizin sorumluluğunuzla ilgim yok' dedi"[65]. Eğer Cenâb-ı Hakk'ın kendisine verdiği mühleti şeytan bilmiş olsaydı, henüz zamanı gelmeden helâk olacağı korkusunu duymazdı. Bu durum, Cenâb-ı Hakk'ın şeytana verdiği mühleti onun bilmediğine işaret eder.

قَالَ فَبِمَٓا اَغْوَيْتَن۪ي لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿١٦﴾

16. "İblis dedi ki: Bundan böyle benim sapmama izin vermene karşılık, ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım."

---

64 el-Hicr, 15/37-38.

65 O vakit şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermiş ve 'Bugün insanlar arasında sizi yenecek kimse yoktur, ben de sizin yanınızdayım' demişti. Ardından iki güç birbirini görünce hemen dönüş yaptı ve 'Şüphesiz benim sizin sorumluluğunuzla ilgim yok, kuşkusuz sizin görmediğinizi görüyorum ve elbette Allah'tan korkuyorum, Allah'ın cezası çetindir' dedi" (el-Enfâl, 8/48).

[Saptırmanın Allah'a Nisbet Edilmesi]

Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Benim sapmama izin vermene karşılık** meâlindeki cümle, beni lânetlediğin için anlamına gelir. Âyette geçen "iğvâ" (الإغواء) kelimesi lânet etmek anlamına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Allah, 'O halde çık oradan, dedi; artık kovuldun!' dedi"[66]. Yani lânet edilenlerden oldun buyurdu. Buna göre **Beni saptırdın** meâlindeki "eğveytenî" (أغويتني) kelimesi, bena lânet ettin anlamına gelir. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: Cenâb-ı Hak, burada "iğvâ"yı yani saptırmayı kendine nispet etmektedir, çünkü onun sebebi kendisine dayanmaktadır, çünkü Âdem'e secde etmeyi ve kendisi için ona boyun eğmeyi Allah emretmişti. Sebebin kendisine dayandığı bu gibi yerlerde fiili Allah'a nispet etmek caizdir. Meselâ bir âyette şöyle buyurmaktadır: "İçlerinden 'Aman bana izin ver, başımı derde sokma!' diyenler de var"[67]. Adam geride kalmak için ondan izin istedi ve yapamayacağım şeyi bana yükleme, başımı derde sokma, dedi[68]. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle devam etti: Başının derde girmesinin sebebi olduğu için bu fiil de ona nispet edilmiştir. İşte yukarıdaki âyet de böyledir. Mûtezile'den bazıları şöyle dediler: "Bimâ eğveytenî" (بما أغويتني) yani **Benim sapmama izin vermene karşılık** anlamındaki cümle, İblis'in sözüdür, ancak o Allah düşmanı yalan söylemiştir, onu Allah saptırmamıştır. Onlara denilir ki: İblis, Allah düşmanı ise ve **Benim sapmama izin verdin** meâlindeki sözünde yalancı ise, o zaman siz Nuh aleyhisselâmın da yalan söylediğini iddia ediyorsunuz demektir, çünkü Hz. Nuh (s.a.), "Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez"[69] demiş, sapkınlığı ve azgınlığı Allah'a nispet etmişti. Bu da göstermektedir ki "iğvâ"yı, yani saptırmayı Allah'a nispet etmekle İblis yalan söylememektedir. [§] Fakat bize göre çeşitli yerlerde belirt- 303
tiğimiz üzere, Cenâb-ı Hak sapıklık ve azgınlık fiilini yarattığı için bu âyette "iğvâ"yı, yani saptırmayı kendine nispet etmektedir. Yoksa onların dediği gibi, onun sebebi kendisine dayandığı için onu kendine nispet etmiş değildir, çünkü saptırmak sebebiyle saptırma fiilinin Allah'a nispet edilmesi caiz olsaydı, onun

---

66 el-Hicr, 15/34.

67 et-Tevbe, 9/49.

68 Rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) Tebük savaşına hazırlandığı bir günde Benî Seleme'nin kardeşi Ced b. Kays'a, "Ey Ced! Rumlar'la savaşabilir misin?" diye sormuş, o da şu cevabı vermişti: Bana izin verir misin ya Resûlallah? Benim başımı derde sokma! Vallahi kadınlara benden daha düşkün bir erkeğin olmadığını kavmim iyi bilir, Rumlar'ın kızlarını görürsem sabredememekten korkarım. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.) ondan vazgeçti ve "Sana izin verdim" buyurdu (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 147-148; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, IV, 213).

69 Hûd, 11/34.

resûllere ve nebîlere nispet edilmesi de caiz olurdu. Çünkü onlar, kavimlerini Allah'ın birliğini kabule davet etmişler ve O'na inanmayı emretmişlerdi, ancak sonra onlar bu hususta peygamberleri yalanlandılar, dolayısıyla sapmalarına o peygamberler sebep olmuşlardır. Böyle bir şeyin doğru olması uzak bir ihtimaldir. Aynı şekilde saptırmak, şayet lânet etmek anlamına gelseydi, her lânet eden kişi, lânet ettiği kişiyi saptırmış olurdu. Bazıları "eğveytenî" (أغويتني) yani **Benim sapmama izin verdin** meâlindeki cümleye, beni terk ettin anlamını verdiler. Bunun açıklaması da söylediğimiz gibi sapıklık ve dalâlet fiillerini Allah'ın yaratmış olmasıdır. Aynı şekilde Allah, sapıklığı ve dalâleti tercih edeceğini bildiği için kâfire yardımda bulunmayı terk etmiştir.

Bundan böyle, ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım. Burada gerçek anlamda yolda oturmak kastedilmemekte, fakat yola girmelerine engel olması yahut **Doğru yolu** karıştırması ve gizlemesi kastedilmektedir. Çünkü yolda oturan biri, insanların o yoldan gitmelerini engeller.

ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ
شَمَٓائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِر۪ينَ ﴿١٧﴾

17. "Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın."

[Şeytan İnsanlara Niçin Önden, Arkadan, Sağdan ve Soldan Sokulur?]

Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından... sokulacağım. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Âyetteki **Önlerinden sokulacağım** meâlindeki sözcük, âhiret cihetiyle sokulurum, ölümden sonra dirilmeyi, cenneti ve cehennemi yalanlamalarını sağlamaya çalışırım demektir. **Arkalarından sokulacağım** meâlindeki sözcük hakkında da şöyle dedi: Dünya hayatı açısından onlara yaklaşırım ve dünyayı onlara süslü gösteririm ve ona kuvvetle sarılmalarına çalışırım. **Sağlarından sokulacağım,** yani iyilikler tarafından yaklaşır ve onları yapmayı geciktirmeye çalışırım. **Sollarından sokulacağım,** yani kötülükler tarafından ona yaklaşırım, kötülük yapmasını emreder ve kötülüğü ona
294 güzel gösteririm[70]. Mücâhid şöyle dedi: **[§]Sonra elbette onlara önlerinden**

[70] Bu mânada İbn Abbâs'tan (r.a.) ve diğerlerinden çeşitli rivayetler gelmiştir, ancak Hasan-ı Basrî'den gelen bu rivayeti kaynaklarda bulamadık (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 136; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 426-427).

sokulacağım meâlindeki beyan, gördükleri yerden onlara yaklaşacağım, **Arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım** meâlindeki beyan da, onlara görmedikleri yerlerden yaklaşacağım anlamına gelir[71]. Denildi ki: **Onlara önlerinden sokulacağım** meâlindeki cümle, Hasan-ı Basrî'nin dediği gibi âhiretleri açısından onlara yaklaşacağım ve kendilerine cennetin, cehennemin ve ölümden sonra dirilmenin olmadığını haber vereceğim, demektir. **Arkalarından sokulacağım**, yani dünya hayatı açısından onlara yaklaşacağım ve orada çocukları için mal toplamalarını emredeceğim, zarara uğramalarıyla onları korkutacağım, dolayısıyla onlar mallarıyla sıla-i rahimi gözetmeyecekler ve malın hakkını vermeyecekler. **Sağlarından sokulacağım**, yani dinleri yönünden onlara yaklaşacağım ve herkesin taptığı şeyi güzel göstereceğim; eğer dalâlette iseler bunu onlar için süsleyeceğim, şayet hidâyette iseler oradan dönünceye kadar kendilerini şüpheye düşürmeye devam edeceğim. **Sollarından sokulacağım**, yani lezzetler ve şehvetler itibariyle onlara yaklaşacağım ve bunları güzel göstereceğim. Bunlar tefsircilerin belirttiği ihtimallerdir. Âyet-i kerîmede ön, arka, sağ ve sol kelimeleri belirtildi, fakat üst ve alt yönleri belirtilmedi. Ön, sağ, sol ve arka sözcüklerinin içine üst ve alt lafızlarının da girmesi ihtimal dâhilindedir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "Kendilerini her yönden kuşatan göğe ve yere bakıp düşünmezler mi? Dilesek onları yerin dibine geçirir veya gökten üzerlerine parçalar düşürürüz"[72]. Burada belirtilen önlerinden kelimesine üstlerinden anlamı, arkalarından kelimesine altlarından anlamı da girer, dolayısıyla her yönden anlamına gelir. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir; âyette belirtilen ve yön bildiren kelimelere üst ve alt yönü de anlam itibariyle girer, dolayısıyla Cenâb-ı Hak sanki her yönden size sokulacak buyurmaktadır. Muhtemeldir ki Cenâb-ı Hak alt ve üst sözcüklerini, rızıkları ve bereketleri engellemeye İblis'in gücünün yetmeyeceği için belirtmemiştir; çünkü yaratılanların rızıkları ve bereketler, gökten yağan yağmur ve yerden çıkan bitkilerle sağlanır, dolayısıyla yağmurun yağmasını ve yerden bitkilerin çıkmasını engellemeye onun gücü yetmez, bunların dışındaki şeylere onun gücü yeter. Yahut İblis insanlara **Önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokularak** meşgul ettiği, lezzetleri ve zevkli şeyleri göstererek onlara özendirdiği için bu sözcükler kullanılmıştır; çünkü insan hoşuna giden bir şeyi gördüğü zaman önden, arkadan, sağdan ve soldan ona tekrar tekrar bakar, [Ş] 305
fakat alt ve üst yönlerden aynı şekilde değildir. Veyahut da İbn Abbâs'ın (r.a.) bu

71 "Onlara önlerinden, arkalarından ve sağlarından sokulacağım" meâlindeki âyet hakkında Mücâhid şöyle dedi: Onlara gördükleri taraftan yaklaşacağım. "Arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım" meâlindeki cümle de görmedikleri yönden onlara sokulacağım demektir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 137).

72 Sebe', 34/9.

âyeti okuduğunda söylemiş olduğu şu açıklamadan dolayı alt ve üst kelimeleri belirtilmemiştir: Allah İblis'in, sizin üstünüzden gelmesini engellemiştir, eğer üstten sokulma imkânını bulsaydı kimse kurtulamazdı, insanların amelleri yukarıya doğru çıkar, Allah'ın rahmeti de yukarıdan aşağıya gelir[73]. Katâde şöyle dedi: Ey Âdemoğlu! Lânetli [İblis] sana her taraftan yaklaşır, ancak seninle Rabb'inin rahmeti arasına giremez, çünkü rahmet sana ancak üstten gelir[74]. Bu cümlenin söylediğimiz gibi şeytanın insana her taraftan sokulacağı anlamında temsilî bir ifade olarak anlaşılması daha uygun gibidir.

Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım. Bu beyan iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, burada ön, arka, sağ ve sol kastedilmemiş, fakat bütün yönler kastedilmiştir, Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmuştur: Şeytan insanlara her taraftan sokulur. İkincisi, Hasan-ı Basrî ve tefsircilerin söyledikleridir: **Önlerinden** meâlindeki sözcük âhireti yalanlamak için anlamına, **Arkalarından** meâlindeki sözcük dünyayı insanlara süslü göstermek için anlamına, **Sağlarından** meâlindeki kelime iyilikleri yapmayı geciktirmek için anlamına, **Sollarından** meâlindeki ifade de kötülükleri insanlara güzel göstermek için mânasına gelir.

Sen onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın. Bu ifade, o Allah düşmanının bir zannından ibarettir, bunu hakikat anlamında söylemiş değildir. Fakat Cenâb-ı Hak, "Gerçek şu ki, İblis onlar hakkındaki tahminini doğrulamış oldu"[75] meâlindeki âyetle onun zannını tasdik etmiştir.

قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْؤُمًا مَدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ اَجْمَعِينَ ﴿١٨﴾

18. "Allah buyurdu: Haydi, yerilmiş ve kovulmuş olarak oradan çık! Andolsun ki, onlardan kim sana uyarsa, sizin hepinizi cehenneme dolduracağım!"

---

73 "Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım" meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Cenâb-ı Hak burada 'üstlerinden' anlamındaki sözcüğü kullanmadı, çünkü rahmet yukarıdan aşağıya inmektedir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 137).

74 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 136.

75 "Gerçek şu ki, İblis onlar hakkındaki tahminini doğrulamış oldu; çünkü inanan bir grup hariç hep ona uymuşlardı" (Sebe', 34/20).

Allah buyurdu: Haydi, oradan çık! Bu âyetteki **Oradan** anlamındaki sözcük ile gökyüzünü kastetmiş olması muhtemeldir, ancak yeryüzünü de kastetmiş olabilir. "Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir"[76] meâlindeki âyetin tefsirinde söylediğimiz gibi, içinde bulunduğu konumdan çıkmasını da kastetmiş olabilir. Cennetten çıkmasını emretti, de denilmiştir.

Yerilmiş ve kovulmuş olarak. Yani kınanmış olarak, bütün yaratılanlar nezdinde kınanmış olarak. [§]**Kovulmuş olarak.** Yani her türlü hayırdan 306
uzaklaştırılmış ve tardedilmiş olarak. Ebû Avsece şöyle dedi: Âyetteki "mez'ûm" (مذءوم) sözcüğü "mezmûm" (مذموم) ile aynı anlama gelir. "Medhûr" (مدحور) da uzaklaştırılmış, tardedilmiş demektir.

Haydi, yerilmiş ve kovulmuş olarak oradan çık! Andolsun ki, onlardan kim sana uyarsa, sizin hepinizi cehenneme dolduracağım! Cenâb-ı Hak burada, cehennemi İblis ile ona uyan ve ona itâat edenlerle dolduracağını haber vermektedir; çünkü onlar ancak Allah'a şirk koşmak ve nankörlük yapmak suretiyle İblis'e uymakta ve ona itâat etmektedirler. Hâricîler **Onlardan kim sana uyarsa** meâlindeki ilâhî kelâmın zâhirine sarılarak, her mâsıyet işleyen ona uymuştur, dolayısıyla ebedî cehennemi hak etmiştir, derler. Mûtezile de şöyle der: Büyük günah işleyen herkes, bu âyetteki tehdit kapsamına girer, çünkü o şeytana uymuştur. Bize göre ise, onların ebedî cehennemde kalmalarına dair âyette bir delil yoktur, çünkü âyet-i kerîme onları, ancak hak dini ve tevhidi reddetme fiilinin hemen peşinden söz konusu etmiştir. Sanki şöyle buyurmaktadır: Hak dini bozmak ve tevhidi reddetmekte **Kim sana uyarsa, sizin hepinizi cehenneme dolduracağım.**

وَيَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٩﴾

19. "(Buyuruldu ki:) ***Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz şeyden yiyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zâlimlerden olursunuz.***"

(Buyuruldu ki:) Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz şeyden yiyin. Burada geçen ve yerleşmek anlamına gelen "sükûn" (سُكون) kelimesi, güven ve emniyet içinde bir yerde karar kılmak demektir. Nitekim "İçinde

---

76 el-A'râf, 7/13.

dinlenesiniz diye geceyi size bahşeden O'dur"[77] meâlindeki âyet-i kerîme de geceleyin güven ve emniyet içinde olmanız için anlamındadır. Cenâb-ı Hak **Sen ve eşin cennette yerleşin** buyurarak, verdiği nimetlerden hiçbir şeyi noksanlaştırmadan onları güven ve emniyet içinde oraya yerleştirdi. Şüphesiz nimetlerin eksilmesinden korku duyulur ve bu korku o nimetlerin tadını kaçırır. Cenâb-ı Hak onları cennete yerleştirince, bütün bunlardan kendilerini emin kıldı. Sonra Allah'ın, kullarını ilk imtihanı ancak nimetleri ve lütufları yoluyla olur, sonra yaptıkları kötülüklere karşı da ceza ve adalet ile olur. Çünkü Âdem'i önce lütuf ve nimetler vermek, melekleri kendisine secde ettirmek, onu cennete yerleştirmek ve nimetlerini bol bol vermek suretiyle lütuf ve nimetle imtihan etmiş, sonra da onu yasaklanmış olduğu ağaca yaklaşması ve ondan alması sonucu işlemiş olduğu günah yüzünden zorluklarla ve çeşitli sıkıntılarla imtihan
307 etmiştir. [§] Söylediğimiz gibi Cenâb-ı Hak'ın kullarını imtihanı önce lütuf ve nimetle, sonra da adaletle ve yaptıkları kötülüklerden dolayı cezalandırmakla olur. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir"[78]. Yüce Allah burada başımıza gelen her musibetin kendi yaptıklarımız yüzünden olduğunu haber vermektedir, her şey kendi yaptıklarımızın cezasıdır. Gerek açıklamaya çalıştığımız bu âyette ve gerek Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilen kıssalarla ilgili diğer âyetlerde Muhammed aleyhisselâmın risâletinin ve nübüvvetinin ispatına dair delil vardır. Çünkü o, bu konuları bilen başka birine gidip öğrenmediği ve bunların yazılı olduğu bir kitaba da bakmadığı halde bunlardan haber vermektedir. Bu durum, onun bu bilgileri yüce Allah'tan aldığına işaret eder.

Tefsirciler Âdem'in ve eşinin yerleştirildiği cennet konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları şöyle dedi: O, âhirette müslümanların gidecekleri, Cenâb-ı Hakk'ın onlara vâdetmiş olduğu cennettir. Bazıları da şöyle der: O, Âdem'i yerleştirmek için Allah'ın gökyüzünde inşa ettiği bir cennettir. Fakat o cennetin ne olduğunu biz bilmiyoruz, onu bilmek bizim için bir ihtiyaç da değildir. Bizim bilmemiz gereken o imtihandır. Yaklaşması Âdem'e yasaklanan ağaç konusunda da ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: O, ilim ağacıdır. Bazıları da, buğday başağıdır, dedi. Biz bu konuda tefsircilerin sözlerini ve görüşlerini aklımızda kaldığı kadarıyla kitabın baş tarafında belirtmiştik[79].

---

77 Yûnus, 10/67.
78 eş-Şûrâ, 42/30.
79 bk. el-Bakara, 2/35.

Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Burada Cenâb-ı Hak, ağaca yaklaşmayı değil, onu tatmayı ve ondan yemeyi kastetmektedir. Görmez misin ki Allah şöyle buyuruyor: "Ağacın meyvesini tattıklarında..."[80] Bu âyet o ağaca yaklaşmanın değil, onu tatmanın ve ondan yemenin kastedildiğine işaret eder. Burada da Allah'tan bir imtihan vardır; imtihan bazan helâl kılmakla, bazan da haram
kılmakla olur. [§]Çünkü Cenâb-ı Hak cennetin bütün nimetlerinden fayda- 306
lanmasına izin vermiş, ancak bir tanesine yaklaşmasına izin vermemişti, işte bu Allah'tan gelen bir imtihandı.

Sonra bir şeyden faydalanmayı yasaklamanın değişik sebepleri vardır. O şey haram olduğu için yasaklanır, bazan başkalarının ona tercih hakkı olması itibariyle yasaklanır, bazan bir hastalığa ve âfete yol açacağı için alınması yasaklanır ve bazan da onun, yapılanlara mükâfat olarak verileceği için yasaklanır. Âhiretten sonra onun için bir mükâfat vakti de yoktur[81].

فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُرِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا
وَقَالَ مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ
اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ﴿٢٠﴾

20. "Derken şeytan, kapalı olan avret yerlerini birbirine göstermek için onlara fısıldayıp kafalarını karıştırdı ve 'Rabb'iniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı' dedi."

---

80 el-A'râf, 7/22.

81 "Sonra bir şeyden faydalanmayı yasaklamanın değişik sebepleri vardır. O şeyin kendisi haram olduğu için yasaklanır, dolayısıyla artık bizzat o şey haramdır. Bazan başkalarının ona tercih hakkı olması sebebiyle yasaklanır, dolayısıyla o şey bizzat kendisi değil başkalarının hakkı olması sebebiyle haramdır. Bazan onu almak hastalığa yol açacağı için yasaklanır, bu hal insanlara zarar vereceği için onlara duyulan şefkatin ifadesi olarak yasaklanmıştır... Bazan yapılanlara karşılığın verildiği âhiret yurdunda bir karşılık hakkı olması itibariyle yasaklanır, şüphesiz dünya yapılanlara karşılığın verildiği bir yurt değildir; meselâ erkeklerin altın, gümüş ve ipek kullanmaları, evlerde altın ve gümüş kaplar kullanmaları böyledir. Binaenaleyh Âdem aleyhisselâma yasak edilmesi, onun âhirette mükâfat olarak verileceği için olmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 287b; Medîne nüshası, vr. 319a).

Şeytan onlara fısıldayıp kafalarını karıştırdı. Şeytan'ın Âdem ile Havva'ya vesvese vermesinin yanı sıra, bunun nasıl ve nereden olduğu konusunda da ihtilaf edilmiştir. Bunu daha önce geçen kıssada anlatmıştık[82]. Hasan-ı Basrî şöyle der: Şeytan onlara dünyadan vesvese vermiştir, yoksa onun cennete girmesi söz konusu değildir. Bazıları da şöyle dedi: Yılanın başından vesvese veriyor, ağzı ile de konuşuyordu.

Kapalı olan avret yerlerini birbirine göstermek için. Burada geçen "mâvuriye" (ما وُري) lafzı, örtülü ve kapalı olmak demektir. "Sev'âtihimâ" (سوءاتهما) kelimesi de avret yerleri anlamına gelir. "Sev'e" (سَوْءَة), sözlükte avret demektir. Bu âyet, bizi yanıltma fırsatını bulamaması için lânetli şeytanın şerrinden sakınmamız gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü o, sürekli olarak Allah'ın kullarına verdiği nimetleri çekip alması için gayret gösterir, Âdem ile Havva'nın
309 örtülü ve kapalı olan **Avret yerlerini açmak için** her çareye başvurmuş, [§] onları nimetlerden ve lezzetlerden uzaklaştırıp zorluk ve sıkıntılara düşürmek için çalışmıştır. Ona, bir insanı bolluk ve nimetler içinde görmekten daha ağır gelen bir şey yoktur.

Rabb'iniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi. Bu hususu da kitabımızın baş tarafında açıklamıştık[83].

Bazıları burada melek olursunuz anlamına gelen kelimeyi "mülk" (مُلْك) kökünden "melikeyni" (ملِكين) diye kral olursunuz anlamına gelecek şekilde okumuşlardır[84]. Buna da şu âyeti delil sayarlar: "Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?"[85] Diğer kırâat imamları ise melek anlamına gelecek şekilde "melekeyni" (ملَكين) diye okumuşlardır. Kitabımızın baş tarafında Hz. Âdem'in melek olmak için o ağacın meyvesinden almayı arzu etmesini de, aklımızda kaldığı kadarıyla açıklamıştık[86].

Âdem ile Havva'nın meleklerden olmakla aldatılmasının bir faydası şudur: İfade edildiği üzere melek bir an bile ibadetten geri durmaz, asla Rabb'ine âsi olmaz ve yaşamak için gerekli olan birtakım külfetlere ihtiyaç duymaz. "Melikeyni" diye iki kral anlamına gelecek şekilde okunursa anlamı şöyle olur: Kral, emri geçerli olan ve ülkesinde sözüne itibar edilen biridir, bu bakım-

82 bk. el-Bakara, 2/35.

83 bk. el-Bakara, 2/36.

84 Bu kırâat İbn Abbâs'tan (r.a.) ve Yahyâ b. Ebû Kesîr'den rivayet edilmiştir, şâz bir kırâattir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 140).

85 Tâhâ, 20/120.

86 bk. el-Bakara, 2/36.

dan kral olmaya arzu duymuşlardır. Yahut da şeytan onları bununla meşgul etmiş, onlara Rab'lerinin yasaklarını unutturmuş ve o ağaçtan almalarını sağlamaya çalışmıştır, nitekim öyle de olmuştur. Âyette zikredilen ebedî yaşamak konusuna gelince, hiç şüphe yok ki yaşamaktan daha zevkli ve daha çok arzu edilen hiçbir şey yoktur. Şöyle denilmesi doğru olabilir: Onlar, o ağaçtan almayı Rab'lerinin kendilerine yasakladığını unutmadılar, fakat Cenâb-ı Hakk'ın "Sonra zâlimlerden olursunuz"[87] anlamındaki buyruğunu unuttular, bundan dolayı o meyveyi aldılar. Şayet "Sonra zâlimlerden olursunuz" meâlindeki buyruğunu hatırlasalardı, almazlardı. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَقَاسَمَهُمَٓا اِنّ۪ي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِح۪ينَۙ ﴿٢١﴾

[§]*21. "Onlara, 'Ben gerçekten sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' diye de* 310
yemin etti."

Hasan-ı Basrî dedi ki: **Onlara yemin etti** meâlindeki cümle, **Ben gerçekten sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim** diyerek onlara vesvese verdi anlamındadır. Hasan-ı Basrî böyle diyerek Hz. Âdem'in (s.a.), onun şeytan olduğunu bildiğine işaret eder. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle der: Âdem'in gönlünde, Rabb'inin almasını yasakladığı o meyvenin bütün meyvelerin en üstünü olduğu kanâati uyandı. Sonra şeytan da ona vesvese vermiş, sonra da "Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?"[88] deyince, lânetlenmiş şeytanın söyledikleri, içinde uyanan duyguya uygun düştü, sonra Âdem başka bir şeyle uğraşırken onu unuttu ve farkında olmadan o meyveyi aldı. Unutmak iki şekilde olur: Bile bile terk ederek unutmak ve yanılarak unutmak. Hz. Âdem'in bile bile terk anlamında unutmuş olması mümkün değildir, o ancak yanılarak unutmuştur. Ebû Bekir el-Esam da bu kanâattedir veya buna benzer bir ifade kullanmıştır.

فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍۚ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا
يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِۜ وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَٓا اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ
تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَاَقُلْ لَكُمَٓا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُب۪ينٌ ﴿٢٢﴾

87 el-A'râf, 7/19.
88 Tâhâ, 20/120.

22. "Böylece ikisini de ayartmış oldu. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rab'leri onlara, 'Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylemedim mi?' diye seslendi."

Böylece ikisini de ayartmış oldu. Ebû Avsece dedi ki: Kılavuzluk etti anlamına gelen "dellâhuma" (دلاهما) kelimesi burada onları götürdü demektir. Falancı bana gurur ipini gösterdi "dellânî fulânun bi-habli gurûr" (دلاني فلان بحبل غرور) denilir, bununla çirkin olan şeyi yapman için onu sana güzel gösterdi anlamı kastedilir[89]. Gaflete düşürmek anlamına gelen "tedliye" (التدلية) fiilinin
311 kökü "ed-delvu" (الدلو) gelir, [§] sevk etmek anlamına gelir, **Onları gurura** sevk etti demektir. Şeytanın Âdem ile Havva'yı yanıltarak çağırması, şu âyetlerde ifade edilmektedir: "Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?"[90] Derken şeytan, kapalı olan avret yerlerini birbirine göstermek için onlara fısıldayıp kafalarını karıştırdı ve "Rabb'iniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı"[91] dedi.

[Âdem ile Havva'nın Avret Yerlerinin Açılması]

Avret yerleri kendilerine göründü.

Şöyle bir soru sorulabilir: Cenâb-ı Hak elbiseyi sadece avret yerleri için değil bütün beden için lütfetmesine rağmen burada neden sadece avret yerlerini belirtti? Âyet-i kerîmede şöyle buyuruyor: "Ey âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık"[92]. Cenâb-ı Hak sıcaktan, soğuktan ve diğer şeylerden korumak için bize avret yerlerimizi ve bedenimizin diğer yerlerini örtecek elbise lütfettiğini söylemesine rağmen burada neden sadece avret yerlerini söz konusu ediyor?

Buna şöyle cevap verilir: Çünkü avret yerlerini açmak hem yaratılış itibariyle, hem aklen çirkindir. Bedenin diğer taraflarını açmak ise yaratılış itibariyle da aklen de çirkin değildir. Bazan insan ihtiyaç duyduğunda bedeninin avret mahalli dışında kalan yerlerini açabilir, ihtiyaç kalmayınca da örter. Avret mahallini ise ancak zaruret halinde açar. Bundan dolayı bedenin diğer yer-

---

[89] "Yani yasaklanmış ağacın meyvesinden almaları için onları ayartarak oraya götürdü. Şöyle de denildi: Onlara o ağaçtan almayı güzel gösterdi..." (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 288a).

[90] Tâhâ, 20/120.

[91] el-A'râf, 7/20.

[92] el-A'râf, 7/26.

lerini söz konusu etmedi. Şöyle de söylenebilir: Örtünmekte farz olan zaruret miktarıdır, vücudun diğer tarafları ise ya güzel görünmek için, ya da sıcaktan, soğuktan ve rahatsızlık verici şeylerden korunmak için elbise ile örter. Bundan dolayı âyette özellikle avret yerlerini zikretmiştir. Ancak vücudun diğer yerleri için büyük bir nimet ve lütuf olarak elbise vermiştir.

[§]Şöyle bir soru sorulabilir: Allah, cinsel ilişki için bazan "lems" (اللمس), 242
yani temas etmek bazan da "ğışyân" (الغشيان) yani ansızın gelmek kelimeleriyle, ihtiyaç giderme mekânı olan helâ için de "ğâit" (الغائط), yani abdest bozmak kelimesiyle kinâye yapmaktadır. Böyle açıkça söylenmesi güzel olmayan her şeyi kinâyeli lafızlarla zikretmektedir. Fakat burada avret hakkında açıkça ayıp yer demektedir, neden?

Buna şöyle cevap verilir: Ayıp yer ve avret kelimelerinin ikisi de kinâyedir. [Birincisi], anlamı sarih olan "ferc" (الفَرْج), yani kadının cinsel organı, "zeker" (الذَّكَر) erkeğin cinsel organı ve "dübür" (الدُّبُر), yani popo kelimelerini kullanmadı. Ayıp yer ise kinâyedir. İkincisi, özellikle ayıp yer demek olan "sev'e" (السوءة) kelimesini belirtmesi, şeytanın, Âdem'le Havva'nın başka taraflarını değil bilhassa avret yerlerinin görünmesini istemesinden dolayıdır. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak, insandan başka hiçbir canlının avret yerinin kapatılmasını emretmemiştir. Bu yüzdendir ki özellikle insan kabirle örtülmektedir. İnsan öldüğü zaman avretinden dolayı defnedilir, diğer canlılardan hiçbiri öldüklerinde defnedilmezler, yaşarken de örtünmezler. Binaenaleyh âyette özellikle ayıp yerinin zikredilmesi, söylediğimiz gibi lânetlenmiş şeytanın, Âdem'le Havva'nın başka taraflarını değil de sadece avret yerlerinin görünmesini kastetmesinden dolayıdır. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Ayıp yerleri kendilerine göründü"[93]. İşte onun maksadı buydu.

Örtmeye başladılar. Ebû Avsece şöyle dedi: Buradaki "tafikâ" (طفقا) kelimesi, başladılar demektir. "Tafiktu ef'alü kezâ" (طَفِقْتُ أفْعَلُ كذا) diye söylediğinde, şöyle yapmaya başladım demiş olursun. "Hasf" (الخصف) kelimesi de mest ve ayakkabı yapıcısı anlamına gelir, burada ise istiâre yapılmıştır. Mücâhid şöyle dedi: "Yahsıfâni" (يخصفان) kelimesi, elbise gibi dikiyorlardı anlamına gelir[94]. Bu kelimenin, örtüyorlardı anlamına geldiği de söylenmiştir. **Cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar.** Ya başkasından utandıkları, ya Allah'tan utandıkları için, ya da her birinin gözü diğerinin avret mahalline çarptığı için yapraklarla örtünmeye başladılar. Bundan dolayı insanın kendi avret mahal-

---

93 el-A'râf, 7/20.

94 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 142.

line bakması da hoş görülmemiştir. Binaenaleyh biz diyoruz ki: Bir insanın yalnız iken de soyunup avret mahallini ortaya çıkarması doğru değildir. Bu
313 konuda Hz. Peygamber'den (s.a.) şu hadîs-i şerîf rivayet edilmiştir: [§]"Allah, kendisinden utanılmaya en layık olandır"[95]. Yahut da her ikisinin avret yerleri açıldığı için birbirlerinden utanmışlardır. Bundan dolayı Ebû Hanîfe (r.h.) erkeğin, karısının avret mahalline bakmasını, kadının da kocasının avret mahalline bakmasını hoş görmemiştir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak (لِيُبْدِيَهُمَا) yani kendilerine görünmesi için demeyip "Şeytan, onların avret yerlerini birbirine göstermek için"[96] anlamına gelecek şekilde "li-yubdiye lehumâ" (لِيُبْدِيَ لَهُمَا) buyurmuştur. Bu ifade, karı-kocanın birbirlerinin avret yerlerine bakmalarının uygun olmadığına işaret eder.

Rab'leri onlara, 'Ben size o ağacı yasaklamadım mı?' diye seslendi. Buradaki **Rab'leri onlara seslendi** meâlindeki cümle, melek vasıtasıyla onlara vahyetti anlamına gelir. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurur: "Ona ruhumuzdan üfledik"[97]. Cenâb-ı Hakk'ın emriyle ona üflendiği halde Allah burada üflemeyi kendi zatına nispet etmektedir. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. Yahut Allah onlara ilham yoluyla bunu söylemiştir, nitekim âyetlerde bu anlamda ifadeler yer almaktadır: "Mûsâ'nın annesine, 'Onu emzir' diye vahyettik"[98]. "Hani annene şunu vahyetmiştik: Onu sandığa koy!"[99] "Ve Rabb'in bal arısına ilham etti"[100]. Bu ve benzeri âyetlerde geçen vahiy kelimesi ilham anlamına gelir.

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَٓا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ
الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾

---

95 Behz b. Hakîm, babası vasıtasıyla dedesinden şöyle rivayet eder: Dedim ki: Ey Allah'ın peygamberi! Avret mahallimizi kime karşı örtüp kime karşı örtmeyelim? Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "Karından veya sahibi bulunduğun câriyenden başka herkesten avretini koru!" Tekrar; Ey Allah'ın Rasûlü! Erkek, erkekle beraber olunca? diye sordum. "Avretini hiç kimsenin görmemesine gücün yetiyorsa, bunu yap!" buyurdu. Yine; Ey Allah'ın elçisi! Peki insan yalnız olunca? diye sorduğumda; "İnsanların, kendisinden utanmalarına en lâyık olan, yüce Allah'tır" buyurdu (Ebû Dâvûd, "Hammâm", 2; Tirmizî, "Edeb", 22). Tirmizî hadisin hasen olduğunu söyledi. Buhârî de muallak olarak rivayet etti (bk. "Gusül", 20).

96 el-A'râf, 7/20.

97 "İmrân kızı Meryem'i de (misal vermiştir): O iffetini çok iyi korumuştu, biz de ona ruhumuzdan üfledik" (et-Tahrîm, 66/12).

98 el-Kasas, 28/7.

99 Tâhâ, 20/38-39.

100 en-Nahl, 16/68.

23. "Dediler ki: Ey Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"

Dediler ki: Ey Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik. Çünkü biz kendimizi zorluklara ve maişet sıkıntılarına soktuk. Zulüm, bir şeyi ait olmadığı yere koymaktır. **Ey Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik** cümlesi hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: [§]Bunlar Hz. Âdem'e (s.a.) Allah'tan ulaşan sözler- 313
dir. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Bunun üzerine Âdem'e Rabb'inden bazı sözler ulaştı (bunlarla tövbe etti); Rabb'i de onun tövbesini kabul buyurdu"[101]. Hz. Nuh (s.a.) da buna benzer şeyler söylemişti: "Nûh dedi ki: Ey Rabb'im! Ben, senden hakkında bilgi sahibi olmadığım bir şeyi istemekten yine sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve esirgemezsen, kaybedenlerden olurum!"[102] Hz. İbrâhim (s.a.) de şöyle demişti: "Rabb'imiz! Hesap kurulacağı gün beni, annemi, babamı ve müminleri bağışla!"[103] Hz. Nuh (s.a.) da bunun benzerini söylemişti: "Rabb'im! Beni, annemi babamı, inanmış olarak evime girenleri bağışla"[104]. Âyetlerin bazısı emir mânasına, bazısı da talep mânasına gelir, ancak bu âyetlerin hepsi, zâhir emir gibi ise de emir mânasına değil, dua ve talep anlamına gelir. Çünkü altta olanın kendisinden yukarıda olana söylediği şeyler emir değil, ancak talep ve ricadır, üstte olanın alttakine söylediği ise emirdir. Krallardan biri, hizmetçilerinden birine bir şey emrettiği veya halkına bir şey söylediğinde, bu emirdir. Fakat hizmetçilerinden biri veya halkı krala bir şey söylese bu emir değil, talep ve rica olur. Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun peygamberlerin Rab'lerine duaları da bu anlamdadır.

Şöyle bir soru sorulabilir: Peygamberler zelle mahiyetinde küçük hataları için Rab'lerinden mağfiret istediler, bu istekleri Cenâb-ı Hak tarafından ya kabul edilmiş, ya da edilmemiştir. Eğer istekleri kabul edilmemişse, bu büyük bir şeydir. Şayet istekleri kabul edilmişse -mağfiret sözlükte örtmek demektir- onların yaptıkları küçük hatalar kıyâmet gününe kadar toplumda nasıl anılacak?

Bu soruya çeşitli açılardan cevap verilebilir: Birincisi, onlar o küçük hataları işlediklerinde, bu onlara çok büyük görünür ve kalpleri, kendilerince büyük olan o şeyle sürekli meşgul olur. Bunun için Allah'tan mağfiret istediklerinde, Cenâb-ı Hak artık onu akıllarına getirmez ve onu insanlara örter; onu

---

101 el-Bakara, 2/37.

102 Hûd, 11/47.

103 İbrâhim, 14/41.

104 Nûh, 71/28.

gizlemesi de tövbelerini kabul edip görmezden gelmesinden sonra gerçekleşir.
313 Şöyle de söylenebilir: [§]Cenâb-ı Hak, bunları açıklayıp ifşa etmekle bu konuda insanları ikaz edip uyarmayı dilemiştir. Allah katında peygamberlerin şanlarının büyüklüğüne ve makamlarının üstünlüğüne rağmen Cenâb-ı Hak onları kayırmadığını, aksine yaptıkları küçük hatalardan dolayı kınayıp azarladığını insanlar bilsinler diye açıklamıştır. Dolayısıyla peygamberler bile bu muameleyi görürlerse, onlardan daha alt konumda olanların aynı muameleyi görmeleri daha çok gereklidir. Yahut Cenâb-ı Hakk'ın hiçbir şeyden gafil olmadığını ve hiçbir şeyin kendisine gizli kalmadığını insanlar bilsinler diye açıklamıştır. Bunları en iyi Allah bilir.

Dediler ki: Ey Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik. "Böylece Âdem Rabb'ine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmıştı"[105]. "Âdem verdiği sözü unuttu; biz onda yeterli bir kararlılık görmedik"[106]. Bu âyetlerde Allah Teâlâ, Hz. Âdem'in (s.a.) Rabb'inin emrini unuttuğunu haber vermektedir. Bazı âlimler şöyle dediler: Cenâb-ı Hakk'ın kendisine yemeyi yasakladığı ağacın meyvesini Âdem unutarak yemişti; onun o ağaçtan yemesi her ne kadar unutarak olsa da, kendisine karşı zulüm ve Rabb'ine karşı da isyan anlamına geliyordu. Sonra Cenâb-ı Hak Muhammed ümmetine lütfederek hataen ve unutarak yaptıklarının ve bir de yapmaya mecbur edildikleri şeylerin sorumluluğunu onlardan kaldırdı[107]. Bazıları da şöyle dedi: Âyette geçen "unuttu" kelimesi, unutmaksızın Rabb'inin emrini terk etti anlamına gelir, bu Cenâb-ı Hakk'ın "Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları kendi hallerine bıraktı"[108] meâlindeki âyetiyle aynı anlama gelir. Bunun nasıl olduğunu bilmiyoruz.

Ulemadan bazıları şöyle dedi: Hata ve unutarak yapılan şeylerin hükmü bu hadisle kaldırılmıştır. Onlara denilir ki: Hata ile adam öldürmek konusunda ne diyorsunuz, onun için diyet ve kefâret ödemek gerekir mi? Bir adamın unutarak veya hata ile başka birinin malını bozsa veya yaksa ne dersiniz? Eğer onlar; tazmin etmesi gerekir, derlerse, o zaman onlara sorulur: Tazmin edilmesini gerekli gördüğünüz halde, hadis hata ve unutma ile yapılan şeylerin hükmünü kaldırmıştır nasıl diyorsunuz? Bazılarına göre bu hadis şöyle anlaşılmalıdır: Bizden önceki ümmetler, hem birbirlerine karşı ve hem de

105 Tâhâ, 20/121.

106 Tâhâ, 20/115.

107 İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Allah benim ümmetimden hatanın, unutmanın ve zorla yaptıkları şeylerin sorumluluğunu kaldırmıştır" (İbn Mâce, "Talak", 16; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XVI, 202).

108 et-Tevbe, 9/67.

Rab'lerine karşı hata ile ve unutarak da olsa yaptıklarından sorguya çekilirlerdi. Bu konuda Cenâb-ı Hak, ümmetler içersinde bize lütfederek bu ümmetten
onun sorumluluğunu kaldırmıştır. [§]İnsanlara verilen zararlar ve tazminatlar 316
konusunda ise, ister hata ile yapılmış olsun, ister kasten, tazmin edilmesi gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Dediler ki: Ey Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik. Bu ilâhî kelâm, Mûtezile'nin görüşüyle çelişmektedir, çünkü onlar diyorlardı ki: Büyük günahlardan sakınıldığı takdirde küçük günahlar bağışlanır. Sonra onlar, nebîlerin ve resûllerin büyük günah işlemekten mâsum olduklarını söylüyorlar. Yukarıda söylediğimiz gibi Âdem'in işlediği zelle, hiç şüphe yok ki küçük günah idi. Sonra Cenâb-ı Hak, **Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!** buyurmaktadır. Bu durumda eğer Âdem'e bundan dolayı azap edilmeyecekse, o zaman sanki şöyle dediğini düşünmek gerekir: Eğer bize haksızlık yapar ve zulmedersen, **Mutlaka ziyan edenlerden oluruz!**

قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ
وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ ﴿٢٤﴾

24. "Allah, 'Birbirinize düşman olmak üzere inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır' buyurdu."

Allah, 'Birbirinize düşman olmak üzere inin' dedi. İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Burada Âdem, Havva, İblis ve yılan kastedilmektedir[109]. Hasan-ı Basrî, maksat Âdem ve şeytanın vesvesesidir, der, çünkü ona göre şeytan gökte değildi, Âdem ve Havva'ya ancak uzaktan vesvese vermişti, âyetteki inme emri de onun vesvesesinden dolayıdır, bundan dolayı bu düşmanlık kıyâmete kadar onun evlatlarında devam etti. Bazıları şöyle dedi: **Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır** meâlindeki cümle, inme emrinin ancak gökten inmek için verildiğine işaret eder, çünkü onlar gökte idiler. Sonra Cenâb-ı Hak **Birbirinize düşman olmak üzere inin** buyuruyor. Buradaki inme emri verildiğinde onlar birlikte değildiler, çünkü İblis Âdem'e
secde etmeyi reddettiğinde inmekle emrolunmuştu, [§]Âdem ile Havva ise ya- 317
saklandıkları meyveyi yediklerinde inmekle emrolunmuşlardı. Sonra Cenâb-ı Hak, inme emrinde onların hepsini topladı; bunu da aynı emir içinde hepsini belirtmenin, emrin ve hükmün gerekliliğinde hepsine işaret etmediği bilinsin diye yapmıştır.

---

109 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 240; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, I, 134.

İnin emri, yukarıdan aşağıya inmek anlamına gelmez; görmez misin ki Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Şehre inin!"[110] Yani oraya gidin. **Düşman olarak**, yani o bizi küfre düşürmeye ve helâk etmeye çalışmasından dolayı bize düşmandır. Bizi helâk etmeye çalışan herkes bizim düşmanımızdır, biz de onun düşmanıyız.

Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır. Denildi ki: Sizin ecelleriniz bitene kadar, İblis'in ise ilk nefhaya kadar. Burada bir zaman tayininden ziyade süreklilik ve istikrar anlamı var gibidir.

قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ ﴿٢٥﴾

25. "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan diriltilip çıkarılacaksınız, dedi."

Denildi ki: Yeryüzünde yaşayacaksınız ve eceliniz sona erdiğinde **Orada öleceksiniz**. Sonra kıyâmette yine **Oradan diriltilip çıkarılacaksınız.**

يَا بَنِي اٰدَمَ قَدْ اَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْاٰتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوٰى ذٰلِكَ خَيْرٌ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٢٦﴾

26. "Ey âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın âyetlerindendir. Umulur ki düşünüp öğüt alırlar."

Ey âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi yarattık. İbn Abbâs (r.a.) ve Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Cenâb-ı Hak, mahrem yerlerini örtecek elbise yapılsın, kendilerini sağlam ayakta tutacak şeyler ve yiyecek temin edilsin diye gökten saf su indirdi[111]. **Size giysi yarattık** anlamındaki cümle, muhtemeldir ki, elbise yapacağınız, yiyecek ve içecek ihtiyacınız için kullanacağınız ve bunları yapmak için bilgi sahibi olacağınız vesileleri ve suyu yarattı, anlamına gelir. Çünkü gökten o suyu indirmeseydi, o konudaki bilgiyi ve vesileleri yaratmasaydı, yaratılanlar o sudan elbise, yiyecek ve içeceğin nasıl temin edileceğini bilemezlerdi. Burada risâletin ispatına da delil vardır; çünkü onlar bunu ancak gökten gelen bir vahiy yoluyla öğrendiler. Yahut **Size mahrem**

---

110 el-Bakara, 2/61.

111 Bu sözü Âlûsî Hasan-ı Basrî'den naklen zikreder (bk. *Rûhu'l-meânî*, VIII, 103).

yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık meâlindeki âyet, [§] 318
sizin için elbise yapacağınız, yiyecek ve içecek hazırlayacağınız şeyleri yarattı, gökten indirmek şeklinde değil, sizin için bunları yarattı, demektir. Nitekim başka âyetlerde Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Kimine binesiniz, kiminden yiyecek elde edesiniz diye sizin için hayvanları yaratan Allah'tır"[112]. "Yine Allah, size sıcağa karşı kendinizi koruyacak elbiseler, mâruz kalabileceğiniz düşman gücünden sizi koruyacak zırhlar yapma imkânı bahşetti"[113]. Bunları Allah bizim için yarattı. Bu âyette insanların fiillerinin yaratıldığına da delil vardır. Çünkü bunların elbise, yiyecek ve mal haline gelmesi, ancak kulların fiili ile gerçekleşti, yoksa gökten öyle indirilmiş değildir. Sonra Cenâb-ı Hak bütün bunları bizim için yarattığını haber vermektedir; bu, kulların fiillerini Allah'ın yarattığına işaret eder.

Âyette geçen "verîşen" (وريشا) kelimesine bazıları mal diye, bazıları maişet diye anlam verdi. İbn Kuteybe şöyle dedi: "Rîş (الريش) ve "riyâş" (الرياش) kelimeleri, elbisenin dış görüntüsü demektir. "Rîşu't-tâir" (ريش الطائر) terkibi, kuşların dış örtüsü anlamına gelir[114].

[Takvâ Elbisesi]

Takvâ elbisesi. İbn Mesûd'un (r.a.) rivayetinde bu cümle müptedâ olarak merfû okunmuştur, buna göre cümle, takvâ elbisesi daha hayırlıdır anlamına gelir. Libâs kelimesini mansub olarak okuyanlara göre de, önceki cümlenin cevabına, yani "rîş" (ريشا) kelimesine atfedilmiş olur. Ancak doğru olan merfû okunmasıdır[115]. **Takvâ elbisesi** meâlindeki ibarenin anlamında tefsirciler ihtilaf ettiler. Hasan-ı Basrî, bundan maksat dindir, dedi. Ebû Bekir el-Esam da maksat Kur'ân'dır, dedi. Maksadın iffet olduğunu söyleyenler olduğu gibi, hayâ olduğunu söyleyenler de vardır, iman olduğu da söylenmiştir; bütün bunlar netice itibariyle aynı anlama gelir. Yani **Takvâ elbisesi daha hayırlıdır** meâlindeki cümle hakkında söylenen her şey, sözü edilen elbiseden sayılır. Çünkü din, iman, Kur'ân ve hayâ, insanı isyandan engeller, dolayısıyla onların hepsi hayırdır. O, hem dünya ve hem de âhiret için elbisedir; çünkü müttakî olan iffetli ve hayâlı bir mümin, elbisesi olmasa bile avret yerlerini göstermez. Günahkâr insan ise, elbise giyse bile avret mahallini göstermekten kaçınmaz,

112 el-Mü'min, 40/79.

113 en-Nahl, 16/81.

114 bk. İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 166.

115 Yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Âsım, Ebû Amr ve Hamza merfû olarak (لِبَاسُ التَّقْوَى) diye; Nâfi', İbn Âmir ve Kisâî mansup olarak (لِبَاسَ التَّقْوَى) diye okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâat*, 280).

319 [§]avret yerlerini elbisesiyle korumaz; bundan dolayı takvâ elbisesi daha hayırlıdır. Nitekim başka bir âyette Allah şöyle buyurur: "Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır"[116]. Bu anlam, âyetin "libâsü't-takvâ" (لِبَاسُ التَّقْوٰى) diye müptedâ ve merfû olarak okunduğuna göredir. Mansup olarak okunduğunda anlam şöyle olur: **Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık,** sonra sizi sıcaktan, soğuktan ve sizi rahatsız edecek şeylerden koruyacak takvâ elbisesini yarattık. Bu durumda **Takvâ elbisesi** meâlindeki ifadede geçen elbise kelimesi vücudun diğer taraflarını örtmek anlamında, ilk elbise kelimesi de avret yerlerini örtmek anlamındadır.

Bunlar Allah'ın âyetlerindendir. Buradaki bunlar anlamına gelen "zâlike" (ذلك) kelimesi, elbise, yiyecek ve içecek yapılan şeyler risâlet âyetlerindendir mânasına gelir. **Bunlar Allah'ın âyetlerindendir** meâlindeki cümle, aralarındaki mesafenin uzunluğuna rağmen göklerin sağladığı faydaların yeryüzünün sağladığı faydalara bağlı olması itibariyle bunlar Allah'ın birliğinin ve Rab olduğunun alâmetlerindendir anlamına gelir; çünkü bu, yeri ve göğü yaratan, onları tedbir ve idare eden tek Allah olduğuna işaret eder. Eğer onları iki ayrı kişi idare etmiş olsaydı, idareleri farklı olur, her birinin faydası diğerine bağlı olduğu halde onlar birbirine bağlı olmazdı.

Umulur ki düşünüp öğüt alırlar, yani **Umulur ki** düşünmek için muvaffak kılınırlar, -"Umulur ki sakınırlar"[117] meâlindeki âyet de, umulur ki takvâ için muvaffak kılınırlar demektir- umulur ki şükretmeye muvaffak kılınırlar, çünkü bu bir tereddüt ifadesidir. Böyle denilmesi güzeldir. *En doğrusunu Allah bilir.* Yahut şöyle deriz: Onların öğüt almaları ve şükretmeleri için...

يَا بَنٖٓي اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَٓا اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ
يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَا اِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبٖيلُهُ
مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطٖينَ اَوْلِيَٓاءَ لِلَّذٖينَ لَا
يُؤْمِنُونَ

116 el-Bakara, 2/197.
117 el-Bakara, 2/187; el-En'âm, 6/51, 69; el-A'râf, 7/164; Tâhâ, 20/113; ez-Zümer, 39/28.

27. "Ey âdemoğulları! Şeytan, anne babanızı ayıp yerlerini birbirine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz şeytanları inanmayanların yoldaşları yaptık."

Ey âdemoğulları! Şeytan, anne babanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Bazıları şöyle dedi: Burada Cenâb-ı Hak, Resûlullah'ı (s.a.) yalanlayan ve onun emrine muhalif davranan Mekkeliler'e hitap etmekte, 'şeytan anne-babanızı emniyet ve bolluk diyarından çıkardığı gibi sizi de emniyet ve bolluk diyarından çıkarmasın' buyurmaktadır. Bazıları da şöyle dedi: **Şeytan sizi aldatmasın,** [§]yani onun sizi davet edeceği şeylerden sakının, çünkü o 320
anne babanızı bulunduğu konumdan ve nimetlerden mahrum ettiği gibi sizi de âhiretteki sevaptan ve ilâhî lütuflardan mahrum edecektir. Tefsirciler **şeytan sizi aldatmasın** meâlindeki cümleye, şeytan anne-babanızı aldattığı ve onların cennetten çıkmalarına sebep olduğu gibi sakın sizi de aldatmasın ve azdırmasın, diye yorumladılar. Başkaları da, **şeytan,** nefislerinin istediği ve arzu ettiği şeyler sebebiyle **Anne babanızı cennetten çıkardığı gibi,** sizi de nefislerinizin istediği, arzuladığı ve temenni ettiği şeylerle aldatmasın, diye yorumlamışlardır. Burada Cenâb-ı Hak onları, nefsin arzularına, şehvetlerine ve temennilerine uymaktan sakındırmaktadır. Çünkü Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarılmalarının sebebi, nefsin arzusu ve temennisi idi.

Elbiselerini soyarak. Burada "yenze'u" (ينزع) fiili müzari olarak kullanılmış, ancak mazi anlamı kastedilmiştir. Yani **Elbiselerini soyuyor** meâlindeki ifade, soydu anlamında kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de müzari (şimdiki zaman) fiilinin mazi (dili geçmiş zaman) anlamında kullanıldığının örnekleri pek çoktur. Burada bir kelimenin gizlenmiş olması da muhtemeldir, buna göre sanki şöyle buyurmuştur: **Şeytan anne-babanızın ayıp yerlerini birbirine göstermek için elbiselerini çıkarmak** istedi. Daha önce de söylediğimiz gibi örtünmek konusunda farz kılınan, bu âyet buna delil sayılsın veya sayılmasın, sadece avret yerlerini örtmektir, başka yerleri değil. Başka yerleri örtmek, ancak sıcaktan ve soğuktan korunmak veya güzelleşmek için yapılır. Bir şeyle aldatılan kişi, ona gönlü çelinen ve aklı takılan adamdır. Cenâb-ı Hak, şeytan **Anne-babanızı cennetten çıkardığı gibi,** sakın sizin de cennete girmenize engel olmasın demektedir. Elbiseyi çıkarmayı ve avret yerlerini göstermeyi belirtmesindeki maksadı budur, gerçek O'nun söylediği gibidir.

Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Yandaşları diye karşılık verdiğimiz "kabîluhu" (قبيله) kelimesi, ordusu ve

avânesi demektir. Cenâb-ı Hak, bizim kendilerini göremediğimiz, fakat onların bizi gördüğü İblis'ten ve yandaşlarından bizleri sakındırmaktadır.

321 [§]Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Kendisinin bizi gördüğü, fakat bizim onu göremediğimiz biriyle savaşmaya Allah bizi nasıl mükellef tutar? Halbuki kendisini göremediğimiz veya kendileriyle savaşmaya gücümüzün yetmediği diğer düşmanlarla savaşmakla bizi mükellef tutmamaktadır. Kendisini göremediğimiz düşmanlarla savaşmaya da bizim gücümüz yetmez.

Buna şu cevap verilir: Cenâb-ı Hak bizzat onların kendileriyle savaşmakla bizi mükellef tutmamıştır. Çünkü Allah bizim şahsımız üzerinde, yiyeceğimizi, içeceğimizi ve giyeceğimizi bozma konusunda şeytana bir güç ve otorite imkânı vermemiştir. Eğer ona bu imkânı verseydi, bizi helâk ederler ve gıdalarımızı da bozardı. Allah ona ancak kalplerimize vesvese verme gücünü vermiştir. Bize de düşünüp tefekkür etmek suretiyle onun vesvesesini anlama gücünü vermiş ve bunun yolunu göstermiştir. Meselâ şöyle buyurmuştur: "Eğer şeytandan bir fitleme seni dürtüklerse hemen Allah'a sığın!"[118] "De ki: Rabb'im! Şeytanların gizli kışkırtmalarından sana sığınırım"[119]. "Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler"[120]. Cenâb-ı Hak, bize şeytanın vesveselerini ve kışkırtmalarını nasıl defedeceğimizi de öğretmektedir, bize verdiği deliller ve diğer vesilelerle onun vesveselerini defetme imkânını da bize vermiştir. Bu durum, Cenâb-ı Hakk'ın vesilelerini bize vermediği, her ne kadar teklif anında o vesileler mevcut olmasa bile, onlara ulaşma imkânını verdiği özelliklerle bizi mükellef tutmasının caiz olduğunu gösterir; meselâ temiz olmadığımız bir vakitte bile Allah namaz kılmamızı emretmektedir, çünkü bize temizliği yapabilme imkânını vermiştir. Keza kendisine zekât verilecek kişi ortada olmasa bile zekât vermeyi emretmektedir, haccı ve diğer ibadetleri de aynı şekilde emretmektedir. Kendisine farz kılınan ve ancak daha sonraki bir zamanda birtakım zorluklarla yerine
372 getirebileceği bir yükümlülüğü, önceden insana yüklemektedir. [§]Bu durum, şu iddiayı ileri sürenleri de reddetmektedir: Haberdar olmayan ve bilmeyenler için ilâhî buyruklar bağlayıcı olmaz; insan ancak bilgi sahibi olduktan sonra sorumlu tutulur. Çünkü, Allah'ın farzlarından ve ibadetlerinden biri, kendisi hakkında bağlayıcı olması zorluk içerir. Zira bu buyruklarla mükellef olmasını sağlayacak bilgilere sahip değildir. Bilmeyen kişinin sorumlu olacağı iddiası

118 el-A'râf, 7/200; Fussılet, 41/36.
119 el-Mü'minûn, 23/97.
120 el-A'râf, 7/201.

gerçeğe uzak bulunan bir ihtimaldir. Doğrusu bizim söylediğimiz olmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şüphesiz biz şeytanları inanmayanların yoldaşları yaptık. Mûtezile mensupları bu âyet konusunda ihtilaf ettiler. Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Burada Allah'a nispet edilen "ca'l" (الجعل) sözcüğü farklı anlamlara gelir. Birincisi sebep yaratmak, yani biz, insanların şeytanlara dost olmalarını sağlayan sebebi onlara verdik. Nitekim bir insan, başka birine; "senin için ev, köle ve mal yaptım", der. Ancak onları gerçekte onun için yapmamış, fakat ona vermiş ve artık onun olmuştur. İşte ancak ona vermiş olması sebebiyle bunlar ona nispet edilir. Âyette de Cenâb-ı Hak şeytana sebep olma niteliğini verdiği için bunu kendisine nispet etmektedir. Câfer b. Harb[121] şöyle dedi: "Ca'l" (جعل) kelimesi, tahliye ve aradan çekilme anlamına gelir, Cenâb-ı Hak şeytanla insanların arasından çekildiği için bunu kendisine nispet etmektedir. Nitekim bir adama, kölesiyle onun yaptıklarının arasından çekilmek istendiği zaman; köleni çok savaşçı ve dövüşçü yaptın denilir, halbuki o kölesine engel olmak gücüne sahip idi. Cenâb-ı Hakk'ın "ca'l" (yapmak, kılmak) fiilini kendine nispet etmesi de bu anlamdadır; insanların istedikleri şeyi yapmaları için aralarından çekilir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: İlâhî buyruklara isyan edenin kendisine düşman, itâat edenin ise kendisine dost olması Allah'ın hükmüdür; şeytana itâat eden de onun dostu, isyan eden de onun düşmanı olur. Allah'ın hükmü budur, kim kendisine itâat ederse O'nun dostu, kim de kendisine isyan ederse O'nun düşmanı olur. Mûtezile'nin diğer mensupları şöyle dediler: **Şüphesiz biz şeytanları inanmayanların yoldaşları yaptık,** yani biz onları şeytanların dostları olarak bulduk, demektir. Fakat o insanların söyledikleri gibi bunun Allah'a nispet edilmesi caiz olsaydı, peygamberlere nispet edilmesinin de caiz olması gerekirdi, çünkü onlar da bu hususta aralarından çekilmişlerdi, onlar da aynı şekilde isimlendirilir ve Hasan-ı Basrî'nin söylediğine göre onlar için de aynı hüküm ve aynı durum söz konusu olurdu. Bunun peygamberlere nispet edilmesi caiz değil ise, o zaman bunun peygamberlerin değil Allah'ın yaptığı bir fiil olduğuna işaret eder. [§]O da şudur: Allah onların, şeytanlara dostluğu 223
tercih edeceklerini ve onu kendilerine dost edineceklerini bildiğinden dolayı onlar için dostluk fiilini yarattı. Nitekim bir âyette şöyle buyurur: "Şeytanın

[121] Ebu'l-Fadl Câfer b. Harb el-Hemedânî el-Mu'tezilî el-Âbid (ö. 236/850). Onun *Kitâbu müteşâbihi'l-Kur'ân*, *Kitâbu'l-istiksâ'*, *Kitâbu'r-red alâ ashabi't-tabâi'* ve *Kitâbu'l-usûl* adlı eserleri vardır (bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 549-550).

hâkimiyeti ancak onu kendilerine veli edinenler üzerinde geçerlidir"[122]. *Hatalardan korunma ve kurtuluş ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.*

وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَٓا اٰبَٓاءَنَا وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا قُلْ
اِنَّ اللّٰهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَٓاءِ اَتَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٨﴾

28. "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler. De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"

Onlar bir kötülük yaptıkları zaman. İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Her mâsıyet kötülüktür[123]. "Fâhişe" (الفاحشة) kelimesi, hakkında şiddetli yasak bulunan her şey anlamına gelir. Mücâhid şöyle dedi: Onların kötülükleri, Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmeleri idi[124]. Diğer tefsirciler şöyle dediler: Buradaki "fâhişe" kelimesi, ekin, hayvanlar, bitkiler onların dışında sâibe, hâmî gibi haram kıldıkları diğer yiyecekler anlamına gelir[125]. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi bu kelime, şiddetle yasaklanan ve engellenen her şey demektir. "Fâhişe", büyük yasaklara konu olan fiildir. Bu da iki şekilde anlaşılır; birincisi, akıl yoluyla onun büyük bir yasak olduğu anlaşılır, ikincisi de o konuda gelen dinî bir delille onun büyük bir suç olduğu bilinir.

Allah da bize bunu emretti. [Birincisi], müşrikler, o fiili Allah'ın emri ve rızası için yaptıklarını iddia ettiler. Diyorlardı ki: Şayet Allah razı olmasa ve onu emretmeseydi onları, yani babalarını cezalandırır ve onlardan intikam alırdı. İlâhî buyruğu terk edip yaptıklarını meşru kabul etmeleriyle, buna Allah'ın razı olduğuna ve yaptıkları zaman bunu kendilerine emrettiğine istidlâlde bu-

---

122 en-Nahl, 16/100.

123 Taberî, İbn Abbâs'ın (r.a.); "Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin. Rabb'iniz Allah'a saygısızlıktan sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar" (et-Talâk, 65/1) meâlindeki âyette geçen "fâhişe" (الفاحشة) kelimesini mâsıyet diye tefsir ettiğini rivayet etti.

124 "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler" meâlindeki âyet hakkında Mücâhid'in şöyle dediği rivayet edilir: Araplar Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederler ve şöyle derlerdi: Annelerimiz bizi nasıl doğurmuşsa, o halde Kâbe'yi tavaf ediyoruz. Kadın önüne kayış veya başka bir şey bağlar, sonra şöyle derdi: Bugün bir kısmı veya tamamı görünebilir, onun görünen kısmını helâl etmiyorum (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 154).

125 bk. el-Mâide, 5/103 ve el-En'âm, 6/136, 138-139.

lundular. Ayrıca onları yaptıklarıyla başbaşa bırakmasının Allah'ın bundan
razı olduğunu ve bunu emrettiğini gösterdiğini ileri sürdüler. Tıpkı dünyada
krallardan birinin emir ve yasağına muhalefet etmesi halinde [S]kişiyi, kralın 394
cezalandırması ve gücü yeterse ondan intikam alması gibi; eğer bunu yapmadı ise, bu onun yapılan şeye razı olduğunu gösterir. Buna göre Allah da onlardan intikam almamış ve onları cezalandırmamışsa, bu O'nun razı olduğunu ve yapılanın emrine uygun olduğunu gösterir. İkincisi, onlar müslümanların, Allah ne diledi ise o olur dediklerini duydukları için bunu sanki müslümanlardan öğrenmişler, babalarının yaptıkları fiillerin Allah'ın emrine ve rızasına uygun olduğunu zannetmişler, meşîet ile emri birbirinden ayırdetmemişlerdi. Meşîet ve irade, her failin kendi tercihi ile yapmış olduğu fiilin sıfatıdır. Meselâ; diledi ve şöyle yaptı yahut irade etti ve şöyle emretti denilir, fakat kendine şunu emretti yahut kendine şunu yasakladı denilmesi caiz değildir. Onların, Cenâb-ı Hakk'ın babalarını cezalandırmaması ve yaptıklarından dolayı onlardan intikam almaması onlardan razı olduğunu gösterir şeklindeki iddialarına şöyle karşılık verilir: Müşrikler, arasında onların babalarının yaptıklarına muhalif şeyler yapan ve onların yaptıklarına zıt başka şeyler yapan insanlar da vardı, Cenâb-ı Hak, onlara da bir şey yapmadı, bu durum onların yaptıklarından da razı olduğunu gösterir mi? Cevaben, evet gösterir derseniz, o zaman Allah birbirine zıt yapılan iki fiilden de razı oldu demektir. Eğer o soruya hayır göstermez diye cevap verirseniz, o takdirde onların yaptıklarından Allah'ın razı olduğuna ve emrine uygun olduğuna işaret ettiği halde, aksini yapanlarınki nasıl işaret etmez? Burada çelişki vardır. Biz bu konudan daha önce bahsetmiştik[126]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ya Muhammed! Onlara **De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?** Bilmediğiniz halde Allah, "bunu emretti, şunu haram kıldı", nasıl dersiniz? **De ki: Allah kötülüğü emretmez.** Buradaki "fahşâ" (الفحشاء) kelimesi, daha önce de söylediğimiz gibi büyük yasak kabul edilen veya şiddetle yasak edilen, ağır sayılan ve çok yapılan fiildir. Görmez misin ki, her çok olan şeye fâhiş denilmektedir, sözde veya başka konularda insan haddi aştığı zaman fâhiş yaptı denilir. Buna göre bu âyetteki "fahşâ" kelimesi, çirkinlikte haddi aşan şey ya da çoklukta haddi aşan şey demektir. Onlar, Allah'a çok fazla iftira etmişlerdi. **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?** Bazıları bu âyete, aksine siz **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylüyor** ve Allah böyle emretti diyorsunuz, diye anlam verdiler. Şöyle

126 bk. el-En'âm, 6/148.

de denildi: **Allah hakkında mı söylüyorsunuz,** yani siz **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylediğinizi** biliyorsunuz demektir. Çünkü onlar peygamberlere iman etmiyorlardı ve onların bir kitabı da yoktu. Bu durumda Allah'ın böyle emrettiğini nereden biliyorsunuz? Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Onlara şöyle de: Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye
233 mi kalkışıyorsunuz?"[127] [§]Allah'ın bilmemesi caiz değildir, ancak âyet bunu reddeden bir anlam içermektedir; sizin söylediğiniz ve haber verdiğiniz gibi değildir. Fakat Allah bu iddianın zıddını ve aksini bilmektedir. Allah'ın bilmemesi şeklindeki olumsuz ifade başkalarının bildiğini için durumlarını ispat etmek anlamına gelir. Buna göre onlar, bilmeden Allah hakkında konuşuyor olduklarını biliyorlar. Bu husustaki bilgilerin kaynağı, ya bu bilgileri Allah'tan alıp kendilerine haber veren peygamberlerdir, ya da kitapta yazılı buldukları bilgilerdir, insanlar oralardan bunu öğrendiler ve böylece o konuda şahitlik etmek yaygınlaştı. Oysa onlar, peygamberleri tasdik etmiyor ve onların verdikleri haberlere inanmıyorlardı, üstelik okudukları bir kitapları da yoktu. Bu durumda onlar için geride, şeytanın kendilerine vereceği telkinden başka bir şey kalmamıştır. Nitekim Allah şöyle buyurdu: "Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar"[128].

قُلْ اَمَرَ رَبّ۪ي بِالْقِسْطِ وَاَق۪يمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ
مُخْلِص۪ينَ لَهُ الدّ۪ينَ كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَ

29. "De ki: Rabb'im adaleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin, kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın! İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) ***döneceksiniz."***

De ki: Rabb'im adaleti emretti. Buradaki "kıst" (القسط) kelimesi sözde, fiilde ve diğer her konuda âdil olmak anlamına gelir. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Söz söylediğiniz zaman adaletli olun"[129]. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Adâletten asla ayrılmayan kimseler olun"[130]. Adâletin aslı, bir şeyi ait olduğu yere koymak ve onun için tayin edilen sınırı korumaktır.

---

127 Yûnus, 10/18.
128 el-En'âm, 6/121.
129 el-En'âm, 6/152.
130 en-Nisâ, 4/135.

Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Denilmiştir ki: Âyetteki "ekīmû" (أقيموا) sözcüğü, yüzünüzü Kâbe'ye doğru çevirin anlamına gelir. **Her secde ettiğinizde,** yani bulunduğunuz her yerde demektir. Nitekim bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Mûsâ'ya ve kardeşine şöyle vahyettik: Evlerinizi ibadet mahalli yapın"[131]. Yani evlerinizi Kâbe'ye doğru yönlendirin. Cenâb-ı Hak başka bir âyette de şöyle buyurur: "Nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin"[132]. Şöyle de söylenmiştir: **Yüzlerinizi çevirin,** yani ibadetinizi Allah için yapın, bu konuda başkalarını O'na ortak kılmayın. Âyet-i kerîmede yüz anlamına gelen "vech" (الوجه) kelimesi ibadetten kinâyedir ve ikisi de aynı anlama gelir. Şöyle de denildi: **Yüzlerinizi çevirin,** [§]yani dininizi Allah'a çevirin ve O'na başkasını ortak 136
kılmayın. Nitekim âyetin devamında **Kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın** buyurmaktadır. Dolayısıyla "vech" kelimesi kinâyedir ve onların kendi şahıslarından ibarettir. Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Kendinizi Allah'a **Çevirin,** bu konuda hiç kimseyi O'na ortak koşmayın! Nitekim başka bir âyette "Her kim kendini Allah'a teslim ederse"[133], yani kendini tam olarak Allah'a teslim ederse, diye buyurmaktadır.

Kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın! Buradaki dua kelimesinin bizatihi kendisinin kastedilmiş olması muhtemeldir; yani Rab olarak, yaratan olarak ve Rahmân olarak O'na yalvarın. Allah'ı bir kabul etmek, ilâh ve Rab olarak O'na iman etmek suretiyle **Dini içten bir inanç ve bağlılıkla O'na ait kılın.** Âyetteki **O'na yalvarın** ibaresinin O'na ibadet edin anlamına gelmesi de muhtemeldir; **İçten bir inanç ve bağlılıkla** O'na ibadet edin ve ibadette kimseyi O'na ortak kılmayın! Bu cümlenin, 'Allah'ın sizi davet ettiği ve size emretmiş olduğu dinine uyun' anlamına gelmesi de muhtemeldir.

İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz. Bu cümlenin, "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan diriltilip çıkarılacaksınız"[134] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olduğunu söyleyenler vardır. Sanki onlar ölümden sonra tekrar hangi şeyden yaratılacaklarını sormuşlardı, Cenâb-ı Hak da **İlkin sizi yarattığı gibi** yaratacak ve **(yine O'na) döneceksiniz** buyurmuştu. Bu cümlenin, "Kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor"[135] meâlindeki âyetin sılası olması da muhtemeldir; O'na ilkinki halinizle döneceksiniz, yani

---

131 Yûnus, 10/87.

132 el-Bakara, 2/144, 150.

133 Lukmân, 31/22.

134 el-A'râf, 7/25.

135 et-Teğâbun, 64/2.

kâfirler kâfir olarak, müminler de mümin olarak dönecek. **Sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz** meâlindeki cümle başlangıcı değil devamlılığı ifade eder. Çünkü bir çocuk için mümin veya kâfir denilmesi caiz değildir, o devam eden bir haldir, ölüm vaktine kadar aynı halde kalmayı ifade eder, maksat da başlangıçtaki haldir, âhirette ise sadece iade söz konusudur[136]. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur"[137]. Buradaki ilkin kelimesi ile yaratmanın başlangıcını kastetmemiş, fakat dünyadaki oluşumunu kastetmiştir. Buna göre **Sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz** meâlindeki cümleyi iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi, dünyada nasıl idiyseniz âhirete de öyle **Döneceksiniz;** müminler mümin olarak, kâfirler de kâfir olarak. İkincisi, sizi dünyada hiçbir şey olmadan yarattığı gibi âhirette de aynı şekilde yeniden yaratacaktır, hiçbir şey O'nu âciz bırakamaz.

فَرِيقًا هَدٰى وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ اِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٣٠﴾

327 [§]*30. "O, bir grubu doğru yola iletti, bir grup da sapkınlığa müstahak oldu. Çünkü onlar Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edindiler. Böyle iken kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar."*

O, bir grubu doğru yola iletti. Allah, lütfuyla onları doğru yola kavuşturdu. **Bir grup da sapkınlığa müstahak oldu;** onlar sapkınlığı seçtikleri için Allah da onlara sapkınlık yolunu açtı. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyette, "O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir"[138] buyurmakta, başka bir âyette de, "Allah kimi dalâlete düşürürse artık onu hidâyete erdirebilecek hiçbir kimse bulunamaz"[139] buyurmaktadır. **Böyle iken onlar kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar.** Bu âyet, zan ve tahmine dayalı hüküm vermek halinde, anlamak ve kendisine ulaşmak imkânı olduğunda delil aramanın gerekli olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Allah, **Böyle iken onlar kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar** buyurmaktadır. Onlar kendi zanlarına göre **doğru yoldadırlar**, ancak hakikatte doğru yolda değildirler, sonra da bundan

---

136 Yani dünyada ölüm vaktine kadar hayatınızı nasıl sürdürmüş iseniz öyle döneceksiniz. İlkin kelimesinden maksat budur, ilk yaratılış değildir. Çünkü insanın, hayatının başlangıcında ve henüz çocuk iken mümin veya kâfir olması söz konusu değildir.

137 er-Rûm, 30/27.

138 en-Nahl, 16/93; Fâtır, 35/8.

139 el-A'râf, 7/186.

dolayı cezalandırıldılar. Bu âyet, önceden bilinmese de, kendisine ulaşmak imkânı bulunduğu takdirde delil ve kanıt kişiyi bağlayıcı olduğunu gösterir. Bu durum, Allah'ın farzları, ancak öğrenip anladıktan sonra yapılması farz haline gelir diyenlerin iddialarını da reddetmektedir.

يَا بَنٖٓي اٰدَمَ خُذُوا زٖينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا
تُسْرِفُوا اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفٖينَ ﴿٣١﴾

31. "Ey âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."

Ey âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin. Her ne kadar âyette güzel elbise giymek emri var ise de, muhtemelen asıl maksat soyunmayı yasaklamaktır. Çünkü insanlar elbiseyi avret yerlerini göstermemek için giyerler; durum böyle olunca âyet, soyunmayı ve avret yerlerini göstermeyi yasaklıyor demektir. Nitekim bazı rivayetlerde belirtildiği üzere müşrikler Kâbe'yi tavaf ederlerken elbiselerini çıkarıyorlar ve günah işlediğimiz bu elbiselerle Kâbe'yi tavaf etmeyiz diyorlardı[140]. İbn Abbâs'ın (r.a.) yorumuna bakarsak, âyette gizli kelimeler vardır, Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: **Her namaz kılacağınızda** elbisenizi giydiğiniz gibi bu mescide (Kâbe'ye)
gittiğinizde de **güzelce giyinin!** [§]Böyle düşünmezsek âyeti farklı şekillerde 328
yorumlamak gerekir. Birincisi, âyet her camide namaz kılabilirsiniz demektir, bunu da "Camiye komşu olan ancak camide namaz kılabilir"[141] rivayetine dayanarak camiden başka yerde namaz kılmayı caiz görmeyenlere söylemektedir. İkincisi, Hz. Peygamber'in (s.a.) "Yeryüzü benim için mescit ve temiz kılındı"[142] buyurduğu gibi, her camide ve her yerde namaz kılabilirsiniz, demektir. Üçüncüsü, Cenâb-ı Hak **Zinetlerinizi alın** cümlesiyle, bizzat ibadeti zinet olarak görmektedir. Tefsircilerin söyledikleri anlama gelmesi de muh-

---

140 Bu konuda çok rivayet vardır. Buradakine en yakın rivayet Katâde'den gelmektedir: Yemenli bir kabile hac veya umre için Mekke'ye geldiğinde, içinde günah işlediğim bu elbise ile Kâbe'yi tavaf etmem uygun değildir der ve kim bana emanet olarak bir etek verir, diye seslenirdi. Bulabilirse etek giyer, bulamazsa çıplak tavaf ederdi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, işitmiş olduğunuz "Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin" meâlindeki âyeti indirdi (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 161).

141 Bunu Taberânî, Hâkim ve diğerleri merfû olarak ve zayıf bir senedle rivayet ettiler. Hz. Ali'nin (r.a.) sözü olarak yapılan rivayet sahihtir (bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 420; Hâkim, el-Müstedrek, I, 373; İbn Hacer, *ed-Dirâye fî tahrîci ahâdîsi'l-hidâye*, II, 293).

142 Buhârî, "Salât", 56; Tirmizî, "Siyer", 5.

temeldir: Mekke'ye dışardan gelenler Mekkeliler'den emanet elbise alırlar ve onunla Kâbe'yi tavaf ederlerdi, eğer elbise bulamazlarsa çıplak olarak, avret yerleri görünecek şekilde tavaf ederlerdi, Cenâb-ı Hak onların bu âdetlerini yasaklamakta ve şöyle buyurmaktadır: **Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin.** Yani avret yerlerinizi örten elbiselerinizi çıkarmayın. Buna göre âyet-i kerîme, elbiseyi çıkarıp avret yerini göstermeyi yasaklamaktadır.

Yiyin için meâlindeki emir de bu anlamdadır; insanların bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî diyerek Cenâb-ı Hakk'ın helâl kıldığı nimetleri ve faydalı yiyecekleri kendilerine haram kılmalarını, ayrıca bazı yiyecekleri ve ziraî ürünleri haram saymalarını yasaklamaktadır[143]. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şunlar da binilmesi yasaklanmış hayvanlardır"[144]. Bu durumda **Yiyin için** meâlindeki emir de, bizzat yemek içmek için verilen bir emir değildir, bu ifade Allah'ın kendilerine helâl kıldığı yiyecekleri haram kılmalarını yasaklamak anlamına gelir. Çünkü istisnasız herkes yer ve içer, yemeden içmeden kimse ayakta duramaz. Buna göre âyet, onların haram kılmalarını yasaklamak anlamına gelir. Allah sanki şöyle buyurmuştur: Sizin haram saydığınız şeyleri haram görmeyin, ancak yiyin için ve onlardan faydalanın!

339 [§]*En doğrusunu Allah bilir ya,* âyetin başındaki süslenme emri, her camiye giderken süslenmek gerektiği anlamında bir emirdir. Cami her nevi ibadetin yapıldığı yerdir; diğer zamanlarda insanların toplandığı yere giderken nasıl süsleniyor ve güzel elbiselerini giyiyorlarsa, ibadet yerlerine giderken de öyle yapmalıdırlar. Yahut camide insanlar ibadet maksadıyla toplandıkları için avret yerlerini örtmekle emrolunmuşlardır. Buna göre **Yiyin için, fakat israf etmeyin** emri, **Yiyin için,** fakat bunun sınırını koruyun ve haddi aşmayın anlamına gelir; buna göre de âyet çok yemek yemeyi yasaklamaktadır. Yahut da az önce söylediğimiz gibi insanların haram kılmalarını ve Allah'ın verdiği nimetlerden faydalanmayı terketmelerini yasaklamaktadır; Allah'ın helâl kıldıklarını haram saymak ve O'nun verdiği nimetlerden yüz çevirmek de haddi aşmaktır. **Çünkü Allah israf edenleri sevmez.** Şüphesiz Allah israfı, haddi aşmayı sevmez. Örtülmesi farz kılınan yerlerin avret mahalleri olduğunu daha önce söylemiştik. Avret mahallinin dışındaki yerler ise, eziyeti gidermek ve güzelleşmek amacıyla örtülür. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmakta-

---

143 bk. el-Mâide, 5/103 ve el-En'âm 6/136, 138-139.

144 el-En'âm, 6/138.

dır: "Şeytan, anne-babanızı ayıp yerlerini birbirine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardı"[145]. "Ey âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık"[146]. Cenâb-ı Hakk'ın elbise yaratması her açıdan bir lütuf ise de, özellikle avret yerlerimizi örtmek için elbiseler yaratması da bizim için lütuftur. Bir insanın başka birinin avret mahalline bakması da insan tabiatı açısından çirkindir. Avret yerlerinin örtülmesi konusundaki hadisler de bunu ifade eder. Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle söylediği rivayet edilmiştir: "Eşin ve câriyen dışındaki herkese karşı avret yerlerini koru!" Denildi ki: Yâ Resûlallah bazımız bazımızın yanında birlikte yaşıyorsak ne olur? [§]Buyurdu ki: "Avret mahallini kimseye göstermemeye gücün yeterse, bunu 330
yap!" Yine denildi ki: Yalnız başına olduğumuzda hüküm nedir? "Muhakkak ki Allah, kendisinden hayâ edilmeye en layık olandır" buyurdu[147]. Başka bir rivayete göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Erkek erkeğin, kadın da kadının avret yerlerine bakmasın!"[148] Buna benzer hadisler çoktur, ancak kaydettiklerimiz maksadı ifadeye yeterlidir. Buna göre insanları mezara gömme emrinden maksat da, avret yerlerini örtmek ve kapatmaktır. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Allah, ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi"[149]. Yani onun avret mahallinin görünmemesi için, çünkü bu onun için bir cefa olurdu.

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّت۪ٓي اَخْرَجَ لِعِبَادِه۪ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ
قُلْ هِيَ لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ
كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾

32. "De ki: 'Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?' De ki: 'Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır; kıyâmet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır.' İşte bilmek isteyen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz."

145 el-A'râf, 7/27.

146 el-A'râf, 7/26.

147 Hadis manen rivayet edilmiştir. Tirmizî, bu hasen bir hadistir, dedi (bk. Ebû Dâvûd, "Hammâm", 2; Tirmizî, "Edeb", 22); Buhârî de hadisi tâlik olarak rivayet etmiştir (bk. "Gusl", 20).

148 Müslim, "Hayz", 74; Tirmizî, "Edeb", 38.

149 "Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi" (el-Mâide, 5/31).

De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı? Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Buradaki zinet kelimesi, elbise anlamına gelir. Çünkü Allah, zinet kelimesini önceki âyette geçen elbise giyinmek sözcüğünden sonra belirtmiştir: "Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin"[150]. **Temiz ve iyi rızıklar,** yani Allah'ın kendilerine helâl kıldığı halde onların haram saydıkları bahîre, sâibe, vasîle ve hâmî ile insanların faydalanmaktan kaçındıkları diğer nimetler... Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar, saçma düşüncelerine göre dediler ki: Bunlar, dokunulmaz hayvanlar ve ekinler olup onları bizim dilediğimizden başkası yiyemez"[151]. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Allah'ın kulları için yarattığı süsü** meâlindeki beyandan maksat binit hayvanlarıdır. Nitekim başka bir âyette de şöyle buyurur: "Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı"[152]. Allah binit hayvanlarını insanlar için bir zinet kılmıştır, halbuki onlar o hayvanlara binmeyi ve onlardan faydalanmayı kendilerine haram kılmışlardı. Bundan dolayı Allah şöyle buyurmuştur: **De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, kim haram kıldı?** Sonra da **Temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?** buyurdu, yani onların sütlerini ve etlerini kim haram kıldı? Diğer müfessirler de şöyle dediler: Buradaki **Allah'ın yarattığı süs** meâlindeki ifadeden maksat, her türlü bitki, yeryüzünde insanlara rızık olarak yetişen her şey ve bütün hayvanlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Biz, kimlerin daha güzel amel edeceği-
231 ni deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık"[153]. [§]Başka bir âyette de "Yeryüzü bu güzelliğe kavuşup süslendiğinde"[154] buyurur. Bu âyette Cenâb-ı Hak yeryüzünden çıkan her şeye bizim için zinet adını vermektedir.

De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı? Bu âyet, zinet ve süsün ve temiz rızıklar almanın helâl olduğuna delildir. Âyet-i kerîmenin, müşriklerin bahîre, sâibe ve vasîle'yi haram kılmalarında olduğu gibi onların yaptıklarını yasaklamak ve reddetmek anlamına gelmesi de mümkündür. Bunun için, Allah onları haram kılmadığı halde, **De ki: Kim haram kıldı?** buyurmaktadır. Görmez misin ki Allah şöyle söylemektedir: "De ki: Rabb'im ancak açık ve gizli kötülükleri haram kılmıştır"[155]. *En doğrusunu Allah bilir ya,* Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: Sizin haram saydığınız

---

150 el-A'râf, 7/31.
151 el-En'âm, 6/138.
152 en-Nahl, 16/8.
153 el-Kehf, 18/7.
154 Yûnus, 10/24.
155 el-A'râf, 7/33.

bu nesneleri Allah haram kılmamış, fakat kötülükleri ve âyette zikrettiği diğer hususları haram kılmıştır. Onların buna ne cevap verdiklerini Allah zikretmemektedir[156]. Burada iki ihtimal söz konusudur; eğer onlar buna cevaben Allah haram kıldı demişlerse, o zaman kendilerine denilir ki: Sizler peygamberlere ve ilâhî kitaplara inanmadığınız halde bunları kim haram kıldı? Şayet onlar, falancı haram kıldı diyecek olurlarsa, kendilerine şöyle söylenir: Öyleyse neden falancının haram kılmalarını tasdik ettiniz de, doğrulukları apaçık ortada olan peygamberlerin Allah'tan verdikleri haberleri tasdik etmediniz? Buradan onların ne kadar akılsızca hareket ettikleri anlaşılır. **De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, kim haram kıldı?** Bu beyanda Cenâb-ı Hak, sanki şöyle söylemektedir: Belirttiğimiz bu fiilleri haram kılmak kimsenin haddi değildir, haram kılmak ancak yüce Allah'a mahsustur ve O da âyette belirttiği fiilleri haram kılmıştır. Bu âyetin yukarıda belirttiğimiz gibi müşriklerin Kâbe'yi tavaf ederken elbiselerini çıkarmaları ve çıplak olarak tavaf etmeleri ile ilgili olması da muhtemeldir. İbn Abbâs (r.a.), Hasan-ı Basrî, Katâde ve müfessirlerin geneli bu kanâattedirler[157]. Resûlullah'ın (s.a.) "Dikkat edin! Çıplak ve abdestsiz olan Kâbe'yi tavaf etmesin!"[158] hadisi de bu anlama gelir.

[§]**De ki: Allah'ın yarattığı süsü kim haram kıldı?** Bu beyanda geçen 332
Allah'ın süsü meâlindeki ifadeden, yaratılanların süsünden anlaşılan şey anlaşılmadığına göre -çünkü yaratılanların süsünden maksat güzelleşmeleri ve süslenmeleridir- Allah'ın istivâ etmesini insanların istivâ etmeleri gibi ve Allah'ın gelip gitmesini insanların gelip gitmeleri gibi anlamak da gerekmez. Çünkü yaratılanların istivâsından maksat, bir halden başka bir hale intikal etmeleridir. Dolayısıyla Allah'ın süsünden maksadın ne olduğu anlaşılamadığı gibi bunun da gerçek mahiyetinin anlaşılması caiz değildir.

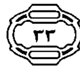
156 Yani "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?" meâlindeki âyette sorulan soruya kâfirlerin ne cevap verdikleri Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmemektedir.

157 Bu husus, İbn Abbâs (r.a.), Katâde ve diğerlerinden rivayet edilmiştir, ancak Hasan-ı Basrî'nin bu görüşte olduğuna dair bir şey bulamadık (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 159-160, 161; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 439).

158 Bu rivayeti bu lafızlarla kaynaklarda bulamadık. Ancak Ebû Hureyre'nin (r.a.) şöyle söylediği rivayet edilir: Veda haccından önce Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Ebû Bekir'i (r.a.) hac emiri olarak gönderdiği sırada Ebû Bekir beni bir grupla birlikte halka kurban gününü ilan etmek üzere görevlendirmiş ve şu talimatı vermişti: Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapamaz. Hiç kimse de Kâbe'yi çıplak olarak tavaf edemez (bk. Buhârî, "Salât", 10; Müslim, "Hac", 435).

De ki: Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır; kıyâmet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır. Bu âyetin delâletinde farklı görüşler vardır: Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Buradaki onlar anlamındaki "hiye" (هى) zamirinden maksat, temiz ve iyi rızıklardır ve onlar âhirette sadece müminlere mahsustur, kâfirler onlardan asla yararlanamazlar. Ancak dünya nimetlerinden yararlanmakta kâfirler de ortaktırlar[159]. Âyetin ilk tefsirinde takdim tehir söz konusudur, Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemektedir: De ki: Onlar kıyâmet gününde sadece müminlere mahsustur, dünyada ise herkes içindir. Nitekim Cenâb-ı Hak, başka bir âyette şöyle buyurur: "Allah buyurdu ki: İnkâr edene de az bir süre dünya nimetleri veririm, ama sonunda onu cehennemin azabına sürerim"[160]. **Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır,** çünkü müminler, Allah'ın kendilerine helâl kıldığı rızıkları haram saymadılar, aksine onlardan yararlandılar. Halbuki öbürleri bunları haram saymışlar ve onlardan yararlanmamışlardı. İşte müminler o nimetlerden dünyada yararlandıkları ve aynı zamanda onları âhiret azığı saydıkları için **Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır.** O nimetler, **Kıyâmet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır.** Ancak o nimetlerin sadece müminlere mahsus olması ve kâfirlerin onlardan yararlanamaması, kâfirlerin bu nimetleri âhiret için azık saymamaları yüzündendir, eğer onlar dünyada bunları haram etmemiş ve onlardan yararlanmışlar ise, bu nimetler dünyada iken onlara da verilmişti.

İşte biz âyetleri böyle açıklıyoruz. Yani **bilmek isteyen bir topluluk için,** yani bilgilerinden faydalanan bir topluluk için, **biz âyetleri böyle** beyan ederiz. Yahut şöyle deriz: **İşte biz âyetleri böyle açıklıyoruz,** yani bir âyetin hükmünü diğer bir âyetin hükmünden ayırarak, bunu öbüründen ötekini de bundan ayırdederek **böyle açıklıyoruz.**

قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْاِثْمَ
وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاَنْ تُشْرِكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪ سُلْطَانًا وَاَنْ
تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

[159] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 165.
[160] el-Bakara, 2/161.

[§]33. *"De ki: Rabb'im ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır."* 338

De ki: Rabb'im ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı haram kılmıştır. Bu âyet-i kerîme, "Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder" meâlindeki âyetin mukabili gibidir, çünkü bu âyetin sonunda da "Allah hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar"[161] buyurmaktadır. Açıklamaya çalıştığımız âyet, "Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder" meâlindeki âyetin mukabilidir. Oradaki yasak, haram anlamındadır, burada ise haram kılmanın yasaklandığı hükme bağlanmış gibidir. O âyette geçen "fahşâ" (الفحشاء) kelimesi, bu âyette belirtilen "fevâhiş" (الفواحش) ile aynı anlama gelir. Orada geçen "münker" (المنكر) kelimesi de, buradaki "ism" (الإثم) kelimesi ile aynı anlamdadır. "Bağy" (البغى) kelimesi ise her iki âyette de aynı şekilde kullanılmıştır. "Fahşâ", aklen ve dinen (sem') çirkinliği açık olan şeye denir. "Münker" ise, yapan kişinin yadırganacağı açık olan fiildir. "İsm" de, insanın işlemiş olduğu günah anlamına gelir. "Bağy" kelimesi ise, insanların birbirlerine yaptıkları haksızlıklar demektir. Bazıları şöyle dediler: "Fevâhiş" büyük günahlar, "ism" de küçük günahlardır; "bağy" ise İslâm'ın korumuş olduğu bir malı veya canı almaktır, Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ben, insanlar 'Allah'tan başka ilâh yoktur' deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum, bunu söyledikleri zaman canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar, yalnız hak etmesi müstesnadır"[162]. [§]İslâm ile korunmuş olan her malı ve canı almak, 339
kişinin hak etmesi hariç, "bağy" (البغى) ve zulümdür. "Bağy" kelimesinin aslı, tayin edilen sınırı tecavüz etmektir. Müfessirler şöyle dediler: "Fevâhiş", gizli ve açık olarak yapılan zinadır. "Münker"in aslı da mâruf olmayan her şeydir. Nitekim Hz. Lût[163] (s.a.) "Siz bilinmedik tanınmadık kimselersiniz"[164] demişti. Münker, aklın ve dinin (sem') yadırgadığı şeydir.

Hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı haram kılmıştır. Yani O, **Allah'a ortak koşmanızı** haram kılmıştır. **Hakkında hiçbir delil indirmediği bir şey,** yani Allah kendisine şirk koşulmasına dair

---

161 en-Nahl, 16/90.

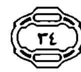
162 Buhârî, "Î'tisâm", 28; Müslim, "İman", 34.

163 Te'vîlât metninde her ne kadar İbrâhim denilmişse de bu yanlış olup doğrusu Lût'tur.

164 el-Hicr, 15/62.

hiçbir delil indirmemiştir, fakat insanlar hiçbir delil ve kanıt olmadan Allah'a ortak koşuyorlar. Müslümanlar delillerle ve mûcizelerle kendisini gösteren İslâm'ı din edinmişler, onlar ise hiçbir delil ve mûcize gösteremeyen, ancak nefislerinin ve şehvetlerinin arzuladığını din olarak benimsemişlerdir. **Hakkında hiçbir delil indirmediği şey** meâlindeki cümle, mâzur görülmeyen şey anlamına da gelebilir; yani bir insanın diliyle küfrü benimsediğini ifade etmesinin mâzur görülmesi hiçbir şekilde caiz değildir, ancak baskı altına alınması hali müstesnadır, insanın kalbi İslâm ile dolu ve ondan mutlu ise, zorla küfrü söylemeye mecbur edilmesi onu kâfir yapmaz. Nitekim âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesnadır"[165]. Yani Allah sizin için bir mazeret indirmemişse, Allah'a ortak koşmuş olursunuz.

Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır. [Birincisi], **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi** Cenâb-ı Hak size haram kılmıştır. İkincisi, **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri** söylediğinizi, yani Allah şunu haram kıldı, bunu emretti dediğinizi sizler biliyorsunuz. **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır** meâlindeki âyet
343 iki şekilde yorumlanabilir. [§]Birincisi, **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylediğinizi** sizler biliyorsunuz anlamına gelir. İkincisi de, **Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri** söylüyorsunuz; bu ikincisi cehâlet yüzünden, ilki ise bilerek söylenmiştir. Nitekim başka bir âyette Allah şöyle buyurur: "Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışıyorsunuz?"[166] Yani o sözün sizin söylediklerinizden olmadığını söyleyerek Allah'a zaten bilmiş olduğu bir şeyi haber vermeye çalışıyorsunuz.

وَلِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ

34. "Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler."

---

[165] en-Nahl, 16/106.

[166] "Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar. Onlara şöyle de: Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışıyorsunuz? Onların yakıştırdıkları ortaklardan O'nun yüce ve münezzeh olduğunda şüphem yoktur" (Yûnus, 10/18).

Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları şöyle dedi: **Her ümmetin bir eceli vardır,** yani her ümmete peygamber gönderilmesinin bir zamanı vardır ve onlar, peygamber gönderilmeden helâk edilmez ve azaba uğratılmazlar. Peygamber gönderildiğinde onu yalanlar ve inatla karşı çıkarlarsa, işte o zaman helâk edilirler. Nitekim Cenâb-ı Hak başka âyetlerde şöyle buyurmaktadır: "Biz bir resûl göndermedikçe azap etmeyiz"[167]. "Âyetlerimizi merkezindeki insanlara okuyan bir peygamberi göndermedikçe, Rabb'in memleketleri helâk etmez"[168]. Muhtemelen her ümmetin helâk edilmesi için belli bir zamanı vardır ve o zaman gelmeden helâk edilmezler; bu zaman da ne öne alınabilir ve ne de geri bırakılabilir. Bu görüş, Mûtezile'nin iddiasını reddetmektedir, onlar diyorlar ki: Öldürülen insan, eceli gelmeden helâk olmuştur. Bu sözleriyle onlar, katilin, öldürülen insanın ecelini öne aldığını söylemektedirler. Halbuki Cenâb-ı Hak buyuruyor ki: **Ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.** Cenâb-ı Hak, **Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler** buyurmakta, zamanı geldiğinde ecelin geciktirilemeyeceğini, zamanı gelmemişse de öne alınamayacağını söylemektedir.

يَا بَن۪ٓي اٰدَمَ اِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَات۪ي فَمَنِ
اتَّقٰى وَاَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٥﴾

35. "Ey âdemoğulları! İçinizden âyetlerimi size anlatacak peygamberler gelir de (onları dinleyerek) ***kim kötülükten sakınıp kendini ıslah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."***

Ey âdemoğulları! İçinizden âyetlerimi size anlatacak peygamberler gelir. Müfessirler, **Size içinizden peygamberler gelir** meâlindeki cümleyi, gelecek diye açıkladılar. [§]Sonra **Âyetlerimi size anlatacak** anlamındaki beyanı, 336
muhtemelen doğru yolumu size gösterecek demektir. Nitekim başka âyetlerde Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Size benden bir hidâyet geldiğinde bilesiniz ki hidâyetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur"[169]. "Benden size muhakkak bir rehber gelecektir. Kim benim gönderdiğim rehbere uyarsa artık

[167] el-İsrâ, 17/15.
[168] el-Kasas, 28/59.
[169] Tâhâ, 20/123.

onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir"[170]. Buna göre **Âyetlerimi size anlatacak** meâlindeki cümle, hidâyetimi ve doğru yolumu size gösterecek anlamına gelir. **Kim kötülükten sakınıp kendini ıslah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.** Âyetlerin, inatla karşı çıkan ve büyüklenenler dışında herkesin kabul etmeye mecbur kaldığı deliller ve kanıtlar anlamına gelmesi de muhtemeldir. **Kim sakınırsa**, yani şirkten sakınırsa; **Ve kendisini ıslah ederse,** yani Allah'a iman edip yararlı işler yaparsa **Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Kim sakınırsa** meâlindeki ifade, peygamberlerin yasaklarından sakınırsa veya helâke götüren şeylerden sakınırsa anlamına da gelebilir. **Ve kendisini ıslah ederse** meâlindeki beyanın, peygamberlerin emrettiklerini yaparak kendini ıslah ederse yahut işini ve amelini ıslah ederse mânasına gelmesi de muhtemeldir. Artık Yüce Mevlâ'nın onlara ikram ettiği şeyleri kaybetmekten ve bu nimetlerin yok olup gitmesinden **Korkmayacaklar**, çünkü yok olmasından korkmak nimetleri azaltan şeylerdendir. **Onlar,** bu nimetlerin arkasının kesilmesinden ve sona ermesinden de **üzülmeyeceklerdir;** Cenâb-ı Hak burada âhiret nimetlerinin dünya nimetlerinden farklı özelliğe sahip olduğunu (dünya nimetlerinin fâni, âhiret nimetlerinin ebedî olduğunu) haber vermektedir.

[Peygamberlerin İnsan Olmalarının Hikmeti]

Ey âdemoğulları! İçinizden size peygamberler gelecek. Bu ilâhî kelâmda Cenâb-ı Hak, yarattığı insanlara kendi cinslerinden peygamberler göndermek suretiyle onlara verdiği sayısız lütufları ve büyük nimetleri beyan etmektedir. İnsanlara kendi cinslerinden peygamberler göndermek suretiyle onlara lütfetmiş olmasının **ilk sebebi** şudur: Her cins ve her cevher, kendi cinsi ve cevheri ile uyum sağlar, başkalarıyla imtizaç edemez. Cenâb-ı Hak insanlara kendi cinslerinden ve özlerinden peygamberler göndererek onların birbirleriyle uyum sağlamalarına ve ülfet kurmalarına imkân vererek kendilerine lütufta bulunmuştur. Bu, kalpleri daha çok cezbeden ve daveti kabul edip uymaya daha uygun bir yöntemdir.

337 [§]İkincisi, Allah onlara kendi milletlerinden olan ve kendi içlerinde yetişen, doğru sözlü ve güvenilir olduklarını bizzat bildikleri kişileri peygamber olarak göndermiştir, bunu da peygamberlerin sözlerinde doğru olduklarını insanların bilmeleri için böyle yapmıştır, çünkü onlarda yalan ve hıyanet asla görülmemiş, hiçbiri yalancılıkla sorguya çekilmemiştir.

---

170 el-Bakara, 2/38.

Üçüncüsü, peygamberler şayet insan türünden ve cevherinden olmasalardı, insanlar onların getirdikleri mûcizelerin ve delillerin gerçekten mûcize ve delil olduğunu anlayamazlardı, çünkü onların güçlerinin bu seviyeye ulaşmadığını ve takatlerinin buna yetmediğini bilemezlerdi. Ancak peygamber kendi içlerinden tanıdıkları kişi olduğunda ve o bir şey getirdiğinde, eğer yaptığı şey güçlerinin ötesinde ise onun mûcize olduğunu anlarlar.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ
هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٦﴾

36. "Âyetlerimizi asılsız sayan ve büyüklenip onlardan yüz çevirenlere gelince, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır."

Âyetlerimizi asılsız sayan; Hasan-ı Basrî buna, dinimizi asılsız sayan anlamını verdi. **Âyetlerimizi** meâlindeki sözcük, delillerimizi anlamına da gelebilir, yani onlar delillerimizi **Asılsız saydılar**. Delillerimizi asılsız saydıklarında da onları inkâr ettiler. Çünkü Allah, duyular ve gözler vasıtasıyla bilinemez, ancak kanıtlar, mûcizeler ve deliller vasıtasıyla bilinebilir. Dolayısıyla Allah'ın âyetlerini ve delillerini reddetmek, Allah'ı inkâr etmek anlamına gelir. Allah'ın âyetleri de, peygamberlik mûcizeleri ve delilleri gibidir. Bu âyetteki Allah'ın âyetleri meâlindeki ifade ile peygamberler de kastedilmiş olabilir, yani onlar peygamberlerimizi **Yalan saydılar**. Allah burada peygamberlerine âyetler adını vermiştir, çünkü peygamberlerin varlığı, yaratılanlar için âyettirler, insanları Allah'ın birliğine götürmektedirler, onların peygamberlikleri, kendilerinin doğru sözlü ve güvenilir olmaları peygamberliklerinin alâmetlerindendir[171]. **Büyüklenip onlardan yüz çevirenler,** yani büyüklenip o âyetleri düşünüp tefekkür etmeye yanaşmayanlar. İşte **onlar cehennemliklerdir,** çünkü onlar cehenneme yâren olmuşlar ve ebedî cehennemlik olmayı gerektiren eylemler yapmışlar, bundan dolayı onlara cehennemin sahipleri adı verilmiştir. Nitekim insan için evin sahibi, hayvanın sahibi nitelemeleri kullanılır, çünkü insan onlarla devamlı beraberdir. Devamlı ve ebedî olarak cehennemle beraber olacak-

---

171 "...Çünkü doğru haber, kendisinden haber verilen şeyin varlığına delâlet eder. Allah, peygamberlik iddiasının doğruluğuna delâlet eden doğru sözlü ve güvenilir olmak, yalan ve hiyânetten salim olmak gibi birtakım alâmetleri ve işaretleri onların kişiliklerine koymuştur. Dolayısıyla peygamberlik, onların verdikleri haberin doğru olduğunun kesin delilidir. Binânealeyh Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun peygamberler, Allah'ın birliğinin delillerindendir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 291a).

larından dolayı onlara **Cehennemin sahipleri** adı verilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِه۪ اُو۬لٰٓئِكَ
يَنَالُهُمْ نَص۪يبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ
قَالُٓوا اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا
عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِر۪ينَ ﴿٣٧﴾

330 [§]*37.* ***"Allah'a iftira eden veya O'nun âyetlerini asılsız sayandan daha zâlim kim vardır! Onlar kendileri için yazılmış nasiplerini elde ederler. Sonunda elçilerimiz gelip canlarını alırken, 'Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede?' derler. 'Bizden sıvışıp gittiler' diye cevap verirler. Ve*** (dünyadayken) ***kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ederler."***

Allah'a iftira eden veya O'nun âyetlerini asılsız sayandan daha zâlim kim vardır! Buradaki **Daha zâlim kim vardır** meâlindeki ifade hakkında daha önce gerekli açıklamayı yapmıştık[172]. Bu, cevabı olmayan bir soru edatıdır, ancak müfessirler bunu anlamışlar ve şöyle demişlerdir: **Allah'a iftira edenden daha zâlim** kimse yoktur. Müfessirler, o sorudan anladıkları cevabı vermişlerdir, yoksa daha zâlim kimse yoktur cümlesi, **Daha zâlim kimdir** sorusunun tefsiri değildir. **Daha zâlim kimdir,** yani kendisini Cenâb-ı Hakk'ın yarattığını bilmesine, O'nun verdiği nimetler içersinde yüzmesine ve O'nun lütufları ve iyilikleri kendisini her yönden kuşatmasına rağmen yine de **Allah'a iftira eden** kişiden daha çirkin ve daha kötü bir zulüm işleyen kimse yoktur.

Allah'a iftira eden. Denildi ki: İftira, daha önce kendisine başkasından bir bilgi gelmediği halde kendiliğinden yalan uydurmak demektir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekler"[173]. Yalan ise, insan ya kendisi onu uydurmuş yahut da daha önce biri söylemiş ve ondan duymuş olduğu şeydir. Sonra in-

---

172 bk. el-En'âm, 6/21.

173 "Ey Peygamber! Mümin kadınlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekleri hususunda sana biat etmeye geldiklerinde onların biatlarını kabul et" (el-Mumtehine, 60/12).

sanların Allah'a iftira etmeleri farklı şekillerde olur; Allah'ın oğlu vardır demeleri, ortağı ve eşi vardır demeleri bunun örnekleridir. Keza "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[174] ve "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız"[175] diyerek Allah'tan başkasına kulluk yapmalarıdır. [§]"Onlar bir 339
kötülük yaptıkları zaman; Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti"[176] demeleridir. Bu sözleriyle de onlar Allah'a iftira etmiş olurlar. Bazı şeyleri kendilerine haram kılarlar, sonra da bunu Allah'a nispet ederek O'na iftira ederler. Bunlara benzer çeşitli iftira nevileri vardır.

Onlar kendileri için yazılmış nasiplerini elde ederler. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda ihtilaf edilmiştir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Allah'ın emir ve yasaklarına itâat eden ve O'nun peygamberlerine de itâat eden kişiye, içinde ebedî kalacağı cennet yazılmıştır, bu onun nasibidir ve kendisi için kitapta yazılan hisse budur. Allah'a isyan eden ve peygamberlerine muhalif olan kişiye de, içinde ebedî kalacağı cehennem yazılmıştır, bu da onun kitaptaki nasibidir. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: **Onlar kendileri için yazılmış nasiplerini elde ederler,** yani onlar âhirette mükâfat ve ceza olarak nasiplerini alırlar, bu İbn Kuteybe'nin sözüdür[177]. Bu iki görüşün dışında âyetin iki anlama daha gelme ihtimali vardır. Birincisi, onlar ilâhî kitapları tahrif edip değiştirmişler, sonra da bunu Allah'a nispet etmişlerdi. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Elleriyle kitap yazıp sonra 'Bu Allah'ın katındandır' diyenlerin vay haline!"[178] "Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler ve Allah katından olmadığı halde, 'Bu Allah katındandır' derler"[179]. Onların tahrif edip değiştirdikleri kitaplar kendileri için kanun haline gelmiştir ve onlar kıyâmete kadar ona göre davranırlar. Kıyâmet günü gelince de bunun karşılığı olan cezayı önlerinde bulurlar. İkincisi, **Nasiplerini elde ederler,** yani kendileri için yazılmış olan rızkı ve nimeti elde ederler, yazılmış olan bu şeyleri tam olarak alır, sonra ölürler.

[§]**Sonunda elçilerimiz gelip canlarını alırlar.** Bu yoruma (nasiplerini 340
dünyada alırlar yorumuna) göre elçiler gelip onların ruhlarını kabzederler. Bu, açık bir ifadedir. Âyeti âhiretteki ceza ile yorumlayanlara göre ise, her ne kadar onlar âhirette ölmeyecek iseler de onların canlarını almayı, azabın şiddetin-

---

174 ez-Zümer, 39/3.
175 Yûnus, 10/18.
176 el-A'râf, 7/28.
177 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 167.
178 el-Bakara, 2/79.
179 Âl-i İmrân, 3/78.

den dolayı buradaki ölmeyi ateşe benzetmektedir. Bir âyet-i kerîmede Allah şöyle buyurmaktadır: "Ona her taraftan ölüm gelecek, ama ölmeyecektir"[180]. Yani ona her taraftan ölüm sebepleri gelecektir. **Onlar kendileri için yazılmış nasiplerini elde ederler** meâlindeki âyeti, dünyada rızıklarını ve kendileri için yazılan her şeyi tam olarak alacakları diye yorumlayanlar âyetteki "hattâ" (حتى) sözcüğünü ispat etmek anlamına hamlederler. Onun âhirette olacağı şeklinde yorumlayanlara göre de bu lafız sıla anlamına gelir ve zâittir[181].

Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede? Bunun âhirette olacağı yorumunu yapanlara göre ve bunun ruhlarını alırken veya aldıktan sonra olacağı şeklinde yorumlayanlara göre, bu sözü onlara cehennemde melekler söyler. **Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede?** Yani Allah'tan başka kendisine kulluk yaptıklarınız nerede? Siz "Bunlar Allah katında bizim aracılarımızdır"[182] diyordunuz, nerede onlar? "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[183] dedikleriniz nerede? Yahut da "Bunun gibi biz, her ülkede suçlu ve günahkârların elebaşılarına, orada entrika peşinde koşma imkânı vermişizdir"[184] meâlindeki âyette ifade buyurulduğu üzere onların elebaşıları sorulmaktadır. **Nerede sizin Allah'ı bırakıp da taptığınız o kişiler? Bizden sıvışıp gittiler, diye cevap verirler. Bizden sıvışıp gittiler,** yani helâk oldular, bizim kulluğumuz ve onlara tapmamız da geçersiz oldu. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Toprakta kaybolup gittiğimizde"[185] yani helâk olduğumuz ve yaptıklarımız
331 mız boşa gittiğinde biz yeniden mi yaratılacağız? [§] **Ve onlar (dünyadayken) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerinde şahitlik ederler.** Daha önce geçen **Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede?** meâlindeki cümlede, onların reisleri ve elebaşıları kastedilmiş ise, o zaman **Bizden sıvışıp gittiler** meâlindeki cümle, kendi dertleriyle uğraşmaktan bizi görmez oldular

---

180 İbrâhim, 14/17.

181 "Âyetteki nasip kelimesini âhirette görecekleri ceza diye yorumlayanlara göre 'Hattâ' lafzı sıla ve zâit olur. Sanki şöyle demektedir: Elçilerimiz gelip onların canlarını aldıklarında kendileri için yazılmış nasiplerini alırlar. Yazılan nasiplerinden maksadın dünyadaki rızıkları olduğu yorumunu yapanlara göre ise, 'Hattâ' lafzı sıla ve zâit değil, ispat anlamındadır ve nihaî gayeyi ifade etmektedir. Anlamı da şöyle olur: Onlar kendileri için yazılmış olan nasiplerini elçilerimiz kendilerine gelinceye kadar mutlaka alırlar. *En doğrusunu Allah bilir*" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 291b).

182 Yûnus, 10/18.

183 ez-Zümer, 39/3.

184 el-En'âm, 6/123.

185 "İnkârcılar şöyle derler: Toprakta kaybolup gittiğimizde biz yeniden mi yaratılacakmışız?" (es-Secde, 32/10).

anlamına gelir. Şayet âyette putlar kastedilmişse, o zaman **Bizden sıvışıp gittiler** meâlindeki cümle, bizim onlara kulluk yapmakla beklediklerimiz yok olup gitti anlamına gelir. Çünkü onlar, "Bunlar Allah katında bizim aracılarımızdır" diyorlardı.

قَالَ ادْخُلُوا فٖى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ فِى النَّارِۜ كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَعَنَتْ اُخْتَهَاۜ حَتّٰٓى اِذَا ادَّارَكُوا فٖيهَا جَمٖيعًاۙ قَالَتْ اُخْرٰيهُمْ لِاُو۫لٰيهُمْ رَبَّنَا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَضَلُّونَا فَاٰتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِۜ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾

38. "Allah buyuracak ki: 'Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin!' Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lânet edecektir. Hepsi birbiri ardından orada (cehennem) ***toplanınca, sonrakiler öncekiler için, 'Ey Rabb'imiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha azap ver!' diyecekler. Allah da, 'Zaten hepiniz için bir kat daha azap vardır, fakat siz bilmezsiniz' diyecektir."***

Allah buyuracak ki: toplulukların arasında siz de girin! Burada ümmetler içinde anlamına gelen "fî umemin" (فى أمم) ifadesi ümmetlerle beraber demektir. Dilde bu türlü sözler caizdir, nitekim falancı ordusu içinde geldi, denilir ve ordusuyla beraber geldi mânası kastedilir. **Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin!** Yani tâbi olunanlar ve tâbi olanlar hep birlikte cehenneme girin. Araplar cer harflerini birbirlerinin yerine kullanırlar, Kur'ân-ı Kerîm'de de "Has kullarımın arasına sen de katıl"[186] buyurulur. Denilmiştir ki: Burada 'kullarımın içinde' anlamına gelen "fî ibâdî" (فى عبادى) ifadesi, kullarımla beraber anlamına gelen "me'a ibâdî" (مع عبادى) anlamında kullanılmıştır. Açıklamaya çalıştığımız âyetteki "fî" (فى) harf-i cerinin, kendi gerçek anlamında kullanılmış olması da muhtemeldir; buna göre tâbi olunan kişiler, tâbi olanlardan önce cehenneme girmişler, sonra onlara tâbi olanlara da şöyle denilmiştir: **Sizden önce ateşe giren geçmiş cin ve insan toplulukları içersine siz de girin!** Bu âyet aynı zamanda insanların kâfir olanlarına azap edildiği gibi cinlerin kâfirlerine de azap edileceğine delildir.

---

186 el-Fecr, 89/29.

Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lânet edecektir. Tâbi olanlar, kendilerini Allah'ın dininden çevirip o nesnelere tapmaya davet ettikleri için tâbi oldukları kişilere lânet edecekler. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlar şöyle derler: Bize Allah'ı inkâr etmemizi ve O'na ortaklar koşmamızı
342 telkin ediyordunuz"[187]. [§]Başka bir âyette de; "Horlananlar, büyüklük taslayanlara böyle derler"[188] buyurmaktadır, bunun gibi başka âyetler de vardır. Tâbi olunan kişiler de, kendilerine çok fazla kişinin tâbi olmasından dolayı azapları arttığı için tâbi olanlara lânet edecekler, böylece hepsi birbirlerine lânet okuyacaklar. Bu âyet, mümin erkekler ve kadınlar birbirlerinin kardeşleri oldukları gibi, mezhepleri ve görüşleri farklı dahi olsa kâfir erkeklerin ve kadınların da birbirlerinin kardeşleri olduğuna işaret etmektedir.

Hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca. Bazıları şöyle der: Buradaki "iddârekû" (اِدَّارَكُوا) fiili "tedârük" (التدارك) mastarından gelir; buna göre âyet, birbirlerini takip ederek peşpeşe cehenneme ulaşırlar, anlamına gelir. Şöyle de denildi: Bu kelime "derk" (الدَّرْك) kökünden gelmektedir; cehennem aşağı seviye ve tabakalardan oluşmaktadır, cehennemlikler mutlaka o tabakalara düşerler, bir tabakada istikrar bulup kalmazlar, çünkü bir yerde istikrar bulmakta bir parça teselli ve rahatlık vardır, ancak onlar her aşağı tabakaya götürülürler. Bundan dolayı cehenneme "hâviye" (yakıp kavuran en aşağıdaki ateş) adı[189] verildiği söylenmiştir. **Hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca.** Bu ilâhî kelâma 'orada toplanınca' anlamı da verilmiştir, o zaman birbirlerini kınarlar. Eğer âyetteki fiil "tedârük" kökünden geliyorsa, o zaman "(Allah, görevlilere buyurur:) "Sürün o zâlimleri, onların yoldaşlarını!"[190] meâlindeki âyetle aynı anlama gelir, maksat hepsinin toplanması ise, bu onları baskı altına almak ve sıkıştırmak içindir; nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Zincirlerle sımsıkı bağlı olarak onun dar bir yerine atılınca oracıkta yok olmayı isterler"[191]. Onlar da toplanırlar ve birbirlerine lânet okurlar.

Sonrakiler öncekiler için diyecekler ki; buradaki **Sonrakiler** meâlindeki sözcük zaman itibariyle sonra gelenler anlamındadır, **Öncekiler** meâlindeki sözcük de sonra gelenler için din uyduran öncekiler anlamına gelir. **Ey**

---

187 Sebe', 34/33.

188 "Horlananlar büyüklük taslayanlara şöyle derler: Siz olmasaydınız, hiç kuşkusuz biz iman ederdik" (Sebe', 34/31).

189 el-Kāria, 101/9.

190 (Allah, görevlilere buyurur:) "Toplayın o zâlimleri, onların yoldaşlarını ve Allah'ın dışında taptıklarını; hepsini cehennemin yoluna sürün!" (es-Sâffât, 37/22-23).

191 "Zincirlerle sımsıkı bağlı olarak onun dar bir yerine atılınca oracıkta yok olmayı isterler" (el-Furkān, 25/13).

Rabb'imiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha azap ver! Âyette geçen **Sonrakiler** meâlindeki sözcüğün cehenneme daha sonra girenler anlamına gelmesi, **Öncekiler** meâlindeki sözcüğün cehenneme önceden girenler anlamına gelmesi de muhtemeldir, bunlar önderler ve kendilerine tâbi olunan kişilerdir. **Ey Rabb'imiz! İşte bunlar,** yani önderler ve yöneticiler **Bizi saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha azap ver!** Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurur: "Yüzleri ateşe çevrildiği gün, 'Keşke Allah'a itâat etseydik ve resûlü dinleseydik' diyecekler"[192]. **Sonrakiler öncekiler için diyecekler** meâlindeki ifade, birbirlerine söyleyecekler anlamında değil gibidir, fakat birbirlerine beddua ederler ve lânet okurlar anlamındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak "Rabb'imiz! Onları ağır bir şekilde lânetle!"[193]

[§] **Onun için onlara ateşten bir kat daha azap ver! Allah da, 'Zaten he- 343
piniz için bir kat daha azap vardır' diyecek.** Bazıları şöyle dedi: **Hepiniz için bir kat daha** ibaresinden maksat cehennemdir, çünkü cehennem azabı sürekli artar, büyür ve katmerleşir, bu da bir kat daha anlamına gelir. Bu durum, tâbi olunan öncüler ve tâbi olan insanların hepsi için söz konusudur. Bazıları da şöyle dedi: **Hepiniz için bir kat daha** meâlindeki ifade, kendilerine tâbi olunan kişiler ve önderler için bir kat daha anlamına gelir. Onlar yukarıdaki sözü söyledikten sonra bu cevabı onlara bir melek veya cehennem bekçisi veya orada bulunan biri verir, onun kim olduğunu bilmeye bizim ihtiyacımız yoktur. **Fakat siz bilmezsiniz,** yani sizin için bir kat daha azap olduğunu dünyada iken bilmezsiniz. Denildi ki: **Hepiniz için bir kat daha azap vardır, fakat siz bilmezsiniz** meâlindeki beyan, cehennemde herkes için bir kat daha azap bulunduğunu bilmezsiniz anlamına gelir.

وَقَالَتْ اُولٰيهُمْ لِاُخْرٰيهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا
الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ

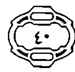
39. "Öncekiler de sonrakilere derler ki: Sizin bizden arta kalır bir tarafınız yok. O halde siz de yaptıklarınıza karşılık azabı tadın!"

---

[192] "Yüzleri ateşe çevrildiği gün, 'Keşke Allah'a itâat etseydik, resûlü dinleseydik' diyecekler. Ve ekleyecekler: Rabb'imiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdılar. Rabb'imiz! Onlara iki kat azap ver ve onları ağır bir şekilde lânetle!" (el-Ahzâb, 33/66-68).

[193] el-Ahzâb, 33/68.

Öncekiler de sonrakilere derler ki. Bu beyanda geçen ve öncelikler anlamına gelen "ûlâhum" (اولاهم) sözcüğünden, yukarıda da söylediğimiz gibi sonrakiler için o dini vazeden ve onu gidilen bir yol haline getirenler kastedilmiştir. **Sonrakiler** anlamına gelen "uhrâhum" sözcüğünden maksat da zaman itibariyle daha sonra gelenlerdir. "Ûlâhum" lafzının cehenneme ilk girenler, "uhrâhum" lafzının da cehenneme son girenler, yani tâbi olan halk kesimi anlamına gelmesi de muhtemeldir. **Sizin bizden arta kalır bir tarafınız yok.** Bu beyanın anlamı ile ilgili iki yorum yapılmıştır. Birincisi, sizin hiçbir konuda bizden üstün bir tarafınız yoktur, siz dalâlete düştünüz biz de dalâlete düştük anlamına gelir. Yani bizim sizin üzerinizde bir üstünlüğümüz ve otoritemiz yoktu. Bizim elimizde sizi kendisine uymaya mecbur edecek delillerimiz ve mûcizelerimiz de yoktu. Biz sadece sizi davet ettik, siz de kabul ettiniz. Size peygamberler çeşitli deliller ve mûcizelerle gönderilmişti, ama onları dinlemediniz. Bu, sanki şeytanın şu sözüyle itiraf ettiği hatasına benzemektedir: "Allah'ın hükmü yerine getirilince şeytan şöyle der: 'Şüphesiz Allah size gerçek bir vâdde bulunmuştu"[194]. İşte o liderler de tâbilerine, şeytanın bütün insanlara söylediğine benzer sözler söylerler. Şöyle de denilmiştir: **Sizin bizden arta kalır bir tarafınız yok,** yani sizin azabınız bizimkinden daha hafif değil, siz de biz de aynı azap içindeyiz, hiçbir şekilde siz bizden daha hafif azap görmüyorsunuz. **Sizin bizden arta kalır bir tarafınız yok** meâlindeki beyan hakkında
344 yapılmış iki yorumdan biri [§]âhiret hayatı ile, diğeri de dünya ile ilgilidir. **O halde siz de yaptıklarınıza karşılık azabı tadın!** Yani şirk koşmanızdan ve Allah'ın âyetlerini yalanlamanızdan dolayı azabı tadın! Onlar da kazandıklarının ve yaptıklarının cezasını çekeceklerdir.

اِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُجْرِمِينَ

[194] "Allah'ın hükmü yerine getirilince şeytan şöyle der: 'Şüphesiz Allah size gerçek bir vâdde bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Ben daha önce, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim.' Doğrusu zâlimler için elem verici bir azap vardır" (İbrâhim, 14/22).

40. "Bizim âyetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!"

Bizim âyetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya. Bu âyetin anlamını daha önce açıklamıştık[195]. **Onlara göğün kapıları açılmayacak.** Bazıları şöyle dedi: Göğün kapıları anlamına gelen "ebvâbu's-semâ" (ابواب السماء) ifadesiyle cennetlerin kapıları kastedilmektedir, çünkü cennetler göklerdedir. Cennetler gökte olduğu için Cenâb-ı Hak burada **Göğün kapıları** buyurmaktadır. Görmez misin ki Allah başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Rızkınız ve size vâdedilenler göktedir"[196]. Bize vadedilen şey cennettir ve Allah onun gökte olduğunu haber vermektedir. Görmez misin ki Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: Cennetlerin **kapıları onlara açılmayacak ve cennete giremeyecekler.** Başkaları da şöyle dediler: **Göğün kapıları**'ndan maksat gökyüzünün kapılarıdır; müminlerin amelleri göğe çıkarılır ve ruhları da oraya yükseltilir. Kâfirlerin amelleri ve ruhları ise esfel-i sâfiline gönderilir. Nitekim Cenâb-ı Hak müminler hakkında şöyle buyurur: "Güzel sözler O'na yükselir; rızâsına uygun iş ve davranışları da O yüceltir"[197]. Kâfirler hakkında da şöyle buyurur: "Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar başka"[198]. Müminlerin amelleri ve ruhları göğe yükseltilip çıkarıldığı belirtildikten sonra âyet-i kerîme **Onlara** ve onların amellerine **Göğün kapılarının açılmayacağını,** "Siccîne gönderileceğini"[199] haber vermektedir. Bunun gerçek anlamda gök değil temsilî bir ifade olması da mümkündür; gökyüzü çirkin ve pis şeylerin mekânı olmadığı, bütün temiz ve iyi şeylerin mekânı ve karargâhı olduğu için gök kelimesini kullanmıştır;
yeryüzü ise daha çok çirkin ve pis şeylerin mekânıdır. [§]Kâfirlerin amelleri 343
pis ve kötüdür, onların kötü ve pis amelleri için kinâye olarak yeryüzü anlamına gelen "ard" lafzını kullanmıştır, çünkü yeryüzü her türlü kötülük ve pisliğin kaynağıdır. Müminlerin temiz amelleri için de kinâye olarak gökyüzü anlamına gelen "semâ" lafzını kullanmaktadır. Bu tıpkı imanı, kökü yerde sabit dalları göğe doğru uzanan temiz bir ağaca benzetmesi gibidir; aynı şekilde kâfiri de

---

195 bk. 36. âyetin tefsiri.

196 ez-Zâriyât, 51/22.

197 Fâtır, 35/10.

198 et-Tîn, 95/5-6.

199 "Doğrusu şudur ki, günahkârların yazısı muhakkak siccîndedir. Siccîn nedir, bilir misin? O (ameller), kaydedilmiş bir defterdir" (el-Mutaffifîn, 83/7-9).

kökü yerden sökülen kötü bir ağaca benzetmektedir[200]. Âyette geçen "Dalları gökte" diye bir tabirin kullanılmasıyla, gerçek anlamda göğü kastetmemekte, ancak temiz olduğu ve kabul edildiği anlamına gelen bir niteliktir. Açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir. **Onlara göğün kapıları açılmayacak.** Bunun benzeri bir sözün başlangıç cümlesi olması doğru olmaz, önceden vukû bulan olaylar müstesnâ. "Onlar, 'Yahudi veya hıristiyan olanlar hariç, hiç kimse cennete giremeyecek' dediler"[201] meâlindeki âyette olduğu gibi bu, onun cevabı anlamındadır. Yahut da onlar kendileri, şöyle şöyle ameller yaptıklarını zikrettiler, Allah da **Onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar cennete giremeyeceklerdir** buyurdu.

Şöyle bir soru akla gelebilir: Allah onları, kapıları kapatmak ve cehennemi kendilerine döşek ve örtü kılmakla korkutmaktadır, onlar bütün bunlara inanmadıkları halde bunlarla onları nasıl korkutuyor?

Buna şöyle cevap verilir: İnsan bir şeyle korkutulduğu zaman, onun mahiyetini kesin olarak bilmese ve korkutulduğu şeyin hakikatinden haberdar olmasa dahi çekinir ve korkar, hatta onun varlığından şüphe ve tereddüt için-
346 de olsa dahi yine de ona karşı bir hazırlık yapar. [§]İşte o insanlar da, her ne kadar varlığından şüphe etseler ve inanmasalar dahi korkmaları mümkün olduğu için cehennemle ve çeşitli azaplarla korkutuldular. Yahut da bunlarla müminler korkutulmuşlardır, nitekim Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurur: "Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının"[202]. "Öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir"[203]. Veyahut da o korkutma, ölümden sonra dirilmeye inananlar için yapılmıştır, çünkü kâfirlerden bazıları ölümden sonra dirilmeye, uhrevî ceza ve mükâfata inanırlar.

Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Bu beyan onların ebedî olarak cennete girme ümitlerini bitirmektedir, tıpkı gemi halatının iğne deliğinden geçmesi asla mümkün olmadığı gibi onlar da asla cennete giremeyecekler. Sonra **Halat iğne deliğinden geçinceye kadar** meâlindeki beyan hakkında bazıları şöyle dediler: Bu cümle deve bir iğnenin deliğinden geçinceye kadar anlamına gelir. İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Gemile-

---

200 "Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, Rabb'inin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller getirmektedir. Kötü sözün misali de kökü yerden sökülmüş, ayakta duramayan kötü bir ağaçtır" (İbrâhim, 14/24-26).

201 el-Bakara, 2/111.

202 Âl-i İmrân, 3/131.

203 ez-Zâriyât, 51/55.

rin bağlandığı kalın halat iğnenin deliğinden geçinceye kadar demektir[204]. Ebû Avsece de şöyle dedi: Âyetteki "sem" (السَّم) kelimesi, iğne veya çuvaldız deliği anlamına gelir, "cemel" (الجمل) halat anlamına, "hıyât" (الخياط) da iğne veya çuvaldız anlamına gelir. İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Âyetteki "cemel" (الجمل) kelimesi ile ayakları olan deve kastedilmemiştir, ancak "cummel" (الجُمَّل) yani kalın
urgan kastedilmiştir[205]. [§]İbn Mesûd (r.a.) ise, maksat dört ayağı olan devedir, 337
der[206]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Suçluları işte böyle cezalandırırız! Yani bütün suçluları **böyle cezalandırırız.**

لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِمِينَ ﴿٤١﴾

41. "Onlar için cehennem ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır. İşte zâlimleri böyle cezalandırırız!"

Onlar için cehennem ateşinden döşekler vardır. Buradaki "mihâd" (المِهاد) kelimesinin döşek anlamına geldiği, **Üstlerine de örtüler vardır** meâlindeki cümlede geçen "ğavâş" (الغواش) kelimesinin de örtü anlamına geldiği söylenmiştir. "Ğavâşî" (الغواشي) ateşle örtünmek demektir, yani ateşin üstten-alttan, önden ve arkadan sarmalamasıdır. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Kıyâmet gününde o şiddetli azaba karşı kendini (çaresizlikten) yüzüyle korumaya çalışan kişi mi (daha kötü durumda, yoksa cennette bulunan mümin mi)?"[207] Yani azap onu her taraftan kuşattığı için kendini koruyamayacaktır. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Onların üstünde kat kat ateş olacak, altlarında da (böyle) katlar bulunacak"[208]. Cenâb-ı Hak bu âyette, ateşin onları her taraftan kuşatacağını haber vermektedir. Açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

204 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 180.

205 İbn Abbâs'ın (r.a.) bu kelimeyi "cummel" (الجُمَّل) diye okuduğu rivayet edilmiştir. Bu ise şâz kırâattır, diğer kırâat imamlarından mütevâtir olarak "cemel" (الجَمَل) diye rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 179-180).

206 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 178.

207 ez-Zümer, 39/24.

208 ez-Zümer, 39/16.

وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا
اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٤٢﴾

42. "İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, -ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz- işte onlar cennetliklerdir. Orada onlar ebedî kalıcıdırlar."

İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, biz hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: **Biz hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz** meâlindeki beyan, daha önceki **İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar** anlamındaki cümle ile uyumlu değildir, o cümle "Ey âdemoğulları! İçinizden âyetlerimi size anlatacak peygamberler gelir de (onları dinleyerek) kim kötülükten sakınıp kendini ıslah ederse"[209] meâlindeki âyetin bağlantısıdır (sıla). O, **Biz hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz** meâlindeki cümlenin, daha önce geçen âyetin sılası olduğunu söylüyor. Bize göre ise baş taraftaki cümlenin sılası olması daha doğrudur, yani **Biz hiç kimseye,** salih amellerden **gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz,** aksine gücünün ve takatının daha altında olan şeyleri yükleriz. **İşte onlar cennetliklerdir. Orada onlar ebedî kalıcıdırlar.** Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Biz hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz** meâlindeki beyan, ancak gücünün yeteceği ve taşıyabile-
328 ceği kadar yük yükleriz demektir. Bu âyet, [§]"Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler"[210] meâlindeki âyetin sılasıdır. Allah şöyle buyuruyor: **Biz herkese** gücünün yetmediği ve taşıyamayacağı yükü değil, **ancak** gücünün yeteceği ve taşıyabileceği kadarını **yükleriz.**

وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ وَقَالُوا
الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى هَدٰينَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِىَ لَوْلَٓا اَنْ هَدٰينَا اللّٰهُ

---

209 el-A'râf, 7/35.

210 el-A'râf, 7/28.

لَقَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّۜ وَنُودُٓوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا
بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

43. "(Cennette) ***onların altından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: 'Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik. Hakikaten Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmişler.' Onlara, 'İşte size cennet. Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o size kaldı' diye seslenilir."***

(Cennette) onların kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. İbn Kuteybe dedi ki: Buradaki "ğill" (الغِلّ) kelimesi kıskançlık ve düşmanlık anlamına gelir[211]. Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle dedi: **Onların kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız,** yani Cenâb-ı Hak dünyada onların, yani müminlerin kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atar ve onları iman vasıtasıyla birbirlerine kardeş yapar. Nitekim bir âyette şöyle buyurmuştur: "Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz"[212]. Cenâb-ı Hak burada onların birbirlerine düşman iken kalplerini kendilerine ikram etmiş olduğu iman yoluyla birleştirdiğini ve böylece düşman iken kardeş olduklarını haber veriyor. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Cennet ehlinin kalplerinde kin ve haset bulunmaz; çünkü kin ve haset onlara keder ve hüzün verir, dolayısıyla onların kalplerinde ancak sevgi bulunur. Bazıları da şöyle der: Bu âhirette olacaktır, Allah onların dünyada iken kalplerinde bulunan kin duygusunu söküp alır, hepsi kardeş haline gelirler. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik; artık bir kardeşler topluluğu olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar"[213]. Hz.
Ali'nin (r.a.) de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Cenâb-ı Hakk'ın [§]"Onların 349
gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik; artık bir kardeşler topluluğu olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar" meâlindeki âyetine dayanarak ben, Osman, Talha ve Zübeyir'in o insanlardan olacağımızı ümit ediyorum[214]. İbn Abbâs'tan (r.a.) da şöyle rivayet edilmiştir: Bu âyet, Allah kendilerinden razı olsun Ali, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Talha, Zübeyir, İbn

---

211 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 168.

212 Âl-i İmrân, 3/103.

213 el-Hicr, 15/47.

214 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 183.

Mesûd, Ammâr, Selmân ve Ebû Zer hakkında gelmiştir[215]. Onların dünyada iken birbirlerine karşı duydukları kin ve düşmanlık duygusunu, Resûlullah'tan (s.a.) sonraki çatışmalarını ve ihtilafa düşmelerini kalplerinden söküp atar ve hep birlikte cennete girerler. *En doğrusunu Allah bilir ya*, onların ihtilaf ve çatışmaları dünyevî sebeplerdendi, din yüzünden değildi. Bu bakımdan bunlar âhirette kalkar ve yok olup gider. Bizimle kâfirler arasındaki düşmanlık ise dünyada da âhirette de yok olmaz, devam eder durur, çünkü bu düşmanlık din ve inanç düşmanlığıdır, bundan dolayı bu düşmanlık ebediyen yok olmaz. Âyette **Çıkarıp atarız** anlamına gelen "neza'nâ" (نزعنا) fiili, onların içinde bulundukları hali değil çıkarıp atmanın başlangıcını ifade ediyor gibidir, nitekim "Allah onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar"[216] meâlindeki âyet de engellemenin başlangıcını ifade eder, yani Allah onları o halden çıkarmasaydı öyle kalırlardı demektir. Buna göre **Çıkarıp atarız** meâlindeki ifade de, onların kalplerine kin duygusunu başlangıçta biz koymadık demektir. Eğer Allah onları o halde bıraksaydı, o duygu kendilerinde sabit kalırdı. Bu âyet, kulların fiillerini Allah'ın yaratmasının söz konusu olduğuna da işaret etmektedir, çünkü kin ve düşmanlık kulların fiillerindendir, bundan dolayı onlar kötülenmektedirler. Sonra Allah onların kalplerinden bu duyguyu söküp attığını, **Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun!** meâlindeki beyanıyla da onun yerine teşek-
350 kür duygusunu koyduğunu haber vermektedir. [§]Allah, yapmadığı bir şeyle övülmekten hoşlananı da kötülemektedir[217]; onlardan övülmeyi istemesi ise o fiili kendisinin yarattığına işaret eder, bundan dolayı onlardan övülmeyi istemektedir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

---

215 "Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik" meâlindeki âyetle ilgili olarak İbn Merdûye, Mücâhid'ten naklen İbn Abbâs'ın (r.a.), bu âyet Ali, Talha ve Zübeyir hakkında inmiştir dediğini tahric eder. Şîrâzî *el-Elkâb*'da, İbn Merdûye ve İbn Asâkir, Kelbî tarîkıyla Ebû Salih'ten, o da İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle tahric ederler: "Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik" meâlindeki âyet, sahâbeden on kişi hakkında inmiştir: Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha, Zübeyir, Sâd, Saîd, Abdurrahmân b. Avf ve Abdullah b. Mesûd (bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, V, 85).

216 "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı kalıcıdırlar" (el-Bakara, 2/257).

217 "Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır" (Âl-i İmrân, 3/188).

(Cennette) onların altından ırmaklar akarken... *En doğrusunu Allah bilir ya*, insanların tabiatları gereği olarak dünyada akan nehirlere ilgi duyduklarını, onları seyretmeyi sevdiklerini bildiğinden dolayı Cenâb-ı Hak âyette bunu belirtmektedir; dünyada tabiatlarının ve gönüllerinin arzu ettiği şeyleri dile getirerek, emirlerine uymaya ve yasaklarından kaçınmaya teşvik etmek için insanları âhirette de onlara sahip olmaya özendirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de söz konusu edilen saraylar, çadırlar, câriyeler, genç hizmetçiler, bardaklar, ibrikler ve benzeri şeylerin hepsi, dünyada insanların canlarının çektiği ve gönüllerinin meylettiği nimetlerdir, Allah da insanları özendirmek amacıyla âhirette kendilerine bunları vâdetmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Hasan-ı Basrî ve diğerleri şöyle dediler: Âyetteki "hedânâ" (هدانا) kelimesi, bize onun yolunu gösteren anlamına gelir. **Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik.** Bize göre burada maksat, farklı sebeplerden dolayı doğru yolu gösterme ve açıklama hidâyeti değildir. [Birincisi], Allah'ın fazlı ve lütfuyla onlara ikram etmiş olduğu hidâyet, onları doğru yolu bulmaya muvaffak kılmasıdır. Çünkü o imtihan ve lütuf anlamındadır, eğer bu sadece yol gösterme (delâlet) ve açıklamadan ibaret olsaydı, o imtihan ve lütfun anlamı olmazdı. Çünkü onda yol gösterme ve açıklama (beyan) zaten herkes için vardır. İkincisi, maksat eğer delâlet ve beyan olsaydı, bu peygamberler ve diğerleri olmak üzere herkes için söz konusu olurdu, çünkü onlara da delâlet ve beyan gerekir. Bu itibarla burada kastedilen yol gösterme ve açıklama değil, başka şeydir. Üçüncüsü, Allah kendisine doğru yolu gösterdiği ve ona ulaşmaya muvaffak kıldığı sırada hiç kimsenin kendiliğinden sapması ve şaşırması mümkün değildir, ancak bu hal bazan delâlet ve beyan için söz konusudur. Bütün bunlar, âyetin onların söylediği gibi yol gösterme (delâlet) ve açıklama (beyân) anlamına gelmediğini kanıtlar. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* Bazıları şöyle söylediler: Mûtezile, Cenâb-ı Hakk'ın verdiği haberlerde O'na muhalefet etmekte, peygamberlerin Allah'tan naklen haber verdikleri şeylere de, cennet ve cehennem ehline de, İblis'e de muhalefet etmektedirler. Onların Allah'a muhalefetleri, **Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik** meâlindeki ilâhî kelâmda ve benzeri âyetlerde ortaya çıkmaktadır. [§]Peygamberlere muhalefetleri, "Ben 331
size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez"[218] meâlindeki âyette görülmektedir. Cehennemliklere muhalefetleri, onların söyledikleri "Allah bizi

218 "Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez" (Hûd, 11/34). Bu, Nuh aleyhisselâmın sözüdür.

doğru yola iletmiş olsaydı biz de sizi iletirdik"[219] sözlerinde, İblis'e muhalefetleri de onun "Rabb'im! Benim sapmama imkân verdin"[220] sözünde görülmektedir. İblis, Allah'ı Mûtezile'den daha iyi bilmektedir[221].

Hakikaten Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmişler. Bu cümlenin farklı anlamlara gelme ihtimali vardır. Onlar **Hakkı** getirmişler, yani hak dini getirmişler yahut yapanların doğru ve isabetli yolda olmalarını sağlayan davranışları getirmişlerdir, bunların hepsi doğru ve isabetlidir. **Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmişler** meâlindeki beyan, doğruluk ve benzeri şeyleri getirmişler anlamına da gelebilir. Buradaki **Hak** kelimesinin iki anlamı vardır; birincisi, Allah'ın kullarına layık gördüğü hak anlamına, ikincisi de peygamberler aklın da hak ve doğru gördüğü ilkeleri ve bilgileri getirmişlerdir anlamına gelir.

Onlara, 'İşte size cennet' diye seslenilir. Buradaki "tilküm" (تلكم) kelimesi, ancak gâipten konuşulduğunda kullanılır, halbuki onlar o cennetin içindedirler. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bunun tefsiri şudur: **İşte cennet,** yani dünyada vâdolunduğunuz ve size haber verilen cennet budur! **Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o size kaldı,** yani amelleriniz size bu cenneti kazandırdı. Bu âyet, imanın, insanların amelleri cümlesinden olduğuna işaret etmektedir, çünkü Allah âyette, **Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık cennet size kaldı** buyurmaktadır. Cennet ancak imanla elde edilir, diğer ameller ise ancak iman var ise sahih kabul edilir. Her ne kadar onlar cenneti Allah'ın lütfu ile kazanmış iseler de, Cenâb-ı Hak, onların yaptıkları amellerle cenneti elde ettiklerini haber vermekte, onların **Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde**

---

219 İbrâhim, 14/21.

220 el-Hicr, 15/39.

221 "Bazı âlimler şöyle dediler: Mûtezile, Cenâb-ı Hakk'ın haber verdiği şeyde O'na muhalefet etmekte, peygamberlerin Allah'tan naklen haber verdikleri şeylere de, cennet ve cehennem ehline de, İblis'e de muhalefet etmektedirler. Onların Allah'a ve cennet ehline muhalefetleri şudur: Cenâb-ı Hak cennet ehlinin, "Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik" meâlindeki ilâhî kelâmda görülmektedir. Allah bunu dünyada iken söylememizi teşvik etmekte ve onu söylemeye davet etmektedir. Mûtezile ise, bizi hidâyete kavuşturan Allah değildir, ancak hidâyeti biz yaratıyoruz, Allah'ın yaratmasıyla değil kendi irade ve tercihimizle onu buluyoruz, demektedirler. Peygamberlere muhalefetleri de "Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez" meâlindeki âyette görülmektedir. Mûtezile bu âyete aykırı olarak, Allah insanları azgınlık içinde bırakmayı istemez diyor. Cehennemliklere muhalefetleri de, onların söyledikleri "Allah bizi doğru yola iletmiş olsaydı biz de sizi iletirdik" sözünde görülmektedir. Onların bu sözlerine karşılık Mûtezile böyle söylemiyor. İblis'e muhalefetleri de onun "Rabb'im! Benim sapmama imkân verdin" demesidir. İblis Allah'ı Mûtezile'den daha iyi bilmektedir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 293a; Medîne nüshası, vr. 325a).

edemezdik meâlindeki sözlerinin mükâfatı ve şükürleri ile onu kazandıklarını bildirmektedir.

وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ اَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا
رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌ
بَيْنَهُمْ اَنْ لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظَّالِمٖينَ

[§]44. ***"Cennet ehli cehennem ehline, 'Biz Rabb'imizin bize vâdettiğini*** 303
gerçek bulduk; siz de Rabb'inizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu?' diye seslenir. 'Evet!' derler. Ve aralarından bir duyurucu, 'Allah'ın lâneti zâlimlerin üzerine olsun!' diye bağırır."

Cennet ehli cehennem ehline, 'Biz Rabb'imizin bize vâdettiğini gerçek bulduk; siz de Rabb'inizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu?' diye seslenir. 'Evet!' derler. Cenâb-ı Hakk'ın müminlere vâdetmiş olduğu şey cennet ile oradaki nimetler, lezzetler ve zevklerdir. Bu hususu da şu âyetlerde ifade buyurmaktadır: "Orada canların istediği, gözlerin zevk aldığı her şey vardır"[222]. "İçenlere lezzet veren içecekler vardır"[223]. Bunlar, müminlere vâdedilen şeylerdir. Allah kâfirlere de cehennemi, oradaki zorlukları ve çeşit çeşit azabı vâdetmişti ve onlar da orada Rab'lerinin kendilerine vâdetmiş olduğu şeyleri bulduklarını ikrar edecekler. **Siz de Rabb'inizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu?** Burada gerçek anlamına gelen "hak" (الحق) kelimesi ile eğer Allah'ın sözü kastedilmiş ise, o zaman "hak" sözcüğü, doğru ve gerçek mi imiş? anlamına gelir. Şayet vâdedilmiş olan şey kastedilmiş ise, o zaman da onları hazır buldunuz mu? anlamına gelir. O, "Allah gerçek müminleri ortaya çıkarsın diye"[224] meâlindeki âyette belirttiğimiz gibidir[225].

---

222 ez-Zuhruf, 43/71.

223 "Aralarında, kaynaktan doldurulmuş kadehler dolaştırılır; bembeyaz; içenlere lezzet verir" (es-Sâffât, 37/45-46). "İçenlere lezzet veren şarap ırmakları vardır" (Muhammed, 47/15).

224 "... O günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz ki Allah gerçek müminleri ortaya çıkarsın ve uğrunda şehitleri olsun diye" (Âl-i İmrân, 3/140).

225 "Sonra 'Siz de Rabb'inizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu?' meâlindeki âyette bulunan "hak" (الحق) kelimesi ile eğer Allah'ın belirttiği vâdi kastedilmiş ise, o zaman doğru anlamına gelir; yani O'nun vâdi doğru mu imiş? Şayet maksat cennet ve nimetlerinden vâdedilmiş olan şey ise, o zaman da size verilen haberle kesin olarak bildiğiniz o şeyleri hazır buldunuz mu? mânasına gelir. O, "Allah gerçek müminleri ortaya çıkarsın diye" meâlindeki âyetteki gibidir, yani onun var olmadığını bildiği gibi hazır olduğunu da bilmesi için" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 293a).

Aralarından bir duyurucu, 'Allah'ın lâneti zâlimlerin üzerine olsun!' diye bağırır. Yani Allah'ın lâneti dünyada kendilerine vâdolunan zâlimlere vacip olmuştur! **Aralarından bir duyurucu;** muhtemelen bu **Duyurucu**'dan maksat melektir, başka birinin olma ihtimali de vardır; bu da ancak sadık bir haber vasıtasıyla bilinebilir, bizim onu bilmeye ihtiyacımız yoktur.

Şöyle bir soru akla gelebilir: Bu âyette cennet ehlinin cehennem ehline, cehennem ehlinin de cennet ehline sesleneceği ve hepsinin birbirlerine seslenecekleri belirtilmektedir. Bu durumda onların mutlaka birbirlerine yakın olmaları gerekir. Halbuki rivayetlerde cennetin nitelikleri ve genişliği anlatılır-
258 ken [§]bir kişiye en az dünya kadar bir yerin verileceğinden söz ediliyor[226]. Şayet Hûrîler dünyaya bir bakacak olsalardı onların parlaklığından ve ışığından bütün dünyanın aydınlanacağı, aynı şekilde onların nefis kokularının bütün dünyayı dolduracağı ifade ediliyor[227]. Cehennemin nitelikleriyle ilgili olarak da onun bir kıvılcımı dünyaya düşecek olsa bütün dünyayı yakacağına dair[228] veya buna benzer sözler içeren rivayetler vardır. Bu durumda onlar eğer birbirlerinin sesini duyacak kadar yakın iseler cennettekiler cehennemdekilerin seslerinden rahatsız olmazlar mı? Cehennemdekiler de cennet ehlinin nimetlerinden yararlanamazlar mı? Bu nasıl bilinir?

---

226 Bu konuda uzun bir hadis vardır, o hadiste Resûlullah (s.a.) şöyle buyurur: "Ben cehennemden en son çıkacak ve cennete en son girecek olan kişinin durumunu biliyorum... Allah ona şöyle diyecek: Git, cennete gir, orada dünya kadar ve dünyanın on misli kadar yer sana aittir... Bu, cennette en alt konumda olan insanın durumudur" (Buhârî, "Rikak", 51; Müslim, "Îmân", 308).

227 Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "...Cennet ehlinden bir kadın şayet yeryüzüne bakacak olsaydı, yerle gök arasını aydınlatır, güzel kokusu da bütün dünyayı doldururdu..." Tirmizî bu hadisin sahih olduğunu söyledi (Tirmizî, "Cihâd", 17).

228 Bu rivayeti bu lafızla bulamadık. Ancak Taberânî, Temmâm b. Necîh'in Hasan-ı Basrî'den, onun da Enes'ten rivayet ettiğine göre Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu tahric eder: "...Cehennemin bir kıvılcımı şayet dünyanın doğusunda bulunsaydı, onun sıcaklığı dünyanın batısında da hissedilirdi." Bu hadisin râvîsi Temmâm b. Necîh, hakkında söz edilen râvîlerdendir. Adî b. Adî el-Kindî vasıtasıyla Hz. Ömer'den (r.a.) tahric edilen bir hadise göre de, Cebrâîl Hz. Peygamber'e (s.a.) şöyle demiş: Seni hakla gönderen Allah'a yemin ederim ki, cehennemin ağzından iğne deliği kadar bir yer açılacak olsa, onun hararetinden yeryüzündeki bütün canlılar ölürdü. Bu rivayetin de isnadı zayıftır (bk. İbn Receb el-Hanbelî, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, 38, 70). İbn Abbâs (r.a.) da Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Şayet bir damla zakkum dünyaya düşecek olsaydı, dünyadaki bütün insanların hayatlarını ifsad ederdi, ya onu yiyen insanın durumu ne olur acaba?" Tirmizî, bu hadis hasen sahihtir, dedi. (Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 4).

Buna şu cevap verilir: *En doğrusunu Allah bilir ya,* aralarındaki mesafenin
uzunluğuna rağmen Cenâb-ı Hak, onların seslerini bunların kulaklarına, bun-
ların seslerini de onların kulaklarına duyurmaya kādirdir, dolayısıyla her grup
diğer grubun sesini işitebilir. Yahut Cenâb-ı Hak, yaratılanların duyu organ-
larını iptal eder, onları mevcut halinden farklı bir şekilde engeller ve manileri
kaldırarak âhirette yeniden yaratır, bu sayede onlar aradaki mesafenin uzunlu-
ğuna rağmen birbirlerini duyabilir ve görebilirler. [§]Çünkü dünyadaki engel- 334
ler ve sakatlıklar buna mani oluyordu, bunlar kaldırılınca da belirtilen husus
gerçekleşir. *En doğrusunu Allah bilir.* Veyahut Cenâb-ı Hak, birbirlerinin sesle-
rini duymaları için cenneti cehenneme, cehennemi de cennete yaklaştırabilir.
Veyahut da tıpkı dağların tesbih etmesinde, karıncaların konuşmalarında ve
verdikleri cevaplarda olduğu gibi, Allah onların kulaklarına dilediği şeyi dile-
diği şekilde ulaştırır[229].

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ كَافِرُونَ ﴿٤٥﴾

45. "Onlar, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğip bükmek isteyenlerdir; onlar âhireti de inkâr edenlerdir."

Onlar, Allah yolundan alıkoyanlardır. Burada geçen "sad" (الصد) kelimesi, başkasına engel olmak anlamına geldiği gibi kendini engellemek anlamına da gelir. **Allah'ın yolu,** terkibinin Allah'ın dini anlamına geldiği söylenmiştir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Allah'ın yolu,** yani Allah'ın, kulları için seçip razı olduğu, uymalarını emrettiği ve peygamberlerinin de insanları davet ettiği dinidir. **Onu eğip bükmek isterler,** yani onlar çarpık dini, şeytanın dinini isterler. Nitekim başka bir âyette Allah şöyle buyurur: "(Başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır"[230]. Âyette geçen "ivec" (العوج) kelimesinden maksat, bu âyette zikredilen başka yollara dağılmaktır. **Onu eğip bükmek isterler** meâlindeki ifadenin, Allah'ın dinine hakaret ederler anlamına gelmesi de mümkündür, onlar gerçekten Allah'ın dinine hakaret ediyorlardı.

229 "Kuşları ve tesbih eden dağları da Dâvûd'un buyruğu altına soktuk" (el-Enbiyâ, 21/79). "Nihayet karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!" (en-Neml, 27/18).

230 el-En'âm, 6/153.

وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمٰيهُمْ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ ﴿٤٦﴾

46. "İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) *uman cennet ehline, 'Selâm size!' diye seslenirler."*

İki taraf arasında bir perde vardır. Burada belirtilen perdeden maksadın, şu âyet-i kerîmede ifade edilen duvar olması muhtemeldir: "Hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır"[231]. İşte iki taraf arasına çekilen perdenin, bu âyette zikredilen duvar olması mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

[A'râf'ta Bulunan İnsanlar]

332 **[§]A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır.** Bazıları şöyle dedi: Onlar iyilikleri ile kötülükleri eşit olan insanlardır. Cennetle müjdelenmediler ki Allah'ın azabından korkmasınlar, tamamen ümitleri yok edilmedi ki cennete girmeyi ummasınlar! Başkaları da şöyle dedi: Onlar, Allah'ın kendilerine ikram ettiği kimselerdir, Allah onlara bu şekilde ikramda bulunmuştur; mahlukata Allah'ın nasıl hükmettiğini ve nasıl âdil davrandığını görmeleri için onları o duvarın üzerine çıkarmıştır. Onlar Allah'ın kendisine lütfedip mükâfatlandırdığı kişileri ve âdil davranıp adaletle muamele ettiği kişileri de görecekler. Onların peygamberler olduğu da söylenmiştir. Onların peygamberler olması daha yakın bir ihtimaldir, **A'râf'ın üzerine** çıkacaklar ve oradan ümmetlere bakacaklar. Nitekim bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit tuttuğumuz zaman halleri nice olacak!"[232] Bazıları da, onların melekler olduğunu söylemiştir. Ancak Allah'ın melekleri, adamlar diye isimlendirilmezler, böyle bir şeyi duymadık. Bunların *en doğrusunu Allah bilir.*

---

[231] "O gün münafık erkekler ve münafık kadınlar iman edenlere şöyle diyecekler: 'Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım.' Şöyle denecek: 'Geriye dönün de başka bir nur arayın!' Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır" (el-Hadîd, 57/13).

[232] en-Nisâ, 4/41.

Bu âyetin işaret ettiği anlam konusunda da farklı görüşler vardır. Denildi ki: Onlara "ashabu'l-A'râf" (اصحاب الاعراف), yani A'râf ehli diye isim verildi, o cennetle cehennem arasında bir duvardır, yüksekliğinden dolayı bu isim verilmiştir, Araplarda yüksek olan her şeye a'râf denilir. Bu, İbn Kuteybe'nin sözüdür[233]. Başkaları da şöyle dedi: **A'râf**, "urf" (عُرْف) kelimesinin çoğuludur, horozun ibiği, atın yelesi gibi anlamlara gelir ve o da yüksekte olmak anlamını taşır. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Onlar "ashab-ı târif", yani tanıtan insanlardır; cehennem ehline Allah'ın adaletini ve kendileri hakkındaki hükmünü tanıtırlar, başlarına gelen zorlukların ve çeşitli azapların ancak dünyada iken insanları Allah'ın yolundan alıkoydukları ve peygamberlere karşı büyüklendikleri için geldiğini, kendilerine yapılan her şeyin adalet gereği olarak yapıldığını anlatırlar. Aynı şekilde cennet ehline de Allah'ın lütfunu ve ihsanını tanıtırlar [§] 136
ve nâil oldukları o nimetleri Allah'ın lütfu ve ihsanı sayesinde elde ettiklerini anlatırlar. Yahut onlar, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini cehennem ehli ile tartışmaları için diktiği kimselerdir. Nitekim bir âyette şöyle buyurur: "Ne topladığınız güç ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı!"[234] Bu tartışma, onların cehennem ehline karşı ileri sürdükleri delillerdir. Yahut şöyle denilir: Onlar cennet ehli ile cehennem ehli arasında tercümanlık yapmaları için dikilen kimselerdir; onların sözlerini taraflara iletirler, çünkü onların birbirlerine muhatap olmaları yasaklanmıştır. Bu da şu âyetlerde belirtilmektedir: "Cehennem ehli cennet ehline, 'Suyunuzdan biraz da bize verin!' diye seslenirler"[235]. "Cennet ehli cehennem ehline, 'Biz Rabb'imizin bize vâdettiğini gerçek bulduk; siz de Rabb'inizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu?' diye seslenir. 'Evet!' derler"[236]. Onların kim olduklarını en iyi Allah bilir.

Bunlar, cennet ehline seslenirler, yani A'râf'ta bulunanlar **Cennet ehline, 'Selâm size!' diye seslenirler.** Onların özellikle dil ile **Selâm size!** demeleri gerekmez, ancak bu her doğru, güzel ve isabetli söz anlamındadır. Nitekim Allah "Orada boş söz işitmezler, kendilerine yalnız esenlikler dilenir"[237] diye buyurmaktadır, yani doğru ve uygun olan bir söz söylerler. Başka bir âyette de "Cahiller onlara laf attığı zaman, 'selâm' deyip geçerler"[238] buyurmaktadır. Do-

---

233 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 168.

234 "A'râf ehli, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: Ne topladığınız güç ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı" (el-A'râf, 7/48).

235 el-A'râf, 7/50.

236 el-A'râf, 7/44.

237 Meryem, 19/62.

238 el-Furkān, 25/63.

layısıyla onların mutlaka "Selâmun aleyküm" (سَلَامٌ عَلَيْكُمْ) demeleri gerekmez, ancak onlara doğru ve sağlam söz söylerler. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir.

Bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman kimselerdir. Bu beyanın işaret ettiği anlam konusunda da ihtilaf edilmiştir. Müfessirlerin geneli şöyle der: Onlar, A'râf'taki insanlardır, henüz cennete girmemişler, fakat girmeyi **Umuyorlar**. Şöyle de söylenmiştir: Onlar cehennem ehli olan
298 kâfirlerdir, [§]cennete ulaşmayı ümit ediyorlar. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin! diye seslenirler. Onlar da, 'Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır' derler"[239]. İşte o zamana kadar onlar cennete ulaşmayı ve oraya girmeyi ümit ederler, ancak sonra ümitlerini tamamen kaybederler. Bazıları da şöyle söyledi: Onlar cennet ehlidir, cennetlikler cennete girmeden, cehennemlikler de cehenneme girmeden önce onlar cennete girmeyi ümit ediyorlar.

وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٤٧﴾

47. "Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce de, 'Ey Rabb'imiz! Bizi zâlimler topluluğu ile beraber bulundurma!' derler."

Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce... Denildi ki: A'râf'takilerin gözleri cehennem ehli tarafına **Döndürülünce,** cehennemliklerin uğradıkları azabın şiddetini ve başlarına gelen belaları gördüklerinde **'Ey Rabb'imiz! Bizi zâlimler topluluğu ile beraber bulundurma!' derler.** Şöyle de denilmiştir: Cennet ehlinin gözleri cehennem ehli tarafına **Döndürülünce,** bu sözü onlar söyler. Ubeyy'in kıraâtinde âyet "izâ kubilet" (اذا قُبِلَت) diye okunmuştur; yani **Onların gözleri cehennem ehli tarafına çevrildiğinde şöyle derler: Ey Rabb'imiz! Bizi zâlimler topluluğu ile beraber bulundurmandan** sana sığınırız[240]. **Ey Rabb'imiz! Bizi zâlimler topluluğu ile beraber bulundurma!** Bu beyan, eğer peygamberlerin ve Cenâb-ı Hakk'ın A'râf'a koyarak ikramda

239 "Cehennem ehli cennet ehline, 'Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!' diye seslenirler. Onlar da, 'Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır' derler" (el-A'râf, 7/50).

240 Âlûsî şöyle dedi: A'meş âyeti "ebsâruhum izâ kubilet" (أبصارهم اذا قُبِلَت) diye okumuştur, İbn Mesûd ve Sâlim'den de aynı kırâat rivayet edilmiştir" (Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, VIII, 125).

bulunduğu kişilerin duası ise, bu o insanların zâlim ve kâfir olduklarına şahitlik ettikleri anlamına gelir. Onların cehennemde Allah'a sığınmaları ise, henüz cennete girmediklerinden, daha sonra gireceklerinden dolayıdır. Henüz cennete girmedikleri için Allah'ın nimetlerine karşı şükür borcunu yerine getirmekte kusur işledikleri düşüncesiyle cehennemden korkmaktadırlar. Yahut da bir insanı bela ve azap içinde gören herkesin o tür bir azaba uğramaktan korunmak istemesi insan tabiatının gereği olduğundan onlar da o azaptan Allah'a sığınmaktadırlar. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسٖيمٰيهُمْ قَالُوا مَٓا
اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٨﴾

[§]48. *"A'râf ehli, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek derler ki: Ne topladığınız güç ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı."* 328

A'râf ehli, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenirler. Müfessirlerin geneli şöyle derler: Onlar yüzlerinin karalığı ve gözlerinin maviliği ile tanınırlar. Ancak yüzlerinin siyahlığının dışında onların dünyada sahip oldukları bazı alâmetleriyle tanınmış olmaları da mümkündür, çünkü onlara şöyle sesleniyorlar: **Ne topladığınız güç, ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size bir yarar sağladı!** Şayet onları dünyadaki birtakım alâmetleriyle tanımış olmasalardı, onları dünyada mal toplamak ve büyüklük taslamakla kınamazlardı. Bu söz fakirler için değil, ancak zenginler için söylenir, çünkü onlar mal toplamaya çalışıyor ve insanlara karşı da büyüklük taslıyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlar şöyle derler: Biz servet ve nüfus açısından üstünüz; dolayısıyla, azaba uğratılacaklar biz olamayız"[241]. Aslında âyet, herkese hitap edilmiş gibidir, çünkü onların içinde mal toplayan ve büyüklük taslayan kimseler vardır. Bu, caizdir. Bu yorum, A'râf'ta bulunanların iyiliği ve kötülüğü eşit kimseler olduğu görüşünde olanlara göredir.

اَهٰٓؤُلَٓاءِ الَّذٖينَ اَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللّٰهُ بِرَحْمَةٍ اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا
خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَٓا اَنْتُمْ تَحْزَنُونَ ﴿٤٩﴾

---

241 Sebe', 34/35.

49. "Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı? (Bakın onlara ne deniyor:) ***Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz."***

Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı? Bütün tefsirciler şöyle derler: Cehennem ehli, A'râf'takilerin cennete giremeyeceklerine, kendileriyle birlikte onların da cehenneme gireceklerine yemin ederler, o zaman melekler onlara şöyle derler: **Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı? (Bakın onlara ne deniyor:) Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz.** Âyette zikredilen yeminin onlar tarafından dünyada yapılmış olması da muhtemeldir; onlar, o insanların, yani
136 Resûlullah'ın ashabının asla cennete giremeyeceklerine yemin ediyorlardı. [§] Âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak onların, "Eğer bu iyi bir şey olsaydı bizi bırakıp da onlara gelmezdi!"[242] dediklerini haber vermektedir. Şayet onların üzerinde bulundukları şey daha hayırlı olsaydı, bunlar ona sahip olurlardı, çünkü onlar dünyada bütün hayırlara sahip olmuşlardı. Buna göre âhiretteki hayırlara da onlar sahip olacaklar. Buna benzer sözleri onlara dünyada iken söylüyorlardı. Âhirette ise onlara denilecek ki: **Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı?** Âyet-i kerîmede **Girin cennete** denilen kişilerin, henüz cennete girmeyen cennet ehlinin olması da mümkündür.

Artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz. [Ebû Bekir] el-Esam şöyle dedi: Üzüntü, her sevilen şeyin kaybedilmesiyle duyulur. Korku da istenmeyen her şeye uğramakla duyulur. Nitekim Yâkub aleyhisselâm şöyle demişti: "Doğrusu onu götürmeniz beni endişelendiriyor; farkında olmadığınız bir sırada onu kurt yer diye korkuyorum"[243]. O, sevdiği kişiyi kaybedeceğinden üzülüyor, sonra da başına istemediği bir şeyin geleceğinden korkuyor. Ancak bize göre üzüntü, elde bulunan ve sevilen bir şeyi kaybetmekle duyulur, korku ise istenmeyen bir musibetle karşılaşmaktan duyulur.

وَنَادٰٓى اَصْحَابُ النَّارِ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ اَف۪يضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَٓاءِ
اَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِر۪ينَ

[242] "İnkâr edenler inananlara şöyle dediler: Eğer bu iyi bir şey olsaydı bizi bırakıp da onlara gelmezdi!" (el-Ahkâf, 46/11).

[243] Yûsuf, 12/13.

50. "Cehennem ehli cennet ehline, 'Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!' diye seslenirler. Onlar da, 'Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır' derler."

Cehennem ehli cennet ehline, 'Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!' diye seslenirler. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Su, Allah'ın onlara verdiği rızıklardandır, böyle olmakla Cenâb-ı Hak burada onu iki kez (iki ayrı şey olarak) tekrar etmektedir. Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Onlar, içlerinde duydukları hararet ve susuzluğu gidermek için su isterler, sonra da yemek ihtiyacı duyarlar, çünkü insan hararet ve susuzluk duyduğunda yemek yemeye müsait olmaz. Ancak âyetin, bazılarının su, bazılarının da Allah'ın rızkı olan yemek istemiş gibi anlaşılması mümkündür. Her ne kadar âyette bu durum belirtilmiyorsa da, böyle olması caizdir. Bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Onlar, 'Yahudi veya hıristiyan olanlar hariç, hiç kimse cennete giremeyecek' dediler"[244]. Bu sözü, adı geçen her iki grup değil, yahudiler söylemişlerdi. Onlar "Ancak yahudi olanlar cennete girer" demişler, hıristiyanlar ise "Yahut hıristiyanlar" demişlerdi. İşte bu âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§] **Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır.** Denildi ki: Bu âyet, 360
inkârcıların müminler hakkında dünyada iken söyledikleri "Dilese Allah'ın doyuracağı kimseleri biz mi besleyeceğiz?"[245] sözünün karşılığıdır. Onların dünyadaki bu sözlerine karşılık müminler de âhirette **Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır** derler. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu haram kılmak mânasında değil, engellemek anlamındadır. Çünkü kâfirler, bir şeyi ele geçirdikten sonra onun helâl veya haram olmasına aldırmazlar. Dolayısıyla burada ancak engellemek söz konusudur. Nitekim bir âyette Allah "Onun, başka sütanneleri kabul etmesini engellemiştik"[246] buyurmaktadır. Bu ifade, onu yeyip içmenin haram olduğu mânasında değil, engellendiği anlamındadır. Ancak onlardan kâfirlere yedirmek, müminlere haram kılınmış olabilir[247].

---

244 el-Bakara, 2/111.

245 "Onlara, 'Allah'ın size verdiği rızıktan başkaları için de harcayın' dendiğinde, inkârcılar müminlere derler ki: Dilese Allah'ın doyuracağı kimseleri biz mi besleyeceğiz?" (Yâsîn, 36/47).

246 el-Kasas, 28/12.

247 "Âyet-i kerîmenin, cennet yiyeceklerinden ve nimetlerinden kâfirlere yedirmenin müminlere haram kılındığını kastetmiş olması muhtemeldir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 294a).

اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا
فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَآءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا وَمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا
يَجْحَدُونَ ﴿٥١﴾

51. "O kâfirler ki, dünya hayatı onları aldattı da dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler. Onlar, bu günlerine ulaşacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi bile bile inkâr ettikleri gibi biz de bugün onları unuturuz."

O kâfirler ki, dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Onlar** sorumlu tutuldukları ve yapmakla emrolundukları **Dinlerini eğlence ve oyun edindiler. Dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler** meâlindeki beyanın, dinlerini dalga geçtikleri bir eğlence vasıtası haline getirdiler anlamına gelmesi caizdir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmaktan ibarettir"[248]. Yani onlar, tâbi oldukları dinlerini oyun ve eğlence edindiler. Çünkü onlar ölümden sonra dirilmeyi inkâr ediyorlardı. Ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmelerinde, iyiliklere ve kötülüklere karşılık verileceğini inkâr fikri de bulunmaktadır, halbuki hikmet bunun gerekli olduğunu kabul eder. Dolayısıyla hikmetin kabul ettiğini reddeden de eğlenmekte ve oyun oynamaktadır. Oyun ve eğlence, âkıbeti olmayan (bir şey kazandırmayan) şeylerdir, binâenaleyh âkıbeti olmayan şeyleri yapan herkes, eğlenmiş ve oyun oynamış demektir. Buna karşılık âkıbeti olan bir şeyi yapan hiç kimse, oyun ve eğlence peşinde değildir. Kâfirler ise âkıbeti olmayan (fayda getirmeyen) şeyler yapıyorlar, bundan dolayı onların yaptıkları şey, eğlenceden ve oyundan ibarettir.

361 [§]**Dünya hayatı onları aldattı.** Bazıları şöyle dediler: Hakikatte dünya hayatı kimseyi aldatmaz, ancak dünya aldanma sebeplerinden olması münasebetiyle aldatma ona nispet edilmiştir. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: "Benim yaptığım çağrı onları daha da uzaklaştırdı"[249]. Burada uzaklaştırmak, duaya nispet edilmiştir, bazı şeyler onun sebebine nispet edilir; "Görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O'dur"[250] meâlindeki âyet de gündüz ay-

---

248 el-Enfâl, 8/35.

249 "Nûh; Rabb'im, dedi, Doğrusu ben kavmimi gece gündüz (Hakk'a) çağırdım; Fakat benim yaptığım çağrı onları daha da uzaklaştırdı" (Nûh, 71/5-6).

250 "İçinde dinlenesiniz diye geceyi, (işlerinizi) görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O'dur" (Yûnus, 10/67).

dınlık olması sebebiyle görülür demektir. Bazıları da şöyle dedi: Dünya, aldanmanın sebebi olduğu için aldatma ona nispet edilmiştir, çünkü dünya öyle bir hüviyettedir ki, şayet akıl ve temyiz gücüne sahip olsaydı süslenmek ve benzeri yollarla aldatmayı gerçekleştirirdi. Dünya ehli kastedilerek aldatmanın dünyaya nispet edilmiş olması da caizdir, yani dünya ehli onları aldattı demektir, çünkü onlar insanların önderleri ve reisleri idiler.

Onlar, bu günlerine ulaşacaklarını unuttukları gibi biz de bugün onları unuturuz. Unutmanın Allah'a nispet edilmesi hiçbir şekilde caiz değildir. Ancak, onları unutmalarının cezası ile cezalandırır, denilmesi caizdir. Her ne kadar ikincisinin yaptığı unutmak değil ise de, ona birincisinin adıyla ad verilebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür"[251] buyurmaktadır; buradaki ikinci kötülük hakikatte kötülük değildir, ancak kötülüğün cezasıdır. Fakat Allah, yapılan kötülüğün cezası olduğu için ona da kötülük ismini vermiştir. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. Başka bir âyette de, "Kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın"[252] buyurmaktadır; burada zikredilen ikinci saldırı kelimesi, hakikatte saldırmak anlamına gelmez, saldırmanın cezası anlamına gelir. Cenâb-ı Hak, saldırmanın cezası olduğu için ona da saldırma ismini vermiştir. Buna göre açıklamaya çalıştığımız âyetteki ikinci unutmak kelimesi, unutmanın cezası anlamına gelir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın herhangi bir şeyi unutması veya yanılması veya bir şeyden gafil olması caiz değildir. Uunutmak terk etmek demektir, her unutulan şey terk edilmiştir. Onlar dünyada iken Allah'ın emir ve yasaklarını terk
ettikleri gibi, Allah da onları azap içinde, hor ve hakir halde terk edecektir. [§] 362
Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Allah hiçbir şeyi unutmaz ve gaflete düşmez, ancak kâfirler Allah'ın cömertliğinden, rahmetinden ve O'na yakın olmaktan o derece uzaktırlar ki, tıpkı unutulmuş nesneler gibidirler, azap görmek ve horlanmak açısından ise böyle değildirler.

Onlar âyetlerimizi bile bile inkâr ettiler. Bazıları şöyle dedi: Bu cümledeki "mâ" (ما) edatı, sıladır. Allah sanki şöyle buyurmuştur: **Onlar âyetlerimizi inkâr ettiler.** Bazıları da şöyle söyler: Doğrusu âyette belirtildiği gibidir, yani **Onlar, bu günlerine ulaşacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi inkâr ettikleri gibi biz de bugün onları unuturuz.**

---

[251] eş-Şûrâ, 42/40.

[252] "Kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın" (el-Bakara, 2/194).

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾

52. "Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, içinde tam bilgiye dayalı açıklamalar yaptığımız bir kitap getirdik."

Gerçekten onlara, açıklamalar yaptığımız bir kitap getirdik. Burada geçen "fessalnâhu" (فصلناه) kelimesinin, açıklamalar yaptık mânasına gelmesi muhtemeldir, çünkü tafsîl beyan etmek anlamına gelir. Bu kelimenin bütün olarak indirmediğimiz, parça parça indirdiğimiz kitap anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Biz onu, insanlara okuyasın diye (sûrelere ve âyetlere) ayrılmış Kur'ân yaptık, peyderpey indirdik"[253]. Yani onu insanların ihtiyacına uygun olacak şekilde, meydana gelen olaylara ait gelen her âyetin hükmünü bilsinler diye parça parça indirdik. Tek başına nâzil olan her âyetin hükmünü bilmeye herkesin ihtiyacı yoktur, aksine nâzil olduğu olaylarla onu bilirler. Yahut onu dağınık şekilde indirdik, çünkü parça parça gelmesi halinde ondaki hükümleri bilmek, insan tabiatına bütün olarak nâzil olduğunda bilmesinden daha kolaydır. **Tam bilgiye dayalı açıklamalar yaptığımız kitap.** Burada geçen ve açıklamalar yaptığımız anlamına gelen "fessalnâhu" (فصلناه) kelimesinin, onun Allah tarafından geldiğinin bilinmesi için yaratılanların benzerini meydana getiremeyecekleri ve **tam bilgiye dayalı** deliller ve kanıtlarla **açıklamalar yaptığımız kitap** anlamına gelmesi muhtemeldir. Yahut Cenâb-ı Hak, onu tasdik edip kendisine tâbi olan kişileri ve tasdik etmeyip tâbi olmayan kişileri **tam bilgiye dayalı** olarak açıklanmış şekilde indirdi. Veyahut **tam bilgiye dayalı** olarak yaratılanların menfaatlerine en uygun olan şekilde indirdi, ki o şekilde indirilmesi yaratılan-
363 lar için daha uygundur. [§]Veyahut da **tam bilgiye dayalı** olarak milletin ona karşı tutumu için indirdi, çünkü onun indirilmesinin faydası, gönderene ve indirene değil, kendilerine gönderilen kişileredir, onu reddetmelerinin zararı da, kabul etmelerinin faydası da onlaradır.

İnanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak. Ebû Bekir [el-Esam] şöyle dedi: O, mümin ve kâfir herkes için **doğru yolu gösteren** bir kitaptır, ancak özellikle müminler için **rahmettir**. Bize göre ise, o müminler için

---

253 "Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye (sûreler ve âyetlere) ayrılmış Kur'ân yaptık, peyderpey indirdik" (el-İsrâ, 17/106).

doğru yolu gösteren, fakat âyet-i kerîmede belirtildiği gibi kâfirlere kapalı olan bir kitaptır: "Kur'ân onlara kapalıdır"[254]. Cenâb-ı Hak burada Kur'ân'ın özellikle inananlar için yol gösterici olduğunu, çünkü ondan faydalanmaya diğerlerinin değil onların özel çaba gösterdiklerini söylemektedir. Belirtildiği üzere diğerlerine kapalı ve yasaktır. Dolayısıyla onlara karşı müminler için bir delildir. Nitekim Cenâb-ı Hak kâfirler için "O kitap onların kirlerine kir katmıştır" buyurmakta, müminler için de "İman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir"[255] buyurmaktadır.

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ
قَبْلُ قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ فَيَشْفَعُوا
لَنَٓا اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ
وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ

53. "(Fakat) ***onlar, hesap gününün gerçekleşmesinden başka bir şey beklemiyorlar. Önceden onu yok sayanlar gerçekleştiği gün derler ki: 'Doğrusu Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmiştir. Keşke bizim şefaatçilerimiz olsa da bize şefaat etseler veya*** (dünyaya) ***geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!' Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler de*** (putlar) ***kendilerinden uzaklaşıp kayboldu."***

Onlar, hesap gününün gerçekleşmesinden başka bir şey beklemiyorlar. Yani onlar, Resûlullah'ın (s.a.) kendilerine vâdetmiş olduğu Allah'ın cezasının gelmesinden **başka bir şey beklemiyorlar,** yani onlar Allah'ın cezasını görmeden inanmayacaklar, fakat o zaman inanmalarının kendilerine faydası olmayacak. **Önceden onu yok sayanlar gerçekleştiği gün derler ki...** Buradaki "tevil" (التأويل) kelimesi, işin vardığı son nokta anlamına gelir, maksat da onlara vâdedilen cezanın gerçekleşmesi ve **Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmiştir** meâlindeki ilâhî kelâmda ifade buyurulduğu üzere o sırada iman etmeleridir.

---

254 "De ki: O, inananlar için bir rehber ve şifadır; inanmayanlara gelince onların kulaklarında bir sağırlık vardır, Kur'ân onlara kapalıdır" (Fussılet, 41/44).

255 "Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinden 'Bu hanginizin imanını arttırdı ki?' diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler. Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (mânevî) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir" (et-Tevbe, 9/124-125).

Burada geçen "hak" (الحق) sözcüğü, peygamberlerin onlara vâdetmiş olduğu Allah'ın cezasının gerçekleşmesi anlamına gelir, yani ilâhî cezanın geleceği konusunda peygamberlerin bize vâdettikleri şey gerçek imiş. **Rabb'imizin elçileri gerçeği getirmiştir** meâlindeki beyan, tevhit, yani dünyada peygamberlerin getirmiş oldukları tevhit inancı hak imiş anlamına, yahut peygamberlerin haber verdiği bu günün (kıyâmetin) varlığı hak imiş anlamına da gelebilir.

368 [§]**Keşke bizim şefaatçilerimiz olsa da bize şefaat etseler.** Sanki onlar, peygamberlerin geleceğini haber verdikleri Allah'ın cezası başlarına geldiğinde, dünyada taptıkları şefaatçilerin yetişmesini temenni ederler. Nitekim onlar "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız"[256] diyorlardı. Yahut onlar dünyada başlarına büyük bir olay geldiğinde şefaatçi aradıkları ve dünyada birbirlerine şefaatçi ve yardımcı oldukları gibi, o gün de şefaatçi arayacaklar. Buna göre onlar dünyada temenni ettikleri şeyleri âhirette de temenni edecekler. Ancak ondan ümitlerini kestiklerinde ve hiç kimsenin şefaat edemeyeceğini anladıklarında şöyle derler: **Veya (dünyaya) geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!** Şüphesiz onların hepsi aynı şeyi söylemeyecekler. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Onların ateşin karşısında durdurulup 'Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabb'imizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak' dediklerini bir görsen! Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler apaçık önlerine çıktı. Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar"[257]. Bazıları şöyle dedi: "Dünyaya geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir." Bazıları da şöyle söyledi: Allah'ın emir ve yasaklarına uymak konusunda imtihan edilmek için tekrar geri gönderilseler bile daha önce yaptıkları şeylere geri döneceklerdir. Sonra Cenâb-ı Hak, dünyada yaptıkları şeyler ve Allah'tan başkasına tapmaları sebebiyle **Onların cidden kendilerine yazık ettiklerini** haber vermektedir. **Uydurdukları şeyler de (putlar) kendilerinden uzaklaşıp kayboldu.** Yani "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız"[258] ve "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[259] diyerek uydurdukları putlar ve yaptıkları diğer iftiralar da bâtıl çıktı. Bütün bunların onlara hiçbir faydası olmadı ve onlar şaş-

---

256 "Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar" (Yûnus, 10/18).

257 el-En'âm, 6/27-28.

258 "Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar" (Yûnus, 10/18).

259 ez-Zümer, 39/3.

kın bir şekilde kalakaldılar. Ümitleri tükendi, arzu ettikleri emelleri boş çıktı. **Onlar cidden kendilerine yazık ettiler** meâlindeki cümle, Allah'ın rahmetinden uzak kalmak yüzünden kendilerine yazık ettiler anlamına da gelir. Denildi ki: Eğer itâat etmiş olsalardı onlara verileceği vâdolunan şeylerden mahrum kalarak kendilerine yazık ettiler. Kendilerini helâk ettiler anlamına geldiği de söylenmiştir.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ
اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثٖيثًا وَالشَّمْسَ
وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهٖ اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ تَبَارَكَ
اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمٖينَ ﴿٥٤﴾

54. "Şüphesiz ki Rabb'iniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir. Âlemlerin Rabb'i olan Allah yüceler yücesidir."

[Dünyanın Altı Günde Yaratılması]

Şüphesiz ki Rabb'iniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah'tır. [§] 362
Cenâb-ı Hak, bu mânadaki âyetlerin içinde "yerle gök arasındakileri" (ما بينهما) meâlindeki sözcüğü de bazı yerlerde belirtmiş[260], fakat bazı yerlerde belirtmemiştir[261]. Bu konudaki açıklamalara göre söz konusu lafız da ona dâhildir. Nitekim Allah şöyle buyuruyor: "De ki: Yeri iki devirde yaratanı inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz? O yaratıcı ve âlemlerin Rabb'i olan Allah'tır", bütün onları yaratan O'dur. "Yerküre üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada uygun ölçülerle yarattı." Sonra önceki âyette geçen iki günü (devir) buradaki iki günle (devirle) birleştirdi ve şöyle buyurdu: "(Bütün bunlar) dört devirde oldu. Bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere", bunların iki günde yaratıldığı bilinsin diye. Sonra şöyle buyurdu: "Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, 'İsteyerek veya istemeyerek (varlık

---

260 el-Furkān, 25/59; es-Secde, 32/4; Kāf, 50/38.

261 Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; el-Hadîd, 57/4.

sahnesine) gelin!' buyurdu. 'İsteyerek geldik' dediler. Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı"[262]. Böylece bazı yerlerde kapalı bırakılan yaratılış zamanının toplam altı gün olduğu anlaşılmış oldu[263]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra Cenâb-ı Hak, kendisinden başkasına tapan herkesin iddiasının yanlış olduğunu, tapınılan putların bütün bunları yaratmaktan âciz bulunduğunu, kulluğun anlamını bile bilmediklerini ve ibadet edilmeyi hak etmediklerini açıkladı; çünkü putlar yönetilme izlerini taşımakta, başkası tarafından belirlenmiş olma anlamını içermekte, yaratılmış olduklarının her türlü işaretini hak etmekte, yaratılmışlık sınırının kapsamına girmekte, diğer bütün muhtaç varlıkların ihtiyaç duydukları her şeye ihtiyaç duymaktadır. İşte bunlar özü ve yaratılışı itibariyle böyle olan varlıkların zillet ve itâat etmesini gerektiren
366 ve yaratıcıya ibadet etmeye sevk eden sebeplerdir. [§]Böylece onların gerçek Rabb'a, benzerleri ve zıtları bulunmaktan yüce olan mabuda kendilerini davet eden peygambere sığınmaları gerekli oldu, ki zıtları bulunmak benzeşmeyi gerektirir ve böyle bir gereklilikte benzer varlığa şeklini veren bir yaratıcının delili vardır[264]. İşte benzeri bulunmak yaratılmış olmanın işaretidir. Zıddın bulunmasında yok olma ve bozulma korkusu vardır, bu takdirde de ulûhiyyet ortadan kaybolup gider, başkası tarafından belirlenmek konumu altına girmek ve tedbir sahibinin iradesine göre var olmak gerekli olur[265]. Yüce Allah bu türlü

---

262 "De ki: 'Arzı iki devirde yaratanı inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz? O yaratıcı ve âlemlerin Rabb'i olan Allah'tır.' Arz üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada -bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçülerle yarattı. (Bütün bunlar) dört devirde oldu. Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, 'İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!' buyurdu. 'İsteyerek geldik' dediler. Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık ve onu koruduk. İşte bu, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen Allah'ın takdiridir" (Fussılet, 41/9-12.

263 "Toplam altı günde oldu; Cenâb-ı Hak farklı yerlerde belirtmiş olduğu gökleri, yeri, ikisi arasında olan nesneleri, dağları, rızıkları ve diğer şeyleri toplam altı günde yarattı. Bazı âyetlerde belirtmiş olduğu bu altın gün içersine bunların hepsi girer" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 294b).

264 Yani hakiki mâbut olan gerçek Rab, benzeri olmaktan münezzehtir, çünkü benzerlik emsalinin olmasını gerektirir. O'nun bir emsali olduğunu düşündüğümüzde, kendisinin emsali olan başka bir yaratıcının var olduğu sonucu çıkar.

265 Muhtemelen müellif burada "Allah asla çocuk edinmemiştir. O'nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi taktirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Doğrusu Allah o müşriklerin yakıştırdıkları şeylerden münezzehtir" (el-Mü'minûn, 23/91) ve "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın Rabb'i olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir" (el-Enbiyâ, 21/22) meâlindeki âyetlere işaret etmektedir.

vehimlerden münezzehtir. Cenâb-ı Hak, ihtiyaç içinde bulunmanın yaratıcısını bilmeye sevkettiği ve yaratılışının, kendisine nimet vereni bilmeye yönelttiği insana ikramda bulundu, Yaratıkların birçoğu arasında başkasının işini yönetme imkânı sağlayan aklı yalnızca insana ait kıldı, ki onunla kendisine ikramda bulunan Allah'ın verdiği nimetlerin değerini bilir. Allah yüksek bir konum verdiği hususlarda şükretmesi ve lütufta bulunduğu konularda hamdetmesi için ona akıl nimetini vermiştir. Bütün bunları da peygamberinin diliyle açıklamakla insana nimetlerini hatırlattı. Ayrıca peygamberin doğru söylediğini, yalandan korunmuş olduğunu, bildirdiği buyrukların doğru, verdiği haberlerin isabetli olduğunu da elinde var ettiği delilleri sayesinde insanlar bildi. Şöyle buyurdu: **Rabb'iniz öyle Allah'tır ki,** ne sizin ve ne de diğer yaratılanların O'ndan başka Rabb'i vardır, O kendisinden başka ilâh olmayan Allah'tır. Her ne kadar verdiği nimetler çok büyük ve kullar onun karşılığı olan şükür görevini yerine getiremeyecek kadar fazla olsa dahi, gerçekte kulluğu kendisine yapmaları için ve kendilerine verdiği nimetlere karşı şükür görevini yerine getirmeleri için bunu söyledi. Cenâb-ı Hak, Rab olduğunu beyan etmemiş olsa
dahi [§]peygamberinin diliyle söylediklerinin dışında -peygamberinin sadece 337
hakkı dile getirdiğini ve onun doğrudan başka bir şey söylemediğini açıkladıktan sonra- O'nun ulûhiyyetinin delili olarak bunlar yeterli bir açıklama olurdu. Ancak yine de lütfedip merhamet buyurdu, bunları tahakkuk ettiren ve gerçeğin elçisinin söylediği gibi olduğunun bilinmesini sağlayan delilleri açıkladı; yalnız hakka karşı inat edilmesi ve aklın kibirlenmesi hali müstesnadır. Şöyle buyurdu: **O, gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah'tır.** Bu âyetin sonuna kadar olan bölümde yaptığı açıklamalarda yaratmasının delillerine, tedbirinin izlerine, bazı nesnelere yüklediği fayda ve zarar düzenlemesine bağlı olarak herkesi ayakta tutan hayret verici takdirine, birbirinden çok uzak bulunmalarına rağmen gökle yerin yaratılanlara fayda vermek konusunda irtibatlı olduklarına işaret etti. Sözü edilen nesnelerin aslında tabiatları icabı olarak birbirinden uzaklaşması gereken zıtları bir araya getirerek Allah Teâlâ bunu sağlamıştır, gökler ile yer bundaki hikmeti anlayamazken ve ihtiyacı karşılama özelliğinin onlara nereden geldiğini bilemezken onlar birbirlerinin benzeri olan varlıklar haline geldiler. Cenâb-ı Hak, bütün bunları düşünüp evreni yönetenin tek ilâh olduğuna işaret etsin, O'nun Alîm ve Hakîm olduğu ve her şeyi bulunması gereken yere koyduğu bilinsin diye böyle yaptı. Aynı zamanda Allah böylece her akıl sahibine ihtiyacını elde edeceği ve gayretlerini gerçekleştireceğine ve arzusuna ulaşacağına dair yolu gösterdi. Cenâb-ı Hak, âyette söz konusu ettiği ayı, güneşi ve yıldızları da insanın istifadesine sundu; bunların hepsini de kendisine hiçbir fayda ve zarar gelmeden seyrini sürdürecek şekle getirdi, bunun da başkaları için takdir edildiğini ve başkalarının ihtiyacını karşılamak için

yürütüldüğü bilinsin diye böyle yaptı. Aynı şekilde kendileri için fayda veya zarardan herhangi biri söz konusu olmaksızın dağları da sapasağlam ayakta tuttu[266], onları yıkılmaktan kurtardı[267]; bunu da kendisi için değil, izzet ve şerefi kendileriyle ortaya çıkarılan ve imtihan edilen insanların faydalanması için
368 olduğu bilinsin, [§]lütfuna ve cömertliğine ulaşılsın, hükümranlığının ve saltanatının yüceliği anlaşılsın diye Allah böyle yaptı. Çünkü insanlar nezdinde halleri ayırt edilmesi, işlerin birbirinden ayırılması, herkesin hakkının herkese yönlendirilmesi ve her fazilet sahibine faziletin verilemesi gerekli görülür; bu da bu niteliğe sahip olanın boşuna ve amaçsız olarak yaratılmadığını bilmeleri içindir. Çünkü yaratılış amacına göre yaratığın değeri büyür ve her yüce varlığın yüceliği şerefli olur. İnsan gibi (akıl ve irade sahibi) bir varlığın başıboş bırakılması caiz olmayıp bütün yaratıklar hiçbir amaç olmaksızın yaratılmış bulunur. İnsanın dağılıp yok olması için yaratılmasının hikmet felsefesi açısından akıl nazarında boşuna bir eylem olmasını gerektirir. Böylece insanın imtihan edilmek ve ebediyet yurdu için yaratıldığı ortaya çıkmıştır. Fakat Allah bekā âleminin varılacak son yurt olması için dünyayı imtihan yeri, âhireti de ceza yeri yapmıştır. Dünya imtihan yurdu olmasına rağmen eğer dünyayı ebedî bir bekā yurdu olarak yaratmış olsaydı, yapılanlara karşılık verilmesi söz konusu olmazdı, çünkü karşılık vermek ancak iş bitince gerçekleşir. Şayet imtihan yurdu olan dünya bakī olsaydı, sürekli olarak çalışmak şart olurdu, bu durumda çalışmanın karşılığını vermekten söz edilmez ve karşılık vermek geçersiz olur ve sadece dünyayı yaratmak büyük bir amaç olurdu[268]; zira Allah'ın imtihanı ebedî yapması anlamsız olup bu takdirde imtihan edenin buna ihtiyaç duyduğunu gösterir. İmtihanın ebedî olması amellere karşılık verilmesini ortadan kaldırır, imtihanın amellere karşılık verileceği âhiretten önemli görülmesi imkânsızdır. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Esas olan şudur: Cenâb-ı Hak aklı yarattığı âlemin bir cüz'ü, iyilik ve kötülüğü tanımak için sahiplerine delil, hikmetli davranışlarla akılsızca davranışları ve sağlam bir amaç taşıyan fiil ile abes olan fiili ayırdetmek için de bir alâmet kılmıştır. Onu, övülmesi ve yerilmesi gerekeni, özenilmesi ve sakınılması gerekeni anlama aracı kılmıştır. Allah'ın bütün âlemi hikmetsiz olarak yaratması caiz değildir, çünkü bu akılsızca bir iş olur. Halbuki akıl, âlemin bir

---

266 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Yeryüzünü sizin için yerleşim alanı yapan Allah'tır" (el-Mü'min, 40/64).

267 Muhtemelen müellif burada da şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır" (Fâtır, 35/41).

268 Muhtemelen müellif şunu murad etmektedir: Sanki Allah'ın amel etme emri hikmetle tavsif edilemezdi.

cüz'üdür, yergiye ve övgüye layık olan onunla bilinir. [§]Böylece aklın da bir 369
hikmete bağlı olarak yaratıldığı sabit olur. Buna göre her akıl sahibi kişi, fayda ve zarar verme özelliğini taşıması karşısında ceza ve imtihanın gerekli olduğunu değerlendirir, bu da bütün âlemin imtihan için yaratıldığını gösterir. İnsanı imtihan etmek, sonra bir ceza ve fayda görmeden onu helâk etmek abestir ve akılsızca bir iştir. Buna göre ölümden sonra dirilmek zorunludur, bu da (dünya ve âhiretten ibaret olan) iki âlemin varlığını ortaya koyar. Şu da var ki övülsün veya yerilsin dünyadaki her davranış, âhiretteki olaylara ilişkin bir delil teşkil eder. Keza her akıllı insanın yaptığı davranış ya övülen bir âkıbet içindir veya bu davranışı yapmaya gafil davranır ve yerilir. Öbür âlemin durumu da bu âlemin yönetilmesi ve işletilmesine göredir. Bütün davranışların bir anlamı olup bunları anlamlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bütünün hep bir parçası veya davranışların hepsi sonuçlardan uzak değildir (mutlaka bütüne ve parçalarına ait sonuçlar vardır). Bütünün içinde yer alan bir parçanın sonuç itibariyle bütünün hükmünden ayrı tutulması abes ve anlamsız olur. Bu belirttiğim düşüncelerle Allah'ın varlığı ve birliği, iki âlemin (dünya ve âhiret) mevcudiyeti ve peygamberliğin gerçekliği ortaya çıktı. Çünkü duyularla algılanmaması sebebiyle davranışların âkıbetleri peygamberlikle bilinir. Gayba dair olan her hakikat haberle ve onların anlamına işaret etmekle bilinir. Davranışlara verilecek karşılık, şükür ve ibadet sadece genel olarak onları bilmeye dair olan peygamberlik müessesesinin işaret etmesiyle bilinir, bu durumda peygamberleri kabul etmek gerekli olur. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

[Altı Gün]

Âyette geçen **Altı günde** meâlindeki ifadenin iki anlama gelmesi ihtimali vardır. Birincisi, sonrakilerin kendisinden doğum ve değişim uğrama gereği ortaya çıkan nesnelerin aslını yaratmaktır. [İkincisi] de, her şeyin külli ilkelerini yaratmak anlamında olmasıdır[269]. Bu da bu âlemi oluşturan unsurların yok olmayacak bir âleme dönüşecek şekilde yaratılması anlamını içerir. Şayet ilk
yorumu esas alırsak, [§]o zaman **Altı** kelimesi, süre ve zamanların odak nok- 370
tasını teşkil eden yedi sayısının (haftanın) altıncı günü anlamına gelir[270]. Çünkü şanı yüce olan Allah, sözü edilen bütün yaratıkları zaman kategorisi altında

---

269 Muhtemelen müellif bu ifadeyle, bu âlemin yaratılmasında ve tedbirinde Allah'ın kanununu murad etmektedir.

270 Yani gün kelimesi ile kastedilen, insanlar nazarında bilinen günlerdir, ondan maksat da her haftada bulunan yedi gündür. Cenâb-ı Hak âlemi yaratmaya bu günlerden birinde başladı, ancak yaratmayı tam yapmadı, aksine nesnelerin aslını yarattı. Yaratmayı tamamlama işini zamanın seyrine bıraktı.

yarattı. Belirlenen sürenin sona ermesiyle nesnelerin varlığı da sona erer. Bize göre bütün hâdis varlıklar böyledir, çünkü her hâdisin mutlaka bir başlangıcı vardır, var olma zamanının başlangıcında ortaya çıkar. Bu gerçek, Bâtınîler'in iddialarını reddetmektedir, onlar şöyle derler: İlk yaratılan varlığın (ilk madde) zamanla ve mekânla alakası yoktur, çünkü o eskimez ve yok olmaz. Eğer böyle olsaydı, onun yaratılmış olmasından söz edilemez, kadîm olur ve yaratmaya konu olmazdı. Kendisi için bir vakit tayin edildiğine göre başlangıcının bir zamanı var demektir, dolayısıyla başlangıç zamanı olduğundan dolayı onun zamanı varlık olarak nitelenmesi gerekir. Onlara göre de bu ilk yaratılan bir sebebe bağlı olarak yaratılır (mâlûl), illeti ise kendi içinde bulunmaktadır, ki o da yaratmadır, şayet yaratma ortadan kalksaydı, yaratılan da yok olur giderdi. Mâlûl olduğu ortaya çıkınca yok iken onu yaratan ve var olmasını gerektiren bir illeti (sebeb) olduğu kesinleşmiş, içinde var olduğu bir zaman da gerekli hale gelmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra Cenâb-ı Hak sözünü ettiği nesneleri bu minval üzere altı günde yarattı. Burada imtihan edileni belirtmemiştir. Burada sanki imtihan edilenlerin yedinci gün yaratıldığı gibi bir anlam vardır. İmtihan edilenlerle hükümranlığın ortaya çıkması tamamlandı. **Arş'a istivâ etti** buyurdu. Bundan maksat hükümranlıktır. Çünkü daha önce temyiz gücüne sahip kimse yoktu. Hükümranlık ve saltanatı bilme, hamdin ve üstün bilgilerin kadrini ve bunların zıtlarını bilmek, ancak kendilerine akıl verilen ve temyiz gücü lütfedilen insanlarla mümkün olur. Allah âlemi onlar gibi olan varlıklar için yaratmıştır, âlemi yaratmaktan maksat akleden varlıklardır. Bundan dolayıdır ki insanların dışındaki bütün yaratılanlar, insanların yararlarına hizmet etmek içindir, her şey onların anlama kapasitesine dâhildir ki bunların çoğu insanın yönetimine girme ihtimali taşır[271]. Cenâb-ı Hak bunu da, onların yaratılma amacının insanlara yönelik olduğu bilinsin veya insanlar o nimetleri verene şükretmeyi ve kulluk yapmaları gerektiğini anlasınlar diye yaptı. Böylece insanların da yaratılmasıyla hükümranlık tam olarak ortaya çıktı ve
371 gayeye ulaşıldı, işte o zaman Cenâb-ı Hak Arş'a istivâ ettiğini haber verdi. [§] Çünkü Arş'a çıkmak, yücelmek, zirveye ulaşmak, mevki ve değerde son noktaya varmaktır. Nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Mûsâ yetişip olgunlaşınca, ona hikmet ve ilim verdik"[272]. Hükümranlığının ortaya çıkması, delil isteyenlere ve ibret alanlara, Rab olduğunun kanıtını beyan etmesi bakımından bu ifade, **Arş'a istivâ etti** meâlindeki cümle ile aynı anlama gelir.

---

271 Yani yaratılanların ekserisi, insanın düşünüp araştırmasına bağlıdır ve insanın onlar üzerindeki tasarrufu nesnelerin özelliklerini anlamasıyla sınırlıdır.

272 el-Kasas, 28/14.

Şayet âyetin yukarıda belirttiğimiz ikinci yorumunu esas alırsak, bu durumda iki anlamı ortaya çıkar. Birincisi, bazı müfessirlerin söyledikleridir: Âhiretin bir günü dünyanın bin senesine denk ise[273], o zaman onun miktarı bize beyan edilmemiştir. Bunun, âlemi tedbir ve yaratmanın sona ermesi o zamana kadar vardı, yani Cenâb-ı Hakk'ın takdir buyurduğu altı bin sene anlamında olmak üzere **Altı güne** ulaştı denilmesi caizdir. Sonra yedinci gün, kıyâmet günüdür, o hiçbir şey yok olmaz ve son bulmaz. Kıyâmet gününde âlem değiştirilir, imtihan edilen herkes, ezelde olduğu gibi hükümranlığa ve yüceliğe sahip olanı ikrar eder. Bunda, zorba olan ve olmayan herkesin sözü bilerek ve isteyerek birleşir, tıpkı şu âyetlerde ifade buyurulduğu gibi herkes: "Bugün hükümranlık kimindir?"[274] "Hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar"[275]. "O gün iş Allah'a kalmıştır"[276]. Bunlara benzer âyetler hükümranlığın ebedî olarak Allah'a ait olduğunu beyan etmektedir, aynı şekilde hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığını ve O'nun böyle olduğunu herkesin bildiğini ifade etmektedir. İşin hakikatinin böyle olduğu daha önceden biliniyor idiyse de, orada bütün bunların anlamı tam olarak ortaya çıkar. "Sizi deneyeceğiz ki, içinizden cihat edenleri, zorluklara göğüs gerenleri ortaya çıkaralım"[277] ve benzeri âyetler de Allah tarafından zaten bilinen şeylerin o gün açıkça ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Bu âyette o günde ilk defa bilme eylemi Allah'a nispet ediliyorsa da, Cenâb-ı Hak böyle şeylerden çok yücedir, (O'nun ilmi ezelîdir). [§]Beyan 372
etmiş olduğumuz şeylerin hepsi bu yaklaşıma göre anlaşılmalıdır, hükümranlığın bütün şartları ve onun Allah'a ait olduğunu herkesin itiraf etmesi bu şekilde ortaya çıkar[278], *En doğrusunu Allah bilir.*

---

273 "Bilinmeli ki, Rabb'inin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir" (el-Hac, 22/47).

274 "O gün onlar, Allah'a gizli kalan hiçbir şeyleri olmaksızın (kabirlerinden) çıkarlar. Bugün hükümranlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümran olan Allah'ındır!" (el-Mü'min, 40/16).

275 "Hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar; zayıflar, büyüklük taslamış olanlara diyecekler ki: 'Biz size uymuştuk, şimdi siz Allah'ın azabından küçücük bir şeyi bizden savabilir misiniz?' Ötekiler şöyle cevap verecekler: Allah bizi doğru yola iletmiş olsaydı biz de sizi iletirdik. Şimdi sızlansak da katlansak da fark etmez. Bizim için artık sığınacak bir yer yok!" (İbrâhim, 14/21).

276 "O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır" (el-İnfitâr, 82/19).

277 "Sizi deneyeceğiz ki, içinizden cihat edenleri, zorluklara göğüs gerenleri ortaya çıkaralım ve size ait haberleri de (söz ve iddiaları) deneyerek açıklığa kavuşturalım" (Muhammed, 47/31).

278 Yani bu yoruma göre Arş'a istivâ etmenin mânası budur, yani kıyâmet gününde bütün âlemlerin Azîz ve Celîl olan Allah'ın hükümranlığı altında olduğunu itiraf etmeleridir.

İkincisi, söz konusu altı günü belirlemenin Allah'ın ilminde bulunmasıdır, kendisinin haber verdiği şeylerden olmadıkça O'ndan başka hiç kimse onu bilemez. O da bir günün, dünyanın elli bin senesine denk olduğunu beyan etmiştir[279]. Başka bir âyette de bir günü bin sene ile sınırladı. Dolayısıyla onun gerçek miktarını kendisinden başka kimse bilmez. Sonra yedinci gün gelir, "Bütün sırların ortaya döküleceği"[280] gün! O gün ceza ve mükâfat günüdür, burada maksat âlemin ilk yaratılışı ve zikretmiş olduğum her şeyin ortaya çıkmasının tamamlanmasıdır[281]. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

[Arş]

Buna göre şöyle bir soru sorulabilir: Öyleyse âyetlerde neye bağlı olarak "Arşı yüklenenler"[282] ve "O gün Rabb'inin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir"[283] denilmektedir?

Buna şu cevap verilir: Bu âyetlerde kastedilen arş, ilkin belirtilen arş değildir, bunun bilinen anlamıyla bir koltuk olması caizdir, bu koltuk da kıyâmet günü Allah dostlarına ikram edilmek üzere nurdan veya Allah'ın dilediği şeyden yaratılmış olması mümkündür. Açıklamaya çalıştığımız âyette ilkin sözü edilen arş ise, beyan ettiğimiz üzere bütününün, ve yüceliğinin ortaya çıktığı hükümranlıktır. Sonra "Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir"[284] meâlindeki âyette geçen arştan maksat ehl-i teşbîhin anladığı gibi bir mekân olsaydı,
372 istivânın, üzerinde istikrar bulmak [§]yahut Allah'ın bulunduğu ve üzerinde oturduğu bir mekânı olmakla nitelenmesi şeklinde anlaşılmasına gerek yoktu. Çünkü sultanların ve büyük şahsiyetlerin konumlarından da bilindiği üzere kadri yüce ve şanı büyük olsa dahi, bir kişinin bir yerde bulunması, onun yüce ve şanlı olduğunu göstermez. Aksine herkes, mekânda bulunmak açısından bir mekâna mensuptur, orada istikrar ise, bir yardıma ve ihtiyaca mensubiyeti ifade eder. Cenâb-ı Hak ise bunlardan çok yücedir. Bu durumda O'nun ya mekâna denk veya ondan daha büyük olması söz konusu olur, buna göre de

---

279 "Melekler ve rûh O'na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar" (el-Meâric, 70/4).

280 et-Târık, 86/9.

281 Bu yoruma göre istivânın mânası budur, yani kulların amellerinin tam olarak ortaya dökülmesi ve bu amellere uygun olan ceza ve sevabın verilmesidir.

282 el-Mü'min, 40/7.

283 el-Hâkka, 69/17. Yani Arş'tan maksat hükümranlık ise âyetlerde neden "Arşı yüklenenler" ve "O gün Rabb'inin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir" denilmektedir? Çünkü hükümranlığı taşımanın mümkün olmadığı herkes tarafından bilinmektedir.

284 Tâhâ, 20/5.

büyüklükte onun dengi sayılır veya daha küçük olur. Yeterli olmayan ve küçük olan bir mekânda oturmak zayıflık alâmetlerindendir. Çünkü bazan oturan kişinin mekândan büyük olması mümkündür, o zaman da oturan mekândan büyük olur. Cenâb-ı Hak bu gibi hallerden yüce ve münezzehtir. Aksine O vardı, fakat mekân yoktu, O mekân var olmadan önce nasılsa öyledir, dönüşüm ve değişime uğramaktan münezzehtir. Çünkü mekânda olmak, sonradan olmanın belirtisidir, yokken var olmanın işaretidir. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Sonra bu konuda asıl olan şudur: Şayet Cenâb-ı Hak arşın üzerine çıkmış olsaydı, Allah'ın arşa yükselmeye nispet edilmesi arşı yüceltme anlamına gelirdi. Allah'a nispet edilen veya özel olarak Allah'ın kendisine nispet edildiği her şey böyledir, bu, o şey için bir yücelik ve üstünlük anlamına gelir; Allah'a nispet edilen bir şeyden yaratılanlar hakkında anlaşılan şeyin anlaşılması uygun değildir; meselâ câmiler Allah'ındır[285], Allah'ın devesi[286], Allah'ın zineti[287], Allah'ın sınırları[288] ve benzeri sözlerde olduğu gibi. Nasıl oluyor da Müşebbihe, istivânın Arş'a nispet edilmesinden istenmeyen anlamları anlıyorlar? Üstelik istivânın, onların belirttiklerinden daha farklı anlamları olduğu halde...
"İstevâ" (استوى) denilince, tamam oldu, [§]kasdetti, yükseldi, durdu, ele geçirdi 373
gibi anlamlar da anlaşılır[289]. Bu kelime böyle çok farklı anlamlara geldiğine göre, insan eğer cahil değilse bu sözü edilen anlamların en kötüsünü tercih etmesi birini ve ona güvenmesi ihtimali yoktur. Sonra nesnelere yapılan nispetler konusunda aslolan, her ne kadar görünüşte anlam aynı olsa da, nispeti yapanın ve onu tahmin edenin maksadı farklı olduğundan dolayı o nispetteki maksadı bilmeye ihtiyacın kaçınılmaz olmasıdır. Meselâ; hak geldi ve falancı geldi, falancının evi ve Allah'ın evi denilir, melekler hakkında "Biz cehennemin işlerine bakmakla yalnız melekleri görevlendirmişizdir"[290] buyurulur, fâsıklar hakkında da "Onlar cehennemliktirler"[291] buyurulur. Bunların hiçbiri anlam itibariyle aynı değildir. Çok farklı anlamlara gelen "istivâ" kelimesinin de değişik mânalarda kullanılması daha çok mümkündür. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

---

285 el-Cin, 72/18.
286 el-A'râf, 7/73; Hûd, 11/64; eş-Şems, 91/13.
287 el-A'râf, 7/32.
288 el-Bakara, 2/187, 229, 230; en-Nisâ, 4/13; et-Tevbe, 9/112; el-Mücâdile, 58/4; et-Talâk, 65/1.
289 bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "سوى" md.
290 el-Müddessir, 74/31.
291 Örnek kabilinden bk. el-Bakara, 2/39, 81, 217, 257, 275.

Sonra arşa istivâ etti. Bu beyan hakkında çok farklı yorumlar yapılmıştır. Birincisi, Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Burada takdim tehir vardır, Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmuştur: Arşa istivâ eden Rabb'iniz Allah, âyette belirttiği nesneleri yarattı, yani Allah, arşa istivâ etmiş olduğu halde onları yarattı demektir. Nitekim "O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini de var etmiştir"[292] meâlindeki âyet de ondan eşini yaratmıştır anlamına gelir. Buna göre **Arş'a istivâ eden Rabb'iniz Allah** meâlindeki âyette, ilkindeki şüphe yoktur, nitekim "Rab'lerinin huzuruna getirilirken sen onları bir görsen!"[293] meâlindeki âyette geçen "alâ" (على) harf-i cerinin "inde" (عند) anlamına geldiğinde de şüphe yoktur. Buna göre **Arş'a istivâ etti** meâlindeki cümle, arşı yarattı anlamına gelir. "O, duman halinde olan semaya istivâ etti"[294] meâlindeki âyet
375 de semayı yarattı yahut onu yaratmayı kastetti anlamına gelir. [§]Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki ilâhî kelâm, emri ve yaratması ona istivâ etti demektir, yani başkasına olan emri ve onu yaratması daha büyük olsa da arşı yaratması ve emri farklı bir şey değildir, nitekim âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sizin hepinizin yaratılmanız da yeniden diriltilmeniz de sadece bir tek kişinin yaratılması ve diriltilmesi gibidir"[295]. Yani emrin istivâ etmesi, tedbir ve yaratılması anlamındadır. Hüseyin[296] [en-Neccâr] şöyle dedi: **Arşa istivâ etti** meâlindeki cümle, falancı Bağdad'a istivâ etti cümlesindeki gibidir, "istevlâ" (استولى) yani hakim oldu ve yönetimini üstüne aldı demektir. Bazıları da şöyle dediler: "İstevlâ" kelimesi de, kudreti ve azameti her şeyin üstündedir anlamına gelir, kendisiyle başkaları arasındaki meseleleri neticelendirmek konusunda kendisine asla muhalefet edilmez demektir; tıpkı kendi zâtına tahsis etmenin dışında onların faziletine dikkat çekmek için kıyâmet günü emrin kendisine ait olduğunu[297] ve camilerin O'na ait olduğunu[298] belirttiği gibi. Bazıları da şöyle söylediler: **Arş**, bilgilerin takdirinde her şeyin

---

292 ez-Zümer, 39/6.

293 el-En'âm, 6/30.

294 Fussılet, 41/11.

295 Lukman, 31/28.

296 Muhtemelen müellif, *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinde (s. 155) ismini zikretmiş olduğu bu kişi ile Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah en-Neccâr'ı (ö. 230/845 civarı) kastetmektedir. Bu zât hicrî üçüncü asrın büyük kelâmcılarındandır, Nazzâm ile münazaraları vardır. *İsbâtu'r-rusül, Kitâbu'l-kazâ ve'l-kader, Kitâbu'l-lütf ve't-te'bîd, Kitâbu'l-iradeti'l-mûcibe* ve benzeri eserleri vardır (bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 554).

297 Muhtemelen müellif burada "O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır" (el-İnfitâr, 82/19) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

298 Muhtemelen müellif burada "Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah'ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın" (el-Cin, 72/18) meâlindeki âyete işaret etmektedir.

üstündedir, o, yaratılanlar için tasavvur edilemeyecek derecede yücedir, fakat o olduğu gibidir, yaratması söz konusu değildir.

Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür, biz [buna inanarak] deriz ki: İndirilen vahiy yoluyla **O arşa istivâ etti** meâlindeki "istevâ ale'l-arş" (استوى على العرش) sâbit olmuştur. Bu âyeti, "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[299] meâlindeki ilâhî beyanın bağlamında anlamak gerekir. Buna göre de şu sözde ittifak ortaya çıkmıştır: Allah kelâmı, yaratılanların sözlerinden anlaşılan anlama göre değerlendirilemez. O'nun fiili ve ilmi yaratıkların fiili ve ilmine benzetilemez, O şunun Rabb'idir veya bunun sahibidir denilince bundan yaratıklar hakkında anlaşılan mâna da kastedilmez. Yani bu sözler insanlar hakkında kullanıldığında anlaşılan anlam ile Allah hakkında kullanıldığında anlaşılan mâna aynı değildir. Allah hakkında kullanıldığında rablık hakkının gerektirdiği ve O'na layık olan bir anlam söz konusudur. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. Sonra âyetten maksadın ne olduğu konusunu da Allah'a bırakmak gerekir, çünkü onu bize açıklamış değildir, ancak onun Allah'tan başkası hakkında anlaşılan bir anlam taşımadığı ortaya çıkmıştır.

[Allah'a Mekân İsnat Etmek]

Sonra, "Arşa istiva etmek" sözünden Allah'a mekân isnadı sonucunu çıkarmak, istidlâl edilen delillerin de gösterdiği gibi yanlış bir anlayıştır. Birincisi, **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki ilâhî kelâm, gerçekte Allah'a nispet edilen
yaratma fiilinin, farklı sözlerle haber vermektedir; [§]meselâ hepsi de yarat- 376
mak mânasına gelmek üzere bazan "ebde'a" (أَبْدَعَ), bazan "fetara" (فَطَرَ), bazan "ce'ale" (جَعَلَ), bazan "enzele" (أَنْزَلَ), bazan "sebete" (ثَبَتَ), bazan "ketebe" (كَتَبَ), bazan "nefeha" (نَفَخَ), bazan "a'tâ" (أَعْطَى), bazan "enşee" (أَنْشَأَ) ve benzer lafızları kullanmaktadır, bütün bunların gerçek anlamı her şeyi O'nun yaratmış olduğudur. Çünkü O'nun fiilinin gerçek anlamı budur. Bazı yerlerde kullandığı "kevvene" (كَوَّنَ), "fe'ale" (فَعَلَ) ve "emere" (أَمَرَ) fiilleri de aynı anlama gelir. Sonra bütün bunları da Allah'a layık olan bir anlama yöneltmek gerekir, ki o da yaratmaktır. "Hedâ" (هَدَى), "edalle" (أَضَلَّ), "zeyyene" (زَيَّنَ), "etkane" (أَتْقَنَ), "ahkeme" (أَحْكَمَ) ve benzeri lafızlar da böyledir. **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki cümle de aynı şekildedir, buna da yarattı anlamını vermek gerekir, çünkü O'nun fiiline nispet edilmektedir. Bu da iki anlama gelir, birincisi, sonra arşı yarattı, onu yükseltti ve arş su üzerinde olduğu halde üstüne çıktı[300]. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Sonra O, duman halinde olan

---

299 eş-Şûrâ, 42/11.

300 "Arşı, su üzerinde iken gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur" (Hûd, 11/7).

semaya istivâ etti"[301]. Buradaki sonra anlamına gelen "sümme" (ثُمَّ) kelimesi bir halden başka bir hale intikal mânasına gelmez. Şayet öyle olsaydı "sümme" kelimesi, yarattığı şeylerden önce birini yaratmaya, sonra öbürünü yaratmaya başladı demek olur, bu durumda arşta iken toprağa gitmesi gerekirdi. Aynı şekilde gökte olanları ve yerde olanları yarattığı zamanda bir yerden başka bir yere intikal etmesi gerekirdi. Bu ise, bir çelişkidir ve anlamsızdır. Bunda arşa istivâ sözünü mekân tutmak anlamı vermenin yanlış olduğu, aksine ebedî olarak onu istivâ etmediği, ebediyete kadar olacak olan şeyleri yaratmayı tamamladığı, sonra intikal ettiği mânası vardır. Bu açıkça bir çelişkidir ve yanlıştır, Cenâb-ı Hak bu gibi vehimlerden çok yücedir. *Başarıya ulaşmak ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür.* İkincisi, **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki söz, arşı yaratmayı, onu yüceltmeyi ve hükümranlığını tamamlamayı kastetti anlamına gelir. Buradaki "alâ" (على) harf-i cerinin "en 'alâ" (أن على) anlamında kullanıl-
327 mış olması muhtemeldir. [§]Bazı kelimelerin bu şekilde birbirlerinin yerine kullanılması mümkündür. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede, "Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler"[302] buyurmaktadır. Buradaki "'ale'n-nâs" (على الناس) ifadesi, "'ani'n-nâs" (عن الناس) mânasına gelmektedir. "Rab'lerinin huzuruna getirilirken sen onları bir görsen!"[303] meâlindeki âyet-i kerîmede geçen "alâ Rabb'ihim" (على ربهم) ifadesi de "inde Rabb'ihim" (عند ربهم) anlamına gelmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın "Onu anlatmak elbette bize aittir"[304] meâlindeki âyette geçen "aleynâ beyâneh" (علينا بيانه) ifadesi de "ileynâ beyâneh" (إلينا بيانه) anlamındadır. "Doğru yol Allah'a aittir"[305] meâlindeki âyette geçen "alâ" (على) harf-i ceri de "ileyhi" (إليه) mânasına gelmektedir. Buna göre **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki cümlede geçen "ale'l-arşi" (على العرش) ibaresi de "ile'l-arşi" (إلى العرش) mânasındadır. Âyet-i kerîmede zikrettiği gibi o su üzerinde idi, onu yüceltti ve hükümranlığını tamamladı. Nitekim Cenâb-ı Hak "O, duman halinde olan semaya istivâ etti"[306] ve yaratacağını yarattı. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkinci yorum[307], âyet-i kerîmede geçen Rab isminden, sözünü ettiği nesneleri yaratması ve nitelediği şekilde onları insanların istifadesine vermesi ka

---

301 Fussılet, 41/11.

302 el-Mutaffifîn, 83/2.

303 el-En'âm, 6/30.

304 Kıyâme, 75/19.

305 en-Nahl, 16/9.

306 Fussılet, 41/11.

307 Yani ilki Allah'a mekân isnaı etmenin yanlış olduğuna dair daha önce 374/485. sayfada zikredilen ilk yorumun ikincisi.

ötedilmektedir. Sonra yaratmaya nispet edilen anlam konusunda, O şunun Rabb'idir veya insanların faydasına şöyle âmâde kılmıştır yahut şöyle yapmıştır diye ne bir mülhid ve ne de muvahhid şüpheye düşer. Cahilliği ve nefsinin kendisine emrettiğini doğru kabul etmesi söz konusu olmasaydı Müşebbihe, "Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir"[308] meâlindeki âyeti nasıl çarpıtırdı? *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın yaratması konusunda insanlar farklı görüşlere sahiptirler. Bazıları yaratmayı, Allah'ın zâtına bir sıfat ilişmeden ilave etmeksizin yaratılanların (mükevven) kendisi olarak kabul etmiştir (tekvin mükevvenin aynıdır); ancak yaratmanın Allah sayesinde olması durumunda
onu Allah'a nispet etmişlerdir. [§]Buna göre "Sonra arşa istivâ etti" meâlindeki 373
âyet, Allah'a ait bulunmayan bir sıfat zâtına ilave olmaksızın yukarıda belirtilen anlama gelir[309]. Bazıları herhangi bir kâf ve nûn harfi olmaksızın "kün" (كُنْ) sözüyle[310] ifade edilen yaratmasıyla (tekvin) yaratıkların hepsi ilelebet var olsun diye zâtıyla yaratıcı olduğu görüşünü benimsemiştir, her şey onun zâtı sayesinde var oldu, zâtında ve bulunduğu halde bir değişiklik olmaksızın; çünkü o vardı hiçbir şey yoktu. Her anlam, gerçekleştiği takdirde, değişikliği veya yok olmayı yahut durmayı yahut da benzeri bir durumu gerektirirdi, Allah böyle olmaktan yüce ve uzaktır. Çünkü bu nitelikler yaratılmış olmanın belirtisi ve değişime uğramanın alâmetidir. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Dördüncüsü, Allah'ın fiilinin hareket, yok oluş, sükûn ve durma gibi yaratıkların fiillerinde bulunan özellikle kabul eden görüşün yanlış olduğunu benimseyen görüştür. Bunları Allah'a nispet etmek O'nun belli bir mekânda olduğunu ve belirli bir halde olduğunu beyan etmek anlamına gelir, bu ise imkânsız ve yanlış bir görüştür[311]. Bundan dolayı bütün görüşlerde sözü edilen

---

[308] Tâhâ, 20/5.

[309] "Üçüncüsü, Allah'ın yaratması konusunda insanlar farklı görüşlere sahiptirler. Bazıları şöyle demiştir: Allah'ın yaratması ile kastedilen, yaratmayı Allah'a nispet etmenin dışında Cenâb-ı Hakk'ın zâtına herhangi bir vasıf katmaksızın bizzat yaratılanın kendisidir yahut da Allah yaratıcı değilken yaratıcı oldu. Çünkü zâtında yokken zâtında ortaya çıkan hadis bir sıfatla Allah nitelenmez. Bizim yaratıkları Allah'a nispet edişimiz hâdistir. Buna göre "Sonra arşa istivâ etti" meâlindeki cümle, ancak Allah'a, onda olmayan bir nitelik ilave olmaksızın belirtilen anlama gelir. Dolayısıyla O'nun vasfı olan istivânın sonradan meydana gelmiş olmasından dolayı inkârı gerekir. Çünkü istivâ, üzerine istivâ edilen şeyin gayrısı değildir. Bu da o sıfatın hâdis olduğuna değiştiği ve halden hale dönüştüğünü söylemeye götürmez" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 296a).

[310] Meselâ bk. "O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona "ol!" der, hemen oluverir" (el-Bakara, 2/117).

[311] "Dördüncüsü, şu görüşü kabul edenlerin yorumudur: Allah'ın fiili yaratıkların hareketi, yok oluş, sükûn, durma gibi fiillerine göre anlaşılması, Arş'ın Allah'a nispet edilmesi, başka

Allah'a mekân nispet edilmesi asılsızdır. Belirttiğim hususu, âyetin son kısmı
375 teyit etmektedir: **Âlemlerin Rabb'i olan Allah yüceler yücesidir.** [§]Allah zâtını rablıkla ve rab olarak kabul edilen varlıklara (putlar) ait niteliklerin hepsinden yüce olmakla nitelemiştir. Çünkü Allah'ın yaratıklara benzemesi O'nun Rab olmaktan çıkmasını ve başkasının Rab edinilmesini gerektirir. Çünkü [Allah'ın dışındaki] her şeyin bütün yönlerden Rabb'e muhtaç oldukları ortaya çıkmıştır. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın Arş'ı mekân edinmekten yüce olduğu sâbit olmuştur. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Gökleri ve yeri altı günde yarattı. Bu beyan iki şekilde açıklanır. Birincisi, âyeti başka örneklerde de görüldüğü gibi "ikisinin arasındaki nesneler" anlamına gelen "mâ beynehumâ" (ما بينهما) ifadesinin gizlendiğini var sayarak anlamaktır. İkincisi, bütün vakitleri bahis konusu etmeden varlığın başlangıcından sonuna kadar olan her şeyi belirtmesidir. Nitekim şu ayda şunlar oldu denilir, ancak ayın bütün günlerini kapsamaz. İşte **Altı gün** meâlindeki "sittetü eyyâmin" ifadesi de bu anlamdadır. Buradaki vakitlendirmenin anlamına gelince, bunu bilmeye ihtiyaç yoktur, çünkü vakit de yaratılan şeylerin içine dâhildir. Ancak her türlü noksanlıktan münezzeh olan Allah belirttiği nesnelerin hepsini bir anda yaratmaya kādir ise de, âyette vaktin belirtilmesine farklı anlamlar verilir. "Günler"in anlamı konusundaki önce iki yorum vardır. Bunların ilki, yaratıkların[312] daha önce belirttiğim zamanların etrafında ve ömürlerin tüketildiği en uzun zamanlarla ilgilidir; ikincisi de, âlemin sona ereceğinin açıklanmasına dairdir. Üçüncüsü, yaratılanların pek çoğunun dereceleri üstün ve insanlar nezdinde değerleri büyük olmakla birlikte, öyle ki insanlar ona ancak tâzim nazarıyla bakmasına, onlardan pek çoklarının da âlemin tedbir ve
380 idaresini sağlamalarına [§]ve hatta tapılmaya lâyık olmadıklarına dair deliller bulunduğu halde, Allah'ın dışında onlara da kulluk yapılmasına rağmen hepsinin de zamanın kahredici gücü altında oldukları anlamına gelir. Cenâb-ı Hak onları boyun eğdirilmiş olarak zamanların ve vakitlerin sınırı altına dâhil etmiştir; tâ ki bir şeyi oradan çıkarmak veya zâlimleri ondan kurtarmak için

---

bir yerin değil sadece arşın tahsis edilen bir mekân olması ve orada karar kılması imkânsız ve yanlıştır (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 296a) [Arş'a istivâya böyle bir anlam verilemez]. Yani hareket etmek, bir mekânda kaybolup diğerine intikal etmek gibi konularda Allah'ı yaratıklara benzeten görüş isabetli değildir. Üzerinde bulunmak ve mekân edinmek anlamında Allah'ın arşa istivâ etmekle nitelenmesi mümkün değildir. Örnek olarak, "nüzûl" hadisini ve Allah'ın dünya göğüne inmesini yaratıkların inmesi gibi anlayan kimsenin görüşüne göre dünya göğüne inme anında Allah'ı arşta bulunmamış olması gerekir. Bir şeyin aynı anda iki ayrı mekânda bulunması imkânsızdır.

312 Her ne kadar Arapça yayımlanmış metinde bir düzeltme yapılarak yazma metinlerdeki "atvel" (أطول) kelimesi yerine "usûl" (أصول) kelimesi konulmuşsa da doğrusu yazma metinlerin hepsinde yer alan şeklidir. Tercüme buna göre yapılmıştır.

her türlü gayret gösterilse ve çareye başvurulsa buna güçleri yetmezdi. Yaratılanların zelîl oldukları bilinsin, her şeyin sonradan yaratıldığının emareleri ve ihtiyaç alâmeti görülsün ve bilinsin diye böyle yapıldı. Sonra vakitler ardarda ve peşpeşedir, eğer başlangıcı ortadan kaldırılırsa tamamı geçersiz olur, hesap birden ileriye gidemez, âlemdeki her şeyin başlangıcı bulunduğu ve hâdis olduğunun ve bilinmesi için önceki geçip gittiğinden sonra gelenin nihayetine varılamaz. Üstelik sözünü ettiklerimden ihtiyaç duyanların hepsinin ihtiyacını karşılaması için günler hep aynı minvalde deveran etmektedir. Bunun için günler, bilinen isimleriyle belirlenmiş ve mâruf olan isimleriyle kendisine işaret edildiğinde verilen sözler korunsun ve haklardan gerekli olanla geçersiz olan bilinsin diye herkesin maksadına ulaşmasına imkân vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra asıl olan bu dünyanın imtihan yurdu olmasıdır. İmtihan ise ancak farklı hallerin varlığı ile gerçekleşir; dolayısıyla dünya halleri de ölüm ve hayat, sağlık ve hastalık, zenginlik ve fakirlik gibi farklı farklıdır. Yaratıkları o hallerden birinde toplamakta, zıtlarını bilmemek anlamı mevcuttur. Bunda da lezzetlerden ve acılardan habersiz olmak söz konusudur. İşte bundan dolayı dünya hallerinin farklı farklı olması gereklidir. Varlıkların yaratılması, rızıkların taksimi ve diğer düzenlemeler hep bu esasa göre cereyan eder. Cenâb-ı Hakk'ın âyette belirttiği yaratma işinin farklı günlerde olması da buna göre anlaşılmalıdır. Ölümden sonra dirilmeleri ise bir anda ve bir halde olur, ya lezzet
halinde veya bitkinlik halinde olmak üzere bir anda gerçekleşir[313]. [§]Bununla 381
birlikte farklı olması, yaratıcının varlığına işaret etmeye en yakın ve en açık delildir. Bundan dolayı bu dünyada delil bağlayıcı, imtihan ve yükümlülüğün ortaya konulması gerekli kılınmıştır. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Gerçek şudur ki, akıllar varlıkların küllî oluşunu kuşatmaktan âciz ve sınırlı ihatadan anlayışlar da işlerin son noktasına erişmekten eksik olarak yaratılmıştır. Çünkü onlar, bütün unsurlarıyla (küllî oluşuyla) sonlu olan âlemin parçalarıdır. Âlemi algılayan idrâkin vasıtaları, nesnelerin gizli tutulan özellikleri şöyle dursun, açık olan şeylerin künhünü bile idrâkten âciz olan duyulardır. Kendisiyle idrak edilen kaynakların hikmetin son noktasını algılamakta niteliği bu olunca akıllar da insana tevdi edilen hikmeti kuşatmaktan âciz olur. Kim Cenâb-ı Hak'tan bir işaret olmadan âlemi ihata etmeyi veya ulûhiyyetin

---

313 "Ölümden sonra herkes bir defada ve aynı halde diriltilir; eğer cennet ehlinden ise lezzet halinde, şayet cehennem ehlinden ise darlık ve bitkinlik halinde olur. Dünyada olduğu gibi her grubun içinde o iki halin dışında bir şey olmaz; çünkü o imtihan vakti değildir, ancak yapılan imtihanın karşılığının verildiği vakittir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 296b).

hikmetine ulaşmayı isterse o kişi, akla zulmetmekte ve taşımaktan âciz olduğunu bildiği bir yükü ona yüklemektedir. Malumdur ki Cenâb-ı Hakk'ın âyette söz konusu ettiği varlıkları yaratmaya dair belirtilen günler, akıllar onu kuşatmaktan âciz kalsa da hikmet son noktasıdır. Çünkü o günleri belirleyen, hikmeti övgüye değer bulan, akılsızlığı ve akılsızları yermeyi akıl ehline gerekli kılan Allah'tır. Hikmetin, ancak Cenâb-ı Hak tarafından lütfedilen kadarına ulaşmak mümkün olsa bile, insana bunun hikmetini araştırmayı gerekli kılmıştır. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Geceyi, gündüze bürüyüp örter. Gündüzün ışığıyla gecenin karanlığını ve gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığını giderir. Biri geldiğinde öbürünün gücü yok olup gider. **Durmadan kendisini kovalayan...** Denildi ki: Süratle onu kovalayan; bundan maksat da şudur: Cenâb-ı Hak günün başlangıcında göğün bir tarafında ışığı ortaya çıkarır, gece başladığında da karanlığı ortaya çıkarır, sonra bunları (karanlık ve aydınlığı) bütün göklere, yere, ikisinin arasına, bütün ufuklara ve civarına göz açıp kapayıncaya kadar kısa
382 bir zamanda yayar. [S]O kadar ki, bunları yaratıkların elinde bulunan bütün ölçülerle değerlendirmek istense asla buna güç yetirilemez. Bunun böyle olması da, Allah'ın dilediği her şeyi yapmaya kādir olduğunun bilinmesi içindir. O'nun altı günde yarattığını açıkladığı nesnelerin hepsini, dileseydi göz açıp kapayıncaya kadar yaratmaya da kādirdi. Fakat hikmet gereği onları altı günde yaratmıştır. **Durmadan kendisini kovalayan.** Bu beyanda gerçek bir talebin kastedilmesi söz konusu değildir. Fakat Cenâb-ı Hak burada talep kelimesini özellikle belirtmiştir, çünkü gece ve gündüzden her birinden diğeri adına gerçekleşenler, şayet birinin talep etmesi mümkün olan şeylerden olsaydı, her birinin arkadaşına galip gelme isteğinden kaynaklanan bir talep ve kaçış söz konusu olurdu. Bu da, "Dünya hayatı onları aldattı"[314] meâlindeki âyettin tefsirinde belirttiğimiz gibi o belli bir hüviyet ve istikamette yaratılmıştır, şayet aldatması mümkün olan bir yapıda olsaydı mutlaka aldatırdı.

Her türlü noksanlıktan münezzeh olan Cenâb-ı Hakk'ın hayret verici kudretinin eserlerinden biri de **Geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örtmesi**'dir. Yüce Allah gündüzün başlangıcında göğün bir tarafından ışığı, gecenin başlangıcında da karanlığı ortaya çıkarıyor, sonra onları yayıyor, göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir zaman diliminde onları bütün göklere, yere, ikisinin arasına, bütün bölgelere ve her tarafa ulaştırıyor. Eğer mühendislik hesaplarıyla bunların ve bütün yaratılanların planlamasının yapılması

---

314 el-En'âm, 6/70, 130; el-A'râf, 7/51.

istenseydi, o ışık ve karanlığın yayılmasına ilişkin hesaplamalar kuşatılamazdı. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın istediği her şeyi yapmaya kādir olduğunun bilinmesi içindir, şayet O isteseydi, sözünü ettiği şeylerin hepsini en kısa ve en küçük bir zaman diliminde yaratırdı. O, insanları ölümden sonra diriltmeye ve peygamberlerin verdiği haberlerin hepsini yeniden ortaya çıkarmaya da kādirdir. Şu da var ki Allah, belirttiğim bütün nesnelerin görüntülerini, göz açıp kapayıncaya kadar bir zamanda bir perde ile kapatıyor ve açığa çıkartıyor; [Ş]öyle 303
ki bütün filozofların, mahiyetini idrak etmeleri şöyle dursun, benzerini hayal etmekten bile âciz kaldıkları bütün bu işler için gerekli olan bir planlama ve ilimle yapıyor. Bu da şunların bilinmesi içindir: Allah her şeyi bilir, bilmediği bir şey yoktur, güçlüdür ve hiçbir şey O'nu âciz bırakamaz, hikmet sahibidir ve yaptıklarında bir eksiklik, yönetiminde bir çelişki bulunmamaktadır. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.* Buna yakın bir şey de insanın gözüne konulan özellik için söz konusudur. İnsan gözünü açmasıyla beşyüz yılda katedilebilecek bir mesafeyi görebiliyor[315]. Aynı özellik insanın düşünme gücü için söz konusudur. İnsanın düşünce ufku yerinden hiç ayrılmadan cennet ve cehennemin yaratılma noktasına kadar varabiliyor, dünyayı ve âhireti basiret gözü ile görebiliyor. Akla da üstün özellikler verilmiştir. O görünen ve görünmeyen, sureti ve mahiyeti bulunan veya bunlardan yalnızca birine sahip olan yahut bunların ikisinden de yoksun olan (şekil ve maddî bir özü bulunmayan) varlıkların gerçekliklerini kavrar. Üstelik duyuları, nesnel mahiyeti bulunmayan varlıkların şeklini algılama gücünden yoksundur. Bütün bunlar, Allah'ın tek bir cevherde bu tür özellikleri belirleyip yaratmaya kādir olduğu, söz konusu işleri yapması için o organı nasıl yaratması gerektiğini bildiği, dolayısıyla her şeyi yapmaya kudreti bulunduğu, hem Hakîm hem Alîm olduğu bilinsin diyedir. İşte "insan küçük âlemdir" sözünün anlamı da budur. Yani büyük âlemde olan her şeyin küçük bir örneği insanda bulunmaktadır. *Bütün güç ve kudret Allah'a aittir.*

Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Gök cisimlerini, yaratılanların faydalanmasına en uygun şekilde deveran etmekle görevlendirmiştir. Gök cisimlerinde öyle alâmetler yaratmıştır ki, şayet onlar gözlemle müşahade edilmeseydi ölümden sonra dirilmeyi, peygamberleri ve benzeri diğer iman esaslarını inkâr edenlerden hiçbiri böyle bir şeyin doğruluğunu onaylamazdı. Çünkü bir günde bir tek gök cisminin akıp

[315] Bir insanın günde en az otuz kilometre yol alabildiğini farzetsek, müellifin sözünü ettiği beşyüz senelik mesafe beş milyon kilometreyi aşar. Muhtemelen müellif, yerle gök arasında beşyüz yıllık mesafe bulunduğuna dair hadis rivayetlerini göz önüne almış ve bu uzun mesafeye rağmen gözün yıldızları görebilmesinden böyle bir sonuç çıkarmıştır.

gitmesinin, bin senelik mesafeden daha çok olduğuna dair haberler vardır[316].
384 [§]Gök cisimlerinin oluşması, beşyüz yıllık uzak mesafede bulunan birinin etkisi ve yardımıyla olmaktadır[317]. Yeryüzünde her şeyin yetişmesi ve olgunlaşması, bir canlı nesnenin yok olduktan sonra onun tekrar vücuda getirilmesini veya çeşitli işlere ve menfaatlere dair bilinmeyen bilgileri bildirmek üzere peygamberler gönderilmesini kabul etme ihtimalinden daha uzaktır. Çünkü o, yaratıkların yaratılışında gözlemlenen bir durumdur, gece ve gündüzün akıp gitmesiyle geçen zamanda bunlar görülmektedir[318]. Fakat her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah, bütün genişliği ve büyüklüğü ile yeryüzünü önlerine sererek ve gökyüzünü de görünen bir direk olmaksızın bir şekilde başlarının üstüne koyarak insanlara kudretinin üstünlüğünü ve hikmetinin yüceliğini açık olarak gösterdi. Bütün bunları da, oralarda yaşayan varlıkların ihtiyaçlarına uygun bir hale getirdi ve onları o varlıkların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde akıp gitmeye mecbur kıldı. Bütün bunlar da, hiçbir şeyin O'nu âciz bırakamayacağı, hiçbir şeyin O'na gizli kalamayacağı, O'nun kâinatı yönetmesinde hiçbir çarpıklık bulunmadığı, aksi halde yaratılan şeylerde bir dengesizlik meydana geleceği bilinsin diyedir. O'nun açıkça ortaya koyduğu yaratıklar, vâdettikleriyle karşılaştırıldığında çeşitli açılardan kat kat fazla olduğu görülür. O'nun ortaya koyduğu yaratıklar, örneği olmayan, yeni ve sanatkârane yaratılmış varlıklardır. Aynı şeyi tekrar yaratmak ise böyle değildir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Emrine boyun eğmiş. Bu beyan hakkında Ebû Bekir [el-Esam] şöyle dedi: Bu cümlenin iki anlama gelmesi muhtemeldir. Birincisi, **O'nun emri**, Allah'ın emri geldiğinde, yani ölüm, azap ve benzeri şeyler gelip çattığında anlamına gelir; gelen şey onu indirenin iradesine göre gerçekleşir. İkincisi, güneşin, ayın
385 ve yıldızların doğup batmaları, [§]onlarda bulunan hikmetin şaşırtıcılığı ve takdirin üstünlüğü yanında Allah'ın birliğini kabul edip O'na iman etme emrinin gereğidir. Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Emrine boyun eğmiş.** Bu beyandan,

---

316 Muhtemelen müellif burada şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "O gökten yere her işi düzenleyip yönetir. Sonra bütün işler sizin hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O'nun katına çıkar" (es-Secde, 32/5).

317 Muhtemelen müellif burada yerle gök arasındaki mesafeye işaret etmektedir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî, "Kabartılmış döşekler üzerinde olacaklar" (el-Vâkıa, 56/34) meâlindeki âyet hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: "O döşeklerin kalınlığı yerle gök arası kadardır, yerle gök arasındaki mesafe de beşyüz yıllık yoldur." Tirmizî, bu hadis garibdir, dedi (Tirmizî, "Tefsir", 56).

318 "...Çünkü o, mahlukatın yaratılışında bilinen ve görülen bir şeydir; insanlar maksatlarına ve emellerine ulaşmak için birbirlerine elçiler gönderirler, gece ve gündüz yok olup gittikten sonra tekrar geldikleri de görülmektedir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 297a).

"Ol!" emriyle nesneleri var etmesi kastedilmektedir. İlk yorum, yaratıkları yaratmanın (tekvîn), yaratmaktan (mükevven) başka bir anlama gelmediğini benimseyenlerin görüşüdür. İkinci yorum da "Ol!" emri, ortada henüz "kâf" (ك) ve "nun" (ن) harfleri bile var olmadığı halde ebediyete kadar yaratmanın kendisiyle gerçekleştiği tekvinden ibarettir. Ancak bu söz (Ol emri), maksadın anlaşılmasının en kısa yoludur. Bu ifadeden maksat, yaratmakta Cenâb-ı Hak için hiçbir zorluğun olmadığı ve her şeyin O'nun için son derece kolay olduğudur. "Kün" ifadesi hakikatte yaratmaktan başka bir şeydir; Cenâb-ı Hak yaratmanın, "kün" emri ile var olduğunu haber vermektedir. Bilindiği üzere her şey bir söz sayesinde ortaya çıkar ve ortaya çıkan ise sözün dışında bir fiil veya sonuçtur. Cenâb-ı Hakk'ın **Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir** meâlindeki buyruğu da böyledir. Bu cümlede geçen "emr" (الأمر) kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi, yaratıkları yaratmanın O'na ait olduğunu haber vermektir. İkincisi, yaratıkları dilediği şekilde yaratmasıdır. Hiçbir şey O'nun emrettiği şekilde olmayı reddedemez. *En doğrusunu Allah bilir.*

O'nun emrine boyun eğmiş olarak. Bu meâldeki beyanda geçen "emr" (بأمر) kelimesine bazıları yaratma (tekvîn) anlamı verdiler. Buna göre Cenâb-ı Hak onları insanlara boyun eğmiş olarak yarattı. Bazıları da bu kelimeye insan onlardan faydalanır diye anlam verdi.

Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir. Bazıları buradaki "emr" (الأمر) kelimesine yaratma (tekvîn) anlamını verdi. **Bilesiniz ki yaratma** meâlindeki ifade için de, yaratmaya dair düzenleme ve yönetme anlamı verdi. **Emir O'na aittir** meâlindeki ifadeye, yaratmada karar O'na aittir anlamı da verilmiştir.

Âlemlerin Rabb'i olan Allah yüceler yücesidir. Cenâb-ı Hak, Müşebbihe'nin **Sonra arşa istivâ etti** meâlindeki ilâhî kelâmdan anladıkları anlamdan çok yücedir.

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿٥٥﴾

[§]55. ***"Rabb'inize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O,*** 306
haddi aşanları sevmez."

[Dua ve İbadet]

Rabb'inize dua edin. Bazıları buradaki dua edin meâlindeki sözcüğe Rabb'inize kulluk yapın anlamını verdi. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana kulluk etme-

yi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir!"[319] Cenâb-ı Hak bu âyetin baş tarafında dua yapmayı, sonunda ise kulluk etmeyi belirtmiştir. Buna göre dua emri, kulluk etmek emri anlamına gelir. Bazıları açıklamaya çalıştığımız âyetteki dua lafzına, bilinen anlamıyla dua diye anlam verdiler. Bir hadîs-i şerifte de "Dua, ibadetin özüdür" buyurulmaktadır[320]. Çünkü ibadet taklit ile olur, ama duada taklit yoktur; insan ancak ihtiyaç anında, kendisinin bir şeye muhtaç olduğunu, fakat onu elde etmekten âciz olduğunu gördüğünde dua eder, o sırada Rabb'ine yakarır. İşte bu açıdan dua ibadetin özüdür. **Rabb'inize dua edin** meâlindeki ifadeye bazı müfessirler, Rabb'inizin birliğini kabul edin anlamını verdiler. **Yalvara yakara ve gizlice dua edin.** Bu beyandaki "tazarru" (تضرعا) kelimesinin boyun bükerek anlamına, "hufye" (خفية) kelimesinin de "ihlaslı olarak" anlamına geldiği söylenmiştir. "Tazarru" kelimesine açık olarak, "hufye" kelimesine gizli olarak anlamı da verilmiştir. Bunun aslı şudur: Rabb'inize her zaman ve her saat kulluk yapın! Yahut boyun bükerek ve ihlaslı olarak dua edin!

Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez. Denildi ki: Burada Allah'a şirk koşarak haddi aşanlar kastedilmektedir. Bu cümleye, Allah, duada haddi aşmayı sevmez mânası da verilmiştir; meselâ bir insanın şu şekilde dua etmesi: Allah'ım! Beni peygamber veya melek yap! Beni cennette şöyle bir yere ve şöyle bir makama yerleştir! Abdullah b. Muğaffel (r.a.), oğlunun şöyle dua ettiğini işitmiş: Allah'ım! Senden Firdevs cennetini istiyorum ve şunları da istiyorum. Babası Abdullah [b. Muğaffel], oğluna şöyle dedi: Allah'tan cenneti iste ve cehennemden O'na sığın! Çünkü ben Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu işittim: "Duada ve temizlikte haddi aşan insanlar çıkacaktır"[321]. Duada had-
387 di aşmak, muhtemelen [§]insanın Rabb'inden lâyık olmadığı şeyi istemesidir, meselâ hayırlı insanların ve peygamberlerin kerametini istemesi gibi. Âyette geçen "i'tidâ" (إعتداء) kelimesi, konulan sınırı aşmak anlamına gelir. **Rabb'inize yalvara yakara ve gizlice dua edin** meâlindeki cümle hakkında Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Rabb'iniz size nasıl dua edeceğinizi öğretmektedir. Cenâb-ı Hak,

---

319 el-Mü'min, 40/60.

320 Enes b. Mâlik (r.a.), Hz. Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet eder: "Dua ibadetin özüdür." Tirmizî, bu hadisin garib olduğunu söyler (Tirmizî, "Da'avât", 2). Numan b. Beşîr (r.a.) de Hz. Peygamber'in (s.a.), "Dua, ibadetin kendisidir" dediğini ve sonra da şu âyeti okuduğunu rivayet eder: "Rabb'iniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir!" Tirmizî, bu hadis hasen sahihtir dedi. (Ebû Dâvûd, "Vitir", 23; Tirmizî, "Da'avât", 2).

321 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 86; Ebû Dâvûd, "Taharet", 45; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XV, 166.

duasından razı olduğu salih bir kul hakkında şöyle söyledi: "Hani o alçak sesle Rabb'ine yalvarmıştı"[322]. Enes b. Mâlik (r.a.) Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Bütün hayırlı ameller ibadetin yarısı, dua da ibadetin diğer yarısıdır"[323]. Bazıları **Rabb'inize yalvara yakara ve gizlice dua edin** meâlindeki beyana, bilinen anlamıyla dua diye mâna verir ve şöyle der: Bir adamın duada sesini yükseltmesi doğru değildir. Bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.), yüksek sesle dua eden bir grubu gördüğünde onlara şöyle dediğini rivayet ederler: "Ey insanlar! Sizler, sağır ve gâib olana dua etmiyorsunuz, her şeyi işiten ve görene dua ediyorsunuz"[324].

وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا اِنَّ
رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٦﴾

56. "Islah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır."

[Yeryüzünde Bozgunculuk Yapmak]

Islah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Bazıları **Islah edilmesinden sonra** meâlindeki cümleye, yeryüzünün ıslahı için Allah'a kulluğa ve itâate davet eden, helâli emreden ve haramdan sakındıran peygamberleri gönderdikten sonra diye anlam verdiler. Bazıları da şöyle dedi: **Islah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın,** yani Allah yeryüzünü her türlü isyandan, ahlâksızlıktan, kan dökmekten ve benzeri kötülüklerden temiz olarak yarattıktan sonra bozgunculuk yapmayın. **Islah edilmesinden sonra** meâlindeki cümle hakkında şöyle de denilir: Cenâb-ı Hak size yeryüzünü ıslah edecek sebepleri ve bunu yapma gücü ve imkânı verdikten sonra. Yeryüzünün ıslahı ile orada yaşayanların ıslahının kastedilmesi mümkündür. Yani yeryüzü ahalisini bozmayın ve aralarında bozgunculuk yapma-

---

322 Meryem, 19/3. Bu ifade Hasan-ı Basrî'den mânen rivayet edilmiştir (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VIII, 206-207; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 476).

323 Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, III, 40. Bu eser, zayıf hadisleri içine almakla mâruftur, özellikle de rivayette münferid kaldığı hadislerde... Sabit'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Enes'e dedim ki: Ya Ebû Hamza! Sana, duanın ibadetin yarısı olduğuna dair bir hadis ulaştı mı? Cevaben dedi ki: Hayır, aksine dua ibadetin bütünüdür (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 79).

324 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 403; Buhârî, "Da'avât", 50; Ebû Dâvûd, "Vitir", 26.

yın. Nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Rabb'inin ve elçilerinin emrine karşı direnen nice memleket halkı vardır"[325]. Buradaki "karye" (القرية), yani memleket, direnmek ve isyan etmekle nitelenemez, ancak o memleket ahalisi böyle nitelenebilir.

[Korku ve Ümit]

388 [§] **Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin.** Bazıları burada korku anlamına gelen "havf" (خوفا) kelimesine, kulluktaki kusurlarından dolayı korkmak anlamı, ümit anlamına gelen "tama" (طمعا) kelimesine de, Cenâb-ı Hakk'ın kusurları görmemesi ve yapılan kulluğu kabul etmesini umması anlamı verdiler; çünkü hiç kimsenin Rabb'ine gerektiği gibi kulluk yapması ve kusur işlememesi mümkün değildir. Bunu teyit eder mahiyette olmak üzere Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimse cennete giremez." Sen de mi Yâ Resûlallah? diye soruldu. "Allah'ın rahmeti beni bürümedikçe, evet ben de" buyurdu[326]. Yine rivayet edildiğine göre kıyâmet günü melekler Allah'a şöyle diyecekler: Sana hakkıyla kulluk yapamadık[327]. Dolayısıyla bir mümin her türlü hayrı işlerken korku ve ümit halinde olmalıdır; kusur etmekten korkmalı, kabul edileceğini ümit etmelidir. Bazıları âyete, Allah'ın azabından ve cezasından **Korkmak** ve cennetini **ümit etmek** diye anlam verdiler.

Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır. Bazı tefsirciler şöyle dediler: Muhakkak ki cennet **İyilik edenlere çok yakındır.** Onlar dediler ki: Yakın olmak anlamındaki sözcük ile, oraya girmek ve yerleşmek kastedilmiştir. **Rahmet** kelimesi ile de onun niteliği kastedilmiş olabilir. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: **Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmetinin** sağlayacağı fayda **çok yakındır.** Hasan-ı Basrî şöyle dedi: **Allah'ın rahmetinden maksat cennettir, o Allah'tan korkanlara çok yakındır. Allah'ın rahmeti çok yakındır** ibaresi hakkında bazıları şöyle dedi: Duasının kabul edilmesini isteyene Allah'ın kabul etmesi **Çok yakındır.** Az önce de söylediğimiz

---

325 et-Talâk, 65/8.

326 Buhârî, "Rikak", 18; Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 72.

327 Câbir (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.) şöyle söylediğini rivayet etti: "Yedi kat gökte, kıyama duran, rükû eden veya secde eden bir meleğin bulunmadığı ayak basacak kadar, bir karış kadar ve avuç içi kadar boş bir yer bile yoktur. Buna rağmen kıyâmet günü onlar hep birlikte Allah'a şöyle diyecekler: "Seni tenzih ederiz, sana hakkıyla kulluk yapamadık, ancak sana hiçbir şeyi de ortak koşmadık" (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 44; a.mlf., *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 184). "Bu hadisin senedinde Urve b. Mervân adlı bir râvî vardır, Dârekutnî, onun hadiste kavi olmadığını söylemiştir. Senedin diğer râvîleri ise sahihtir" (Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, X, 358).

gibi bu cümleden, Allah'ın rahmetinin sağlayacağı fayda kastedilmiş olabilir, yani **Allah'ın rahmetinin** getireceği fayda, sözünü ettiği kişilere **çok yakındır.** Sonra **İyilik edenler** meâlindeki ifade ile kendilerine iyilik edenler veya yaratılanlara iyilik edenler veyahut Allah'ın nimetlerine karşılık iyilik yapanlar; yani Allah'ın verdiği nimetlerin şükrünü eda etmek ve nankörlükten kaçınmak suretiyle güzel karşılık verenler kastedilmiş olması muhtemeldir. Veyahut da Cenâb-ı Hak, muvahhid olanları (Allah'ın birliğini kabul edenleri) kastetmiştir.

وَهُوَ الَّذ۪ى يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِه۪ حَتّٰٓى اِذَٓا اَقَلَّتْ
سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَنْزَلْنَا بِهِ الْمَٓاءَ فَاَخْرَجْنَا بِه۪ مِنْ
كُلِّ الثَّمَرَاتِۜ كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

[§]57. ***"Rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderen O'dur.*** 389
Nihayet o rüzgârlar ağır bir bulut yüklenince onu ölü bir memlekete sevkederiz. Orada suyu indirir ve onunla türlü türlü meyveler çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkaracağız. Herhalde bundan ibret alırsınız."

Rüzgârları müjde olarak gönderen... Burada müjde anlamına gelen "buşran" (بشرا) kelimesi, "nuşuran, neşran, buşran" (نُشُرًا، نَشْرًا، بُشْرًا) diye de okunmuştur. "Nuşûr"un çoğul kiplerinden biri olan "nuşur", yeniden dirilmek, "neşr" yayılmak, "buşr" ise müjdelemek demektir[328]. "Neşran" kırâatine göre anlam şöyle olur: O bulutları yayan ve dağıtan Cenâb-ı Hak'tır. Denildi ki: Gönderilen o bulutları sevk eden rüzgârdır.

Nihayet o rüzgârlar ağır bir bulut yüklenince... Burada geçen "ekallet" (أقلت) kelimesi, yüklenmek anlamına gelir. Buna suyu üstüne almak mânası da verilmiştir, ikisi de aynı anlama gelirler. **Ağır bir bulut,** yani taşıdığı sudan dolayı ağır olan bulut. **Onu ölü bir memlekete sevkederiz. Orada suyu indiririz,** yani o memlekete indiririz. **Onunla türlü türlü meyveler çıkarırız.** Bazıları **Türlü türlü meyveler** meâlindeki ifadeyi, gördüğünüz her çeşit meyve diye açıkladılar. **İşte ölüleri de böyle çıkaracağız;** Cenâb-ı Hak ku-

---

328 Âsım "buşran" diye okumuş, İbn Âmir "nuşran" diye okumuştur. Hamza, Kisâî ve Halef de "neşran" diye okudular. Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Câfer ve Yâkub ise "nuşuran" diye okudular (bk. İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a,* 283; İbnu'l-Cevzî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr,* II, 269-270). Bu kırâatlerin tafsilatı için bk. İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb',* 157.

ruyup gittikten ve hiçbir eseri kalmadıktan sonra bitkileri, meyveleri ve hurmayı topraktan yeniden çıkardığı gibi, insanları da öldükten, izleri silindikten sonra aynı şekilde çıkaracaktır. İnsanlar ölüp gittikten ve kendilerinden hiçbir iz kalmadıktan sonra **Ölüleri de işte böyle çıkaracağız. Herhalde bundan ibret alırsınız.** Düşünürsünüz de, Allah'ın, ölümden sonra insanları diriltmeye
390 kādir olduğunu anlarsınız. Yahut da ibret alırsınız. [§]Sonra insanların akılları, bir şeyi yeniden yapmanın, onu ilk defa yapmaktan daha basit ve daha kolay olduğunu kabul eder. Görmez misin ki Dehrîler, Senevîler ve şu insanlar, nesnelerin hiçlikten (lâ min şey') yaratılmasını inkâr ediyorlar, nesnelerin olmasını, ortaya çıkmasını ve tekrar vücut bulmasını, mevcut olan bir asıldan var olmak şeklinde görüyorlar. Cenâb-ı Hak ise, "Bu O'nun için pek kolaydır"[329] buyurmaktadır, yani akıllarınızın onu kabul etmesi kolaydır.

Rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderen O'dur. Burada Cenâb-ı Hak, ölümden sonra dirilmeye delil olması için insanlara hikmetini, kudretini ve nimetlerini hatırlatmaktadır. Rüzgârı ve yağmuru göndermesindeki ve yağmuru yağdırmak istediği mekâna sevk etmesindeki hikmetine gelince, müşahade etmedikleri sürece Allah'ın gökten yağmur ve rüzgârı nasıl gönderdiğini, bulutları nasıl sevkettiğini insanlar görmez, müşahede etmez ve bilmezler, işte Cenâb-ı Hak bunlardaki hikmetini insanlara hatırlatıyor. Nimetlerine gelince, bulutları, yağmura ihtiyaç olan yere rüzgârlar vasıtasıyla sevk ediyor ve oraya yağmur yağdırıyor, hiç şüphesiz bu onlara verdiği nimetlerin en büyüklerindendir. Bu da, onlar bunu hak ettikleri için değil, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetiyle olduğunun bilinmesi içindir. Kudretini hatırlatmasına gelince, âyette de belirttiği üzere ölümden sonra toprağı diriltmesidir. Bu da ölümden sonra toprağı diriltip oradan türlü türlü meyveler ve bitkiler çıkarmaya kādir olanın, ölülere can vermeye ve öldükten sonra insanları tekrar diriltmeye de kādir olduğunun bilinmesi içindir. Öyle ki, herkes toprakta bitki ve meyve olmadığını görüp bildikten sonra Cenâb-ı Hak onu tekrar bitkiyle, hurma ve meyve ile canlandırmaya kādir olduğunu göstermektedir. Topraktan geçmiş yıllarda olduğu gibi her sene bitki ve hurma meyvesini çıkarması, O'nun birliğine, ölüleri diriltmeye ve söylediğimiz gibi herkes ölüp toprak olduktan sonra onlara tekrar can vermeye güç yetirdiğine delildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

391 [§]**Rahmetinin önünde** meâlindeki ifade, iki el anlamına gelen "yedey" (يدى) kelimesinden, yaratılanların anladığı şeyi anlamamamız gerektiğine işa-

---

[329] "Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır" (er-Rûm, 30/27).

ret etmektedir. Nitekim hiç kimse yağmur hakkında el anlamına gelen "yed" sözcüğünün kullanılmasıyla bilinen organı anlamaz, çünkü yağmurun eli yoktur. Buna göre âyette "yed" (اليد) kelimesinin belirtilmesi sebebiyle mâlum organ anlaşılmamalıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak "Aksine O'nun iki eli de açıktır"[330] buyurmaktadır. Başka bir âyette de şöyle buyurur: "Asılsız bir şey ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir"[331]. Burada "Asılsız bir şey ona önünden yaklaşamaz" meâlindeki âyette geçen "yedeyhi" (يديه) kelimesinden bilinen organ anlaşılmaz, çünkü Kur'ân'ın organı yoktur. Buna göre Allah'a nispet edilen iki el anlamındaki "yedeyn" (يدين) kelimesiyle bilinen organ anlaşılmaz. Bundan organ mânasını anlayan biri, ancak inancı bozuk olduğu için öyle anlamıştır. Aynı şekilde arşa istivâ (استوى على العرش) ve göğe istivâ (استوى الى السماء) ifadelerinden de, yaratılanların istivâsından anlaşılan şey anlaşılmaz. Çünkü Allah, yaratılanlara benzemekten bütünüyle uzaktır. Cenâb-ı Hak, "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[332] meâlindeki âyette buyurduğu gibi kendini nasıl nitelemişse öyledir.

وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِاِذْنِ رَبِّهٖ وَالَّذٖى خَبُثَ لَا يَخْرُجُ اِلَّا نَكِدًا كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ ﴿٥٨﴾

58. ***"Güzel memleketin bitkisi Rabb'inin izniyle*** (güzel) ***çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz."***

[Mümin ile Kâfirin Misâli]

Güzel memleketin bitkisi Rabb'inin izniyle (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. Cenâb-ı Hak burada örneği belirtti, ancak örneğin konusunu belirtmedi. Müfessirler, burada mümin ile kâfire örnek verilmektedir, dediler. Sonra buradaki örneğin farklı anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi, Cenâb-ı Hak bitkinin yetiştiği toprağı iyi (tayyib) olarak niteledi, bitki yetişmeyen toprağı da kötü (habîs) diye niteledi. Buna göre mümin, Rabb'ine itâatkâr davrandığı ve O'nun emrini yerine getirdiği için iyi (tayyib) olmakla nitelenmiş ve Allah onu iyi bir cevher yaptı. [§]Kâfir ise, kötü 298

[330] "Yahudiler 'Allah'ın eli bağlanmış!' dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştır ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir" (el-Mâide, 5/64).

[331] "Asılsız bir şey ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir. O, hikmet sahibi, övgüye lâyık olan Allah katından indirilmiştir" (Fussılet, 41/42).

[332] eş-Şûrâ, 42/11.

işler yaptığı ve Rabb'ine itâat edip salih ameller işlemediği için kötüdür (habîs). Tıpkı topraktan aslı ve cevheri itibariyle iyi olarak nitelenen faydalı nebatlar ile aslı itibariyle kötü olarak nitelenen faydasız bitkiler çıktığı gibi. Bu âyete başka bir açıdan bakmak da mümkündür, şöyle ki: Cenâb-ı Hak Kitab'ın çeşitli yerlerinde beyan ettiği üzere bu Kur'ân'ı yaratılanlar için mübarek ve şifalı kılmıştır. Gökten inen suyu da bereket ve rahmet olmakla nitelemiştir. O bereketli su, cevheri iyi olan toprağa inince, o topraktan nebat ve faydalı gıdalar çıkar, cevheri kötü olan tuzlu bir toprağa inince de, aslı kötü olduğu için oradan işe yarar bir şey çıkmaz. Buna göre şu Kur'ân mübarektir ve şifadır, mümin onu dinler, söylediğine uyar ve gereğince amel eder. Kâfir ise onu duyar fakat ona uymaz ve gereğince amel etmez. Bu Kur'ân'ı işiten, ona tabi olan ve gereğince amel eden mümin, tıpkı aslı ve cevheri iyi olduğu için toprağa girip oradan faydalı bitkiler çıkaran su gibidir. Kâfir ise, aslı ve cevheri kötü olduğu için bitki yetiştirmeyen toprak gibidir. İşin aslı şudur: Aklen iyi olana, insan tabiatına iyi görünen bir şeyle örnek verilmektir. Çünkü insan tabiatına göre iyi olan bir şey, ancak duyu organıyla bilinir, aklen iyi olan şeyin iyiliği ise ancak delillerle bilinir ve o da görünmezdir. Âyette, duyularla algılanmayan (gâib) ve aklen iyi olan şeyi bilmeye, müşahede ve duyularla iyiliği bilinen şey örnek verilmektedir. İmanın iyiliği görünmez, duyularla algılanmaz, his ve müşahede ile iyiliği bilinen şey
303 ona örnek verilmektedir. [§]O da Cenâb-ı Hakk'ın âyette sözünü ettiği topraktan çıkan bitkidir, bu bitki o toprağın aslının ve cevherinin iyi olduğuna işaret etmektedir. Üzerinde hiçbir şeyin yetişmediği toprak ise, aslı ve cevheri kötü olduğu için yetişmemektedir. Mümin ile kâfir de böyledir. Sonra bunun amelinin iyiliği ve güzelliği, diğerinin de amelinin çirkin ve kötü olduğu ancak âhirette ortaya çıkar. Bu da ölümden sonra dirilmeyi gerektirir; çünkü dünyada onların ikisi de aynı durumdadırlar, bu durum iyi olan ile kötü olanı ortaya koyacak başka bir dünyanın var olduğunu gösterir. Müminin ameli iyidir, onun aslı iyi olduğu için bütün yaptıkları da iyi oldu. Kâfirin ameli ise kötüdür, toprak örneğinde geçtiği gibi onun aslı kötü olduğu için yaptıkları da kötü oldu.

Rabb'inin izniyle... Bu lafzın Rabb'inin ilmiyle ve yaratmasıyla anlamına gelmesi muhtemeldir. **Faydasız** anlamına gelen "nekiden" (نكدا) sözcüğünü Hasan-ı Basrî, kötü (habîs) diye açıkladı, yani kötü olan topraktan ancak kötü ürün çıkar. Bu kelimeye Ebû Bekir [el-Esam], faydasız diye anlam verdi. Buna ancak zorlukla ürün çıkar anlamı verildiği gibi, az ürün çıkar mânası da verilmiştir, bunların ikisi de aynı anlama gelir. **İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz,** yani âyetlerden faydalanan kavim için onları böyle açıklıyoruz.

لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِه۪ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ
اِلٰهٍ غَيْرُهُ اِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ

59. "Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben, üzerinize gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum."

Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Tıpkı seni de kendi kavmine gönderdiğimiz gibi. "Ben peygamberler arasında benzeri gelip geçmemiş biri değilim"[333] meâlindeki âyette ifade buyurulduğu üzere, sen gönderilen ilk elçi değilsin. Bu âyet, soyları bilinmese bile nebîlere ve resûllere iman etmekle imanın sahih olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak nebîleri ve resûlleri, soylarıyla değil isimleriyle belirtmiştir. Bu gerçek, soyları bilinmese bile imanın ancak onlara iman etmekle tamamlanacağına işaret
eder. [§]Aynı şekilde adları bilinmese bile onlara inanmakla iman geçerli olur. 394
Çünkü peygamberlerden bir kısmının adı bilinmemektedir. Dolayısıyla adları bilinmese de bütün peygamberlere inanmakla iman geçerli olur. Bu âyet aynı zamanda Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğinin ispatına da işaret etmektedir, çünkü Hz. Nuh'un (s.a.) peygamberliğinden haber vermektedir, bu durum onun bu bilgiyi Allah'tan aldığını gösterir.

Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Denildi ki: **Allah'a kulluk edin** meâlindeki ifade, Allah'ın birliğini kabul edin anlamına gelir. [Bazıları] âyette kulluk anlamına gelen "ibadet" (العبادة) kelimesine tevhit anlamını verdiler. Çünkü samimiyetle Allah'ın birliğini kabul etmedikçe kulluk olmaz, olsa bile böyle bir kulluk geçerli olmaz. Bundan dolayı onun için bu kelime mecâzî anlamda kullanılmıştır. Âyetteki "ibadet" kelimesinin bilinen anlamıyla kulluk anlamına gelmesi de mümkündür. **Sizin O'ndan başka tanrınız yoktur.** Yani ilâhlığı ve rablığı deliller ve kanıtlarla sabit olan Hak ilâh olarak O'ndan başka tanrınız yoktur.

Doğrusu ben, üzerinize gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum. Bazıları şöyle dediler: **Ben korkuyorum**, yani şayet bu inançla ölürseniz **Büyük bir günün azabının üzerinize geleceğini** ben biliyorum. Bazıları da şöyle dedi: Buradaki korku kelimesi, bilinen anlamıyla korkudur, şefkat ve merhametten dolayı duyulan korkudur. Bu durumun, Hz. Peygamber'in

---

[333] el-Ahkāf, 46/9.

(s.a.) onların iman etmelerini arzu ettiği bir zamanla ilgili olması muhtemeldir, sonra Allah, "Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başkası artık inanmayacak"[334] meâlindeki âyetle kavminin iman etmesinden ümidini kestirdi. **Büyük bir günün azabı,** burada kastedilen o günün yaratılanlar için büyük olmasıdır, nitekim başka bir âyette şöyle buyurmaktadır: "O büyük günde ki, işte o gün insanlar âlemlerin Rabb'inin huzuruna çıkacaklar"[335]. Burada belirtildiği üzere o gün, yaratılanlar için büyük bir gündür.

قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرٰيكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٦٠﴾

60. "Kavminden ileri gelenler, 'Biz seni gerçekten apaçık bir sapkınlık içinde görüyoruz!' dediler."

Kavminden ileri gelenler. Yani kavminin eşrafı ve efendileri. Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, diyecekler"[336]. Halbuki onlar, nebîlere ve resûllere karşı idiler, çünkü onlar insanları şeytanların kendilerine ilham etmiş olduğu şeylere çağırıyorlardı. Halbuki peygamberler, Allah'ın vahyettiği bilgi ve haberlere,
395 indirdiği kitaplara iman etmeye davet ediyorlardı. [S]Bundan dolayı onlar, **Biz seni gerçekten apaçık bir sapkınlık içinde görüyoruz! dediler.** Yani apaçık bir hata üzerinde görüyoruz. Bu cümle ayrıca şu iki anlama gelebilir. Birincisi, onlar, muhaliflerini öldürmeye kasteden firavunlara ve zâlimlere muhalefet ettiğini gördükleri için peygamberin hatalı olduğunu söylemişlerdi. İkincisi de, babalarının ve atalarının dinini terk ettiği için peygamberin hatalı olduğunu söylemişlerdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ وَلٰكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦١﴾

61. "Nuh şöyle cevap verdi: Ey kavmim! Bende hiçbir sapkınlık yoktur; şu var ki ben âlemlerin Rabb'i tarafından gönderilmiş bir elçiyim."

---

334 "Nuh'a vahyolundu ki: Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başkası artık inanmayacak. Sakın onların yaptıklarına üzülme!" (Hûd, 11/36).

335 el-Mutaffifîn, 83/5-6.

336 "Ve ekleyecekler: Rabb'imiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdılar" (el-Ahzâb, 33/67).

Nuh şöyle cevap verdi: Ey kavmim! Bende hiçbir sapkınlık yoktur. Yani ben sapıtmış değilim. Çünkü insan kendisinden sapıklık fiilini giderdiğinde sapık olmayı da yok etmiş olur. Bu, yumuşak ve ince bir üslûptur. Cenâb-ı Hak nebîlere ve resûllere, kavimlerine karşı böyle yumuşak davranmalarını emretmiştir. Çünkü yumuşaklık kalpleri daha çok etkiler ve daha kolay kabul edilir. **Ben âlemlerin Rabb'i tarafından gönderilmiş bir elçiyim.** Âlem ise, her şeyin özüdür.

أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٢﴾

62. "Size Rabb'imin vahiylerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve ben sizin bilmediklerinizi Allah'tan (gelen vahiy ile) ***biliyorum."***

Size Rabb'imin vahiylerini duyuruyorum. Yani size tebliğ etmemi emrettiği şeyleri duyuruyorum. İster kabul edin ister etmeyin, ister tehdit edin ister söz verin, beni nasıl karşılarsanız karşılayın, ben size bunları tebliğ edeceğim. Yahut **Size Rabb'imin vahyetiklerini duyuruyorum** meâlindeki beyan, Rabb'imin bana gönderdiği risâletini duyuruyorum anlamına gelir. Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'in (s.a.), Rabb'inin vahiylerini onlara tebliğ edeceğini haber vermekte, ancak onun ne olduğunu açıklamamaktadır; indirdiği kitabında olanlar mıdır, yoksa kendisine kitap dışı vahiyler midir? Onlara tebliğ ettiklerini tasdik etmekten başka onu bilmeye bizim ihtiyacımız yoktur.

[§]**Size öğüt veriyorum**. Bu cümle, sizi kendi menfaatinize olan şeye da- 395
vet ediyor ve ona uymanızı size emrediyorum, zararınıza olan şeyleri de size yasaklıyorum anlamına gelebilir. Nasihat, faydalı olan şeye davet etmek, zararlı olan şeyi de yasaklamak demektir. Burada yapılan nasihat hem onlar için hem de bütün müminler içindir. Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Dikkat edin! Din nasihattir." Denildi ki: Kimin için yâ Resûlallah? Buyurdu ki: "Allah için, kitabı için, peygamberi için, müslümanların liderleri için ve herkes için"[337]. Ebu'l-Kāsım el-Hakîm[338] (r.h.) şöyle dedi: Nasihat, dürüst alâkanın zirvesidir.

---

337 Müslim, "Îmân", 95; Ebû Dâvûd, "Edeb", 49; Tirmizî, "Bir ve Sıla", 17.

338 Muhtemelen müellif, Hakîm İshak b. Muhammed b. İsmail es-Semerkandî'yi kastetmektedir. Bu zat, imam Mâtüridî'nin en parlak talebelerinden ve Mâtüridî âlimlerinin ilklerindendi. Uzun müddet Semerkant kadılığı yaptı. Akîde konularında eserleri ve pek çok hikmetli sözleri vardır. 342/953 yılında vefat etti (bk. Nesefî, *Tabsıratu'l-edille*, I, 357-358; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, I, 371-372).

Ben sizin bilmediklerinizi Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum. Cenâb-ı Hak başkalarına vermediği şeylerin ilmini ona vermişti. Bu, İbrâhim aleyhisselâmın, babasına söylediği söze benzemektedir: "Babacığım! Sana gelmeyen bir bilgi hakikaten bana geldi, bu sebeple bana uy!"[339] **Ben Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum** meâlindeki cümle, siz bu durumunuzu devam ettirirseniz, **Sizin bilmediğiniz** azabın başınıza geleceğini ben biliyorum anlamına da gelebilir.

أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٦٣﴾

63. "Günahtan sakınıp da rahmete nâil olasınız diye, içinizden sizleri uyaracak bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden size bir zikir (vahiy) ***gelmesine şaşırdınız mı?"***

İçinizden bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden size bir zikir (vahiy) gelmesine şaşırdınız mı? Benzerini yapmaya ne benim ne de sizin gücünüzün yetmediği **Sizden bir adam** vasıtasıyla **Allah tarafından size bir zikir (vahiy) gelmesine şaşırdınız mı?** Onlar, Allah'ın elçilerinin insan olmasına şaşırıyor, onların peygamber olduklarını inkâr ediyor ve şöyle diyorlardı: "Bu adam, içinizde üstün olmak isteyen, sadece sizin gibi sıradan bir insandır. Eğer Allah (elçi göndermek) isteseydi herhalde bir melek gönderirdi"[340]. Onlar böyle şeyler
397 söylüyorlar, insanın peygamber olmasını inkâr ediyorlardı. [§]Halbuki onların bunu inkâr etmeye hakları yoktu; çünkü bazı insanların bazılarından üstün olduğunu kendileri de görüyorlardı. Risâletin, yani peygamberliğin insanlara verilmesi de onların üstünlüğüdür. Bunu onlar kendi aralarında görüyorlardı. İnsanların bazısını bazısına üstün kılmak hakkı da Allah'ındır, çünkü yaratma ve emir O'na aittir. Her mülk sahibinin ve her sultanın, kendi mülkünde dilediği şekilde insanları birbirine üstün tutma hakkı vardır. Yoksa **İçinizden bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden size bir zikir (vahiy) gelmesine şaşırdınız mı?** Yani vahiy, sizin yapınızdan (türünüzden) farklı yapıdaki biri vasıtasıyla gelseydi, sizin kafanız karışır ve içinden çıkamazdınız.

---

339 Meryem, 19/43.

340 el-Mü'minûn, 23/24.

Sizleri uyarmak için. Yani Allah'ın azabından sizi uyarmak için; **Sakınmanız için,** yani Allah'a isyandan sakınmanız için. **Rahmete nâil olasınız diye,** yani benim yasakladığım fiillerden sakınırsanız rahmete nail olursunuz. Yahut bu cümle, onun kavminde rahmet edilmesi caiz olan kişiler vardır, demektir.

فَكَذَّبُوهُ فَاَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَاَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا
بِاٰيَاتِنَا اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ﴿٦٤﴾

64. "Onu yalanladılar. Biz de onu ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık; âyetlerimizi asılsız sayanları da suda boğduk! Çünkü onlar kör bir kavim idiler."

Onu yalanladılar. Yani Hz. Nuh'u (s.a.), onun insanları Allah'a kulluğa, O'nun birliğini kabule ve Allah'tan başkasına kulluk yapmaktan vazgeçmeye davet etmesini yalanladılar. Yahut nübüvvetine ve risâletine ilişkin olarak kendilerine verdiğimiz mûcizeleri yalanladılar.

Biz de onu kurtardık. Yani Nuh'u **ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık, âyetlerimizi asılsız sayanları da suda boğduk!** Cenâb-ı Hak Nuh'un kavmini azap ve ceza olarak helâk ettiğinde dostlarını kurtarır ve onları kendileri için takdir edilen ecellerine kadar yaşatır. Bu da onlar için, Allah düşmanlarının başına gelen o azaptan kurtulmak anlamına gelir.

Âyetlerimizi asılsız sayanlar. Yani risâletini ve nübüvvetini ispat etmek
için yarattığımız mûcizeleri asılsız sayanlar... [§]**Âyetlerimizi asılsız sayan-** 306
lar meâlindeki beyan, ona verdiğimiz Allah'ın birliğine ve ulûhiyyetine dair âyetlerimizi asılsız sayanlar anlamına da gelebilir. **Çünkü onlar kör bir kavim idiler,** yani gerçeği görmediler.

وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ
غَيْرُهُ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٦٥﴾

65. "Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik). *O dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?"*

Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik). Yani Hûd aleyhisselâmı Âd kavmine peygamber olarak gönderdik. Bu âyet, Nuh aleyhisselâm hakkında Cenâb-ı Hakk'ın söylediği, "Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik"[341] meâlindeki âyet gibidir. Buna göre **Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik)** meâlindeki cümle, Âd kavmine Hûd'u peygamber olarak gönderdik demektir. Âyetteki **kardeşleri** ifadesinin dört anlama gelmesi muhtemeldir: Soy kardeşliği, aynı özden yaratılma anlamında kardeşlik -nitekim aynı özden olunca, bu onun kardeşidir, denilir. Ancak özleri farklı olduğunda böyle denilmez-, sevgi ve muhabbet kardeşliği ve din kardeşliği. Hûd ile kavmi arasında ne din kardeşliği vardı, ne de sevgi kardeşliği. Aralarında soy kardeşliği olabilir, çünkü çok uzak olmasına rağmen Âdem'den gelmişlerdir, herkes onun evladıdır. Meseleye böyle bakıldığında, onlar birbirlerinin kardeşi olurlar, tıpkı bir adamın çocuklarının birbirine kardeş olmaları gibi. Yahut da söylediğimiz gibi aralarında cevher, yani aynı özden olmaları itibariyle bir kardeşlik vardı. Aynı türden ve aynı özden olduklarında, bu onun kardeşidir denilir. Bu iki şekildeki kardeşlik muhtemeldir, ancak diğer iki şekildeki kardeşlik mümkün değildir.

O dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Yani kulluk edilmeye gerçekten layık olan **Allah'a kulluk edin! sizin O'ndan başka tanrınız yoktur.** Yani sizin O'ndan başka mabudunuz yoktur, gerçek anlamda mabud sadece O'dur. Allah'tan başkasına kulluk yapmaktan **Hâlâ sakınmayacak mısınız?** Yahut O'ndan başkasına kulluk yapmanızdan ve Hûd'u yalanlamanızdan dolayı Allah'tan **Hâlâ sakınmayacak mısınız?** Veyahut Allah'ın azabından ve kendisine karşı gelmenizden dolayı size vereceği cezadan **Hâlâ sakınmayacak mısınız?**

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ ٦٦

399 [§]66. ***"Kavminden ileri gelen kâfirler, 'Biz seni kesinlikle bir akılsızlık içinde görüyoruz ve gerçekten senin yalancılardan olduğunu düşünüyoruz' dediler."***

341 el-A'râf, 7/59.

Kavminden ileri gelen kâfirler, buradaki "kavminden ileri gelenler"[342] meâlindeki ifadenin kavminin ileri gelenleri ve efendileri anlamına geldiğini daha önce belirtmiştik. **Biz seni kesinlikle bir akılsızlık içinde görüyoruz ve gerçekten senin yalancılardan olduğunu düşünüyoruz.** Burada Cenâb-ı Hak, onların zanna dayanarak peygamberi yalanladıklarını söylemektedir. Başka bir yerde de kesin olarak yalanladıklarını söylemektedir: "O, Allah hakkında sadece yalanlar düzüp koşan bir adamdır. Biz ona inanmıyoruz"[343]. Açıklamaya çalıştığımız âyetteki **Gerçekten senin yalancılardan olduğunu düşünüyoruz** meâlindeki beyan, Hûd aleyhisselâmın onları Allah'a kulluğa ve O'nun birliğine inanmaya davete başladığı sıradaki durumu ifade etmektedir. Hûd aleyhisselâmı, davetine başlamadan önce doğru sözlü ve güvenilir biri olarak tanıdıkları için şimdi şüpheye düşmüşlerdi. Risâlet ve nübüvvetine ilişkin mûcizeleri onlara gösterdiğinde, Allah'tan başka taptıkları putların ayıplarını ortaya çıkarıp onları bâtıl hale getirdiğinde ve bu durum onların nazarında da açık seçik hale geldiğinde, işte o zaman "O, Allah hakkında sadece yalanlar düzüp koşan bir adamdır. Biz ona inanmıyoruz" dediler. Bu da, onların inatçılık yaparak peygamberleri yalanladıkları bilinsin diyedir.

قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلٰكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٧﴾

67. "Ey kavmim! dedi, Ben akılsız değilim, ama âlemlerin Rabb'inin gönderdiği bir elçiyim."

Ey kavmim! dedi, Ben akılsız değilim. Peygamberler, Allah'ın salât ve selâmı onlara olsun, insanlara karşı en güzel tarzda muamele etmekle emrolunmuşlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber'e (s.a.) de aynı emri vermişti: "Kolaylığı seç, iyi olanı emret"[344]. "Sen kötülüğü en güzel bir tutumla sav"[345]. Buna benzer başka âyetler de vardır. Buna göre daha önceki peygamberlere de aynı emir verilmişti. Bundan dolayıdır ki onlar Hûd'u yalanlamak ve akılsızlık ithamıyla karşılayınca, kendilerine sadece, sizin söylediğiniz ve bana nispet ettiğiniz ithamlar **Bende yok, ben ancak âlemlerin Rabb'inin gönderdiği bir elçiyim, dedi.**

---

342 el-A'râf, 7/60.

343 el-Mü'minûn, 23/38.

344 "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!" (el-A'râf, 7/199).

345 el-Mü'minûn, 23/92.

أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَاَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ اَمِينٌ ﴿٦٨﴾

400 *[§]68. "Size Rabb'imin vahyettiklerini duyuruyorum ve ben size iyi niyetle öğüt veren güvenilir biriyim."*

Yani sizi Allah'ın birliğine, O'na kulluk etmeye ve kurtuluşunuzu sağlayacak olan dine sarılmaya davet ediyorum. Birini, kurtuluşuna vesile olacak olan yola davet eden insan, onun için iyi bir nasihatçidir. **Size iyi niyetle öğüt veren güvenilir biriyim** meâlindeki âyetin şu anlama gelmesi de muhtemeldir: Ben size bundan önce de nasihat ediyordum, içinizde güvenilir biriydim, şimdi beni nasıl yalanlıyorsunuz ve akılsızlıkla itham ediyorsunuz? Ben, Cenâb-ı Hakk'ın bana verdiği elçilik ve bende yarattığı vahiy konusunda da **güvenilir biriyim.** İster uygun görün ister reddedin, **Ben size Rabb'imin vahyettiklerini duyuruyorum.** Yahut beni korkutun veya korkutmayın, kabul edin veya etmeyin **Ben size Rabb'imin vahyettiklerini duyuruyorum.** Yahut da **Ben size Rabb'imin vahyettiklerini duyuruyorum,** böyleyken beni akılsızlıkla ve Allah'a iftira etmekle nasıl itham edersiniz?

اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَٓاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ
وَاذْكُرُٓوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَٓاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ
بَصْطَةً فَاذْكُرُٓوا اٰلَٓاءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٦٩﴾

69. "Sizi uyarmak için, içinizden bir adam vasıtasıyla Rabb'inizden size bir zikir (vahiy) ***gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılışta sizi onlardan güçlü kıldı. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz."***

Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi. Bu beyanın farklı anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi, Cenâb-ı Hak sizi, peygamberi yalanlamaları yüzünden helâk ettiği bir kavmin **yerine getirdi** ve sizi helâk etmedi, binâenaleyh onların peygamberi yalanlamaları yüzünden helâk ettiği gibi sizi de peygamberi yalanlamanız yüzünden helâk etmesin! Yahut şöyle denilir: Allah sizi insan olan peygamberi, yani Nuh'u tasdik eden bir kavmin **yerine getirdi,** benim peygamberlik davamı nasıl yalanlarsınız, çünkü ben de insanım ve ben de sizi Allah'a kulluk etmeye ve O'nun birliğini kabule davet ediyorum? Bu, açık bir çelişkidir.

İkincisi, Nuh'u **Düşünün,** o insan olan bir peygamberdi, böyle iken ve bütün peygamberler insan türünden seçilip gönderilmişken, benim gibi bir insanın peygamber olarak gelmesini nasıl inkâr edersiniz?

[Âd Kavmi]

[§]Üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın malınıza bolluk, bedenlerinize kuvvet 191
yaratılışınıza ve endamınıza güzellik vermek suretiyle size lütfettiği nimetleri **Düşünün!** Âd kavminin hepsinde bu özellikler vardı. Nitekim bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Görmedin mi, Rabb'in ne yaptı Âd kavmine; sütunlarla dolu İrem'e"[346]. Bu âyet, malda bolluğa işaret etmektedir. Bedenen ve boy pos itibariyle güçlü kuvvetli olduklarına da şu âyette işaret edilmektedir: "(Orada bulunsaydın), Âd kavmini devrilmiş hurma kütükleri gibi oracıkta yere serilmiş halde görürdün"[347]. Şu âyet-i kerîme de onların uzun boylu ve kuvvetli kişiler olduklarına işaret etmektedir: "O şiddetli kasırga, insanları sökülmüş hurma kütükleri gibi çekip alıyordu"[348]. Bundan dolayı bazı müfessirler **Yaratılışta sizi onlardan güçlü kıldı** meâlindeki ilâhî kelâma, kuvvetli ve kudretli kıldı anlamını vermişlerdir. Bazıları da uzun boylu ve iri cüsseli olmak anlamını verdiler. Cenâb-ı Hak, Âd kavmi hakkında üç özelliğe işaret etmektedir, bu üç özellikle onları diğer insanlardan ayırmaktadır. Birincisi, bedenen iri cüsseli olmalarıdır, **Yaratılışta sizi onlardan güçlü kıldı** meâlindeki âyetle buna işaret etmektedir. Güçlü-kuvvetli olduklarına da, "Bizden daha güçlü kim var? dediler"[349] meâlindeki âyet işaret etmektedir. İkincisi, büyük servet sahibi olmalarıdır, "Görmedin mi, Rabb'in ne yaptı Âd kavmine; sütunlarla dolu İrem'e"[350] meâlindeki âyet de buna işaret etmektedir. Üçüncüsü de fazla bilgi sahibi olmalarıdır, "Onlar gerçeği görme yeteneğine sahip idiler"[351] meâlindeki âyet de buna işaret etmektedir.

---

346 "Görmedin mi, Rabb'in ne yaptı Âd kavmine; ülkeler içinde benzeri yaratılmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e" (el-Fecr, 89/6-8).

347 "Âd halkı ise dehşetli bir kasırga ile yok ediliverdi. Allah o kasırgayı ardarda yedi gece, sekiz gün onların üzerine gönderdi. Öyle ki (orada bulunsaydın), o kavmi devrilmiş hurma kütükleri gibi oracıkta yere serilmiş halde görürdün" (el-Hâkka, 69/6-7).

348 "Onların üzerine bitmek bilmeyen o kara günde şiddetli bir kasırga gönderdik. İnsanları sökülmüş hurma kütükleri gibi çekip alıyordu" (el-Kamer, 54/19-20).

349 "Anılan Âd kavmi, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve 'Bizden daha güçlü kim var?' dediler" (Fussılet, 41/15).

350 "Görmedin mi, Rabb'in ne yaptı Âd kavmine; ülkeler içinde benzeri yaratılmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e" (el-Fecr, 89/6-8).

351 "Âd ve Semûd kavimleri de öyle. Onların durumlarını meskenlerinin kalıntıları size apaçık gösteriyor. Şeytan onlara, (kötü) işlerini güzel gösterip kendilerini doğru yoldan saptırmıştı; oysa gerçeği görme yeteneğine de sahiplerdi" (el-Ankebût, 29/38).

O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın. Bazıları, nimetler anlamına gelen "âlâ'" (الآلاء) kelimesine belaları def etmek mânası verdiler, nitekim "na'mâ'" (النعماء) kelimesi de nimetleri birine sevketmek anlamına gelir. Ancak bunların ikisi de aynı anlamdadır, belalar def edilince mutlaka başka bir nimete sevk edilmiş olur. Çünkü Cenâb-ı Hak Rahmân sûresinde "âlâ'" (الآلاء) kelimesi-
362 ni belirttiği her yerde, [§] "Artık Rabb'inizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[352] meâlinde otuz bir kere tekrarlanan âyette ancak insana verdiği nimetleri hatırlatmaktadır. "Kur'ân'ı Rahmân öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti"[353] diye başlayan sûrenin tamamında belaların defi değil nimetlerin sevk edilmesi belirtilmektedir.

Umulur ki kurtuluşa erersiniz. Yani Allah'ın verdiği nimetleri hatırlar, bu nimetlere karşı O'na şükreder, kulluğunuzu ve şükrünüzü O'ndan başkasına yöneltmezseniz, **Kurtulursunuz.** Bu kelimeye kurtulmanız için veya kurtuluşa erenlerden olmanız için diye de anlam verilir.

قَالُوٓا اَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللّٰهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٧٠﴾

70. "Dediler ki: Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini (azabı) ***getir bize!"***

Dediler ki: Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? Bu âyet, peygamberin insanlara tebliğ ettiği risâletin, onları sadece Allah'a kulluk etmeye ve O'nun dışında taptıkları her şeyi terk etmeye davet etmek için olduğuna işaret etmektedir. Çünkü **Dediler ki: Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin?** buyurulmaktadır. Hiç şüphe yoktur ki peygamber onlara sadece Allah'a kulluk etmeye ve atalarının tapmakta oldukları putları bırakmaya davet için gelmişti. Burada onların fiillerindeki bir çelişkiye de işaret edilmektedir; çünkü onlar, "Bu da olsa olsa sizin gibi sıradan bir insan. Sizin yediğinizden yemekte, içtiğinizden içmektedir"[354] meâlindeki âyette ifade edildiği üzere insan türünden bir peygamber gelebileceğini inkâr

[352] er-Rahmân, 55/13.
[353] er-Rahmân, 55/1-4.
[354] el-Mü'minûn, 23/33.

ediyorlardı. İnsan türünden birinin peygamber olabileceğini kabul etmiyorlar, fakat taşların ve odunların tanrılığını kabul ediyorlardı. Sonra Allah'tan başkasına kulluk yapmak konusunda atalarını taklit ediyorlardı, halbuki ataları arasında sadece Allah'a kulluk yapan ve O'ndan başkasına kulluk yapmayanlar da vardı. Bunlar, Nuh aleyhisselâm ile birlikte kurtulmuşlardı. [§]Allah'tan 403
başkasına tapan atalarını taklit etmeyi bırakarak, sadece Allah'a kulluk yaparak kurtuluşa eren atalarını neden taklit etmezler? Bu açık bir çelişkidir, çünkü onlar peygamberi yalanlayan, Allah'tan başkasına tapan ve bu yüzden helâk olan atalarına tabi oluyorlar, fakat kurtuluşa eren atalarına tabi olmuyorlar! Cenâb-ı Hak burada onların akılsızlıklarına ve insan türünden birinin peygamber olamayacağı sözlerindeki çelişkiye işaret etmekte, ancak bunu açık olarak değil de dolaylı olarak ve üstü kapalı bir şekilde söylemektedir. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de insanların akılsızca davranışlarıyla ilgili olarak belirttiği yerlerde hep üstü kapalı bir şekilde (târiz) dokundurmaktadır.

Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini (azabı) getir bize! Peygamber onlara, eğer inanmaya davet etmiş olduğu vahiylerde kendisini tasdik etmezler ve Allah'tan başkasına kulluk yapmakta atalarının âdetlerini terk etmezlerse, başlarına Allah'ın azabının geleceğini söylüyordu. (Onlar da kendisine bu sözle karşılık verdiler).

قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ اَتُجَادِلُونَن۪ي ف۪ٓي
اَسْمَٓاءٍ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ
فَانْتَظِرُٓوا اِنّ۪ي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِر۪ينَ ﴿٧١﴾

71. "Hûd şöyle cevap verdi: Üzerinize Rabb'inizden bir öfke ve bir azap inmektedir. Haklarında Allah'ın hiçbir delil indirmediği, sadece sizin ve atalarınızın taktığı kuru isimler hususunda benimle tartışıyor musunuz? Bekleyin öyleyse! Şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!"

Hûd şöyle cevap verdi: Üzerinize Rabb'inizden bir öfke ve bir azap inmektedir. Bazıları şöyle dedi: Buradaki "rics" (الرجس) kelimesi azap anlamına gelir, yani sizin Hûd'u yalanlamanız sebebiyle yahut Allah'tan başkasına tapmakta atalarınızı taklit etmeniz yüzünden azap size vacip oldu. Âyette geçen "gadap" (الغضب) kelimesi de azap demektir. "Rics" (الرِّجْس) kelimesinin burada yüzüstü bırakmak, yardımdan ve başarıya ulaşmaktan mahrum bırakmak an-

lamına gelmesi caizdir. Yani sizin kendi seçiminizle yaptığınız tercihten dolayı yüzüstü bırakılmanız ve başarıya ulaşmaktan mahrum edilmeniz gerekli olmuş ve bu da **Gerçekleşmiştir**. Bazıları da şöyle dedi: "Rics", günah ve pis olmak anlamına gelir, nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Pislikten yani putlardan uzak durun ve asılsız sözden de kaçının"[355]. Başka bir âyette de "Şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir"[356] buyurur. Hz. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurur: "Allah'ım! Pis, necis ve kötü olan ve kötülüğü öğreten kovulmuş şeytandan sana sığınırım"[357].

404 [§]**Haklarında Allah'ın hiçbir delil indirmediği, sadece sizin taktığınız kuru isimler hususunda benimle tartışıyor musunuz?** Onların tartışmaları "Bize tek Allah'a kulluk etmemiz için mi geldin?"[358] demeleridir. Buradaki **isimler hususunda** demek olan kelimeler ifadesi, muhtemelen sizin taktığınız isimlerle anlamına gelir.

Haklarında Allah hiçbir delil indirmedi. Denildi ki: Buradaki "sultan" (سلطان) kelimesi, hüccet anlamına gelir, yani Allah'tan başkasına kulluk etmeleri konusunda Allah onlar için hiçbir delil indirmedi. "Sultan" kelimesinin burada mazeret anlamına geldiği de söylenmiştir, buna göre âyet, Allah bu konuda onlar için bir mazeret indirmedi mânasına gelir. **Bekleyin öyleyse!** Yani siz, şeytanın vâdettiklerini bekleyin! **Şüphesiz ben de sizinle beraber bekliyorum!** Yani ben de Rahmân'ın vâdettiğini bekliyorum.

Haklarında Allah hiçbir delil indirmedi. Yani onların Allah'ı bırakıp taptıkları, kendilerine ilâh, şefaatçi ve benzeri isimler verdikleri putlara bu isimleri vermeleri konusunda Allah hiçbir delil indirmemiştir. Sanki onlar, putlarına ilâh ve şefaatçi isimlerini vermek konusunda tartışıyorlardı. Halbuki onların Allah'tan başkasına kulluk yapmak ve O'ndan başkasını ilâh kabul etmekte ne delilleri vardı, ne de mazeretleri! **Bekleyin öyleyse!** Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Siz, şeytanın vâdettiklerini bekleyin! **Şüphesiz ben de sizinle beraber** Allah'ın vâdettiklerini **bekliyorum!**

---

355 el-Hac, 22/30.

356 "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide, 5/90).

357 Bu hadis, Hz. Peygamber'in (s.a.) helaya girerken okuduğu dua olarak muhtelif tariklerle ve merfû olarak rivayet edilmiştir (bk. İbn Mâce, "Tahâret", 9; Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, 72; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 297). Hadis, İbn Mesûd ve Huzeyfe'ye mevkuf olarak da rivayet edilmiştir (bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, I, 11.

358 el-A'râf, 7/70.

فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا
بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ

72. "Onu ve onunla beraber olanları rahmetimizle kurtardık ve âyetlerimizi yalan sayıp da iman etmeyenlerin kökünü kestik."

Onu kurtardık, yani Hûd aleyhisselâmı kurtardık. **Onunla beraber olanları da rahmetimizle kurtardık.** Cenâb-ı Hakk'ın bir milleti ceza olarak helâk edip kökünü kazıması, kendi dostlarını da kurtarıp onlara yardım etmesi, Allah'ın hükümlerindendir. **Rahmetimizle** anlamındaki ifade, muhtemelen Allah'ın onları hidâyete sevk eden rahmetini belirtmektedir, çünkü şayet Allah'ın rahmeti olmasaydı onlar hidâyeti bulamazlardı. Fakat Allah onlara merhamet buyurdu ve onları hidâyete ulaştırdı, böylece onlar Allah'ın rahmeti sayesinde hidâyete ermiş oluyorlardı. Cenâb-ı Hakk'ın onları, kendisinden bir rahmet olmak üzere kurtarmış olması da muhtemeldir, yoksa onların da azabı gerektiren günahları ve hataları vardı. Fakat Allah, rahmeti ve lütfuyla onları kurtardı. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu âyet, kurtarılan kişi peygamber bile olsa, kurtarılmayı hak ettiğinden dolayı değil Allah'ın rahmeti ve lütfu ile kurtarıldığına delildir. [§]Buna delil olarak bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.) şöyle bu- 403
yurmuştur: "Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimse cennete giremez." Denildi ki: Sen de mi yâ Resûlallah? "Allah'ın rahmeti beni bürümemişse, evet ben de!"[359]

Âyetlerimizi yalan sayanların kökünü kestik. Buradaki **Yalan sayanların kökü** meâlindeki beyan hakkında şöyle denildi: Allah'ın âyetlerini yalan sayanların soyunu, yani Allah onların kökünü kazıdı ve onlardan hiç kimse kalmadı. **Yalan sayanların kökü** meâlindeki beyan hakkında, **Âyetlerimizin yalan sayanların** aslı diye de anlam verilmiştir. Cenâb-ı Hak burada bize, Hûd aleyhisselâma verdiği âyetleri açıklamamaktadır, aslında bizim bunu bilmeye ihtiyacımız da yoktur, sadece Allah'ın onlara indirdiği azabın peygamberi yalanlamaları sebebiyle indirdiğini haber vermesi yeterlidir. Geçmiş ümmetler hakkında Allah'ın kanunu ve hükmü budur.

---

[359] Buhârî, "Rikak", 18; Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 72.

وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحًاۢ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَٓاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَاْكُلْ فٖٓي اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَاْخُذَكُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ

73. "Semûd'a da kardeşleri Salih'i (gönderdik). ***Onlara, 'Ey kavmim' dedi, Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Size Rabb'inizden açık bir delil gelmiştir. O da, size bir işaret olarak Allah'ın şu devesidir. Onu bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Ona kötülük etmeyin; sonra sizi elem verici bir azap yakalar."***

Semûd'a da kardeşleri Salih'i (gönderdik). Bu cümlenin, "Andolsun ki Nûh'u elçi olarak kavmine gönderdik"[360] meâlindeki âyetin bağlantısı (sıla) olduğunu daha önce söylemiştik[361]. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir. **Semûd'a da kardeşleri Salih'i** gönderdik. Kardeşleri kelimesinin dört anlama gelebileceğini daha önce söylemiştik:[362] Soy kardeşliği, öz ve şekil kardeşliği -aynı öz ve şekilden olduklarında, bu onun kardeşidir denildiği gibi-, sevgi
306 ve dostluk kardeşliği ve din kardeşliği. [§] Hûd aleyhisselâm hakkında belirttiğimiz gibi Salih peygamberin Âd kavmi ile olan kardeşliğinin soy veya aynı kökten olma kardeşliği anlamına gelmesi muhtemeldir. Sevgi ve din kardeşliği anlamında olması mümkün değildir. Soy kardeşliği, daha önce de belirttiğimiz gibi aralarında ne kadar mesafe olursa olsun bütün âdemoğulları için olması söz konusudur, çünkü herkes Âdem'in çocuklarıdır.

Onlara, 'Ey kavmim' dedi, Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun bütün peygamberlerin, Allah'ın salât ve selâmı onlara olsun, insanları ancak Allah'ın birliğine ve O'na kulluğa, kulluk yapmaya layık O'ndan başka mâbut bulunmadığına davet etmek için gönderildiğini daha önce söylemiştik.

---

[360] el-A'râf, 7/59.

[361] Muhtemelen müellif "Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik) (el-A'râf, 7/65) meâlindeki âyetin tefsirinde söylediğini kastetmektedir. Her iki âyetin üslubu da aynıdır.

[362] bk. el-A'râf, 7/65.

[Salih Aleyhisselâmın Devesi]

Size Rabb'inizden açık bir delil gelmiştir. Bu ilâhî kelâmın iki anlama geldiği söylenmiştir. **Rabb'inizden açık bir delil** meâlindeki cümlenin, Cenâb-ı Hak deveyi, Hz. Salih'in peygamberliğinin delili kılmasına, **O da, size bir işaret olarak Allah'ın şu devesidir** buyurmasına işaret ettiği söylenmiştir. Ayrıca Hz. Salih'in diliyle ortaya konulan âyetlerle huzurunda onun risaletine ve nübüvvetine gösteren mûcizelerin ortaya çıkmasına işaret ettiği de söylenmiştir, ancak insanlar bu âyetlerle büyüklük yarışına girdiler, onları yalanlayıp inatçılık yaptılar.

O da, size bir işaret olarak Allah'ın şu devesidir. Burada devenin Allah'a nispet edilmesinde özel bir anlam vardır, her ne kadar bütün develer hakikatte Allah'ın ise de burada farklı ihtimaller söz konusudur. Birincisi, devenin özellikle Allah'a nispet edilmesi, insanlara Allah'a kulluğu hatırlatmak amacıyla ona saygı göstermek içindir. Nitekim "Mescidler yalnız Allah'ındır"[363] meâlindeki âyette, orada Allah'a ibadet yapıldığı için bilhassa mescidler Allah'a nispet edilmiştir. Bu yerlerin özellikle Allah'a nispet edilmesi mescidlere saygı göstermek içindir. Buna göre Cenâb-ı Hak o deveyi kendi mûcizelerinden biri yaptığını
göstermek için, onu diğer develerden ayrı tutarak kendine nispet etmiştir; [S] 407
onun bünyesini ya yaratılış itibariyle veya var edilişi ve yaratılışının başlangıcı itibariyle yaratmasıyla[364] veyahut hangi özelliği ile ise, diğer develerin bünyesinden farklı kılmış, bundan dolayı onu kendine nispet etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir*[365].

---

363 el-Cin, 72/18.

364 "...Çünkü Allah onu, diğer hayvanların aksine aslı hayvan olan bir yerden yaratmamış, bir hayvandan doğmamıştı" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 299a).

365 Şârih Alâeddin es-Semerkandî, devenin Allah'a nispet edilmesindeki özel mânaları açıklamak sadedinde şunu ilave etmiştir: "İkincisi, Cenâb-ı Hak o deveyi kendi âyetlerinden biri kıldığını göstermek için, onu diğer develerden ayrı tutarak özellikle kendine nispet etmiştir; onun bünyesini ya yaratılış olarak veya ilk olarak var edip yaratmasının başlangıcı itibariyle diğer develerden farklı kılmış, çünkü onu aslı hayvan olmayan ve hayvandan doğmayan bir deve olarak yaratmış, bundan dolayı onu kendine nispet etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* Cenâb-ı Hakk'ın deveyi kendine nispet etmesinin başka bir anlamı da muhtemelen şudur: Allah o devede insanların faydalanması özelliğini koymamış, onun bakımını da insanlara vermemişti. Aksine onu serbest bırakmalarını, Allah'ın dünyasında rızkını arayacağını haber vermişti. Topraktan çıkan bitkileri onun rızkı kılmıştı. Diğer develerde olduğu gibi bakımı insanlara ait değildi, dolayısıyla ondan faydalanmak da insanlara ait değildi. Yani onun özellikle Allah'a nispet edilmesi, deve her şeyiyle Allah'a ait olduğu içindi. Allah onda, insanlar için bir hak, bir mülkiyet ve bir menfaat koymamıştı" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 299a-b).

Cenâb-ı Hakk'ın deveyi bir âyet kılmasının anlamı konusunda fazla zorlanmak gerekmez, çünkü şanı yüce olan Allah bu anlamı bize beyan etmedi. Şayet bu konuda zorlama bir şey söylenecek olursa, bu sözler geçmiş ilâhî kitaplardaki bilgilere muhalif düşebilir. O kıssalar ve önceki ümmetlerin haberleri, Kur'ân-ı Kerîm'de ancak Muhammed aleyhisselâmın peygamberliğine delil olsun diye belirtilmiştir. Şayet bunlara aykırı bir şey söylenmiş olsaydı, insanlara o konuda söz söyleme hakkı doğardı. Cenâb-ı Hakk'ın deveyi kendine nispet etmesinin başka bir anlamı da şudur: Allah o deveden faydalanma hakkını insanlara vermemiş, onun bakımını da insanlara yüklememişti. Aksine **Onu bırakın, Allah'ın toprağında otlasın** diye buyurmuş, yerden çıkan bitkileri onun rızkı kılmıştı. O, bakımını insanlara yüklediği, buna karşılık ondan faydalanma hakkını da kendilerine verdiği diğer develer gibi değildi. Dolayısıyla devenin özellikle Allah'a nispet edilmesi, onun yaşamasında başka hiç kimsenin katkısı olmadığı ve ondan yararlanmaya da kimsenin hakkı bulunmadığı içindir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onu bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Bu beyan, o deve Allah'ın mûcizesi olması itibariyle her ne kadar diğer develerden farklı özellikte idiyse de, onun gıdasının diğer develerin gıdasıyla aynı olduğuna işaret etmektedir. Bu da, her ne kadar Hz. Salih'in risâletinin bir mûcizesi ve nübüvvetinin delili ise de, gıda yönüyle diğer develere benzese bile bu durum onu mûcize olma
408 hükmünün dışına çıkarmadığının bilinmesi içindir. [S]Peygamberler de böyledirler; onlar yemek ve gıdalarını almak konusunda diğer insanlarla aynı durumda olsalar da, bu onların Allah'ın elçisi olmalarına engel değildir. *Bunu en doğru Allah bilir.*

Ona kötülük etmeyin. Muhtemelen bu beyan ile onu öldürmeyin, kesmeyin ve yaralamayın, çünkü o size ait değildir denilmektedir. **Sonra sizi elem verici bir azap yakalar.** Başka bir yerde de, "Sonra sizi yaklaşan bir azap yakalar"[366] buyurmaktadır. Bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın o elem verici azap ile âhiret azabını değil, ancak dünya azabını kastettiğine işaret eder. Çünkü âhiret azabı onları küfürleri sebebiyle yakalar, yakında onları azabın yakalayacağı tehdidi ile dünya azabı kastedilmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

366 Hûd, 11/64.

وَاذْكُرُوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّاَكُمْ فِى الْاَرْضِ
تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَاذْكُرُوا
اٰلَاءَ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٧٤﴾

74. "Düşünün ki Allah Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdi ve yeryüzünde sizi yerleştirdi. O'nun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler kuruyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın da yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın."

Düşünün ki Allah Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdi. Bunun tefsirini Hûd kıssasında yapmıştık[367]. **Yeryüzünde sizi yerleştirdi.** Bu âyete sizi yeryüzüne indirdi diye anlam verilmiştir. **O'nun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler kuruyorsunuz.** Cenâb-ı Hak burada onlara verdiği nimetleri, geniş serveti, bol rızkı ve özellikle diğer insanlardan ayrı olarak dağlardan ev yapma gücünü verdiğini hatırlatmaktadır. Allah özel olarak bunlara bol rızık ve geniş bir servet vermiş, Hûd kavmine ise kuvvet ve saldırma özelliği vermişti. Bir âyette şöyle buyurdu: "Yaratılışta sizi onlardan güçlü kıldı"[368]. Başka bir âyette şöyle buyurdu: "Bizden daha güçlü kim var? dediler"[369]. Diğer bir âyette de şöyle buyurdu: "Gücünüzü hep zâlim zorbalar gibi mi kullanırsınız"[370]. Allah Hûd kavmini kuvvet, atılganlık ve güçte diğer insanlardan üstün kıldı. Bunları ise bol rızık ve geniş servete sahip olmakta diğerlerinden üstün kıldı. **Artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın;** yani lütfettiği rızık ve servetin bolluğunu hatırlayın! **Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdiğini** hatırlayın! Sizi dağlarda evler yapmaya kādir yaptığını hatırlayın! Bu gibi imkânlara kimse kādir değildi, çünkü diğerleri ancak dağların üzerinde bulunan imkânlardan faydalanabiliyorlardı. [§] Fakat bunlar dağların altına 409
girebiliyorlar ve kendilerine evler yapabiliyorlardı. **Yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın!** Yani Allah'ın nimetlerini hatırlayın ve başkasına kulluk yaparak O'na ortak koşmayın!

---

[367] bk. el-A'râf, 7/69; ayrıca bk. Hûd, 11/61-68.

[368] el-A'râf, 7/69.

[369] Fussılet, 41/15.

[370] eş-Şu'arâ, 26/130.

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ
اٰمَنَ مِنْهُمْ اَتَعْلَمُونَ اَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قَالُوا اِنَّا بِمَا اُرْسِلَ
بِهِ مُؤْمِنُونَ ﴿٧٥﴾

75. "Kavminin ileri gelenlerinden büyüklük taslayanlar, içlerinden zayıf gördükleri kesimden inananlara dediler ki: 'Siz Salih'in, Rabb'i tarafından gönderildiğini biliyor musunuz?' Onlar da, 'Şüphesiz biz onunla ne gönderilmişse ona inanırız' dediler."

Kavminin ileri gelenlerinden büyüklük taslayanlar. Kavminin ileri gelenleri meâlindeki ifade ile büyükleri ve efendilerinin kastedildiğini daha önce belirtmiştik[371]. Bunlar, peygamberi dünya imkânları bakımından kendilerinden aşağıda gördükleri için ona tabi olmadılar. **İçlerinden zayıf gördükleri kesimden inananlara** meâlindeki ifade, **Onlardan inananları** belirlediğine göre, zayıf olanların arasında inanmayanların da var olduğuna işaret eder. Bu aynı zamanda peygamberlere ilk olarak zayıfların tabi olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten bütün peygamberlerin ilk tâbileri hep zayıflar olmuştur. **Siz Salih'in, Rabb'i tarafından gönderildiğini biliyor musunuz? Onlar da, 'Şüphesiz biz onunla ne gönderilmişse ona inanırız' dediler.** O insanlar bu sözü, Salih aleyhisselâma inandıklarını ve onun peygamberliğini tasdik ettiklerini belirtmek için söylemişlerdi. [Birincisi], o insanların bu sözü, görünürde büyüklük taslayanların sorularına cevap mahiyetinde değildi. Çünkü onlar **Siz Salih'in, Rabb'i tarafından gönderildiğini biliyor musunuz?** sorusunu, ona iman ediyor musunuz anlamında değil, onun peygamber olduğunu biliyor musunuz anlamında sormuşlardı. Fakat bunlar, sorulan sorunun zâhirinden farklı bir cevap vermişlerdi. Fakat bilginin imandan kinâye yapılması mümkündür. Onlar sanki şöyle sormuşlardı: Size Salih'e iman ediyor ve onu tasdik ediyor musunuz? Çünkü bir şeyi bilmek, bazan insanın dahli olmadan da gerçekleşir. İmanın ise insanların dahli olmadan var olduğu anlaşılmaz. Buna göre sanki onlar, Salih aleyhisselâma iman edip etmediklerini sormuş oluyorlardı. Bundan dolayı onlar, **Biz onunla ne gönderilmişse ona inanırız** demişlerdi. İkincisi, onlar sanki şunu demek istiyorlardı: Aksine biz onun Rabb'i tarafından gönderildiğini biliyoruz ve **Biz onunla ne gönderilmişse ona inanırız.**

---

[371] bk. el-A'râf, 7/60; ayrıca bk. Hûd, 11/61-68.

Bu ifade, bilgiye ulaşmak için kendisine birtakım sebepler ve imkânlar verilen birinin, o ilim vasıtaları verildikten sonra cehâletinin artık mâzur görülemeyeceğini gösterir. Çünkü onlar şöyle sormuşlardı: **Siz Salih'in, Rabb'i tarafından gönderildiğini biliyor musunuz?** Yani bilmiyorsunuz demek istiyorlardı.

قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا اِنَّا بِالَّذِى اٰمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ ﴿٧٦﴾

[§] *76. "Büyüklük taslayanlar ise, 'Biz de sizin inandığınızı inkâr ediyoruz' diye karşılık verdiler."* 410

Bu âyet, imanın sözlükte tasdik anlamına geldiğine işaret etmektedir. Tekzip ise, tasdikin zıddıdır. Çünkü büyüklük taslayanlar, onların "Biz onunla ne gönderilmişse ona inanırız"[372] sözlerine karşılık olarak inanmayı yalanladıklarını (tekzip) söylüyorlardı. Onlar, bazı insanların bildikleri gibi bütün tâatların iman olduğunu bilmiyorlardı, onu ancak tasdik olarak biliyorlardı.

فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا
تَعِدُنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٧٧﴾

77. "Derken, o dişi deveyi ayaklarını keserek öldürdüler, böylece Rab'lerinin emrinden dışarı çıktılar ve 'Ey Salih! Eğer sen gerçekten peygamberlerden isen, bizi tehdit ettiğin azabı bize getir!' dediler."

Derken, o dişi deveyi ayaklarını keserek öldürdüler. Cenâb-ı Hak burada onların hepsini deveyi kesmenin faili olarak gösterdi. Fakat "Derken ilgili adamlarını çağırdılar; o da (deveye) saldırıp hunharca öldürdü"[373] meâlindeki âyette bu işi bir kişinin yaptığını haber vermektedir. Şems sûresinde geçen "En azılısı cüretle ileri atıldığında"[374] meâlindeki âyette de yine bir kişiye işaret etmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, deveyi kesme fiilini onların hepsine nispet etmesinin sebebi muhtemelen, hepsinin istişare ile kesmeye karar vermelerinden, kesme işini ise içlerinden bir kişinin üzerine alıp diğerlerinin de ona yardım etmelerinden ve yapılana rıza göstermelerinden dolayıdır. Onların hepsi bu eyleme katıldıklarından dolayı Allah, kesme fiilini hepsine nispet etti, içlerinden birine nispet etmesi de deveyi kesme işini onun üzerine almasından ve

---

372 el-A'râf, 7/76.

373 el-Kamer, 54/29.

374 eş-Şems, 91/12.

hayvanı yürüyemez hale getirmesinden dolayıdır. Bu âyet, 'yol kesen eşkıyadan biri adam öldürür ve onun malını da alırsa, diğerleri buna katılmasalar bile hepsi, yani öldürmeye katılan da katılmayanlar da suça ortaktırlar' diyen mezhebimizin görüşüne delildir; onlar birbirlerine yardım ettikten sonra yol kesicilerin hükmü hepsine uygulanır. Aynı şekilde bir grup, bir adamı öldürmek için bir araya gelse, sonra onlardan biri adamı öldürse, diğerleri öldürme fiiline karışmasalar bile, ona yardımcı olduktan sonra ceza olarak hepsi öldürülür. Hz. Ömer'in (r.a.) şu sözü de bunu teyit etmektedir: Eğer bütün San'a halkı o adamı öldürmeye katılacak olsaydı, onların hepsini (kısas olarak) öldürürdüm[375]. Halbuki bütün San'a halkı toplanacak olsa bile, hepsinin onu
411 öldürmesi fiilen mümkün olmazdı. [§]Buna göre kastedilen, insanların bu işi yapan kişiye yardımcı ve destek olmalarıdır[376], dolayısıyla hepsi kısas hükmüne girerler; nitekim sözü edilen deve herkesin yardımı ve rızası ile kesildiği için, kesme fiiline bizzat katılsın katılmasın herkes azapta müşterektir.

Böylece Rab'lerinin emrinden dışarı çıktılar. Burada geçen "utuv" (العتو) kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın emrettiği bir şeyi, cehâlet veya gaflet yüzünden değil, bile bile onun tersini yapmak için gösterilen inat ve muhalefetin zirve noktası anlamına gelir.

Ey Salih! Eğer sen gerçekten peygamberlerden isen, bizi tehdit ettiğin azabı bize getir! dediler. Bu söz üzerine "Onları o dehşetli sarsıntı yakaladı"[377]. Azabın hemen başlarına gelmesi, ancak kendilerinin hemen azabı istemelerinden ve kendilerini azapla korkutan ve rahmeti vâdeden peygamberi yalanlamalarından dolayıdır.

فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا ف۪ي دَارِهِمْ جَاثِم۪ينَ

[375] Saîd b. Müseyyeb'ten rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (r.a.), hile ile öldürdükleri bir kişiye karşılık beş veya yedi kişiyi öldürmüş ve şöyle demişti: Eğer bütün San'a halkı onu öldürmeye katılacak olsaydı, onların hepsini (kısas olarak) öldürürdüm. (Mâlik b. Enes, "Ukul",13; Buhârî, "Diyât", 21; İbn Hacer, *ed-Dirâye*, II, 270).

[376] "...Burada sanki bir yazım hatası var gibidir. Çünkü kendilerine kısasın vacip olması için her birinin kesmeye katılması gerekir; ancak bize göre yardım edene kısas gerekmez, kısas ancak yol kesene yardım edenler için gerekir. Çünkü bu konuda kısasın gerekli olması için yaralamaya katılmanın şart olduğunu gösteren rivayet vardır. Yoksa bu konuda sahih olan, az önce de söylendiği gibi, yol kesene yardım edene kısas gerekir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 299b-300a; Medîne nüshası vr. 333a). Bu konunun fıkhî tafsilatı için bk. Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 133; İbnu'ş-Şahne, *Lisânu'l-hukkâm*, 390.

[377] el-A'râf, 7/78.

78. "Bunun üzerine onları o dehşetli sarsıntı yakaladı da yurtlarında yere serildiler."

Onları o dehşetli sarsıntı yakaladı. Denildi ki: Burada kastedilen depremdir. Başka bir âyette "Korkunç bir ses onları yakaladı"[378] buyurulduğu üzere korkunç bir ses olduğu da söylenmiştir. Diğer bir âyette de "Onları yıldırım yakalayıverdi"[379] buyurulmaktadır. Bunların hepsinin hikâyesi birdir, lafızlar farklı olsa bile hepsinin aynı şey olması caizdir; ondan maksat da azaptır. Onun korkunç ses olması ve o ses duyulduğunda hepsinin düşüp bayılması ve ölmesi de caizdir; bu da aynı şeydir.

[§]**Yurtlarında yere serildiler.** Bazıları buradaki "câsimîn" (جاثمين) lafzına, öldüler anlamını verdi. Bazıları da yere yapıştılar ve ölüp gittiler dedi. Kuş yere yapıştığında "ceseme't-tâiru" (جَثَمَ الطائر) denilir. Bu fiil if'âl kalıbından kullanıldığında yere yapıştırdı anlamına gelir. Aynı kökten gelen "mucesseme" (المُجَثَّمَة) lafzı şöyle açıklanır: Kuşun kanatları ve ayakları bağlanıp yere konulur, sonra ölünceye kadar ona ok atılır. "Cessemeti't-tâir" (جَثَّمْتُ الطائر) ifadesi de kuşun ayaklarını ve kanatlarını bağladım demektir. Hasılı belirttiğimiz işler yapıldığında bu fiil kullanılır. 313

فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبّ۪ي وَنَصَحْتُ
لَكُمْ وَلٰكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِح۪ينَ ﴿٧٩﴾

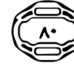
79. "Salih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabb'imin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim; fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz."

O zaman onlardan yüz çevirdi. Yani Salih aleyhisselâm azabın geleceğini anlayınca onlardan yüz çevirdi ve aralarından çıkıp gitti. **Dedi ki: Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabb'imin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim.** Daha önce de söylediğimiz gibi[380] nasihat, başkasının kurtuluşuna vesile olan, ondan belayı ve helâki def etmeye çalışan herkesin yaptığı iştir, bunu yapan o kişiye öğüt vemiştir. Buna göre Salih aleyhisselâm ve diğer peygam-

---

378 el-Hicr, 15/83.
379 ez-Zâriyât, 51/44.
380 bk. el-A'râf, 7/62 ve 68.

berler, kendi kavimlerini kurtarmak ve helâki onlardan def etmek için çalışmışlardır. Fakat onlar bu öğütleri kabul etmediler.

وَلُوطًا اِذْ قَالَ لِقَوْمِه۪ٓ اَتَاْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَم۪ينَ

80. "Lût'u da** (peygamber gönderdik)**. Kavmine dedi ki: Sizden önce insanlardan hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz?"

Lût'u da (peygamber gönderdik). Kavmine dedi ki: Siz fuhuş mu yapıyorsunuz? Âyetlerde diğer peygamberlerin, halkını Allah'a kulluğa ve O'nun birliğine inanmaya davet ettikleri belirtilir. Meselâ Nuh aleyhisselâm şöyle demişti: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur"[381]. Aynı şekilde Hûd, Salih ve Şuayb [aleyhimüsselâm] ile diğer peygamberler de böyle söylemişlerdi, fakat burada Lût aleyhisselâm hakkında böyle bir söz belirtilmiyor. Onun insanlara fuhşu yasaklamadan ve onu ayıplamadan önce kendilerini diğer peygamberlerin yaptığı gibi Allah'ın birliğine imana ve O'na
113 kulluğa davet etmemiş olma ihtimali yoktur. [§]Nitekim başka bir âyette Cenâb-ı Hak bunu belirtmektedir: "Lût kavmi de peygamberleri yalancılıkla suçladı. Kardeşleri Lût onlara şöyle demişti: Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Bilin ki ben, size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itâat edin"[382]. Çünkü bütün peygamberlerin, Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun, kendi kavimlerine yaptıkları ilk iş, onları Allah'a kulluk yapmaya ve O'nun birliğine inanmaya davet etmeleridir, daha sonra onları işledikleri fuhşiyattan ve isyandan sakınmaya çalışmışlar ve bunları ayıplamışlardı. **Sizden önce insanlardan hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz?** Buradaki **Sizden önce insanlardan hiçbirinin yapmadığı** meâlindeki beyan, muhtemelen Allah'tan başkasına tapmak konusunda atalarını taklit eden diğer kavimlerle ilgilidir. Nitekim başka âyetlerde buna işaret edilmektedir: "Dediler ki: Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin?"[383] Başka bir âyete göre de onlar şöyle diyorlardı: "Elbette biz atalarımızın izlerinden giderek doğru yolu

---

381 el-A'râf, 7/59.

382 eş-Şu'arâ, 26/160-163.

383 el-A'râf, 7/70.

buluruz... Biz onların izinden gitmekteyiz"[384]. Diğer bir âyete göre de şöyle söylüyorlardı: "Hayır ama biz atalarımızı böyle yapar bulduk"[385]. Buna göre Hz. Lût'un, kavmini Allah'a kulluk yapmaya ve O'nun birliğine inanmaya davet etmesine, onlar da atalarının kendi peygamberlerine vermiş oldukları cevabı taklit ederek Lût'a aynı cevabı vermişlerdi. Sonra Lût şöyle dedi: **Sizden önce insanlardan hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz?** Yani siz öyle şeyler yapıyorsunuz ki, atalarınız bile böylesini yapmamıştı, çünkü zikrettiği fuhşu terk etmek konusunda siz kendi atalarınıza bile uymuyorsunuz. **Sizden önce insanlardan hiçbirinin yapmadığı** meâlindeki ifade ile Lût, daha önce âlemde hiç kimsenin yapmadığı bir ahlâksızlığı yaparak ve onun da ahlâksızlık olduğunu bilerek yapmak suretiyle onları ayıplamakta ve ne kadar akılsızca hayaller peşinde olduklarını söylemektedir. Görmez misin ki, onlar şöyle diyorlardı: "Onlar fazla temizlik taslayan insanlar!"[386] Bu söz, onların yaptıkları o
ahlâksızlığı, [§]gerçekten ahlâksızlık olduğunu bilerek yaptıklarını ifade eder. 413
Çünkü onlar şöyle diyorlardı: "Onlar fazla temizlik taslayan insanlar!"

Buradaki "fâhişe" (فاحشة) kelimesi akılda, haram kılınan bir çirkinlik anlamını çağrıştırmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi[387] fâhiş, aklen ve dinen çirkin olan her şeydir. İnsanlara yasak edilen her haramda ve serbest bırakılan her helâlde, onları imtihan amacı vardır. Sonra yemekte, içmekte, kadınlardan ve cariyelerden yararlanmanın helâl kılınmasında, bu âlemin devam etmesi amacı vardır. Çünkü insanlar bunlardan yüz çevirselerdi yok olup giderlerdi. İnsanlar helâk olduklarında nesillerinin kesileceği için bu âlem de yok olurdu. Sonra Cenâb-ı Hak insanların bünyesine, bu âlemin devamı için kendilerine helâl kılınan şeylerden yararlanmayı sağlayan şehevî arzular ve ihtiyaçlar yerleştirdi. Onlara bunu özellikle şehveti tatmin için helâl kılmadı, söylediğimiz sebeplerden dolayı helâl kıldı. Onların yapmış oldukları o çirkinliğin sadece şehveti tatmin için olduğunu haber verdi. Çünkü bunda, âlemin devamı ve bekası gibi bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla hakkında bir yasak bulunmasa bile o iş, aklen çirkin ve haram bir fiildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

384 "Hayır hayır! Onların dedikleri şundan ibarettir: 'Biz babalarımızı bir inanç üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden giderek doğru yolu buluruz.' Aynı şekilde senden önce de hiçbir topluluğa bir uyarıcı göndermedik ki, topluluğun zevkusafaya dalmış kesimi şöyle demiş olmasınlar: Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz" (ez-Zuhruf, 43/22-23).

385 eş-Şu'arâ, 26/74.

386 el-A'râf, 7/81.

387 bk. el-A'râf, 7/28.

إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ
مُسْرِفُونَ

81. "Çünkü siz, kadınları bırakıp da cinsel tatmin için erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz haddi aşan bir topluluksunuz."

Doğrusu siz haddi aşan bir topluluksunuz. Buradaki "israf" (الاسراف) kelimesi, bir şeyi çok yapmak ve haddi aşmak anlamına gelir. Nitekim bir âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "O iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur"[388]. Bu âyette geçen "katr" (القَتْر) fiili kısmak demektir, isrâf da çok yapmak anlamına gelir. Çünkü âyetin sonunda "Bu ikisi arasında makul bir dengeye göre olur" buyurmaktadır. İsrâf bir şeyi çok yapmak demek olduğuna göre, Lût'un onlara müsrif demesi, o ahlâksızlığı çok yaptıklarından ve haddi aştıklarından dolayıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyetteki "müsrifûn" (مسرفون) kelimesi, üç şekilde yorumlanabilir. Birincisi, bir fiili çok yapmak anlamına gelir. İkincisi, Allah'ın verdiği nimetleri zâyi etmeleri anlamına gelir; çünkü Cenâb-ı Hak onlara bir nimet ve lütuf olarak eşler vermiş, bu lütfunu da şu âyetlerde haber vermişti: "Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranıza sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O'nun kanıtlarındandır"[389]. "Allah size kendi türünüzden eşler yarattı"[390]. Bunun gibi
413 âyetlerde ifade edildiği üzere Cenâb-ı Hak onlara eşler vermiş, [§]ancak onlar Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere şükretmemişler, aksine onları bırakmışlar, onların yerine olmaması gereken şeyleri koymuşlardı. Bu, onların yaptığı israfı gösterir. Üçüncüsü, israf, kendileri için tayin edilen sınırı aşmaktır, onlar da o sınırı aşmışlardı.

وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ
أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ

---

388 el-Furkān, 25/67.
389 er-Rûm, 30/21.
390 en-Nahl, 16/72.

82. "Kavminin cevabı, 'Onları (Lût ve arkadaşlarını) ***memleketinizden çıkarın! Çünkü onlar fazla temizlik taslayan insanlar!' demelerinden başka bir şey olmadı."***

Kavminin cevabı, şöyle **demelerinden başka bir şey olmadı.** [Birincisi], aslında kavminin pek çok cevabı vardı, olayın başından sonuna kadar söyledikleri şey sadece bundan ibaret değildi. Ancak onların yaptıkları ahlâksızlığı nehyettiği ve ayıpladığı sırada verdikleri cevap sadece şu idi: **Onları (Lût ve arkadaşlarını) memleketinizden çıkarın! Çünkü onlar fazla temizlik taslayan insanlar!** Onlar, kendilerini ondan nehyettiği ve ayıpladığı zaman bunu söylemişlerdi. İkincisi, **Kavminin** birbirlerine cevabı **onları memleketinizden çıkarın demelerinden başka bir şey olmadı.** Lût'a ise başka cevapları da vardı. Nitekim Cenâb-ı Hak burada **Kavminin cevabı,** şöyle **demelerinden başka bir şey olmadı** buyurmakta, başka bir âyette de şöyle söylemektedir: "Kavminin tek cevabı şu oldu: Hadi, doğru söyleyenlerden isen başımıza Allah'ın azabını getir de görelim!"[391] Bu, onlarla Lût arasındaki konuşma, önceki ise kendi aralarındaki konuşma idi, birbirlerine **Onları çıkarın,** diyorlardı. Yahut da farklı olaylarda ve meclislerde bunu söylemişlerdi.

فَاَنْجَيْنَاهُ وَاَهْلَهُٓ اِلَّا امْرَاَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرٖينَ ﴿٨٣﴾

83. "Biz de onu ve karısı dışındaki aile fertlerini kurtardık. Karısı geride kalanlardan (kâfirlerden) ***idi."***

Buradaki "ğâbir" (الغابر) kelimesi kaybolmak anlamına gelir[392]. Yani azap geldiği vakit Lût'un karısı, Lût'tan ve ailesinden **kaybolanlardan oldu**. Bu kelimeye azap içinde **kalanlardan oldu** diye de anlam verilmiştir.

وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًاۜ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمٖينَ ﴿٨٤﴾

[§]***84. "Ve üzerlerine dehşetli bir yağmur*** (taş) ***yağdırdık. İşte gör*** 116
günahkârların sonunun ne olduğunu!"

---

[391] el-Ankebût, 29/29.

[392] (غَبَرَ يَغْبُرُ) kökünden gelen bu kelime, kalmak, gitmek anlamına gelir, ezdattandır (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "غبر" md.).

[Lût Kavmine Verilen Azap]

Üzerlerine dehşetli bir yağmur (taş) yağdırdık. Bu konuda farklı görüşler vardır, bazıları şöyle dedi: Lût'un köyleri ters çevrildi, üstü altına getirildi. Nitekim bir âyet-i kerîmede bu husus belirtilmektedir: "Oranın altını üstüne getirdik"[393]. Sonra onlardan geride kalanların üzerine taş yağdırıldı. Bazıları da şöyle dedi: Köyler ters çevrildi ve ahalisinin üzerine taş gibi bir şey yağdırıldı. Başkaları ise şöyle söyledi: Yeryüzü ters çevrildi ve üzerine taşlaşmış çamur yağdırılarak yer dümdüz hale getirildi. Konu ile ilgili buna benzer şeyler söylenmiştir.

[İnsan Dünyada Sadece Kâfir Olduğu İçin Azaba Uğramaz]

Ümmetlere sırf küfür yüzünden dünyada azap edilmemiştir, ancak helâl olan şeyleri haram kılmaları, peygamberleri öldürmeleri ve onlara eziyet etmeleri, bâtıl yolda olduklarını bildikleri halde büyüklenmeleri ve inatla karşı çıkmaya devam etmeleri yüzünden onlara azap gönderilmiştir.

İşte gör günahkârların sonunun ne olduğunu! Böyle bir hitabın sadece Resûlullah'a (s.a.) değil, peygamberleri yalanlamaları ve inatları yüzünden geçmiş ümmetlerin başına gelenleri görüp düşünmeleri için herkese verilen bir emir olması mümkündür; amaç da onların yaptıklarını yapmaktan sakınmalarıdır, çünkü onların başına gelenler kendi yaptıkları kötülükler yüzünden idi. Ancak bu hitabın özellikle Resûlullah'a (s.a.) yapılmış olması da mümkündür. Eğer ona yapılmış ise, sanki Cenâb-ı Hak ona, insanlara merhametli olması, onlara helâk olmaları ve azap görmeleri istikametinde beddua etmemesi için **Günahkârların sonunun ne olduğuna** bakmasını emretmektedir.

وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ
اِلٰهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَٓاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ
وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَٓاءَهُمْ وَلَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ بَعْدَ
اِصْلَاحِهَا ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٨٥﴾

---

[393] Hûd, 11/82.

85. "Medyen'e kardeşleri Şuayb'ı** (gönderdik). **Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Size Rabb'inizden açık bir delil gelmiştir. Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzene sokulduktan sonra yer yüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır."

Medyen'e kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Bu beyan da, örneğini daha önce açıkladığımız üzere[394], Şuayb'ı Medyen'e elçi olarak gönderdik anlamına gelir. "Ehâhum" (أخاهم) lafzının farklı anlamlara geldiğini de aynı yerde belirtmiştik: [§]Soy kardeşliği, aynı özden yaratılmış olma kardeşliği, sevgi ve dost 417
kardeşliği ve bir de din kardeşliği. Peygamberlerin o insanlarla din ve sevgi kardeşliği konumunda olmaları ihtimali yoktur, ancak aynı özden yaratılma kardeşliği ile soy kardeşliği muhtemeldir.

Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Peygamberlerin insanları Allah'ın birliğini kabule ve O'na kulluk yapmaya davet etmek ve O'ndan başka kendisine kulluk yapılmaya lâyık bir mâbudun bulunmadığını açıklamak için geldiklerini ve Allah tarafından bunun için gönderildiklerini de daha önce aynı yerde kaydetmiştik.

Size Rabb'inizden açık bir delil gelmiştir. Bazıları şöyle dedi: Bizzat Şuayb'ın kendisi kavmine açık bir delil ve kanıt idi. Ancak biz bunun mahiyetini bilmiyoruz, yalnız şu kadar var ki biz onun elinde deliller ve kanıtlar bulunduğunu biliyoruz, fakat Cenâb-ı Hak bunu açıklamamıştır. Muhammed'in kendisi, salavatların en üstünü ve selâmların en kâmili O'na olsun , Cenâb-ı Hakk'ın onda yarattığı birtakım işaretlerle kesin bir kanıt ve açık bir delil idi. Bu işaretlerden biri iki omuzu arasında bulunan nübüvvet mührüdür[395]. Diğeri, dünyaya gelinceye kadar soyundan geldiği herkesin yüzünde parlayan nurdur[396]. Ayrıca dünyaya geldiğinde görüldüğü rivayet edilen ışıktır[397]. Âilesinden ayrı kaldığında bir bulutun gelip kendisini gölgelemesidir[398]. Putlara ibadet için

---

394 bk. el-A'râf, 7/65.

395 Buhârî, "Menâkıb", 22; Müslim, "Fedâil", 111.

396 İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, I, 292-293.

397 İrbâd b. Sâriye es-Sülemî anlatıyor: Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu işittim: "Âdem çamuru içinde çırpınırken ben Allah katındaki ana kitapta peygamberlerin sonuncusu olarak yazıldım. Ben size bunun izahını yapacağım. Ben babam İbrâhim'in duası, İsâ'nın ümmetine müjdesi ve annemin, karnından çıkıp Suriye saraylarını aydınlattığını gördüğü nûrum. Aynı şeyi peygamberlerin anneleri de gördüler." (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 128). Bu rivayetin başka şevâhidi de vardır (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 184; Dârimî, "Mukaddime", 3).

398 İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, I, 320; Tirmizî, "Menâkıb", 3; Tirmizî hadisin hasen olduğunu söyledi.

kavminin yaptığı her türlü baskıdan ve onların yaptıkları ahlâksızlıklardan kendini korumasıdır[399]. Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun, o, bütün bun-
418 lardan berî idi. [§]Ayrıca Hz. Peygamber hayatını Mekke toplumu içerisinde geçirdiği halde yalan konuşmakla asla itham edilmemiştir. Bunlardan başka O'nda bulunan daha başka peygamberlik alâmetleri, kavminin gözleri önünde duruyordu. Onun başka alâmetleri olmasa dahi, büyüklük taslamayanlar için bunlardan bir tanesi bile yeterlidir. Hem başka alâmet nasıl olmaz? Bu sözünü ettiğimizin dışında O'nun hissî ve aklî mûcizeleri, insaflı insanları onu kabule zorlamaktadır. **Size Rabb'inizden açık bir delil gelmiştir** meâlindeki ifade, onun peygamber olduğuna yahut Allah'ın bir olduğuna dair bir delil gelmiştir anlamına da gelebilir.

Artık ölçüyü tartıyı tam yapın. Bunun anlamı, Hûd sûresinde kıssasının anlatıldığı "Ey kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın"[400] meâlindeki âyette belirtilmiştir. **Ölçüyü tartıyı tam yapın** meâlindeki beyanda, hem buradaki âyette hem de Hûd sûresinde geçen "İnsanların mallarının değerini düşürmeyin"[401] meâlindeki âyette, ölçüyü tartıyı yapmıyorlardı anlamı yoktur[402]. **İnsanların mallarının değerini düşürmeyin** buyruğu, mallar her ne kadar onların ellerinde ve tasarruflarında bulunuyor idiyse de, hakikatte insanların mülkü olduğunu gösterir[403]. Sonra ölçüyü ve tartıyı tam yapmanın bazı farklı anlamlara gelmesi muhtemeldir. Birincisi, onların güvenilir olmalarıdır,

---

399 İbn Hişâm, es-Sîretu'n-nebeviyye, I, 323. Bunlardan başka şeyler de rivayet edilmiştir. Câbir b. Abdullah'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.), belden aşağısını eteklikle örtmüş halde Kâbe'nin onarımı için taş getiriyordu. Amcası Abbâs ona dedi ki: Yeğenim, etekliğini çözüp omuzuna ve taşın altına koysan olmaz mı? Râvî der ki: Hz. Peygamber etekliği çözüp omuzuna koyduğu anda bayılıp yere düştü. Ondan sonra Hz. Peygamber bir daha çıplak görülmedi (bk. Buhârî, "Salât", 8; Müslim, "Hayız", 77).

400 Hûd, 11/85.

401 Hûd, 11/85.

402 "Âyet-i kerîmede geçen 'Ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, ifadesinde, onlar bunu tam yapmıyorlardı anlamı yoktur. Çünkü birine bir şeyi yapmasını emretmek, bu emirden önce onun aksini yaptığı anlamına gelmez. Aynı şekilde birine bir şeyi yapmasını yasaklamak da, daha önce onun, yasaklanan o şeyi yaptığı anlamına gelmez. Bu, sadece bir karara işaret eder. Ancak biz bunu 'Ey kavmim ölçüyü ve tartıyı tam yapın' meâlindeki âyetin öncesindeki beyanlardan öğreniyoruz, çünkü Şuayb bunu, onların 'Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor?' (Hûd, 11/87) dediklerini haber vererek belirtmektedir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 300b-301a).

403 "Cenâb-ı Hak, o mallara, "onların malları" adını verdi, çünkü satın almakla onların mülkü olmuştur. Başlangıçta satanın elinde idiyse de, sonra diğer insanların eline geçecektir, teslim sırasında ölçü ve tartıyı tam yapmazlarsa, insanların haklarını eksik vermiş ve onların mülkünden bir bölümünü vermemiş olurlar" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 300b).

güvenilir olma özelliklerinin, kavimleri arasında kaybolmamasıdır. İkincisi, haklarını ve mallarını tam vermemek suretiyle insanlara zulmetmemeleridir. Üçüncüsü de, faizden sakınmalarıdır, ölçüye ve tartıya gelen nesnelerde faizcilik yapmalarını yasaklamaktır. Âyet-i kerîmede geçen ve adalet anlamına gelen
"kıst" (القسط) sözcüğü buna işaret eder. [§]Eğer malın fazla veya eksik olması- 419
nı gönül rızasıyla kabul etmeleri halinde, o fazlalık veya eksiklik caiz olsaydı, buradaki "kıst" lafzını belirtmenin anlamı kalmazdı. Çünkü birine hakkından fazlasını veren kişiye engel olunmaz ve bundan dolayı o insan yerilmez. Dolayısıyla âyette getirilen yasak, faiz için olduğunu gösterir, onlara bunu yapmak yasaklanmıştır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Yani Allah yeryüzünü sizin geçiminiz ve yaşamınız için düzenli hale getirdikten sonra bozgunculuk yapmayın. Yahut sizin ve dininizin düzeni için Allah emrini verdikten ve gerekli açıklamayı yaptıktan sonra artık bozgunculuk yapmayın. Veyahut yeryüzünün ve insanların düzeni için peygamberler gönderdikten sonra artık bozgunculuk yapmayın. **Bunlar sizin için daha hayırlıdır.** Bazı müfessirler şöyle dedi: Bunlar anlamına gelen "zâliküm" (ذلكم) lafzı, ölçüyü ve tartıyı tam yapmak anlamındaki cümleye işaret etmektedir, buna göre de anlam şöyle olur: Ölçüyü ve tartıyı tam yapmak, kalan kısmın bereketlenip artmasına ve çoğalmasına vesile olacağından, eksik vermekten **Sizin için daha hayırlıdır.** Binaenaleyh tam yapmak, insanların haklarını tam vermeyerek malın bereketlenip artmasını engellemekten daha hayırlıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyette şöyle buyurmaktadır: "Allah'ın bıraktığı (meşru) kazanç sizin için daha hayırlıdır"[404]. **Eğer inananlar iseniz, bunlar sizin için daha hayırlıdır** meâlindeki, âhirette güven içinde olmanız, **Sizin için** dünyada ölçüyü ve tartıyı noksan yapmanızdan **daha hayırlıdır** anlamına da gelebilir.

وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ
اٰمَنَ بِهٖ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاذْكُرُوا اِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ وَانْظُرُوا
كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ

404 Hûd, 11/86.

86. "İnananları tehdit edip Allah yolundan alıkoyarak ve onu eğri göstermek maksadıyla her yolun başında** (pusu kurup) **oturmayın. Düşünün ki, siz az sayıdaydınız, sonra O sizi çoğalttı. Bozguncuların sonunun nasıl olduğunu da düşünün!"

İnananları tehdit edip Allah yolundan alıkoyarak ve onu eğri göstermek maksadıyla her yolun başında (pusu kurup) oturmayın. Bu âyetin, müfessirlerin söylediği şu anlama gelmesi muhtemeldir: Müşriklerin ileri gelenleri ve reisleri, yollara nöbetçi koyuyorlar, uzak ve yakın yerlerden iman etmek üzere Şuayb'a gelenleri engelliyorlardı. Bu yoruma göre **O'na inananları** meâlindeki ifade (مَنْ آمَنَ بِهِ) ona iman etmek isteyenler anlamına gelir. **Oturmayın** meâlindeki "ve lâ tek'udû" (ولا تقعدوا) ifadesi, muhtemelen oturmanın kendisi anlamına gelmez, fakat Cenâb-ı Hakk'ın Şuayb'a emrettiği ilkelerin uygulanmasına engel olmak mânasına gelir. Nitekim İblis de şöyle demişti:
330 [§]"Bundan böyle ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım"[405]. Burada kastedilen şey bizzat oturmak değil engel olmaktır, insanların Allah'ın doğru yoluna girmelerine engel olmaktır. **Her yolun başında (pusu kurup) oturmayın** meâlindeki beyan da bu anlama gelir. Onlar, inananların Allah'ın hükümlerini hayata geçirmelerine ve davet edildikleri ibadetleri yapmalarına engel oluyorlar, buna yönelen insanları tehdit edip korkutuyorlardı. **O'na inananlar** meâlindeki "men âmene bihi" (مَنْ آمَنَ بِهِ) ifadesinin, iman sahibi olan insanlar anlamına geldiği dikkate alındığı takdirde bu yorum yapılabilir. İlk yorum ise, inanmak arzusuyla gelenler anlamına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onu eğri göstermek maksadıyla... Bu ilâhî kelâm hakkında denildi ki: Onun için eğri insanları arıyorsunuz. Şöyle de söylendi: İslâm'ın helâk olmasını ve iptal edilmesini istiyorsunuz. Şöyle de denildi: Haktan sapan bir yol arıyorsunuz. Bunların hepsi aynı anlama gelir.

Düşünün ki, siz az sayıdaydınız, sonra O sizi çoğalttı. Bu ilâhî kelâmın iki anlama gelmesi muhtemeldir. Biri, sayı itibariyle **Siz az idiniz,** Lût aleyhisselâm döneminde Allah sizin sayınızı çoğalttı anlamına gelebilir; sanki onlar Lût'un aile efradından doğmuşlardı. Diğeri de, dünyada mal ve servet açısından **Siz az idiniz, Allah sizi çoğalttı** anlamına gelebilir; yani Allah size bol mal verdi ve dünyalıklarınızı çoğalttı.

---

405 el-A'râf, 7/16.

Bozguncuların sonunun nasıl olduğunu da düşünün! Bu âyet, yeryüzünde bozgunculuk yapmaları ve peygamberleri yalanlamaları sebebiyle geçmiş ümmetlerin başına gelenleri düşünmeyi emretmektedir. Çünkü insanın bunu görmesi ve o insanların başına gelen felâketleri düşünmesi, onu yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan ve peygamberleri yalanlamaktan alıkor; çünkü o insanların başına gelen bu felâketlerin âyette belirtildiği gibi o sebeplerden dolayı geldiğini anlar. *En doğrusunu Allah bilir.* Cenâb-ı Hak onların yaptıklarından sakınmaları için sanki daha önce geçen ve helâk edilen fesatçıların bu hale düşmelerinin sebeplerini düşünmeyi emretmektedir. Yoksa onlar kendilerine göre bozguncu değil, iyi insanlar idiler.

وَاِنْ كَانَ طَٓائِفَةٌ مِنْكُمْ اٰمَنُوا بِالَّذٖٓي اُرْسِلْتُ بِهٖ وَطَٓائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا
فَاصْبِرُوا حَتّٰى يَحْكُمَ اللّٰهُ بَيْنَنَاۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمٖينَ

87. "Eğer içinizden bir grup bana gönderilene inanmış, bir grup da inanmamışsa, artık Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin! O, hükmedenlerin en iyisidir."

Eğer içinizden bir grup bana gönderilene inanmış, bir grup da inanmamışsa, artık sabredin! [§]İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Şuayb (s.a.) bunu 411
gördüğünde kavmi az idi, yanında da başka bir kavim vardı ve bunu onlara söylüyordu: **Eğer içinizden bir grup bana gönderilene inanmış, bir grup da inanmamışsa, artık sabredin,** ey iman edenler! **Allah aramızda hükmünü verinceye kadar.** Yani onların helâkini gerçekleştirinceye kadar sabredin! Çünkü Şuayb aleyhisselâm savaşla emrolunmamıştı. Bazıları şöyle dedi: **Eğer içinizden bir grup,** yani müminler, **bana gönderilene inanmış,** yani azabın geleceğine inanmış; **bir grup da,** yani kâfirler de, **inanmamışsa,** azabın geleceğine inanmamışsa, **artık sabredin** ey kâfirler! **Allah aramızda hükmünü verinceye kadar,** yani dünyada size azabı gönderinceye kadar sabredin! **O, hükmedenlerin en iyisidir.** Bu âyetin şöyle bir anlama gelmesi de muhtemeldir: Onlar putlara tapıyor ve şöyle diyorlardı: "Sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz"[406]. Ayrıca onlar, yaptıkları fiilleri Allah'ın kendilerine emrettiğini söylüyorlardı[407]. Onlar, yaptıklarının Allah'ın emri olduğunu iddia

[406] ez-Zümer, 39/3.

[407] Muhtemelen burada müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman, 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler" (el-A'râf, 7/28).

ediyorlardı, Şuayb aleyhisselâm da onlara şöyle diyordu: **Öyleyse Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin!** O zaman Allah'ın neyi emrettiğini göreceksiniz, kâfirlerin yaptıklarını mı, yoksa bizim yaptıklarımızı mı?

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا اَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ اَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ ﴿٨٨﴾

88. "Kavminden büyüklük taslayan önderler kesimi şöyle dediler: 'Ey Şuayb! Ya seni ve seninle beraber inananları kesinlikle şehrimizden çıkaracağız veya mutlaka dinimize döneceksiniz!' Şuayb dedi ki: İstemesek de mi?"

Büyüklük taslayan önderler kesimi şöyle dediler. Burada geçen "mele'" (الملأ) kelimesinin, halkın büyükleri ve önderleri anlamına geldiğini çeşitli yerlerde açıklamıştık[408]. Âyetteki **Büyüklük taslayanlar** meâlindeki "istekberû" (استكبروا) lafzı, kendilerinden daha alt konumda olan birine itâat etmek ve ona boyun eğmek emri karşısında büyüklenenler anlamına gelir. Çünkü onlar aralarında Şuayb'ı zayıf ve hor görüyorlardı, nitekim Allah, onların şöyle söylediklerini haber vermektedir: "Aramızda seni zayıf görüyoruz! Eğer kabilen olmasaydı, seni mutlaka taş atarak öldürürdük. Bizim karşımızda sen güçlü biri değilsin"[409]. Sonra onlar, dünya işlerinde kendilerinden daha alt konumda olan birine boyun eğmeyi adalete uygun görmüyorlardı. Onlar bu fikri lânetlenmiş İblis'ten almışlar, onu taklit ediyorlar ve şöyle diyorlardı: "Ben ondan daha üstünüm"[410]. Lânetli İblis, Âdem'e secde etmekle emrolunduğunda böyle demiş
422 ve Allah'ın Âdem'e boyun eğme emrini âdil bulmamıştı. [Ş]Buna göre onlar da kendilerinden daha alt konumda olan birine boyun eğmeyi âdil bulmamışlar, ona karşı büyüklenmişler ve bu yüzden küfre girmişlerdi.

Ey Şuayb! Ya seni ve seninle beraber inananları kesinlikle şehrimizden çıkaracağız. Buna Hasan [el-Basrî] seni öldüreceğiz diye anlam vermiştir. Başkaları da bizzat şehirden çıkarma anlamını verdiler. Yani eğer bizim dinimize uymazsan **Seni** ve seninle beraber inananları kesinlikle **Şehrimizden çıkaracağız.** Peygamberlerin hemen hepsi, öldürülmek ve vatanından kovulmak

---

408 bk. el-A'râf, 7/60.

409 Hûd, 11/91.

410 Meselâ bk. el-A'râf, 7/12.

tehdidi ile karşılaşmışlardır. Nitekim onlar da şöyle demişlerdi: "Eğer kabilen olmasaydı, seni mutlaka taşlayarak öldürürdük"[411]. Lût kavmi de Lût'a şöyle demişti: "Ey Lût! Bu tutumundan vazgeçmezsen, iyi bil ki sen de kovulacaksın"[412]. Nuh'un kavmi de şöyle demişti: "Bu işten vazgeçmezsen, kesinlikle sen de taşlanacaksın!"[413] İnsanların bizim peygamberimiz [Muhammed aleyhisselâm] hakkındaki sözlerini de Cenâb-ı Hak şöyle haber vermektedir: "Hatırlar mısın? İnkâr edenler seni etkisiz hale getirmek için tuzaklar kuruyorlardı"[414]. Görüldüğü üzere, Allah'ın selâmı üzerlerine olsun nebîler ve resûller, öldürülmek ve vatanlarından kovulmak tehdidine maruz kalmışlardı. Buna göre Şuayb'ın kavminin de söylediğimiz gibi Şuayb'a aynı tehdidi yapmış olması muhtemeldir. *En doğrusunu Allah bilir.* Aynı şekilde onlar bütün peygamberlere şöyle diyorlardı: "İnkârcılar peygamberlerine 'sizi kesinlikle yurdumuzdan çıkarırız' dediler"[415]. Bütün kâfirlerin âdeti budur; peygamberleri önce vatanından kovmakla, sonra da öldürmekle korkutuyorlardı.

[§] **Veya mutlaka dinimize döneceksiniz!** Muhtemelen onlara göre Şu- 373
ayb, önceleri onların mensup oldukları dine bağlı idi, çünkü Şuayb ibadetini gizlice yaptığı için onun Allah'a ibadetini görmüyorlardı. Bundan dolayı onlar mensup olduğu dinde kalması için **Mutlaka dinimize döneceksiniz** diyorlardı. Nitekim Salih aleyhisselâma da ümmeti şöyle demişti: "Sen bundan önce içimizde kendisine ümit bağlanan biriydin"[416]. Onlar da Salih aleyhisselâmın daha önce kendi dinlerine bağlı olduğunu zannediyorlardı. Şuayb aleyhisselâmın ümmetinin **Mutlaka döneceksiniz** sözü de, daha önce mensup olduğu dine döneceği anlamındadır. Bu âyetin, başlangıçta oraya girmek ve tercihini o yönde kullanmak anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Hak "Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır"[417] buyurmaktadır; bu cümle onların önce karanlıklarda oldukları sonra aydınlık yoluna çıkarıldıkları anlamında değil, karanlıklara girmeyi engellemek anlamındadır. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir.

---

411 Hûd, 11/91.

412 eş-Şu'arâ, 26/167.

413 eş-Şu'arâ, 26/116.

414 "Hatırlar mısın? İnkâr edenler seni etkisiz hale getirmek veya öldürmek ya da yurdundan çıkarmak için tuzaklar kuruyorlardı; onlar tuzak kuruyorlardı Allah da bozuyordu. Tuzak bozma işini en iyi yapan Allah'tır" (el-Enfâl, 8/30).

415 "İnkârcılar peygamberlerine, 'Andolsun ya dinimize dönersiniz ya da sizi kesinlikle yurdumuzdan çıkarırız!' dediler. Bunun üzerine Rab'leri onlara, 'O zâlimleri elbette helâk edeceğiz' diye vahyetti" (İbrâhim, 14/13).

416 Hûd, 11/62.

417 el-Bakara, 2/257; el-Mâide, 5/16.

Şuayb dedi ki: İstemesek de mi? Yani **istemesek de** sizin dininize dönecek miyiz? Aklımız ve tabiatımız sizin dininize girmeyi reddettiği halde ona nasıl döneceğiz?

قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اِنْ عُدْنَا ف۪ي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ اِذْ نَجّٰينَا اللّٰهُ مِنْهَاۜ وَمَا يَكُونُ لَنَٓا اَنْ نَعُودَ ف۪يهَٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّنَاۜ وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًاۜ عَلَى اللّٰهِ تَوَكَّلْنَاۜ رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَاَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِح۪ينَ ﴿٨٩﴾

89. "Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz. Rabb'imiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Rabb'imizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah'a dayanırız. Ey Rabb'imiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver. Sen hüküm verenlerin en hayırlısısın."

Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz. Buradaki **tekrar sizin dininize dönersek** meâlindeki beyanın üç anlama gelme ihtimali vardır. Birincisi, kendinden değil kavminin durumundan haber vermektedir, yani **Allah onları ondan kurtardıktan sonra** tekrar sizin dininize dönerlerse **Allah hakkında yalan uydurmuş olurlar,** dolayısıyla onların sizin dininize dönmeleri caiz de-
424 ğildir. [§]Fakat Şuayb aleyhisselâm Hûd sûresindeki âyette onlara verdiği cevapta kendinden bahsetmektedir: "Ey kavmim! Elinizden geleni yapın! Ben de yapacağım!"[418] Şuayb kendi kavmine, diğer ümmetler peygamberlerini ölümle ve cezalandırmakla korkuttuklarında peygamberlerin onlara verdikleri cevabın aynısını veriyordu. Nitekim Resûlullah (s.a.) da öyle söylemişti: "Sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!"[419] Hûd aleyhisselâm da aynı şeyi söylemişti: "Siz de şahit olun ki ben, sizin Allah'ı bırakıp da O'na ortak koştuklarınızdan uzağım. Haydi hepiniz bana tuzak kurun, bana aman vermeyin!"[420] Allah'ın salât ve selâmı kendilerine olsun peygamber kendi kavimlerine böyle cevaplar veriyorlardı. [İkincisi], onların bulundukları ilk hallerini, sonradan

418 Hûd, 11/93.

419 el-A'râf, 7/195.

420 Hûd, 11/54-55.

oraya girmediklerini ifade edebilir. Meselâ Cenâb-ı Hak "Gökleri yükselten Allah'tır"[421] buyurmaktadır, yani henüz gökler yaratılmamışken ilk olarak öyle yapmıştır. Yine "Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır"[422] buyurmaktadır, yani önce karanlıkta idiler de sonra onları çıkarmış değil, başlangıçta karanlığın dışında tutmuştur. [Üçüncüsü], kendisinin onların dininde olduğuna dair olan zanlarına göre onlara cevap vermiş olması da muhtemeldir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Yani **sizin dininize dönmemiz** mümkün değildir. Şuayb'ın **Tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz** meâlindeki sözü, onların akılsızca düşüncelerine bir târiz (üstü kapalı anlatım) anlamı taşımaktadır, yani açıkça söylememekle birlikte siz **Allah hakkında yalan uyduruyorsunuz** demek istiyor. Açık olarak siz **Allah hakkında yalan uyduruyorsunuz** demiyor, fakat **Tekrar sizin dininize dönersek Allah hakkında yalan uydurmuş oluruz** diyor. Bu, onun kavmine olan şefkatini ve inceliğini gösterir.

Rabb'imiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Rabb'imizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Bu âyetin tefsiri konusunda farklı görüşler vardır. Hasan [el-Basrî] şöyle dedi: Allah'ın dinini kabul eden ve O'nun peygamberine itâat eden kişinin Allah'ın dostu olması ilâhî
hükümlerden biridir ve Allah ona mümin diye ad vermiştir. [§]Aynı şekilde 337
O'nun dinini reddeden ve peygamberine âsi olan kişinin Allah'ın düşmanı ve kâfir olması da ilâhî hükümlerdendir[423]. Ebû Bekir el-Keysânî şöyle dedi: **Allah**

---

421 "Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten Allah'tır" (er-Ra'd, 13/2).

422 "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır" (el-Bakara, 2/257).

423 "Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın küfrün kâfirde bulunmasını dilediğine ve onu çirkin gördüğüne dair Mûtezile'ye karşı bizim delilimizdir. Çünkü Şuayb aleyhisselâm böyle inanıyordu ve Allah'ın dilemesi durumunu istisna tutmuştu. Bunun anlamı şudur: Allah'ın dilemesi müstesna bizim sizin dininize dönmemiz hiçbir şekilde mümkün değildir. Bu, küfrün Allah'ın meşîeti dâhilinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla Mûtezile'nin aleyhine bir delildir. Bu âyet konusunda müfessirler farklı görüşler ileri sürerler. Hasan [el-Basrî] şöyle dedi... 'Allah dilemedikçe' meâlindeki ilâhî kelâm, Allah hükmetmedikçe demektir. Yani Allah'ın meşîeti olmaksızın kendi tercihimiz ve irademizle bizim sizin dininize dönmemiz ve Allah'a ortak koşmamız layık değildir. Ancak Cenâb-ı Hak bizi düşman edinmeye hükmetmişse bu müstesna! O zaman biz O'nun düşmanlarından oluruz ve O bunu bizden bilir, kendi tercihimizle O'na küfretmemiz için bize güç verir. Görmez misin ki âyetin devamında Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: 'Rabb'imizin ilmi her şeyi kuşatmıştır.' Yani Cenâb-ı Hakk'ın ilminde âkıbetimizin ne olduğunu, Allah'ın bizim hakkımızda ne hüküm verdiğini, O'nun dostu mu yoksa düşmanı mı olacağımıza hükmettiğini biz bilmeyiz" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 301b; Medîne nüshası, vr. 335a).

dilemedikçe kaydı, bizi itâate çağırmadıkça, insanların Allah'a yaklaştıkları birtakım şeylerle bizi denemedikçe, helâl ve serbest olan şeyleri insanlara bildirmedikçe anlamına gelir, Allah bununla onların üzerinde bulundukları dini kastetmemiştir. Böyle bir ihtimal söz konusu değildir. Çünkü onların istekleri, Şuayb'ın kendi dinlerine dönmesi idi, buna göre istisnanın dışına çıkılmış olur. Câfer b. Harb şöyle dedi: **Allah dilemedikçe** kaydı, Allah bize emretmedikçe anlamına gelir, bu da onların ümitlerini bitirmek içindir, yani Allah kesinlikle bunu kastetmiyor demektir. [Kesinlikle olmayacak bir şey için] Meselâ şöyle denilir: Eğer göğe yükselirsen şöyle olur. Cenâb-ı Hak da şöyle buyurdu: "Deve iğne deliğinden geçinceye kadar"[424]. Şöyle yaptım diyorsun, ancak onun öyle olmayacağını herkes bilir. Yukarıdaki âyet de böyledir.

Ancak bu yorum uzak bir ihtimaldir, hatta imkânsızdır. Hasan [el-Basrî'nin], ondan maksat Allah'ın hükmüdür; dinini reddeden ve peygamberine âsi olanın kâfirlerden olması, buna karşılık dinini kabul eden ve peygamberine itâat edenin müminlerden olması Allah'ın hükmüdür, şeklindeki yorumuna gelince, burada kâfir olanı da iman edeni de Allah bilir demekten başka bir mâna yoktur. Eğer âyetin tefsiri onun söylediği gibi ise, o zaman âyetteki istisnanın anlamı kalmaz[425]. Ebû Bekir el-Keysânî'nin, Allah'ın onları itâate çağırması, insanların kendi dinlerine göre Allah'a yaklaşmaya çalıştıkları birta-
136 kım vasıtalarla onları imtihan etmesi [§]Allah'ın izin vermesinin caiz olduğu hususlardandır, şeklindeki görüşünün de doğru olması ihtimali yoktur. Çünkü âyette zikredilen "millet" (الملّة) kelimesi, onların bağlı oldukları din anlamına gelir, istisna edatı da ona yöneliktir. Buradaki istisna edatını başka bir kelimeye bağlamak caiz değildir. Ümitlerini kesmek şeklindeki görüş de doğrudan uzaktır. Çünkü yukarıda kaydettiğimiz "Deve iğne deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremeyecekler"[426] meâlindeki âyette de ifade buyurulduğu üzere ümit kesmek, ancak kesinlikle olmayacağı bilinen hususlarda söz konusudur. Fakat bu olayda onlar, asla ümit kesmek anlamını çıkarmadılar, aksine

---

424 "Bizim âyetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!" (el-A'râf, 7/40).

425 "...İstisnâ âyetin başı ile ilgilidir, o da Allah dilemedikçe Şuayb'ın onların dinine girmeyeceğidir. Eğer Allah hüküm vermedikçe veya Allah bilmedikçe anlamı kastedilseydi, bu çok çirkin olurdu. Çünkü Allah küfrün varlığını bilse veya varlığına hükmetse bile küfre dönmek haramdır, doğru değildir, dinen de caiz değildir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 301b).

426 "Bizim âyetlerimizi asılsız sayanlar, büyüklenip onlardan yüz çevirenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!" (el-A'râf, 7/40).

ahlâksızlık yapıyorlar ve sonra da Allah bunu emretti diyorlardı[427]. Böyleyken onlar nasıl ümitlerini keserler?

Bize göre âyet, gerçek meşîet anlamındadır, o da şudur: Cenâb-ı Hak, kendi iradesiyle küfür fiilini seçeceğini, küfrü iman ve itâat fiiline tercih edeceğini bildiği kişi hakkında onun tercihi olan fiili diler. Onu tercih etmeyeceğini bildiği kişi için de o fiili dilemez. Çünkü Allah'ın, o kişi hakkında vuku bulacak olandan başka bir şeyi bilmesi veya olacağını bildiğinden gayrısını dilemesi caiz değildir, böyle bir şey cehâlet ve âcizlik olur. Meselenin aslı şudur: Şuayb aleyhisselâm kendisinden bir zellenin veya kendi ihtiyarıyla bir kusurun meydana gelebileceğinden ve bundan dolayı da Cenâb-ı Hakk'ın kendisi için sapıklığı ve dalâleti dileyeceğinden korkmuştu. Bundan diğer bütün peygamberler de korkmuşlardır. Nitekim Hz. İbrâhim (s.a.) şöyle demişti: "Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabb'imin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç"[428]. Yûsuf aleyhisselâm da şöyle demişti: "Allah dileyip bunu öğretmeseydi kralın kanununa göre kardeşini alıkoyamazdı. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz"[429]. Peygamberlerin, Allah'ın selâmı üzerlerine olsun korkuları, diğer insanların korkularından daha çoktu.

[§]**Rabb'imizin ilmi her şeyi kuşatmıştır.** *En doğrusunu Allah bilir ya,* 327
bunun anlamı şudur: Allah'ın ilminde bizim âkıbetimizin ne olduğuna dair bilgiyi biz bilmeyiz. **Biz sadece Allah'a dayanırız** meâlindeki cümle hakkında da şöyle denilmiştir: Sizin bizi vatanımızdan kovmakla tehdit ettiğiniz konuda biz sadece Allah'a dayanırız, O'nun hükümranlığına ve yöneticiliğine sığınırız. O'nun, düşmanlara karşı bize vermiş olduğu yardım ve zafer vâdine güveniriz.

Ey Rabb'imiz! Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver. Buradaki "iftah" (إفتح) kelimesinin hüküm ver anlamına geldiği söylenmiştir, yani **kavmimizle aramızda adaletle hüküm ver.** İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyetteki "iftah" kelimesinin ne anlama geldiğini evle-

---

427 Muhtemelen burada müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman 'Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti' derler" (el-A'râf, 7/28).

428 el-En'âm, 6/80.

429 "Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı. Sonra da su kabını kardeşinin yükünden çıkardı. İşte biz Yûsuf'a böyle bir tedbiri öğrettik, yoksa Allah dileyip bunu öğretmeseydi kralın kanununa göre kardeşini alıkoyamazdı. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır" (Yûsuf, 12/76).

ninceye kadar bilmiyordum; şu kabileden bir kadınla evlendiğimde aramızda bir problem çıktı, kadın bana, gel seni falan adamın hükmüne götüreyim "ufâtihuke" (أُفَاتِحُكَ), dedi. O zaman anladım ki "mufâteha" (المفاتحة) kelimesi, muhakeme demekmiş[430]. Âyette geçen hak ile anlamına gelen "bi'l-hak" (بالحق) lafzının mânası konusunda şöyle denilmiştir: Maksat, Şuayb'ı yalanladıkları ve ona eza ettikleri takdirde onlara geleceği vâdedilen azaptır.

Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver meâlindeki âyetle Mûtezile'nin küçük bir alakası vardır. Onlar diyorlar ki: Yüce Allah sadece adaletle hüküm vereceğine göre bu âyet, dua ve istek cümlesi kabul edilebilir. "Rabb'im! Adâletinle hükmünü ver!"[431] meâlindeki âyet ve benzerleri de böyledir. **Allah dilemedikçe** meâlindeki cümle hakkında da aynı şeyi söyler-
328 ler[432]. Ancak bize göre "Adâletinle hükmünü ver!" meâlindeki âyetle [§]**Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver** ilâhî kelâmı farklı anlamlara gelir. Birincisi, **Ey Rabb'imiz! Bizim aramızda hükmünü ver** diyor, yani adaletinle hükmet demek istiyor. İkincisi, "Adâletinle hükmünü ver!" diyor, geçmişte adaletinle hükmünü verdiğin gibi bu olayda da adaletinle hükmünü ver, demek istiyor. Bu, "Bizi dosdoğru yola ilet!"[433], yani nübüvvet ve hidâyet yoluna ilet meâlindeki âyetle aynı anlamdadır. Üçüncüsü de, azabın çabucak gelmesini istemektir.

---

[430] İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Ben "Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmünü ver" anlamına gelen âyetteki "iftah" (افتح) kelimesinin ne anlama geldiğini, Zûyezen'in kızı bana, gel seninle mahkemeye gidelim, yani "ufâtihuke" (أُفَاتِحُكَ) deyinceye kadar bilmiyordum (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 2; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, III, 503).

[431] el-Enbiyâ, 21/112.

[432] "Mûtezile'nin 'Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver' meâlindeki âyetle küçük bir alakası vardır; bizim aslah (en uygun) olanı ve Allah'ın lütfunu istemek konusunda onları ilzâm ettiğimiz soruyu cevaplandırmakla ilgili küçük bir alaka. Peygamberler ve hayırlı insanlar dua yoluyla ve istek anlamında Cenâb-ı Hakk'a şöyle yalvarırlar: Allah'ım bizi koru! Dinimizi ıslah eyle! Cenâb-ı Hak bütün bunları onlara verir de geride kader defterinde onlar için salah olan bir şey kalırsa, bu talebin anlamı olmaz. Bu, ancak haksızlıktan kaçınma talebi olur. Onlar sanki, Allah'ım bize haksızlık etme, demiş olurlar. Mûtezile delil olarak bize şöyle diyor: Cenâb-ı Hak, 'Kavmimizle bizim aramızda adaletli hükmünü ver' cümlesini Şuayb aleyhisselâmdan haber olarak kaydetmektedir, dolayısıyla bu sizin dediğiniz anlama gelmez. Çünkü haksızlık yapmamasını ve zulümden kaçınmasını istemek mânası, yani bize haksızlık etme anlamı bu âyette yoktur. Başka bir âyette de 'Adâletinle hükmünü ver!' denilmektedir (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 302a).

[433] el-Fâtiha, 1/6.

وَقَالَ الْمَلَاُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا اِنَّكُمْ اِذًا لَخَاسِرُونَ ﴿٩٠﴾

90. "Kavminin inkârcı ileri gelenleri, 'Eğer Şuayb'a uyarsanız o takdirde siz mutlaka hüsrana uğrarsınız!' dediler."

Kavminin inkârcı ileri gelenleri... Buradaki "mele'" (الملأ) kelimesinin, onların büyükleri ve efendileri anlamına geldiğini daha önce söylemiştik[434]. Onlar kendi tâbilerine ve halka, **Eğer Şuayb'a uyarsanız o takdirde siz mutlaka hüsrana uğrarsınız!** diyorlardı. Ebû Bekir [el-Esam] buna, o takdirde mutlaka cehâlete düşersiniz anlamını verdi. **Siz mutlaka hüsrana uğrarsınız** meâlindeki âyet farklı anlamlara gelebilir. Birincisi, Şuayb kavmini, ölçü ve tartıda eksik yapmaktan sakındırıyor, onlara insanların haklarına vefa göstermelerini emrediyor. Diyor ki: "Ölçüyü tam tutun! (Şöyle) olmayın!"[435] Başka bir âyette de Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Ey kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin"[436]. Kavmin büyükleri ve efendileri ise halk kesimine şöyle diyorlardı: **Eğer Şuayb'a uyarsanız,** onun dinine ve insanların haklarına vefa gösterme emrine uyarsanız, **O takdirde siz mutlaka hüsrana uğrarsınız,** zarar edersiniz.

İkincisi, Şuayb onları putlara tapmaktan sakındırıyor ve kendilerine engel oluyordu, onları Allah'a kulluğa davet ediyor ve buna teşvik ediyordu. Onlar ise, kendilerini Allah'a yaklaştıracakları ve âhirette şefaat edecekleri iddiasıyla putlara tapmaya devam ediyorlardı. Halka da diyorlardı ki: **Eğer Şuayb'a uyarsanız,** yani sizi davet ettiği ve yasakladığı şeylere uyarsanız, o takdirde siz mutlaka hüsrana uğrarsınız, âhirette de sizin şefaatçiniz olmayacak.

Üçüncüsü, onlar Şuayb'ı, "Ey Şuayb! Seni kesinlikle şehrimizden çıkaracağız"[437] diyerek vatanından kovmakla tehdit ediyorlardı. Sonra da halka şöyle söylüyorlardı: **Eğer Şuayb'a uyarsanız,** bilin ki o mutlaka vatanından kovulacaktır, siz de vatanınızdan kovulursunuz, dolayısıyla hüsrana uğrarsınız. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

434 bk. el-A'râf, 7/60.

435 "Ölçüyü tam tutun, eksik verenlerden olmayın!" (eş-Şu'arâ, 26/181).

436 Hûd, 11/85.

437 el-A'râf, 7/88.

فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا فٖي دَارِهِمْ جَاثِمٖينَ ﴿٩١﴾

429 [§]*91.* ***"Nihayet o şiddetli deprem onları yakalayıverdi de yurtlarında yere serilip kaldılar."***

Nihayet o şiddetli deprem onları yakalayıverdi. Buradaki "recfa" (الرجفة) kelimesinin sayha anlamına geldiği söylenmiş, zelzele anlamına geldiği de söylenmiştir. Şöyle de denilmiştir: Onları çok şiddetli bir sıcak bastırmış, sonra başlarına bir bulut getirilmiş ve insanlar da bir parça serinlemek için o bulutun altına sığınmışlardı. Bulutun altına gittiklerinde de başlarına azap yağmış, yeryüzü onları sallamış ve helâk olup gitmişlerdi. Bu aynı zamanda, "Gölge gününün azabı üzerlerine çöküverdi"[438] meâlindeki âyette belirtilen olaydır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Yurtlarında yere serilip kaldılar. Burada geçen "câsimîn" (جاثمين) kelimesini daha önce açıklamıştık[439].

اَلَّذٖينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فٖيهَا اَلَّذٖينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرٖينَ ﴿٩٢﴾

92. "Şuayb'ı yalanlayanlar sanki orada hiç yurt tutmamış gibi oldular. Böylece asıl hüsrana uğrayanlar, Şuayb'ı yalanlayanlar oldu."

En doğrusunu Allah bilir ya, bu âyet-i kerîme, "Eğer Şuayb'a uyarsanız o takdirde siz mutlaka hüsrana uğrarsınız!"[440] meâlindeki âyetin karşılığı ve cevabıdır. Cenâb-ı Hak, Şuayb'a uyanlar değil, **Onu yalanlayanların** hüsrana uğradığını söylemektedir.

Sanki orada hiç yurt tutmamış gibi oldular. Denildi ki: Sanki orada hiç yaşamamışlar, oranın nimetlerinden hiç yararlanmamışlardı. Bu âyete, sanki orada hiç kalmamışlardı mânası da verilmiştir. İbn Kuteybe şöyle dedi: "Ğanînâ bi-mekâni kezâ ve kezâ" (غنينا بمكان كذا وكذا) cümlesi orada ikamet ettik anlamına gelir. Evler için de "meğânin" (مَغَانٍ) denilir, bunun müfredi "meğnâ"

---

438 "Onu yalancılıkla suçladılar, derken gölge gününün azabı üzerlerine çöküverdi. O gerçekten büyük bir günün azabıydı" (eş-Şu'arâ, 26/189).

439 bk. el-A'râf, 7/78.

440 el-A'râf, 7/90.

(نفى) gelir[441]. Şöyle de denildi: **Sanki orada hiç yurt tutmamış gibi oldular,** yani onlar sanki orada hiç bulunmadılar. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bu, onların Allah'ın nimetlerini az bulmalarının ve o nimetleri hor görmelerinin cezasıdır. Kıyâmet gününde onlar şöyle derler: "Dünyada ancak bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldık"[442]. [§]Cenâb-ı Hak onlardan bahisle şöyle 336
buyurmaktadır: "Onlar sanki (dünyada) sadece günün bir saati kadar kısa bir süre kaldıklarını düşünürler"[443]. Bu ve benzeri âyetler, onların köklerinin kesildiğini haber vermekte, geride onlar için üzülecek veya ağlayacak bir tek kişinin bile kalmadığını bildirmektedir

فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبّ۪ي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ اٰسٰى عَلٰى قَوْمٍ كَافِر۪ينَ ﴿٩٣﴾

93. "Şuayb onlardan ayrıldı ve** (bu arada) **'Ey kavmim!' dedi, Ben size Rabb'imizin gönderdiği gerçekleri duyurdum ve size öğüt verdim. Artık kâfir bir kavme nasıl acırım!"

Onların helâk edildiklerini görünce **Şuayb onlardan ayrıldı. Ey kavmim! dedi, ben size Rabb'imizin gönderdiği gerçekleri duyurdum ve size öğüt verdim** meâlindeki âyeti daha önce açıklamıştık[444]. **Artık kâfir bir kavme nasıl acırım!** Yani beni yalanlayan, bana düşmanlığı seçen ve benim düşmanım olan bir kavme nasıl üzülürüm? Onlar benim düşmanım iken ben onlar için nasıl kederlenirim?

İşte sonunda Şuayb, **Artık kâfir bir kavme nasıl acırım!** dedi. Şuayb aleyhisselâmın bu sözü, onların helâk edileceğini ve başlarına ilâhî azabın geleceğini anladığında söylemiş olması mümkündür. Yani belirtilen işleri yaptıktan sonra ben artık onlar için üzülmem. Bazıları burada takdim-tehir bulunduğunu söyler. Bu sözü Şuayb, Cenâb-ı Hak "İnananları tehdit edip her yolun başında (pusu kurup) oturmayın!"[445] buyurduğunda söylemiş, bu işleri yapan bir kavme ben nasıl üzülürüm, demişti.

---

441 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân,* 170.

442 "Allah, 'Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?' diye sorar. 'Bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldık; işte, saymakla görevli olanlara sor' derler" (el-Mü'minûn, 23/112-113).

443 "Allah onları mahşerde topladığı vakit, sanki (dünyada) sadece günün bir saatinde, aralarında tanışacak kadar kısa bir süre kaldıklarını düşünürler" (Yûnus, 10/45).

444 bk. el-A'râf, 7/79.

445 el-A'râf, 7/86.

وَمَا اَرْسَلْنَا فٖى قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّا اَخَذْنَا اَهْلَهَا بِالْبَاْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ ﴿٩٤﴾

94. "Biz hangi ülkeye bir peygamber gönderdiysek mutlaka ora halkını, Allah'a yönelip yalvarsın yakarsınlar diye dert ve sıkıntıya uğratmışızdır."

Biz hangi ülkeye bir peygamber gönderdiysek mutlaka ora halkını dert ve sıkıntıya uğratmışızdır. *En doğrusunu Allah bilir ya*, burada iki açıdan gizlenmiş bir kelime bulunmaktadır. Birincisi, **Biz hangi ülkeye bir peygamber göndermiş** ve insanlar da onu yalanlamışlarsa, **Mutlaka ora halkını,** onu yalanlayanları **dert ile** ve zikredilen diğer şeylerle **yakalamışızdır.** Yoksa Cenâb-ı Hakk'ın onlara peygamber göndermesi, sonra da onların reddi ve yalanlaması olmadan belirtilen azaplarla yakalama ihtimali yoktur.

332 [§]İkincisi, **Biz hangi ülkeye bir peygamber göndermiş** ve onu helâk etmişsek, helâk etmeden önce **Ora halkını Allah'a yönelip yalvarsın yakarsınlar diye mutlaka dert ve sıkıntıya uğratmışızdır.** Sonra Cenâb-ı Hak, kendilerine peygamber göndermeden ve insanlar Allah'ın verdiği nimetlere karşı kendilerini değiştirmeden hiçbir kavmi helâk etmemiştir. Bu husus, muhtelif âyetlerde ifade edilmektedir: "Merkezinde halka âyetlerimizi okuyan bir peygamberi göndermedikçe Rabb'in memleketleri helâk etmez"[446]. "Biz bir resûl göndermedikçe azap da etmeyiz"[447]. "Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez"[448]. "Biz, ülkeleri ancak halkı zulümde ısrar edince helâk ederiz"[449]. Bunlara benzer başka âyetler de vardır. Bu âyetlerde Cenâb-ı Hak, insanların mazeretlerini her açıdan bitirmeden onları azap ve helâk ile yakalamayacağını haber vermektedir. Peygamber göndermeden önce insanları helâk etmiş olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın onlara verdiği selîm akıl ile Allah'ın birliğinin eserlerine ve rablığının alâmetlerine ulaşmalarını sağlayacak her şeyi yaratmış olmasının, söylenen her şeyi işitmeye ve istedikleri her şeyi söylemeye yarayan kulak ve dil vermiş olmasının, ki bunu diğer varlıklardan hiçbirine vermemiştir, ayrıca hiç kimse kendisinin başka bir

---

446 el-Kasas, 28/59.

447 el-İsrâ, 17/15.

448 er-Ra'd, 13/11.

449 Bu âyet, az önce geçen âyetin devamıdır: "Merkezinde halka âyetlerimizi okuyan bir peygamberi göndermedikçe Rabb'in memleketleri helâk etmez. Biz, ülkeleri ancak halkı zulümde ısrar edince helâk ederiz" (el-Kasas, 28/59).

surete çevrilmesini istemeyecek derecede onlara en güzel suretler ihsan etmiş olmasının anlamı olmazdı. Allah ancak peygamber gönderdikten sonra insanları helâk etmiştir, çünkü insanlar farklı mertebede yaratılmışlardır; bazısı akıl ile anlar, onun işitme yoluyla yardıma ihtiyacı yoktur, isabetli görüşleriyle nesneleri algılayan düşünürler ve âlimler böyledirler. Bazıları çocuklar gibi ancak işitme yoluyla hakikati algılar, onlar ancak başkasından duyduğu sözlerle ve devamlı uyarılmasıyla hakikati anlarlar. [§]Bazıları da ne aklıyla ve ne de baş- 432
kalarından duyduğu sözlerle anlar, ancak başlarına gelen şiddetle, kendilerini değiştirip Allah'ın verdiği nimetlerin de değişmesiyle anlarlar. Onlar aklı ve işitme organı olmayan hayvanlar gibidirler, ancak başlarına gelen sıkıntılardan ve belalardan anlarlar. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak insanları önce sıkıntı ve bela ile imtihan eder, eğer yaptıklarından döner ve Allah'ın nimetlerini bilirlerse imtihanı kazanırlar, aksi halde Allah onları helâk eder. İşte o zaman yaptıklarından vazgeçmek ve öğüt almak isterler. "Belki yalvarıp yakarırlar diye onları darlık ve hastalıklara uğrattık"[450] meâlindeki âyet de bunu ifade etmektedir.

Dert ve sıkıntı, bu iki kelimeyi daha önce açıklamıştık[451]. **Yalvarsın yakarsınlar diye,** yani yalvarıp yakarmaları için veya yalvarıp yakarmalarının ve ibret almalarının gerekli olduğunu bilmeleri için.

ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتّٰى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَاءَنَا
الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَاَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٩٥﴾

95. "Sonra kötülüğü değiştirip yerine iyilik getirdik. Nihayet çoğaldılar ve 'Atalarımız da böyle sıkıntı ve sevinç yaşamışlardı' dediler. (İnkârda ısrar edince) ***biz de onları, kendileri farkında olmadan ansızın yakaladık."***

Sonra kötülüğü değiştirip yerine iyilik getirdik. Tefsircilerin yorumuna göre bu âyetten maksat sıkıntıdan, kıtlıktan ve başlarına gelen belalardan sonra onlara verilen bolluk ve rahatlıktır. **Nihayet çoğaldılar.** Buradaki "afev" (عَفَوْا) kelimesinin çok ve kalabalık olma anlamına geldiği söylenmiştir, yani o belalar kendilerinden kaldırıldı ve onlar da çoğalıp kalabalıklaştı. İşte tam o sırada Allah onları ansızın helâk etti. Sıkıntı ve bela halinde helâk etmek, ansızın yakalamak anlamına gelmez, çünkü sıkıntı ve belaya maruz kalan herkes, neticede helâk olmaktan korkar. Bu durumda iken onları helâk etmek, ansızın yakala-

---

450 el-En'âm, 6/42.

451 bk. el-Bakara, 2/177; el-En'âm, 6/42.

yıp yok etmek anlamına gelmez. Görmez misin ki, insan hasta değilken öldü-
433 günde ansızın (fücꞌeten) öldü denilmektedir, [§]herhangi bir hastalık sebebiyle meydana gelen ölüme ise böyle denilmez. Şüphesiz her iki durumda da insan ölümün geleceğini bilmez, ancak hasta olmayınca öleceğinden korkmaz, hasta olduğunda ise öleceğinden korkar ve o ölüm artık ansızın ölüm olmaz. Buna göre insanlar zorluk halinde yakalandıklarında, helâk olmaktan korktukları için ansızın yakalanmış olmazlar. Bolluk ve rahatlık halinde olduklarında ise hiç korku duymazlar, o halde iken yakalanırlar, işte ansızın helâk etmek budur. **Nihayet çoğaldılar.** Denildi ki: Cenâb-ı Hak onlardan bir kısmını helâk etti, bir kısmını ise etmedi, bu sayede onlar yine çoğaldılar, yani helâk edilmeyen o bir kısım insandan çoğaldılar. Ancak bunun yorumu, yukarıda belirttiğimiz dert, sıkıntı ve kıtlıktır, sonra Allah onlardan belayı kaldırdı ve onlar da çoğaldılar, sonra helâk edildiler. *En doğrusunu Allah bilir.*

Atalarımız da böyle sıkıntı ve sevinç yaşamışlardı, dediler. Onlar demişlerdi ki: Babalarımıza da böyle sıkıntılar gelmiş, bazan zorluğa maruz kalmış, bazan da nimetlere kavuşmuşlardı. Bu onlar için bir ceza değildi, dolayısıyla bize gelen sıkıntı ve belalar da bizim için bir ceza değildir; ancak dünya hayatının seyri bazan zorluk ve bela, bazan da bolluk ve bereket getirir. Onlar **Atalarımız da böyle sıkıntı ve sevinç yaşamışlardı** dedikten sonra Cenâb-ı Hak onları ansızın yakaladığını haber vermektedir.

وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَٓاءِ
وَالْاَرْضِ وَلٰكِنْ كَذَّبُوا فَاَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٩٦﴾

96. "O ülkelerin insanları inansalar ve günahtan sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar; biz de ettikleri yüzünden onları yakalayıverdik."

O ülkelerin insanları inansalar ve günahtan sakınsalardı. Yani şiddet ve belaya uğradıktan sonra helâk edilmeden önce **İnansalar ve günahtan sakınsalardı, elbette onların üstüne bereket kapıları açardık.** Yani onlar, gökten ve yerden her türlü hayra ulaşırlardı. Bereket, hiç zahmet çekmeden elde edilen her türlü hayrın adıdır. Bereket, yorulmadan ve zorlanmadan elde edilen her şeydir. Cenâb-ı Hak burada, eğer onlar iman etseler ve günahtan sakınsalardı, **Onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapılarını** açacağını belirt-
134 mekte, [§]iman etmezler ve kendilerine yapılan uyarıları unuttukları takdirde

onlara yine her şeyin kapısını açacağını söylemekte[452], fakat bereketten söz etmemektedir. Bereketten bahsetmediği âyette, onlara açtığı her kapıyı kısacağına ve onlara zarar vereceğine, imandan sonra bereketten söz ettiği âyette ise onlara hiçbir yorgunluk ve zarar gelmeyeceğine işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Fakat yalanladılar, yani peygamberleri yalanladılar, **Biz de ettikleri yüzünden onları yakalayıverdik.** Buradaki **Fakat yalanladılar** meâlindeki âyetin, Allah'ın onlara verdiği nimetleri, yani peygamberleri yalanladılar anlamına gelmesi muhtemeldir. **Biz de ettikleri yüzünden onları yakalayıverdik,** yani o yalanlamaları yüzünden onları yakaladık. *En doğrusunu Allah bilir.*

أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ ﴿٩٧﴾
أَوَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩٨﴾

97. "Yoksa o ülkenin halkı geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin mi idiler?"

98. "Veya o ülke halkının güpegündüz eğlenirlerken kendilerine azabımızın gelmeyeceği konusunda güvenceleri mi vardı?"

Yoksa o ülkenin halkı geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin mi idiler? Bu âyet görünüşte soru cümlesidir, fakat hakikatte düz bir cümledir. Nitekim şu âyet-i kerîme de böyledir: "Bunların kalplerinde çürüklük mü var, yoksa şüpheye mi düştüler ya da korkuyorlar mı?"[453] Bu âyet de görünüşte bir şüphe ve tereddüt mânasına gelmekte, fakat hakikatte düz bir cümledir. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demiştir: Onların kalplerinde çürüklük vardır, şüphe vardır ve Allah'ın kendilerine haksızlık etmesinden korkmaktadırlar. İşte **O ülkenin halkı emin mi idiler?... Veya o ülke halkının güvenceleri mi vardı?** meâlindeki âyetler de soru cümlesi değil, düz cümledir. Allah sanki şöyle demektedir: **O ülkenin halkı geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin** oldular. **O ülkenin halkı**

---

[452] Muhtemelen müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birdenbire bütün ümitlerini yitirdiler" (el-En'âm, 6/44).

[453] "Bunların kalplerinde çürüklük mü var, yoksa şüpheye mi düştüler ya da Allah'ın ve resûlünün kendilerine haksızlık etmesinden mi korkuyorlar?" (en-Nûr, 24/50).

güpegündüz kendilerine azabımızın gelmeyeceği konusunda güvenceleri vardı. Sonra **O ülkenin halkı emin mi idiler?... Veya o ülke halkının güvenceleri mi vardı?** meâlindeki âyetlerin anlamında ihtilaf edilmiştir. Hasan
375 [el-Basrî] şöyle dedi: [§]Bu âyetler, önceki ümmetler hakkındadır, onların, Allah'ın cezasının ve azabının gelmeyeceğinden emin olduklarını haber vermektedir. Ancak âyetin bu ümmete söylenmesinin amacı, onların yaptıklarına benzer şeyler yapmalarından sakındırmaktır. Başkaları şöyle dediler: Bu âyetler, geçmiş ümmetler hakkında değil bu ümmetten belli bir bölgede bulunanlar hakkındadır, onlar hakkında şöyle demektedir: Bunlar da onlar gibi azabımızın gelmeyeceğinden emin oldular. Halbuki bunlar da, ötekilerin yaptıklarına benzer şeyler yaptıklarında kendileri âhirette azaba uğratılacaktır, tıpkı ötekilerin dünyada azaba uğratıldığı gibi. **Geceleyin uyurlarken** ve **güpegündüz eğlenirlerken...** Bu ifadeler, onlara azabın güven içinde oldukları sırada, yani uykuda iken ve eğlenirken geldiğini haber vermektedir. Eğlence hâli, gaflet halidir, insanın en çok güvende olduğu hâl de ancak uyku halidir. Onlara azabın ancak gaflet halinde iken gelmiş olmasının sebebi, *en doğrusunu Allah bilir* ya, Mekkeli ve diğer kâfirlere, Resûlullah'ı (s.a.) yalanlamaları halinde başlarına gelecek olan felâketi ikaz etmek içindir. Çünkü böylece onlar hiçbir zaman kendilerini Allah'ın azabından güvende görmeyeceklerdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٩٩﴾

99. "Allah'ın ansızın gelen azabından emin mi oldular? Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası Allah'ın azabından emin olamaz."

Bu âyetteki "mekr" (المكر) kelimesi, dünyada düşmanından intikam almak ve onu yenmek için onun gaflet halini gözetlemek anlamına gelir. Buna göre onlara azabın gaflet halinde olduklarında gelmesinin adı da "mekr"dir. Buna
436 göre yaratılanlar arasında imtihan, [§]onların birbirlerine gizli kalan şeylerin ortaya çıkmasını istemektir, artık onlar buna göre emir verir ve yasak koyarlar. Her ne kadar insanlara meçhul kalmış olsa da Allah katında her şey açık ve mâlumdur, bundan dolayı Cenâb-ı Hak buna, emretmek ve yasaklamak mânasında olmak üzere imtihan adını vermiştir[454].

---

454 "Mekr", dünyada düşmanından intikam almak ve onu yenmek için onun gaflet halini gözetlemek anlamına gelir. Fakat dilediği her durumda intikam almaya muktedir olduğu için Allah hakkında insanın gaflet halini gözetlemeye ihtiyaç yoktur. Ancak bunda, insanların gaflet hallerine dikkat etmek ve herhangi bir gözetlemeye gerek duymamak gibi hakikat

Allah'ın ansızın gelen azabından emin mi oldular? Yani Allah'ın cezasından ve tuzağından emin mi oldular? Kötülüğün karşılığına kötülük, saldırının karşılığına saldırı dendiği gibi[455], mekrin karşılığına da mekr denilir; her ne kadar ikincisinin yaptığı kötülük ve saldırı değil ise de yine böyle söylenir. Buna göre ikincisinin yaptığı "mekr" değil ise de, mekrin karşılığına yine "mekr" adı verilir. *En doğrusunu Allah bilir.* Görmez misin ki, onu yapana "mekkâr" (مكّار) denilmesi caiz değildir, eğer ikincinin yaptığı gerçek anlamda "mekr" olsaydı bu ismin de kullanılması gerekirdi. Bu durum, onun, yapılanın karşılığı ve cezası olduğunu gösterir. Cenâb-ı Hakk'ın mekrinden maksadın, onların mekrinin cezası olması caizdir. Yapılan şey onun cezası olduğu için ona da "mekr" adı verilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir âyet-i kerîmede şöyle buyurur: "Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür"[456]. Buradaki ikinci kötülük kelimesi, hakikatte kötülük anlamına gelmez.

Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası Allah'ın azabından emin olamaz. Bu âyet, Mûtezile'nin iddiasını reddetmektedir. Çünkü onlar, küçük günahlar bağışlanmıştır, Allah onlardan dolayı azap etmeyecektir diyerek, küçük günahlar hakkında Allah'ın mekrinden emin oldular. Bu iddia, Allah'ın mekrinden emin olmak anlamına gelir. Ayrıca büyük günahlar için de, Allah onları bağışlamayacaktır diyerek Allah'ın rahmetinden ümitlerini kesmişlerdir. Halbuki Cenâb-ı Hak şunu haber vermektedir: "İnkâr edenlerden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez"[457]. Onlar ise büyük günahlar konusunda Allah'ın rahmetinden ümit kesmişler, küçük günahlar konusunda da Allah'ın mekrinden emin olmuşlardı. İşte bu iki âyet, Mûtezile'yi reddetmektedir.

---

anlamında bazı şeyler bulunduğu için Cenâb-ı Hak, gaflet halinde bulunan insanların başlarına gelen felâkete mecâzen "mekr" adını vermiştir. Hakikate benzer bazı şeyler bulunduğundan dolayı dilde buna mecaz yolu denilir. Bu söylediklerimizin bir benzeri de her ikisi de aynı anlama gelen imtihan ve ibtilâ kelimelerinin Cenâb-ı Hak hakkında kullanılmasıdır. İnsanlar arasında imtihan ve ibtilâ ise, birbirlerinden gizli olan şeylerin ortaya çıkmasını istemektir; gizli olan şeyler ortaya çıktığından dolayı insanlar buna göre emir verir ve yasak koyarlar. Dolayısıyla imtihan ve ibtilâ kelimeleri, imtihanda emir ve yasak bulunduğundan dolayı -her ne kadar insanlara meçhul kalan şeyler Allah'a açık ve mâlum olsa da- mecaz olarak Allah'ın emri ve yasağı anlamına gelir" (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 303a).

455 Muhtemelen müellif şu âyet-i kerîmeye işaret etmektedir: "Kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın" (el-Bakara, 2/194).

456 eş-Şûrâ, 42/40.

457 Yûsuf, 12/87.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülkāhir el-Bağdâdî, Ebû MansûrAbdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts., (Dârü'l-ma'rife).

Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, (thk. Ahmed Kalâş) Haleb, ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1413/1992.

Âlûsî, Ebu's-Senâ Şehâbeddin Mahmûd b. Abdillah, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkādir Atâ), Mekke 1414/1994.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1978, 1413/1992.

Bûsîrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâil el-Kinânî, *Mısbâhu'z-zücâce*, (thk. Muhammed el-Müntekā el-Kişnâvî), Beyrut 1403.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlel*, (thk. Mahfûzurrahman Zeynullah es-Selefî) Riyad 1405/1985.

______, *es-Sünen*, (Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî) Beyrut 1386.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshak, *el-Merâsîl*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408.

______, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak, *Makālâtü'l-İslâmiyyîn*, (thk. Hellmut Ritter), Beyrut, ts., (Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî).

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillah, *Me'ânî'l-Kur'ân*, (thk. İbrahim Şemseddin), Beyrut 1432/2002.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed, *el-Müstedrek*, (thk. Mustafa Abdülkādir Atâ), Beyrut 1411.

Heysemî, Nûreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecma'u'z-zevâ'id*, (thk. Abdullah Muhemmed Dervîş), Beyrut 1404/1994.

İbn Ebû Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, (thk. Arthur Jefferey), Kahire 1355/1936.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Musannef*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyad 1409/1988.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüdin Ahmed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye*, Beyrut, ts., (Dâru'l-Ma'rife).

_____, *el-İsâbe*, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut 1415/1995.

_____, *Takrîbü't-tehzîb*, (Muhammed Avvâme), Haleb 1406.

_____, *Telhîsu'l-habîr*, (Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî), Medine 1384/1964.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdillah Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-kırâatis-seb'*, (thk. Abdülâl Sâlim Mekrem), Beyrut 1399/1979.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Kahire, ts., (Mektebetü'l-Hancî).

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sahîh*, (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1414/1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb, *es-Sîre*, (thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1411/1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1398/1978.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Tahran 1405.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Abbâs et-Temîmî, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, (thk. Şevkî Dayf), Kahire 1400.

İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdirrahman, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, Dımaşk 1399.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, (thk. Halîl el-Meys), Beyrut 1403/1983.

_____, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, (thk. Ali Muhammed ez-Ziyâ), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye).

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî), Kahire 1383/1963.

İbnü'ş-Şıhne, Ebu'l-Velîd Lisânüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973.

Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, Beyrut 1402/1982.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakāti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1399/1979.

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (nşr. Ebû İshak İbrâhim), Kahire 1386-87/1966-67.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillah Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta'*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkī), İs-tanbul 1413/1992.

Merğînânî, Ebu'l-Hüseyin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Ferganî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, Beyrut, ts., (el-Mektebetü'l-İslâmiyye).

Mukātil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan Mukātil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Horasânî, *Tefsîr*, (thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Kahire 1979.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut 1956.

Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed, *Tebsıratü'l-edille*, (nşr. C. Selâme), Dımaşk 1993.

Semerkandî, Alâeddin Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Şerhu't-Te'vîlât*, Beyazıt Ktp., Veliyyüddin nr. 426.

_____, *Şerhu't-Te'vîlât*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 8.

_____, *Şerhu't-Te'vîlât*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye nr. 176.

_____, *Şerhu't-Te'vîlât*, Topkapı Sarayı Ktp., Medine nr. 179.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl, Celâleddin Abdurrahman, b. Ebî Bekr b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Beyrut 1993.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1413/1992.

Taberânî, Ebu'l-Kāsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-evsat*, (thk. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1416/1995.

_____, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Musul 1404/1983.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (nşr. Sıdkî Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Ezdî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr), I-IV, Beyrut 1407/1987.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ es-Sülemî, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1419/1998.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kâşif*, (thk. Muhammed Avvâme), 1413/1992.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbu'r-râye*, (thk. Muhammed Yûsuf el-Benûrî), Kahire 1357.

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

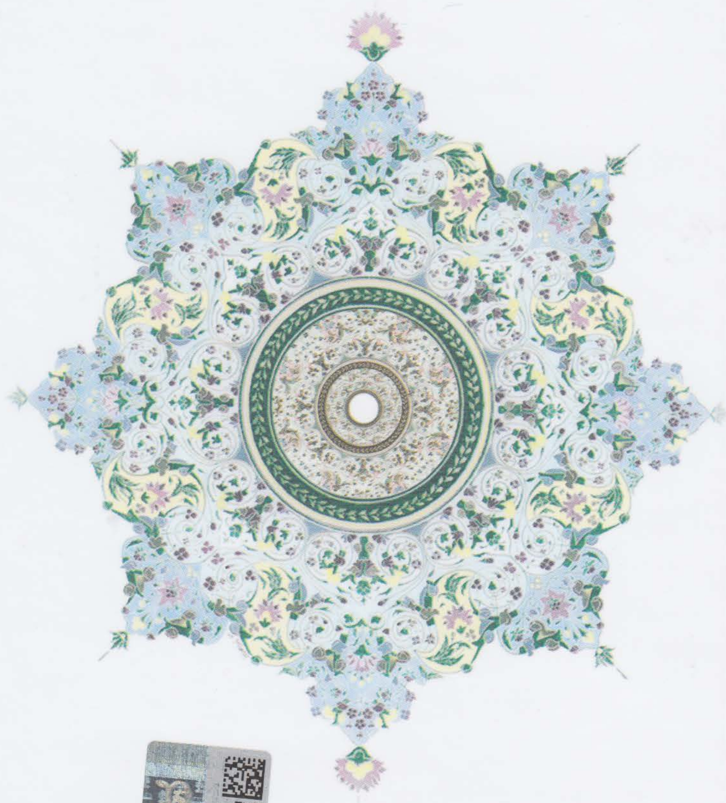
K

L

M

N

Z

ISBN: 978-605-9223-98-0

